МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КУРАКІН ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 340.11

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
СЕРЬОГІН Віталій Олександрович,
доктор юридичних наук, професор

Харків – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП…….....4

Розділ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки та концепція механізму правового регулювання в сучасній теорії права…….....17

1.2. Методологія дослідження механізму правового регулювання……..45

1.3. Проблеми співвідношення правового та інших форм соціального регулювання…….....74

1.4. Генезис правового регулювання: філософський та юридичний аспекти…..97

1.5. Характеристика інструментального та змістовного підходів у дослідженні механізму правового регулювання……..…111

Висновки до розділу 1……...…….……..131

Розділ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Поняття, структура та функції механізму правового регулювання……..136

2.2. Об’єкт і предмет правового регулювання та їх властивості...……..168

2.3. Теоретичні та практичні аспекти типології механізму правового регулювання……..……..…….....182

2.4. Загальна характеристика елементів праворегулятивної матерії……...193

2.5. Місце і роль суб’єктів правового регулювання в його механізмі…….210

Висновки до розділу 2……..…….....229

Розділ 3. ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Загальне розуміння, критерії та показники ефективності механізму правового регулювання…….....233

3.2. Теоретико-правова характеристика цілей правового регулювання.....256
3.3. Загальносоціальний та індивідуально-психологічний аспекти механізму правового регулювання…….....267
3.4. Основні чинники забезпечення ефективності правового регулювання…...288
3.5. Співвідношення загальносоціальної та юридичної ефективності правового регулювання…….....307
Висновки до розділу 3……..325

Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

4.1. Соціальна дійсність та інтенсивність вітчизняного механізму правового регулювання……...…330
4.2. Об’єктивні та суб’єктивні чинники ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні…….....351
Висновки до розділу 4……..362

ВИСНОВКИ…….366
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….....375
ДОДАТКИ……377

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Поглиблення процесів демократизації в сучасному національному державотворенні та об'єктивні закони розвитку цивілізованого європейського суспільства висувають нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи дослідження змісту правового регулювання суспільних відносин взагалі та проблем сутності, ефективності механізму правового регулювання, як основної категорії теорії права, зокрема. Особливої актуальності відповідні проблеми набувають з огляду на базовий принцип правового регулювання – верховенство права, практична реалізація якого, значною мірою, може бути ускладнена без попереднього докорінного теоретичного дослідження відповідних питань. Тобто, теоретичне дослідження основних засад функціонування механізму правового регулювання набуває характеру не просто теоретичної проблеми сучасної вітчизняної юридичної науки, а й стає однією з її нагальних потреб, адже ефективність будь-якої сфери практичної юридичної діяльності визначається наявністю теоретичних розробок фундаментальних наукових проблем, що не лише забезпечують окремі аналітичні висновки, а й визначають можливості та шляхи розвитку юридичних понять і категорій в перспективі.

Загальновизнаним в юридичній науці є те, що основою здійснення різноманітних типів юридичної діяльності є її правове регулювання, від ефективності якого залежить як повсякденна діяльність певних суб'єктів, так і її якісний рівень. Виходячи з цього, стає зрозумілим її прагнення досягти високого рівня ефективності у всіх сферах людської діяльності, які знаходяться в полі регулювання права загалом та юридичної практики зокрема. Тому результати наукового дослідження пропонованої проблематики можуть стати у нагоді для практичної реалізації функцій держави, виходячи з необхідності єдиного розуміння відповідними суб'єктами мети, завдань і функцій механізму правового регулювання, а також їх власного місця у цьому механізмі.

Підкреслюючи теоретичне та практичне значення теми дослідження, слід

зазначити, що її актуальність визначається науковим поглядом на механізм правового регулювання як важливий інститут теорії права з точки зору його природи, сутності, змісту, цілей, функцій та структур. Практичний інтерес має визначення особливостей його функціонування саме на сучасному етапі розвитку українського суспільства і виявлення, у разі необхідності, шляхів підвищення його ефективності.

Окремі загальнотеоретичні аспекти правового регулювання знайшли своє відображення ще у працях «класиків» політико-правової думки XIX-XX століть: М. Альберда, Д. Блека, С.Л. Брю, С. О'Доннела, П. Друкера, Е. Ерліха, Р. Ієринга, Г. Кунца, К.Р. Макконела, Б. Малиновського, Р.К. Мертона, М.Х. Мескона, Т. Парсонса, Л.І. Петражицького, Е.М. Трубецького, Ф. Хедоурі, Е. Хоубела, Д. Чайлда, Б.М. Чичеріна, Дж. О'Шонессі та ін.

Втім теоретична конструкція «механізм правового регулювання» є здобутком радянської теорії держави і права. Радянські вчені-юристи традиційно приділяли значну увагу проблемам правового регулювання; ця тенденція зберігається й на пострадянському просторі.

Зокрема, проблематику його дефініцій досліджували М.В. Вітрук, О.М. Вітченко, В.І. Гойман, В.М. Горшеньов, І.Я. Дюрягін, В.П. Казимирчук, О.А. Лукашева, М.І. Матузов, П.О. Недбайло, М.Ф. Орзіх, В.М. Сирих, Ю.О. Тихомиров, Ф.Н. Фаткуллін, О.Ф. Черданцев та ін. Питання цілей правового регулювання розглядалися в працях В.В. Глазиріна, Д.А. Керімова, В.І. Кудрявцева, В.М. Микитинського, П.М. Рабіновича, І.С. Самощенка та ін. Дискусійні аспекти об'єкту та предмету правового регулювання стали центром наукових пошуків Р.Ф. Азізова-огли, Г.В. Мальцева, В.М. Протасова. Проблеми методів правового регулювання аналізувалися А.Б. Пешковим, І.В. Рукавишніковою, В.Д. Сорокіним, С.А. Теряєвським, Б.В. Шейндліним та ін. Особливості механізму правового регулювання та його складових досліджувались у працях А.А. Абрамової, М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.К. Бабаєва, М.І. Байтіна, О.І. Бобилєва, А.Г. Братко, А.Б. Венгерова, О.В. Грищук, О.С. Іоффе, В.Б. Ісакова, Т.В. Кашаніної, М.С. Кельмана,

С.О. Комарова, Н.М. Крестовської, В.В. Лазарєва, О.Е. Лейста, О.В. Малько, О.Г. Мурашина, Б.Л. Назарова, Л.Р. Наливайко, Ю.І. Новіка, В.С. Основіна, О.В. Петришина, А.С. Піголкіна, Т.М. Радько, О.Ф. Скакун, Л.І. Спиридонова, Л.Б. Тіунової, Р.О. Халфіної, О.П. Шебанова, В.В. Шейндліна, К.В. Шундикова, Ю.С. Явича та ін.

Слід відзначити, що евристичний зміст категорії «механізм правового регулювання» для юридичної науки й практики вперше повно розкрив професор С.С. Алексєєв у 60-х роках XX століття. Його концепція механізму правового регулювання фактично завершила формування радянської теорії держави і права як цілісного наукового вчення про державу і право, органічно поєднавши між собою всі попередні теоретичні конструкції. Навіть руйнація радянського ладу і суттєвий перегляд тогочасних теоретико-правових постулатів не зачепив вихідних положень даної концепції. Більше того, з того часу з'явилися різні точки зору стосовно категорії «механізм правового регулюванян» та підготовлено значна кількість робіт, як в межах теорії держави і права (А.А. Абрамова, О.І. Бобилєв, І.В. Борискова, В.А. Вітушко, В.М. Горшеньов, А.В. Дьомін, Ю.С. Жаріков, І.М. Клеандров, Ю.О. Козенко, С.О. Комаров, Ю.В. Кривицький, О.В. Мільков, С.П. Нарикова, М.Ю. Осіпов, М.Н. Сатоліна, Л.Б. Тіунова, Ф.Н. Фаткуллін, О.О. Шабаєва та ін.), так і галузевих наук (О.М. Бандурка, І.А. Вдовін, І.І. Веремеєнко, І.В. Гориславська, А.Б. Гриняк, О.С. Ємельянов, Л.С. Зусь, М.І. Іншин, І.І. Лукашук, В.В. Мазур, Є.Н. Нургалієва, С.О. Погрібний, Т.М. Рассолова, А.В. Ритченко, В.Д. Сорокін, А.Ф. Трошин, О.О. Чефранова, Т.Г. Шахназарян та ін.). Втім усі вони являють собою еволюційний розвиток концепції С.С. Алексєєва в нових громадсько-політичних та соціально-економічних умовах.

Констатуючи достатньо велику кількість змістовних наукових праць, присвячених проблемам механізму правового регулювання, слід відзначити, що вони, здебільшого, мають вузькоспрямований характер і не забезпечують формування сучасного комплексного уявлення про загальні закономірності, динаміку розвитку, критерії ефективності сучасного механізму правового

регулювання в цілому. У вітчизняній юридичній науці зазначена проблематика не знайшла свого належного опрацювання, що підкреслює нагальну необхідність розробки його загальнотеоретичної моделі, яка б відповідала сучасним умовам та обґрунтування відповідних організаційно-функціональних аспектів (механізму), які до тепер не піддавалися спеціальному вивченню та науковому усвідомленню.

Наукова актуальність всебічного дослідження полягає у формуванні нового погляду на механізм правового регулювання, як динамічну систему, що має поєднувати поведінкову й організаційну складову. Такий підхід дозволить виокремити зв'язки й співвідношення його елементів через розкриття певних особливостей предмету, функцій та цілей правового регулювання, місця й ролі об'єктивних і суб'єктивних чинників, що безпосередньо впливають на ефективність вказаного механізму в цілому, а також надасть можливість здійснювати превентивні заходи відносно неприпустимості можливих прорахунків правового регулювання в умовах сучасного етапу функціонування Української держави.

Усе це вимагає нових підходів і поглядів на механізм правового регулювання, який неможливо розглядати без урахування економічних, політичних, духовно-моральних та інших складових суспільного життя. Зазначені сфери людського буття відбиваються в правосвідомості окремих індивідів та визначають шляхи вдосконалення та розвитку права в цілому. Виходячи зі стратегічної мети правового регулювання, – узгодження суспільних інтересів, які б сприяли розвитку суспільних відносин, – саме цей компроміс і визначає необхідність перегляду низки основних теоретичних положень щодо ефективності його механізму. Тривале реформування різних сфер життя суспільства досить неоднозначно відбивається на багатьох його провідних інститутах, що не може не впливати в тому числі й на характер правовідносин та ефективність права. При цьому правосвідомість фокусує рівень таких змін, що насамперед проявляється в елементах соціально-правової активності особи, в її соціально-правових установках, ставленні до нормативно-правових приписів,

готовності до їх реалізації та реальній участі в правових відносинах. За даних обставин правосвідомість, яка базується на традиційних духовних принципах, є одним з провідних чинників підтримки належного рівня правового порядку, що є яскравим показником ефективності механізму правового регулювання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV), Програми інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072/2000, п.7 (додаток № 9), пп. 22, 34 (додаток № 10), пп. 18, 19, 42, 57, 66, 67 (додаток № 13) Переліку пріоритетних напрямків наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2019 років, затвердженого наказом МВС України № 275 від 16 березня 2015 р., пп. 1.3, 2.4, 3.1 Пріоритетних напрямків розвитку правової науки на 2011-2015 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14-10 (із змінами, внесеними згідно з Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 5 березня 2012 р. № 4-12).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у розробці загальнотеоретичної моделі сучасного механізму правового регулювання, придатної для використання в умовах формування гуманістичної правової державності, громадянського суспільства та плюралістичної демократії.

Досягнення цієї мети зумовило вирішення таких дослідницьких *задач*:

- з'ясувати та оцінити стан наукової розробки концепції механізму правового регулювання на сучасному етапі та виокремити коло питань з обраної проблематики, що потребують свого подальшого дослідження;
- розкрити методологічні засади дослідження механізму правового регулювання в сучасних політико-праових умовах;
- визначити співвідношення правового регулювання з іншими формами соціального регулювання;

- розкрити філософський та юридичний аспекти генезису правового регулювання;
- надати розгорнуту характеристику інструментального та змістовного підходів до дослідження механізму правового регулювання;
- визначити поняття, структуру та функції сучасного механізму правового регулювання;
- здійснити типологізацію механізму правового регулювання;
- надати загальну характеритстику елементів праворегуляторної матерії;
- визначити місце і роль суб'єктів правового регулювання в його механізмі;
- визначтити поняття, критерії та показники ефективності механізму правового регулювання;
- надати теоретико-правову характеристику цілей правового регулювання;
- розкрити загальносоціальний та індивідуально-психологічний аспекти механізму правового регулювання;
- визначити основні чинники забезпечення ефективності правового регулювання;
- розкрити співвідношення загальносоціальної та юридичної ефективності правового регулювання;
- з'сувати особливості та перспективи розвитку механізму правового регулювання в Україні.

Об'єкт дослідження – сукупність суспільних відносин, що виникають у сфері, яка підлягає правовому впливу з боку сучасної держави.

Предмет дослідження – теоретико-правова модель механізму правового регулювання.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склала сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання явищ державно-правової дійсності.

Дослідження спирається на матеріалістичне розуміння держави і права як

закономірний результат історичного розвитку суспільства. Діалектичний метод, що ґрунтується на гносеологічних можливостях законів і категорій діалектики, дозволив з'ясувати ґенезу механізму правового регулювання, його взаємозв'язок з іншими соціальними явищами економічного, політичного, духовного, соціокультурного та іншого характеру, а також охарактеризувати механізм правового регулювання та його вплив на суспільні відносини в їх взаємодії та взаємовпливі (підрозділи 1.4., 2.1., 3.3., 4.1., 4.2.).

Історико-правовий метод не тільки дозволив дослідити процеси виникнення й формування вітчизняного механізму правового регулювання та правові засади його функціонування в Україні, але й визначити в цьому процесі певні закономірності та тенденції розвитку (підрозділи 2.3., 2.5., 3.2., 4.1.).

Формально-логічні методи аналізу та синтезу дозволили здійснити поділ механізму правового регулювання на складові елементи, виокремити суттєві ознаки та зміст понять, які складають предмет дослідження, провести їх класифікацію, поєднати та отримати цілісне уявлення про предмет пізнання, а також сформулювати поняття загальнотеоретичних категорій та проміжні й загальні висновки (підрозділи 2.1., 2.2., 2.5., 3.1., 3.3., 4.2). За допомогою індукції та дедукції на підставі узагальнених знань про окремі прояви механізму правового регулювання здійснено умовиводи щодо цілісності й системності дослідження та зроблені висновки щодо окремих елементів механізму правового регулювання (підрозділи 1.5., 2.1., 2.4., 3.2, 4.2.).

Системний метод дозволив здійснити аналіз механізму правового регулювання в органічному зв'язку з іншими суспільними явищами і процесами (підрозділи 2.3., 2.5., 4.1., 4.2., 4.3., 4.4.). Структурно-функціональний метод дозволив з'ясувати внутрішню будову механізму правового регулювання та визначити функціональне призначення кожного з його елементів (підрозділи 1.5., 2.1., 2.4., 2.5., 3.2., 3.4., 4.2.).

Формально-правовий метод надав можливість визначити ключові поняття дослідження, а також надати характеристику відповідних норм і джерел права (підрозділи 1.1., 1.3, 2.1, 2.2, 2.4). Порівняльно-правовий метод дозволив

зіставити пізнавальні об’єкти для виявлення їх схожих ознак або відмінностей між ними, надати характеристику суб’єктам правового регулювання на підставі протиставлення та порівняння їх природи, ідеології, способів діяльності та мотивів поведінки (підрозділи 1.3., 1.5., 2.2., 2.5., 3.3., 4.2., 4.4.).

Метод правового моделювання було використано при побудові теоретичних конструкцій, визначені критеріїв виміру ефективності механізму правового регулювання, а також для вироблення рекомендацій щодо шляхів підвищення його ефективності (підрозділи 3.1., 3.5., 4.1., 4.2.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що ця дисертація є першим в українській загальнотеоретичній юриспруденції комплексним дослідженням сучасного механізму правового регулювання, що враховує його полісуб’єктність, диверсифікацію нормативної основи, особливості національної правової системи в умовах транзитивної демократії, а також розглядає цей механізм як динамічну систему, що поєднує поведінкову й організаційну складові.

У межах здійсненого дослідження одержані такі результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

уперше:

- виокремлено основні етапи розвитку концепції механізму правового регулювання: 1) формування теоретичних передумов (розробка теорії норм права, теорії юридичних фактів, теорії правових відносин тощо); 2) оформлення загальнотеоретичної концепції; 3) перенесення засад загальнотеоретичної концепції в галузеву юриспруденцію; 4) розробка самостійної теорії правових засобів; 5) вихід загальнотеоретичної концепції за межі окремих галузей і національної правової системи (обгрунтування міжгалузевих і міжнародних механізмів правового регулювання).
- обгрунтовано висновок, що у хронології досліджень механізму правового регулювання простежується певна еволюція відповідних методологічних підходів: від суто інструментального (С.С. Алексєєв, В.Б. Ісаков), через функціонально-діяльнісний (В.М. Горшеньов, С.О. Комаров)

до системно-процесуального (В.О. Шабалін, С.П. Нарикова), які в сучасній теоретичній юриспруденції поєднуються «інтегративним (комплексним)» підходом (І.О. Галаган, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун), сутність якого полягає у характеристиці механізму правового регулювання через увесь комплекс його загальносоціальних і спеціально-юридичних ознак;

– механізм правового регулювання визначено як нормативно-організований, послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя, на впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин за допомогою адекватних правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави;

– до наукового вжитку запроваджено авторську категорію «суб'єктивний правовий механізм», під яким розуміється особливий прояв об'єктивного механізму на тому чи іншому з його рівнів (персоніфікація загальної норми в суб'єктивних правах та обов'язках суб'єктів чи їх реалізація в конкретних правовідносинах, на відміну від моделі, що визначена відповідним механізмом руху об'єктивного права), зумовлений специфікою суб'єктивного джерела об'єктивного права (воля, свідомість);

– обґрунтовано залежність механізму правового регулювання від його внутрішніх властивостей та наявність в ньому підстав для майбутньої трансформації: зміни правової системи, досягнуті в результаті функціонування механізму правового регулювання, можуть полягати як у досягненні відносної рівноваги із середовищем, так і призводити до якісної трансформації правової системи в цілому; у першому разі правовій системі вдається пристосовуватися до навколишнього середовища, тоді як у другому відбуваються істотні модифікації у структурно-функціональному аспекті та характері системних зв'язків цього механізму;

– обґрунтовано доцільність юридичного прогнозування вже на етапі формування моделі механізму правового регулювання на ґрунті ідеї оптимізації, доцільності, конструктивності шляхів, способів і засобів, які у визначені строки з найбільшою імовірністю дадуть змогу досягти визначених цілей – вирішення

виявлених у процесі перспективного юридичного прогнозування проблем.

– сформульовано алгоритм раціонального функціонування вітчизняного механізму правового регулювання як певної послідовності дій (зведених у 12 етапів), що дозволить уникнути помилок при впорядкуванні суспільних відносин;

удосконалено:

– розуміння методологічного інструментарію наукового пізнання сучасного механізму правового регулювання, що охоплює парадигму соціологізму, правовий світогляд, загальнотеоретичні принципи пізнання, комплексний, аксіологічний, феноменологічний методологічні підходи та спеціально-наукові відповідні методи пізнання державно-правових явищ і процесів;

– положення про динаміку основних функцій правового регулювання на сучасному етапі розвитку держави та підходи до функціонального призначення механізму правового регулювання, на підставі чого виокремлено інформаційну та кратичну функції;

– наукові підходи до типологізації правового регулювання; з урахуванням тенденцій еволюції вітчизняної правової дійсності запропоновано доповнити існуючу класифікацію цивілізаційним критерієм, який надає змогу виокремити «державні» та «недержавні», «західні» та «незахідні» типи правового регулювання, що відображають його соціально-юридичну природу та спрямованість в контексті забезпечення збалансованості інтересів різних учасників правових відносин;

– наукові підходи до типологізації механізму правового регулювання; виокремлено всесвітньо-історичний (загальний), формаційний, конкретно-регіональний (національний) та міжнародний рівні такого механізму; обґрунтовано, що вітчизняний механізм правового регулювання перебуває на конкретно-регіональному рівні, прагнучи переходу до міжнародного;

– вчення про об’єктивні та суб’єктивні чинники ефективності механізму правового регулювання; перелік суб’єктивних чинників, що

впливають на зміст механізму правового регулювання, доповнено «людським» фактором, який характеризується суперечливими тенденціями: від неповаги до різних проявів держави (приписи, органи, посадові особи тощо) до страху перед ними, що може викликати зовнішню лояльність суб'єкта до регулювання державою суспільних відносин та його неприйняття, з особистих причин, що робить відповідний механізм неефективним;

дістали подальшого розвитку:

– праксеологічні засади правового регулювання; обгунтовано тезу, що під метою правового регулювання слід розуміти ідеальний бажаний результат, заради досягнення якого суб'єкт правотворчості здійснює правове регулювання суспільних відносин; цілі правового регулювання за ієрархією диференційовано на загальні, міжгалузеві, галузеві, інституційні та цілі індивідуального правового регулювання, стратегічні й тактичні;

– системно-функціональна характеристика механізму правового регулювання; обгрунтовано, що даний механізм виконує такі функції: а) упорядковуюча; б) гарантуюча; в) координаційна); г) інтегративна; д) стабілізуюча; е) моделююча; є) орієнтаційна; ж) стимулююча; з) правообмежувальна. Критерієм розмежування функцій механізму правового регулювання слугує їх соціально-юридична спрямованість та специфіка змісту кожної з них. Усі функції правового регулювання тісно пов'язані між собою, завдяки чому забезпечується найповніша ефективність дії права та створення умов функціонування суспільства.

– характеристика особливостей сучасного механізму правового регулювання; обгрунтовано, що в умовах глобалізації та формування інформаційного суспільства складаються передумови для створення механізму «правового співрегулювання», сутність якого полягає у поєднанні правового інструментарію міжнародного та національного права;

– знання про «спонтанність» правотворчості та співвідношення «правил справедливої поведінки» з «правилами організації»; обґрунтовано «спонтанність» формування в суспільстві норм поведінки та «інтервенції»

держави в суспільне життя через видання нормативно-правових актів;

- наукові положення про місце і роль суб'єктів правового регулювання в його механізмі; обгрунтовано, що сучасний механізм правового регулювання є полісуб'єктним: сучасна держава, що прагне сформувати ефективне громадянське суспільство, не може розглядатися єдиним творцем правових норм, і це є додатковим аргументом на користь «спонтанності» формування в суспільстві норм поведінки та «інтервенції» держави в суспільне життя через видання нормативно-правових актів;
- наукові положення про значення правосвідомості для механізму правового регулювання; обгрунтовано, що вона визначає внутрішню регуляцію людської поведінки в правовій сфері, дозволяє суб'єкту усвідомлювати навколишні соціально-правові явища, співвідносити їх з правовими розпорядженнями, вимогами і приймати правомірні або протиправні форми поведінки в тих чи інших юридично значимих ситуаціях, демонструючи рівень ефективності механізму правового регулювання; при цьому процес регулювання доповнюється саморегулюванням, яке полягає не просто в порівнянні власної поведінки (або її моделі) з правовою нормою, а в переживанні цього в почуттях задоволення, незадоволення, захоплення, обурення тощо;
- вчення про критерії ефективності механізму правового регулювання; вони диференційовані на загальні та спеціальні; у свою чергу, загальні критерії ефективності розподілено на загальносистемні, статичні та динамічні, а серед спеціальних критеріїв виокремлено якість норм права, юридичних фактів, актів реалізації та застосування;
- вимоги щодо механізму правового регулювання, спрямовані на забезпечення його ефективності; до таких вимог віднесено: а) визначеність; б) обґрунтованість; в) неприпустимість обмеження свободи суб'єкта права; г) врахування інтересів суб'єктів, які вступили заради їх реалізації в суспільні відносини; д) стабільність та неприпустимість необґрунтованої зміни чинного законодавства заради його умовного вдосконалення; е) системність.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що

сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальшого поглиблення наукових знань щодо механізму правового регулювання та різних його аспектів;

– у правотворчій сфері – як методологічна та теоретична основа нормотворчої діяльності, у т.ч. в частині гармонізації національного законодавства із правом Європейського Союзу;

– у правозастосовчій сфері – для вдосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування;

– в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Нормотворчість в органах внутрішніх справ», «Теорія правозастосування», а також при підготовці наукових праць та відповідних розділів підручників, навчальних посібників, курсів лекцій та інших навчально-методичних матеріалів.

Апробація результатів дисертації. Результати, що розкривають основні положення дисертаційного дослідження обговорені та схвалені на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ та на міжкафедральному семінарі Харківського національного університету внутрішніх справ, оприлюднені на 22 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях, семінарах та круглих столах, а також впроваджено в освітній процес Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Класичного приватного університету, Львівського державного університету внутрішніх справ та Одеського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 48 наукових працях, з яких: одна одноосібна монографія, 16 статей у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, 4 статті в іноземних виданнях, 23 праці апробаційного характеру, а також 4 праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

РОЗДІЛ 1
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки та концепція механізму правового регулювання в сучасній теорії права

Категорія «механізм правового регулювання» має непересічне значення для загальної теорії права, оскільки має фундаментальний і методологічний характер для галузей права і закономірно визнається класичною для теоретико-правової науки. Поняття «механізм правового регулювання» дозволяє не тільки зібрати разом явища правової дійсності – норми, правовідносини, юридичні факти тощо та описати їх як цілісність (це досягається також і за допомогою поняття «правова система»), але й представити їх у «працюючому», системно-динамічному вигляді, що характеризує результативність правового регулювання, його здатність гарантувати з правової сторони досягнення поставлених законодавцем цілей. Водночас воно надає змогу висвітлити специфічні функції, котрі виконують ті чи інші явища у правовій системі, показати їхній взаємозв’язок і взаємодію.

У даному контексті слід погодитись із думкою Ю.Г. Арзамасова та Я.Є. Наконечного про те, що «базове поняття «механізм правового регулювання» стало теоретичною основою, певною «стартовою площадкою» для здійснення досліджень механізмів правового регулювання різних галузей та інститутів права й галузей законодавства» [38, с. 163]. Справді, категорія «механізм правового регулювання» дозволяє інтегрувати, узагальнити і систематизувати все, що відомо про регулятивні властивості права.

На думку К.В. Шундікова, вивчення механізму правового регулювання являє собою «особливий аспект дослідження права і правової системи суспільства в цілому, розгляд їх у певній відносно автономній площині – під кутом зору їх практичної роботи, функціонування» [633, с. 6]. Згідно з таким підходом автором робиться висновок про можливість формування розуміння

ролі права як активного регулятора життя соціуму, розкриття значення даної категорії як засобу вирішення соціальних проблем.

Утім, незважаючи на традиційний для вітчизняної теорії права характер категорії «механізм правового регулювання», у науковій літературі вказується на її недостатню дослідженість та недостатньо високий стан розробки [19, с. 269; 107, с. 60; 154, с. 128]. У цьому контексті вірним є зауваження Р.Т. Мухаєва про те, що відносна новизна поняття механізму правового регулювання не закріпила за ним суворого змісту і в юридичній науці існують різні точки зору на дану проблему [379, с.189].

Більше того, певні дискусії розгорнулися навколо доцільності використання самого терміну «механізм», який етимологічно згідно із Сучасним тлумачним словником української мови означає: 1) внутрішня будова, система чогось; 2) сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [531, с. 365]. Окремі дослідники переконані в тому, що настав час змінити це «радянське» поняття на щось більш сучасне та «європейське». Вказані погляди становлять предмет окремого дослідження, але ми пропонуємо виходити з того, що втілення вимог права в суспільні відносини відбувається шляхом задіяння чіткого ланцюга засобів, принципів, стадій тощо. А такий підхід, у свою чергу, на нашу думку, припускає використання саме «технічного» поняття – «механізм».

У даному контексті варто погодитись із Ю.М. Тодикою, який вказував на те, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя [567, с. 337], а також з О.В. Радченко, який припускав наявність у «механізмі» наступних обов’язкових ознак: мети, суб’єкта й об’єкта; послідовність дій; однобічний вплив із чітким вектором; жорсткий взаємозв’язок, усталеність процесу; націленість на автоматизм функціонування; структурно-функціональний характер побудови; наявність ознак відкритої або закритої системи [474, с. 65].

Доктринальна вага поняття «механізм правового регулювання» полягає в демонстрації руху, динаміки права (від зародження правових норм до їх втілення

в реальні поведінкові акти суб'єктів суспільних відносин). Натомість, розуміння механізму правового регулювання, що зустрічаються сьогодні в наукових працях, найрізноманітніші.

Концепція механізму правового регулювання формувалася не одномоментно, а пройшла тривалий шлях свого становлення. Ідеї впливу права на суспільні відносини, висунуті наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. М.Г. Александровим [9; 12], Л.С. Явичем [647], згодом були розвинуті у працях С.С. Алексєєва [15], О.М. Вітченка [98], В.М. Горшеньова [122], В.П. Казимирчука [195], О.В. Малько і В.О. Шабаліна [327, 613], К.В. Шундікова [635], та інших вчених, що дозволило сьогодні в загальнотеоретичній юриспруденції говорити про певну періодизацію генези концепції механізму правового регулювання. Так, Ю.Г. Арзамасов виокремлює такі етапи її розвитку: 1) розробка теорії норм права, теорії юридичних фактів, теорії правових відносин; 2) опублікування монографії С.С. Алексєєва «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі» та її обговорення; 3) поява досліджень галузевих механізмів правового регулювання; 4) розробка самостійної теорії правових засобів [37, с. 4-23].

З таким підходом в цілому можна погодитись. Водночас варто зауважити, що концепція механізму правового регулювання жорстко «вписана» в загальну канву радянської теорії держави і права та має низку кореляційних зв'язків з іншими категоріями і конструкціями, виробленими радянським державознавством. Більше того, саме концепція механізму правового регулювання фактично завершила формування радянської теоретико-правової доктрини, увібравши і систематизувавши в собі всі попередні здобутки вітчизняної юриспруденції. Тому в межах інших парадигм загальнотеоретичної юриспруденції поняття «механізм правового регулювання» виявляється достатньо аморфним і позбавленим чіткого змісту.

У даному зв'язку сучасна українська теоретична юриспруденція є наступницею радянської теорії держави і права, позбувшись зайвої ідеологізованості, проте зберігши і розвинувши її понятійно-категоріальний та

інструментально-методологічний арсенал. Тому еволюційні процеси в розвитку концепції механізму правового регулювання не призупинились і в теперішній час, оскільки спостерігається стійка тенденція до пошуку оптимальних моделей упорядкування суспільних відносин, що виникають на перетині права з іншими сферами життя соціуму, в комплексних правових утвореннях. До таких сфер можна віднести освіту, науку, охорону здоров'я, спорт, транспорт та інші. Поява доктрин, які обґрунтовують особливе місце в системі права даних правових утворень [60; 154; 307; 533], може слугувати свідченням існування наступного етапу розвитку концепції механізму правового регулювання – розробки міжгалузевих механізмів правового регулювання. З іншого боку, інтенсифікація процесів інтеграції та глобалізації невідворотньо призводять до виходу правового регулювання за межі державних кордонів і, відповідно, до формування міжнародних (універсальних, регіональних, локальних) механізмів правового регулювання, котрі потребують узгодження з національними (внутрішньодержавними) механізмами [315; 358].

Перш ніж вести мову про підходи до дослідження даної категорії, слід відповісти на питання про те, чому стало можливим виокремити декілька відмінних між собою методологічних посилок. Йдеться насамперед про те, що поняття «механізм правового регулювання» є складеним і включає в себе декілька категорій, які не мають термінологічної однозначності. І поняття «механізм», і поняття «регулювання» мають декілька значень, однак центральною причиною виникаючих труднощів є багатоаспектність самого поняття «право» і похідного від нього поняття «правовий». Так, вченими в конструкції досліджуваного поняття відзначається певна змістовна невизначеність щодо того, чи повинне регулювання здійснюватися правовими засобами або відповідати вимогам справедливості, законності й доцільності. У даному випадку цілком справедливим є судження А.А. Абрамової про те, що «прикметник «правове», виступаючи визначенням стосовно іменника «регулювання», передусім, вказує на властивості й ознаки останнього». При цьому для розуміння «правового» як способу регулювання, на думку автора, слід

було б вживати термін «механізм регулювання правом» [4, с. 152].

Уявлення про право як складне соціальне явище, котрі склалися з позиції різних концепцій, дозволяють у сучасній науці вести мову про три основні підходи до розуміння механізму правового регулювання: спеціально-юридичний, загальносоціальний і комплексний. С.С. Алексєєв виокремлює психологічний [19, с. 269], а А.Д. Корецький ще й системно-структурний [237, с. 84], проте, на наш погляд, вони цілком укладаються в межі спеціально-юридичного підходу.

Як відзначає О.В. Мартишин, сутність юридичного аспекту полягає «в розкритті взаємозв'язку прав і обов'язків у суспільному житті, визначенні сутності правового порядку, форм і засобів його забезпечення», тоді як соціальний аспект являє собою «дослідження місця й ролі права у суспільному житті, його зумовленість соціально-економічними чинниками, потребами окремих соціальних груп і населення в цілому» [545, с. 212]. Натомість загальносоціальний аспект надає змогу, вийшовши за межи юридичної сфери, розглянути механізм правового регулювання у загальній системі соціального регулювання, врахувати конкретні реалії природної й соціальної дійсності при формуванні та здійсненні правової політики держави, стратегії та тактики індивідуальної й колективної юридично значущої поведінки. Відповідно, В.М. Сирих говорить про існування юридичного механізму правового регулювання, під яким розуміється сукупність правових засобів, що застосовуються в межах окремих стадій процесу правового регулювання (правотворчості, правореалізації та державного примусу), а також соціального механізму правового регулювання, до змісту якого автор включає правові норми, інші правові явища, а також соціальні чинники, що здійснюють на них позитивний чи негативний вплив, пов'язані причинно-наслідковим зв'язком [523, с. 84-85, 93].

Переваги юридичного підходу відзначав ще І.А. Ільїн у своїй науковій праці «Поняття права і сили» (1910), зауважуючи, що такий підхід до розуміння права в цілому «вперше відкриває можливість отримати вузьке, але суто логічне

і методологічно чисте визначення поняття права» [183, с. 471]. З даної позиції механізм правового регулювання постає у власне-юридичному аспекті, як сукупність усіх юридичних засобів, об'єднаних у систему, пов'язаних єдиною метою впорядкування суспільних відносин.

У процесі розвитку теорії механізму правового регулювання у юриспруденції сформувалося декілька основних підходів щодо його інтерпретації – інструментальний (С.С. Алексєєв, В.Б. Ісаков), функціонально-діяльнісний (В.М. Горшеньов, С.О. Комаров) та системно-процесуальний (В.О. Шабалін, С.П. Нарикова).

Історично першою методологічною концепцією в межах юридичного підходу до механізму правового регулювання став інструменталізм, засновником якого визнається С.С. Алексєєв. Він відзначав, що категорію «механізм правового регулювання» сформульовано теорією держави і права для показу моменту руху, функціонування правової форми; під нею розуміється «узята в єдності система усіх правових засобів, організованих послідовним чином, за допомогою якої забезпечується правовий вплив на суспільні відносини» [15, с. 30].

Дане визначення було сприйняте переважною більшістю представників радянської теорії держави і права та продовжує домінувати (з певними варіаціями) у пострадянській теоретичній юриспруденції.

Так, наприклад, на думку російського теоретика права С.О. Комарова, механізм правового регулювання є показником діяльнісного боку процесу «…переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин» [228, с. 413], а його сутність виражається в результативному, нормативно-організаційному впливі на суспільні відносини як усієї системи спеціальних правових засобів, так й інших правових явищ [227, с. 282].

В.Н. Хропанюк вважає, що механізм правового регулювання – це «система правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкованість суспільних відносин відповідно до цілей і завдань правового регулювання» [596, с. 341-342].

Натомість інший російський дослідник, В.К. Бабаєв визначає механізм

правового регулювання як сукупність юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання [405, с. 137]. Подібне визначення наводить і В.К. Русинов, підкреслюючи при цьому системний характер сукупності юридичних засобів [488, с. 269]. На думку В.Б. Ісакова, механізм правового регулювання являє собою технологічну схему правового регулювання, за допомогою якої, юрист може уявити собі етапи втілення норми права в життя, передбачити збої в цьому процесі, а значить, запропонувати науково обґрунтований план підвищення ефективності правового регулювання [192, с. 114-117].

О.Ф. Черданцев, також розглядаючи механізм правового регулювання як взяті в єдності та взаємодії всі правові засоби (елементи механізму, пов'язані з відповідними стадіями процесу регулювання), підкреслює, що це ідеальна відсторонена від будь-яких другорядних, несуттєвих моментів модель, яка створена в результаті спрощення процесу регулювання [600, с. 15-37].

М.Ю. Осипов вважає, що механізм правового регулювання слід розглядати, як різновид правового механізму, систему організованих найбільш послідовним чином юридичних засобів і спрямовану на впорядкування суспільних відносин (предмету правового регулювання) через надання їм юридичної форми за допомогою відповідного методу правового регулювання [420, с. 478-496].

Аналогічну позицію обстоюють і білоруські теоретики права А.Ф. Вишневський, Н.А. Горбаток і В.А. Кучинський, коли визначають механізм правового регулювання як «систему взаємозумовлених і взаємопов'язаних юридичних засобів, способів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин» [404, с. 532]. При цьому названі автори відзначають, що механізм правового регулювання – це комплекс елементів, різних за своєю юридичною природою (призначенням, функціями), але нерозривно пов'язаних між собою спільною метою в єдину регулятивну систему. На їх думку, використання даного поняття дозволяє не тільки систематизувати численні юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, але й визначити місце кожного з них у системі правового

регулювання.

Інструментальний підхід домінує і в працях українських теоретиків права. Так, М.С. Кельман, О.Г. Мурашин і Н.М. Хома визначають механізм правового регулювання як «єдину систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове упорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права» [204, с. 546]. При цьому перепонами, на думку цих авторів, можна вважати ті фактори, які заважають процесу упорядкування соціальних зв'язків і діють у протиріччі з правовими цілями і принципами: природні та штучні труднощі, бар'єри, що гальмують з тих чи інших причин управлінський процес і заважають задоволенню правомірних інтересів громадян і організацій. Водночас до найважливіших характеристик механізму правового регулювання вони відносять мету, засоби її досягнення і результативність.

Для інструментального підходу характерний жорсткий поділ правового регулювання на стадії. Перша стадія – формування і дія юридичних норм, що характеризуються тим, що введені в правову систему норми загальним чином регламентують, спрямовують поведінку учасників суспільних відносин, встановлюють для них той чи інший правовий режим. Друга стадія – виникнення прав та обов'язків, що характеризується тим, що на основі юридичних норм при наявності передбачених обставин (юридичних фактів) у конкретних суб'єктів виникають права і обов'язки – індивідуалізовані міри поведінки. Третя стадія – реалізація суб'єктивних прав і обов'язків, що характеризується тим, що програми поведінки, які закладені в юридичних нормах і потім виражені в конкретних заходах поведінки для даних суб'єктів (у правах та обов'язках), втілюються в життя, здійснюються у фактичній поведінці учасників суспільних відносин, стають реальністю. Крім того, нерідко виникає необхідність у додатковій четвертій стадії, яка або передує виникненню правовідносин, або покликана забезпечити їх реалізацію. Це стадія застосування права, що характеризується тим, що компетентний владний орган видає владний індивідуальний акт. Відповідно до зазначених стадій правового регулювання

чітко виокремлюються три, а з урахуванням факультативної стадії – чотири основні елементи механізму: юридичні норми; індивідуальні приписи застосування права (факультативний елемент); правовідносини; акти реалізації прав та обов'язків [19, с. 282].

Особливість інструментального підходу як особливої методології дослідження полягає в тому, що механізм правового регулювання тут постає як сукупність усіх спеціально-юридичних засобів впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Таким чином, ключовим поняттям даного підходу до визначення механізму правового регулювання є категорія «правові засоби». В юридичній літературі було надано декілька його визначень, сутність яких зводиться до того, що під правовими засобами розуміється певна сукупність правових встановлень (інструментів), «які втілюють регулятивну силу права» [24, с. 14], задовольняють інтереси суб'єктів права і забезпечують досягнення соціально корисних цілей [327, с. 67], «реальне функціонування яких призводить до практичного здійснення об'єктивного і суб'єктивного права, його втілення в життя, досягнення кінцевого соціально-економічного результату» [394, с. 417].

Серед таких засобів у теоретико-правовій науці виокремлюють дозволи, зобов'язування, заборони, заохочення (стимули) і правові обмеження, покарання. Окрім цього, виходячи з елементно-структурних особливостей механізму правового регулювання, О.В. Малько і К.В. Шундіков запропонували розрізняти юридичні засоби нормативного характеру, юридичні факти, правовідносини і засоби правореалізаційного характеру [327, с. 102-114]. Їх застосування характерне для кожної окремої стадії механізму правового регулювання і має слідувати певним правилам для уникнення помилок у правовому регулюванні суспільних відносин.

Є.Б. Ручкін і В.Д. Ткаченко, дотримуючись в цілому інструментального підходу, визначають механізм правового регулювання як конкретний порядок взаємодії юридичних явищ, через який на системних засадах здійснюється правове регулювання [492, с. 220]. У такий спосіб акцентується увага на важливості юридичних процедур у функціонуванні механізму правового

регулювання, що набуває першочергового значення в умовах правової державності.

Інструментальний підхід орієнтований на практичну діяльність, реалізацію правових установлень у різних видах юридичної практики. Передусім, сюди слід віднести нормотворчість, спрямовану на оптимізацію законодавства, удосконалення механізмів функціонування тих чи інших інституцій. Від якості здійснення даної діяльності залежить ефективність дії норм законодавства і механізму правового регулювання в цілому. Крім того, досліджуваний підхід застосовується не тільки в діяльності органів державної влади чи місцевого самоврядування, але й інституцій громадянського суспільства (наприклад, професійних спілок), яким надано право регламентувати певні суспільні відносини, використовуючи названі вище юридичні інструменти.

Слід також відзначити, що інструментальний підхід є основним для галузевих юридичних досліджень, де він також розглядається в аспекті системи правових засобів впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування [8; 53; 97; 251; 442].

Разом із тим, незважаючи на те, що основи даного підходу були закладені ще в радянську епоху, в сучасній науковій літературі констатується недостатня розробленість інструментальної теорії стосовно сучасних умов, необхідність детального аналізу категорії «правові засоби» в межах самостійних наукових досліджень проблем механізму правового регулювання, реалізації права та інших загальнотеоретичних категорій.

На наш погляд, сучасна загальнотеоретична юриспруденція зацікавлена в подальшому розвитку і застосуванні даного підходу, оскільки розробка положень інструменталізму, передусім, дозволить: визначити мету правового регулювання у тих чи інших сферах суспільного життя; визначити перелік юридичних засобів і характер їх використання для регулювання окремих галузей та інститутів; визначити межі використання того чи іншого юридичного інструментарію в діяльності органів публічної влади та громадських формувань; створити оптимальну модель використання того чи іншого юридичного

інструментарію в діяльності органів публічної влади та громадських формувань; створити оптимальну модель співвідношення правових і неправових засобів регламентації суспільних відносин.

Водночас слід підкреслити, що однобічний підхід до розуміння механізму правового регулювання, на нашу думку, зводить нанівець саму мету правового регулювання та не враховує різні фактори впливу на процес упорядкування суспільних відносин. Не дарма окремі науковці підкреслюють, що аналіз механізму правового регулювання виключно через його інструментальні характеристики є неповним і пропонують враховувати й системний підхід до цього інституту. З іншого боку, прихильники вузького підходу до розуміння механізму правового регулювання, наполягають, що це – система правових засобів (елементів), які здійснюють одночасне взаємопов'язане регулювання суспільних відносин певного виду [145; 217], а інші дослідники підкреслюють, що механізм правового регулювання – це система юридичних засобів, яка повинна привести суспільні відносини у відповідність з визначеними державою моделями поведінки [146, с. 3-5].

Функціонально-діяльнісний підхід до розуміння механізму правового регулювання пов'язаний, передусім з ім'ям В.М. Горшеньова. На його думку, механізм правового регулювання складається з двох полярних елементів: по-перше, це способи впливу, дозволи і заборони (активна сторона), по-друге, це способи реалізації, котрі виявляються у фактичній поведінці людей, вчиненні дій чи утриманні від них (результативна сторона); між зазначеними «чистими» способами розташовані, як вважає автор, проміжні ланки – правосуб'єктність, юридичні факти та правовідносини, що являють собою послідовні стадії переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин.

Слід відзначити, що, намагаючись сумістити в одному ряду різнопорядковий юридичний інструментарій, В.М. Горшеньов випускає з поля зору норми права, акти реалізації тощо. Невиправдано заперечує він й існування такого способу правового регулювання, як позитивне зобов'язування (автор ототожнює його з приписом) [122, с. 50-55].

Водночас варто відзначити, що в поєднанні способів регулювання справді виявляються особливості соціально-юридичних функцій права – регулятивної динамічної і регулятивної статичної. Зобов'язування, з одного боку, дозволи і заборони – з іншого, виступають провідниками особливих спеціально-юридичних функцій: зобов'язування – динамічної, дозволи і заборони – статичної. Хоча в обох випадках правове регулювання передбачає активну діяльність людей, їхніх колективів, але в соціальному і юридичному аспектах принципово важливо, що в першому випадку (динамічна функція) на особу покладаються обов'язки до активних дій, а в другому (статична функція) – до утримання від певних дій.

Сучасним послідовником ідей В.М. Горшеньова виступає Л.П. Рассказов, коли веде мову про систему правових засобів, способів, методів впливу права на суспільні відносини, що дозволяють втілювати в життя правила поведінки, які містяться в нормах права [480, с. 423].

Представники системно-процесуального підходу (А.А. Абрамова, К.Г. Лук'янова, В.О. Шабалін та ін.) вважають, що досліджувати елементи механізму правового регулювання необхідно не тільки в їх єдності та взаємодії, але також у динамічному прояві цього механізму, тобто в русі; що механізм регулювання являє собою динамічну систему правових засобів [3, с. 16; 317, с. 93; 613, с. 123]. Так, В.М. Сирих стверджує, що механізм правового регулювання слід розглядати як складану систему, максимально враховуючи всі його компоненти: правові засоби, суб'єкти правового регулювання, правову діяльність та її результати [523, с. 201].

Іншими словами, прибічники даного підходу, не відкидаючи інструментальний момент, роблять спробу перейти від «статичного» визначення механізму правового регулювання до «динамічного», акцентуючи увагу на процесуальному характері його функціонування та спрямованості на втілення в життя правових норм. Зокрема, А.А. Абрамова піддає критиці визначення С.С. Алексєєва, стверджуючи, що воно, по-перше, не дозволяє відмежувати механізм правового регулювання від його структури; по-друге, «не дає змоги

уявити механізм як функціонуючу систему, коли знання про нього як про предмет дослідження будувалися б в організованій множині взаємопов'язаних елементів, які складають певну цілісність»; по-третє, не дозволяє розглядати механізм правового регулювання як процедурний процес [3, с. 16]. На основі такої критики вона доходить висновку про те, шо поняття «механізм» слід розглядати передусім через діяльність, у динаміці, а не в статиці. Провівши аналіз різних позицій щодо питання про сутність механізму правового регулювання, А.А. Абрамова пропонує визначати механізм правового регулювання як «нормативно-організований, послідовно здійснюваний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя за допомогою адекватних правових засобів [3, с. 175].

Натомість на думку А.П. Баранова, механізм правового регулювання доцільно розглядати як «процесуальну систему створення норм права з подальшим їх застосуванням, реалізацією та контролем ефективності» [54, с. 41]. У свою чергу, Т.І. Тарахонич вважає, що механізм правового регулювання є системним утворенням, динамічною, функціональною частиною правової системи, сукупністю послідовно організованих юридичних засобів, які знаходяться у певному взаємозв'язку та взаємодії між собою і забезпечують досягнення соціально корисних цілей [540, с. 17].

Слід відзначити, що А.Д. Корецький і В.О. Шабалін, прагнучи надати механізму правового регулювання справді системного, завершеного характеру, до числа його елементів додають правосвідомість, правотворчість і правопорядок [237, с. 84; 613, с. 125]. Т.Н. Клепцова, вважає основними елементами механізму правового регулювання правові явища, що створюють «поле його функціонування, загальний фон його дії» (джерела права, законність, правосвідомість, правова культура) [215, с. 329].

Існує також думка, що механізм правового регулювання – це структурна характеристика правового регулювання, яка складається з правотворчості, суб'єктивації об'єктивного права і реалізації права [103, с. 70].

Певним різновидом системно-процесуального підходу можна вважати позицію

С.П. Мавріна, який розглядає механізм правового регулювання як багаторівневою категорію, де на макрорівні універсальним засобом регулювання суспільних відносин виступають об'єктивне і суб'єктивне право (правові норми, договори, правовідносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки тощо), а мікрорівень складає дія конкретних правових засобів впливу (дозвіл, заборона, припис) [571, с. 42].

Попри розмаїття підходів до спеціально-юридичної інтерпретації механізму правового регулювання, можемо відзначити відсутність суперечностей між ними. Враховуючи спільний доробок багатьох вчених і незважаючи на деякі дискусійні та суперечливі моменти, слід підкреслити, що юридичне тлумачення категорії «механізм правового регулювання» ґрунтується на його розумінні як сукупності правового інструментарію, що зумовлює дію даного механізму; системного, структурно-єдиного та логічно-послідовного комплексу юридичних засобів; сукупності засобів, які виконують специфічні завдання та функції, здійснюють вплив на свідомість та поведінку суб'єктів; механізму, який має власну природу та функціональне призначення і спрямований на досягнення конкретної мети.

Дещо іншим чином постає механізм правового регулювання у широкому, соціологічному аспекті. Засади даного підходу були закладені у 70-ті роки XX ст. В.П. Казимирчуком, який, спираючись на уявлення про право як потужний важіль перетворення суспільних відносин, відзначав спрямованість нормативних приписів законів на оформлення соціальної поведінки на всіх рівнях його дії – від суспільства в цілому до конкретної особи [195, с. 37]. Ці соціальні рівні права ми можемо вважати ключовими ланками соціального механізму його дії, оскільки саме тут відбувається переведення правових приписів у соціальну практику, тобто у правовідносини, що реально складаються на їх основі. При цьому виконавцем правових приписів є конкретна людина, множина яких утворює коло суб'єктів права, потенційних учасників тих чи інших правовідносин, а від того, наскільки точно і неухильно ці приписи дотримуватимуться, в кінцевому рахунку, залежить стан режиму законності в

суспільстві. Ця обставина зумовлює об'єктивну потребу в знанні суб'єктом права адресованих йому приписів. Це необхідно як для нього самого, так і для інших членів суспільства, а також держави, зацікавлених у високому рівні забезпечення законності й правопорядку, що забезпечить стабільне функціонування елементів політичної системи, стабільність економічної діяльності, належний рівень безпеки кожного члена суспільства. У цьому аспекті важливим елементом (стадією) механізму соціальної дії права стає доведення правових норм і приписів до загального відома або до відома вузької соціальної групи, на яку поширюється виключна дія правової норми [195, с. 37-38].

Як справедливо зауважив С.Л. Явич, соціальний аспект механізму дії права передбачає дослідження перш за все соціальних обставин, які перебувають поза межами самого механізму, але які так чи інакше його детермінують і на які цей механізм покликаний чинити зворотний вплив, а також соціальних факторів і процесів, які включені до самого механізму дії права і також визначають його юридичну та соціальну дійсність [649, с. 26].

На сьогодні соціологічний аспект механізму правового регулювання найбільш повно представлений у працях Г.В. Мальцева. Цей автор слушно зауважує, що правове регулювання «складає лише частину соціонормативного регулювання суспільства, а це останнє являє собою специфічний сектор більш широкої сфери – соціального регулювання, що здійснюється на базі упорядковуючих чинників, які далеко не завжди зводяться до норми» [335, с. 47]. За критерієм зв'язку з дійсністю всі регулятори, на думку цього автора, можна розподілити на фактичні та нормативні.

Параметри фактичних регуляторів існують у самій дійсності, а в процесі регулювання вони переносяться з об'єкта на об'єкт, тобто з об'єктивного регулятора на об'єкт, що регулюється. До фактичних регуляторів або чинників регулювання на психічному рівні регуляції поведінки людей належать переживання, емоції, бажання і наміри, навички і звички. На рівні соціального факторного регулювання виокремлюються потреби, інтереси, цілі, прогнози, програми, теорії ідеології, доктрини, вчення, чимало інших явищ в економіці,

політиці, культурі тощо, котрі являють собою види інституціонального утворення. Натомість нормативні регулятори привносять у життя належне, те, чого в ньому немає чи поки що немає, але, на глибоке переконання людей, має бути [335, с. 772]. За такого підходу норма права є «вимогою належного до поведінки людей, а також до порядку речей, що створюється і підтримується в процесі соціальної діяльності» [335, с. 555].

Як справедливо зауважує О.О. Шабаєва, різні підходи до вивчення механізму правового регулювання «не є взаємовиключними, а навпаки, доповнюють один одного, полегшуючи всебічне дослідження механізму правового регулювання» [612, с. 219].

Проаналізувавши думки різних вчених з приводу інтерпретації поняття «механізм правового регулювання», слід підкреслити, що підходи до розуміння даної категорії не відрізняються одностайністю відносно її змісту, однак, всі вони ґрунтуються та тому, що це – сукупність (система) правових засобів, способів та форм, за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, задоволення інтересів суб'єктів права, встановлення правопорядку в суспільстві, вирішення конфліктів і досягнення соціального компромісу в правовій сфері.

Аналізуючи хронологію досліджень механізму правового регулювання, у відповідних методологічних підходах простежується певна еволюція: від суто інструментального, через функціонально-діяльнісний до системно-процесуального. Зазначимо, що всі вони не є ізольованими, а доповнюють один одного, надаючи можливість подивитися на вказану категорію комплексно та глибше її зрозуміти. Відповідно, доцільно висловити солідарність з впевненістю ряду науковців щодо формування в сучасній юридичній науці підґрунтя для застосування при характеристиці механізму правового регулювання «інтегративного (комплексного)» підходу [76, с. 107].

Комплексний підхід до розуміння механізму правового регулювання представлений, передусім, у працях таких відомих теоретиків права, як І.О. Галаган [105], М.І. Матузов [348], О.Ф. Скакун [511]. Сутність даного

підходу полягає у характеристиці механізму правового регулювання через увесь комплекс його проявів та ознак, як загальносоціальних, так і спеціально-юридичних. Так, О.Ф. Скакун, наводячи основні ознаки механізму правового регулювання, відзначає, що, по-перше, він є складовою частиною механізму соціального регулювання; по-друге, збирає воєдино всі явища правової дійсності: засоби (норми права, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, рішення судів тощо), способи (дозволи, зобов'язання, заборони) і форми (використання, виконання, дотримання, застосування); по-третє, являє собою систему правових засобів, способів і форм, які перебувають у зв'язку та взаємодії; по-четверте, є динамічною частиною правової системи суспільства; по-п'яте, результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві [511, с. 540].

Така ситуація є наслідком, серед іншого, й безпосереднього впливу на зміст правових понять і категорій різних типів праворозуміння, використання при дослідженні одних і тих же правових явищ різних підходів в межах однієї з концепцій розуміння права.

Принагідно слід зазначити, що, не зважаючи на чималу кількість наукових праць, однією з методологічних проблем у пізнанні механізму правового регулювання залишається майже повне ототожнення правового регулювання із законодавчим, державно-владним регулюванням. Можна констатувати, що в дослідженнях, присвячених предмету й методології правового регулювання, дане поняття продовжує розглядатися, як регулювання суспільних відносин за допомогою виключно норм права, закріплених в нормативно-правових актах держави [551, с. 376-382]. На нашу думку, такий стан пояснюється етатистськими традиціями радянської юриспруденції, використанням в якості предмета дослідження лише відповідного напрямку діяльності державних органів та неврахуванням наявності нормативних приписів, що виникають в процесі взаємодії інших суб'єктів правового спілкування: органів і посадових осіб місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, фізичних осіб.

У цьому аспекті, слід визнати, що тенденція вивчення «права в соціальній реальності, а не в розпорядженнях законів» стала квінтесенцією всіх правових шкіл і теорій соціологічного напряму на зламі XIX-XX ст. Наприклад М. Вебер та Е. Ерліх вказували, що не тільки і не стільки писане законодавство, скільки внутрішня мотивація людей, а також правила їх поведінки формують правопорядок в суспільстві [86, с. 301; 640, с. 623-627].

У наукових працях Ж.-Л. Бержеля, А. Нашиц та багатьох інших авторів значна увага приділялася розкриттю природних чинників формування права, його «стихійному» (спонтанному) походженню. Наприклад, Ж.-Л. Бержель розглядав такі правила поведінки як «об'єктивне, не організоване джерело права, що спирається на усвідомлену або неусвідомлену традицію соціальної групи, а не на вольовий акт органу влади» [62, с. 438].

В аспекті вивчення чинників формування права, А. Нашиц акцентувала увагу на межах втручання правових норм в різні сфери суспільних відносин, досліджуючи «сфери права» та «сферу правового регулювання», в яких впорядкування суспільних відносин здійснюється «не засобами правового регулювання» [389, с. 74].

Зазначимо, що аналіз співвідношення й пошук відповідності між нормами законодавства і соціальними нормами, що складаються фактично, маючи об'єктивно обумовлений характер, забезпечують нормальну реалізацію суспільних відносин, є об'єктом пильної уваги в сучасній вітчизняній соціології права [387]. Хоча, в останні роки у вітчизняній теорії права також стали з'являтися роботи, в яких обґрунтовується, що «право нерозривно пов'язано з існуванням людського суспільства та умови його виникнення є умовами соціальними» [357], «держава не породжує право, не є його безпосереднім джерелом, а лише своєю силою гарантує і захищає права та свободи, виступаючи найважливішим чинником реальності дії права» [615, с. 198]. Про це писав ще К. Маркс, стверджуючи, що держава, в особі законодавця, не творить прав і свобод особи, оскільки законодавча влада не створює закону, вона лише відкриває та формулює його [336, с. 162].

Проте, норми права, які формуються в самому суспільстві без втручання держави, не розглядаються в загальній теорії права як невід'ємна складова механізму правового регулювання. У підсумку цілий пласт нормативно-правової основи сучасного суспільства продовжує перебувати поза межами уваги пострадянських дослідників, незважаючи на радикальну зміну суспільно-політичних та ідеологічних засад.

Втім слід констатувати, що останнім часом навіть в галузевих юридичних науках стали з'являтися дослідження, що містять обґрунтовані сумніви вчених відносно того, що виключно держава здійснює правове регулювання суспільних відносин. Так, наприклад, досліджуючи проблеми правового регулювання трудових відносин, Н.І. Дівєєва наполягає на тому, що «пов'язувати правове регулювання (у тому числі індивідуальне) лише з державою невірно» [144, с. 27]. У даному контексті варто пригадати слова С.С. Алексєєва про те, що право, як особливий «нормативно-ціннісний регулятор», має свій власний потенціал, який дозволяє йому «відірватися» від держави, не втрачаючи при цьому ознак «обов'язковості» [15, с. 63].

Але, повертаючись до вказаного вище, слід зазначити, що більшість досліджень в галузі теорії права не просто не містять комплексного аналізу механізму правового регулювання, – в них також не порушуються питання реалізації так званих «спонтанних» норм права, як складових процесу правового регулювання; лише констатується той факт, що законодавець «відкриває» право, а не створює його.

Досліджувати регулятори суспільної поведінки, що формуються спонтанно в якості складової процесу нормативного регулювання одним з перших почав Ф.А. Хайєк, протиставляючи їх результатам законотворчої та нормотворчої діяльності держави, яким, зокрема, присвячено праці Б. Леоні [590, с. 364; 303, с. 116].

Окрему увагу слід приділити науковим працям, автори яких намагаються дослідити проблематику учасників правового регулювання, його суб'єктів. Наприклад, прибічники «вільного права» пропонували визнати повноваження

судді відносно створення нових правових норм, якщо в законі відповідна норма відсутня [315, с.49].

Як влучно зазначають окремі науковці [149, с. 8], сьогодні, у сучасній теоретико-правовій науці, правилам поведінки, що з'являються в наслідок вирішення суддею юридичної справи (за відсутності таких в законодавстві), присвячено достатню кількість праць фахівців, серед яких: М.М. Марченко [341], В.Г. Ярославцева [655] та ін.

В іноземній науковій літературі також серйозно обговорюються питання формування нових правових норм судовими органами. Р. Барентс, С.Дж. Міллер, С. Хільсон, Д. Майєрс та інші активно вивчають проблеми участі суду в правовому регулюванні суспільних відносин. При цьому в умовах правової конвергенції можливість судів виступати суб'єктом правотворчої діяльності дедалі частіше визнають не тільки представники англосаксонської, але й романо-германської правової сім'ї.

Слід зазначити, що хоча судову правотворчість і прийнято вважати одним із засобів усунення прогалин в законодавстві, а відповідні функції суду – субсидіарним правовим регулюванням [315, с. 64], але в жодному з досліджень суд не розглядається самостійним суб'єктом правового регулювання.

У цьому контексті слід зауважити, що дані дослідження не є науковими працями з теорії права й не зачіпляють в повному обсязі предметно-методологічних підвалин механізму правового регулювання, а запропоновані думки та висновки стосуються виключно проблем формування суспільних інститутів, виявлення недоліків сучасних політичних систем і не спрямовані на повноцінне комплексне вивчення правового регулювання суспільних відносин.

Крім зазначеного, більшість проаналізованих наукових досліджень проблематики механізму правового регулювання ґрунтуються на нормативістському підході до праворозуміння і, таким чином, не відображають сучасних тенденцій розвитку суспільства й держави. Також, у більшості випадків, автори не приділяли належної уваги комплексу суб'єктивних факторів, роль яких сьогодні, на нашу думку, значно посилюється та все більше

відбивається на ефективності механізму правового регулювання.

Крім зазначеного вище, аналіз проблем механізму правового регулювання залишиться, на наше глибоке переконання, неповним без дослідження духовно-етичних, політичних та економічних складових суспільного життя, що відображені в людській правосвідомості і впливають на розвиток та удосконалення правового регулювання.

Виходячи з того, що правосвідомість є суб'єктивним феноменом правової дійсності, який об'єктивується в поведінці учасників правовідносин, характер і динаміка цієї поведінки визначається не тільки якісним показником нормативного матеріалу та його реалізації, але й особливостями соціально-правового статусу осіб і взаємними правовими зв'язками між ними.

Ці та інші аспекти механізму правового регулювання накладаються сьогодні на численні проблеми, пов'язані з євроінтеграційними процесами, що відбуваються в Україні та часто характеризуються, на жаль, «сліпим» залученням іноземного досвіду до різних сфер вітчизняного державотворення.

Слід додати, що чисельні спроби впровадження в національну соціально-правову дійсність закордонних стандартів та моделей досить часто не були успішними. Пояснюється це тим, що, серед іншого, іноземний досвід не мав відповідного критичного осмислення, не враховував рівень економічного, політичного та соціального розвитку суспільства, ігнорувалися національні ментальні особливості нашої держави тощо.

Зокрема, у вітчизняній правовій науці багато разів обговорювалося питання про необхідність формування національної правової ідеології, що базувалася б на загальнонаціональній ідеї, була б покликана усвідомити правовий спадок попередників та запропонувати перспективи правового розвитку. Одним зі шляхів вирішення цього завдання, на наше переконання, є формування високого рівня суспільної правосвідомості.

Правосвідомість, як феномен правового буття посідає значне місце в механізмі правового регулювання, виконуючи дуже важливу функцію. С.С. Алексєєв вважає, що «правосвідомість створює атмосферу, де діє право та

весь механізм правового регулювання, від її рівня залежить ефективність права, його дієвість та результативність» [14, с. 502].

Правосвідомість покликана відповідним чином впливати також на правотворчу й правозастосовну діяльність держави. Але необхідною умовою для цього є послідовний, системний розвиток та забезпечення належного рівня правосвідомості, поваги та визнання прав і свобод людини, формування відчуття відповідальності перед суспільством та державою тощо.

Механізм правового регулювання суспільних відносин, як інтегративне поняття та явище, вимагає більш поглибленого вивчення, виходячи з його складності та значення для соціального буття права. Дія такого механізму визначається не тільки об'єктивними, суто юридичними, але й суб'єктивними чинниками.

Правосвідомість відіграє роль ідеологічного та соціально-психологічного чинника функціонування всього право-регулятивного механізму, активний вплив на який здійснюється шляхом тісного взаємозв'язку правосвідомості з всіма елементами правового регулювання.

У наукових працях вітчизняних та іноземних вчених, що пов'язані з визначенням місця та ролі правої свідомості в механізмі правового регулювання, увага, здебільшого, акцентується виключно на змісті елементів правосвідомості, оскільки вони достатньо активно проявляють себе в функціонуванні цього механізму. Хоча, на нашу думку, складність та багатоаспектність аналізу механізму правового регулювання пов'язана з необхідністю визнання, вивчення та встановлення саме взаємозв'язків правосвідомості з його елементами, дослідження правової поведінки особи та чинників, що на неї впливають.

Такий підхід до формування ефективної моделі механізму правового регулювання суспільних відносин спрямований, серед іншого, на вирішення одного з найважливіших завдань теорії держави і права в даний час – вдосконалення законодавства з метою досягнення відповідності правових норм суспільним відносинам, що постійно змінюються, а також підвищення ефективності їх дії, тобто механізмів реалізації права.

Враховуючи невирішеність багатьох із вказаних вище теоретичних завдань в інституційно-правовій та ідеологічній трансформації України в державу нового типу та відсутність відповідних наукових розробок в цій сфері, наведені аргументи, на нашу думку, підкреслюють визначену новизну та практичну цінність подальших досліджень механізму правового регулювання.

Особливе місце в комплексі проблемних питань, що вимагають наукової розробки посідає одна з найважчих, складніших і в той же час, найбільш актуальніших, теоретично й практично значимих та цікавих, як для загальної теорії права, так і в цілому для всією юриспруденції – проблематика ролі правовідносин в механізмі правового регулювання.

Це видається цілком доречно, адже значення самого механізму правового регулювання, як фундаментальної, методологічної категорії, виражається в тому, що вона охоплює різні правові явища, в тому числі норми права, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків і т.д., що дозволяє проілюструвати їх функціональні взаємозв'язки та взаємодію.

Підтвердженням такого зацікавлення є чимала кількість наукових досліджень, зокрема праці М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, М.І. Байтіна, В.К. Бабаєва, А.Г. Братко, А.І. Бобилєва, А.Б. Венгерова, В.І. Гоймана, В.М. Горшеньова, В.Б. Ісакова, Т.В. Кашаніної, С.О. Комарова, В.В. Лазарєва, О.Е. Лейста, О.В. Малька, М.І. Матузова, В.С. Основіна, А.С. Піголкіна, Т.М. Радько, В.Д. Сорокіна, Л.І. Спиридонова, В.М. Сирих, Л.Б. Тіунової, О.Ф. Черданцева, О.П. Шебанова, В.В. Шейндліна, К.В. Шундикова, Л.С. Явича та інших.

Виключно окремі різновиди правовідносин, як елементи механізму правового регулювання, стали предметом наукових пошуків Ю.І. Гревцова, П.Ф. Єлісейкіна, Т.М. Ілларіонової, С.Ф. Кечекьяна, Є.О. Крашеніннікова, Є.Я. Мотовіловкера, О.О. Опалевої, Г.О. Петрової, О.О. Піонтковського, В.М. Протасова, Л.К. Стальгевича, Ю.Г. Ткаченко, Р.О. Халфіної, Я.М. Шевченка, М.В. Шиндяпіної та інших.

Особливої актуальності, на даний час, набувають також дослідження

різних аспектів охоронної дії правових засобів в системі механізму правового регулювання, який в науці іменується механізмом правової охорони. Охоронні правовідносини є одним з найістотніших структурних елементів механізму правової охорони, чим і викликаний інтерес до нього з боку науковців.

Слід також зазначити, що механізм правового регулювання виконує дві спеціально-юридичні функції права: регулятивну та охоронну. Тому ця юридична конструкція, як «схема» або «алгоритм» правотворчої та правозастосовної діяльності, має включати в себе не тільки регулятивні, а й охоронні засоби. Необхідно погодитися з Р.Л. Хачатуровим і Д.А. Липинським, що механізм правового регулювання являє собою єдиний регулятивно-охоронний процес [594, с. 573]. Регулюючи, норми права разом з тим і охороняють, а охороняючі – регулюють. У зв'язку із цим, автори ставлять питання про теоретичну правильність визначення механізму правової охорони у відриві від механізму правового регулювання. Другий, безумовно, як система юридичних засобів, що регламентують певний вид суспільних відносин, повинен визначати не тільки оптимальний порядок необхідної реалізації права, а й спосіб захисту в разі неможливості використання суб'єктом своїх прав і виконання обов'язків. Таким чином, механізм правового регулювання складається з механізму реалізації і механізму захисту права, без яких він є неповним.

Таким чином, запропоноване розуміння механізму правового регулювання дозволяє, по-перше, створити оптимальну модель регламентації суспільних відносин; по-друге, використовувати його для визначення ефективності права, тобто бути об'єктом правового моніторингу з метою удосконалення [120, с. 25]. Невипадково в юридичній літературі зустрічаються висловлювання про те, що у вітчизняній практиці є приклади, коли ні новостворений механізм, ні судова практика не сформували у населення ставлення до права, як джерела добра і справедливості.

Визначення механізму правового регулювання, як сукупності юридичних засобів не знімає питання про засоби, що входять до цієї системи. Його

вирішення безпосередньо залежить від розкриття механізму правового регулювання у вузькому або широкому сенсах.

С.С. Алексєєв писав, що на підставі інструментальної характеристики механізму правового регулювання, цілком зрозуміло, що його зміст складається із засобів (інструментів) юридичного впливу. Вчений вказує на необхідність відмежування його елементів від інших правових явищ, так як вони відрізняються інституційністю і конкретною функціональністю.

Виходячи з інструментального підходу, С.С. Алексєєв розрізняв у механізмі правового регулювання три основні ланки: юридичну норму, правові відносини, акти реалізації прав і обов'язків. При цьому, відзначаючи, що до процесу правового регулювання, на його заключній стадії (а в ряді випадків і при виникненні правовідносин) може долучатися й четверта – індивідуальні приписи та акти застосування права. В цьому контексті, доцільно висловити згоду з Л.А. Морозовою, що в юридичній літературі найчастіше називають саме ці чотири елементи [373, с. 317].

Т.М. Радько пропонує підхід до механізму правового регулювання, при якому до його складу входить більша кількість правових засобів: визначення правосуб'єктності громадян, набуття та зміна їх правового статусу, визначення компетенції органів влади, визначення правового становища громадських об'єднань [476, с. 381]. Вказані елементи, на її погляд, відіграють важливу роль також і в реалізації права, як регулятора суспільних відносин.

Отже, прихильники широкого підходу до структури механізму правового регулювання включають не тільки три або чотири основних ланки, а й інші правові явища.

На думку інших науковців, механізм правового регулювання складається виключно з правових засобів (інструментів), а такі правові процеси, як правотворчість та застосування права представлені в ньому лише у вигляді нормативних актів, техніко-юридичних засобів та ін. Однак, на думку В.М. Сирих, подібна позиція є дискусійною. Він вважає, що тільки при дослідженні об'єкта у взаємозв'язку його складових, можна встановити

ефективність дії його компонентів, їх функції та результативність механізму в цілому. В такому випадку механізм правового регулювання можна вважати системою, що складається з: правових засобів; суб'єктів правового регулювання чи правової діяльності; юридично значимих результатів такої діяльності. При цьому, згідно стадіям правового регулювання, відповідний механізм має три елементи: механізм правотворчості, реалізації норм права і державного примусу [536, с. 162].

Точку зору В.М. Сирих поділяє Р.А. Ромашов, вказуючи, що не можна зводити структуру механізму правового регулювання до простої сукупності правових засобів регулятивної діяльності. Він вважає, що поряд з інструментальною складовою, будь-який механізм включає суб'єктний склад, його внутрішній взаємозв'язок і взаємодію, що забезпечують дієвість механізму, а також відносини, що виникають в процесі практичного втілення правових розпоряджень. При цьому, вчений пропонує таку структуру механізму правового регулювання:

- інструментальний склад, за допомогою якого правове регулювання може здійснюватися: норми права, інтерпретаційні акти, акти застосування права, правові акти, отримані в результаті погоджувальних процедур у сфері диспозитивного регулювання, колізійні норми;

- формалізовані процедури, що закріплюють параметри регулятивної діяльності;

- суб'єктний склад, являє собою сукупність правосуб'єктності осіб, залучених до регулятивних правовідносин;

- функціональна складова, що характеризує механізм в динаміці його дії і складається з системи взаємозв'язків і взаємодій, за допомогою яких сукупність засобів і методів правового впливу, а також потенційних суб'єктів, перетворюється власне у механізм правового регулювання [546, с. 401].

У свою чергу С.К. Русинов та Л.П. Семітко пропонують авторський погляд на елементний склад досліджуваного явища: юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти,

правовідносини, акти реалізації права, правозастосовні акти, правосвідомість і режим законності [489, с. 277].

Таким чином, єдиного підходу в дослідженнях структури механізму правового регулювання немає. По-перше, на визначення кількості елементів досліджуваного явища визначальний вплив має його вузьке або широке розуміння. По-друге, вчені розглядають цей інститут у зв'язку з питаннями реалізації права, звідси й збільшення кількості засобів.

Звичайно, аспекти дії права різноманітні: норми можуть залишатися нереалізованими внаслідок різних обставин, але, часто, саме юридична складова заважає повному задоволенню потреб суб'єктів. Тому, використовуючи спеціально-юридичні засоби, необхідно продовжувати роботу зі створення та удосконалення оптимальної моделі механізму правового регулювання, як системи спеціально-юридичних засобів, створеної для регламентації суспільних відносин, а також для визначення ефективності реалізації прав і обов'язків відповідними суб'єктами.

Підкреслюючи відсутність в сучасній загальній теорії права комплексного предметно-методологічного дослідження механізму правового регулювання з одного боку, яке б передбачало аналіз його здійснення в усій багатогранності, враховувало б як теоретико-правові аспекти так й інші чинники функціонування, що також мають великий вплив на його ефективність та з огляду не недостатню наукову розробленість і велику практичну значимість з іншого, необхідність подальшого теоретичного осмислення викликають питання методології дослідження механізму правового регулювання, філософські та юридичні питання генезису правового регулювання, проблеми співвідношення правового регулювання та інших форм соціального регулювання, поняття, структури та функції механізму правового регулювання в сучасні державі, особливості предмету правового регулювання, критерії типології механізму правового регулювання, елементи праворегулятивної матерії, місце і роль суб'єктів правового регулювання в його механізмі тощо.

Більшість наукових досліджень правознавців, де застосовується юридична

конструкція «механізм правового регулювання», мають значне галузеве забарвлення і далеко не завжди претендують на здобуття нових теоретичних знань. Їх головна мета полягає у використанні методологічного потенціалу вказаного явища для комплексного, всебічного аналізу тієї чи іншої обраної сфери правового регулювання (страхових, сімейних, кримінально-процесуальних тощо), де такий механізм вже склався та функціонує в режимі законності.

Отже, одним з чинників, що обумовлюють вибір механізму правового регулювання в якості предмету подальших наукових пошуків, є сучасний стан наукової дослідженості зазначених аспектів цього важливого інституту вітчизняної правової дійсності.

Безперечно, існують вагомі праці з даної тематики. Питанням механізму правового регулювання в науці завжди приділялося і приділяється достатня увага. Ці питання так чи інакше зачіпаються в роботах практично всіх теоретиків права, а також представників галузевих юридичних наук.

Проте, якщо не брати до уваги наукові здобутки С.С. Алексєєва, ґрунтовні монографічні дослідження даної проблематики на сьогодні відсутні. Останні публікації – це або відповідні розділи в підручниках, або нечисленні наукові статті у фахових періодичних виданнях. Мають місце роботи, що присвячені певним галузевим особливостям правового регулювання взагалі (форми, методи, принципи і т.д.), а не формуванню загального для всіх них, уніфікованого підходу. Натомість, робіт, що були б спрямовані на уніфікацію розрізнених знань в єдину теоретико-правову модель нажаль немає. Наприклад, значно більша увага з боку науковців приділяється правам і обов’язкам людини, громадянина, особи, але, як правило, в широкому, соціальному та суспільно-політичному плані, а не як елементам механізму правового регулювання, тобто абстрактно, не надаючи їм властивостей суб’єктивних прав.

Причина полягає в тому, що, як вже наголошувалося, сама тема має узагальнюючий, інтегративний характер, замикає на себе багато інших проблем і тому посідає особливе місце як у курсі загальної теорії держави і права, так і в

усій юридичній науці.

Наведений вище аналіз різних підходів до тлумачення категорії «механізм правового регулювання» дозволяє, крім їх змістовного наповнення, звернути увагу на часові етапи їх виникнення. Це, в свою чергу, пояснює специфіку окремих підходів та їх ідеологічне забарвлення відповідними концепціями праворозуміння, що притаманні відповідними історичним етапам розвитку суспільства, держави та наукової думки.

Отже, на нашу думку, наукові розробки основних засад функціонування механізму правового регулювання набувають статусу не рядових наукових досліджень сучасної вітчизняної юридичної науки, а стають однією з її нагальних потреб, адже ефективність будь-якої сфери практичної юридичної діяльності визначається наявністю фундаментальних теоретичних розробок наукових проблем, що не лише забезпечують окремі аналітичні висновки, а й визначають можливості та шляхи розвитку державно-правових явищ і відповідних юридичних категорій у перспективі.

1.2. Методологія дослідження механізму правового регулювання

Становлення нового наукового знання про те чи інше явище правової дійсності являє собою певну систему отримання, накопичення, аналізу, узагальнення й осмислення фактів, що мають наукове значення, з подальшим закріпленням отриманих результатів і висновків у теоріях, концепціях, поглядах, нормативно-правових актах тощо. Це складний за структурою та об’ємний за кількістю інформації багатоетапний процес, в якому прирощення цього знання відбувається за відповідними принципами й закономірностями, що належать до царини методології наукового пізнання.

Успіх вирішення проблеми добору необхідного інструментарію, за допомогою якого здійснюватиметься дослідження механізму правового регулювання, значною мірою зумовлює результативність самого дослідження і сприяє формулюванню чітких пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення

функціонування суб'єктів у відповідній сфері. Крім цього, якість комплексу використаних принципів, підходів та методів надасть змогу сформувати цілісну, внутрішньо-узгоджену теоретико-правову модель вітчизняного механізму правового регулювання, яка може стати базою для конкретних трансформацій в сфері упорядкування суспільних відносин.

Низька результативність комплексу реформ, що відбуваються сьогодні в усіх галузях суспільного життя України, численні прогалини в тлумаченні цілого ряду явищ правової та соціальної дійсності пояснюються як низьким рівнем ефективності зусиль уповноважених суб'єктів, що вживаються для поліпшення ситуації в країні, так і очевидною невідповідністю застосовуваних методів вирішення соціальних проблем їх змісту, який виявляється значно складнішим та багатограннішим, ніж використовувані пізнавальні засоби і методики. Як справедливо відзначає О.І. Демидов, більшість пострадянських юристів «значно відстали від того загального методологічного руху, в який була залучена світова соціально-політична та філософська думка в XXI ст. через тривалий вплив методологічного монополізму і жорсткого ідеологічного контролю, що виходив з принципового переконання в істинності тільки однієї методології та одного типу світогляду» [141, с. 17].

У вітчизняній юридичній науці висвітлення методологічних проблем довгий час відбувалося в моністичному ракурсі матеріалістичної діалектики, відносно якої, протягом великого проміжку часу, не виникало жодних сумнівів. Наслідком такого підходу стало формування нормативістської теорії, яка не залишила місця для використання інших достатньо відомих методологічних підходів. Тому, слід погодитись із твердженням М.С. Кельмана, що сучасне вітчизняне правознавство повинно «позбутися ідеологічних штампів і стереотипів радянського періоду і розвиватися як самодостатня система юридичних знань, спрямована на пошук об'єктивної істини», а акцент у правових дослідженнях має бути перенесений на «суспільні гуманітарні цінності, насамперед на права і свободи людини, загальновизнані демократичні стандарти в галузі правознавства і державознавства» [206, с. 432].

Основними стримуючими факторами необхідного і давно назрілого методологічного оновлення, на наш погляд, є певний консерватизм, збереження стану закритості вітчизняної правової науки, її «глухота» до іншого досвіду, окрім власного, при постійно декларованому прагненні до кращих зразків зарубіжної науки і такому ж декларуванні відкритості та готовності до взаємо збагачуючого діалогу. На цьому тлі процвітають прагнення до суто зовнішнього оновлення, пов'язаного з елементарними запозиченнями, без урахування конкретно-історичних особливостей і протиріч.

Тим часом, у сфері методології соціального знання простежуються відчутні еволюційні тенденції, в яких зазвичай виділяють класичний, некласичний та пост класичний етапи. Перший з них характеризується пошуком об'єктивних підстав при поясненні соціальної дійсності, уявленням про роль суб'єкта в пізнанні зазначених явищ і способах приведення у відповідність з ними людської поведінки, пошуком природних, фундаментальних основ суспільних відносин, використанням методик, що орієнтуються на відображення об'єктивних аспектів соціального середовища. Другий – концентрацією наукового інтересу навколо суб'єкта, усвідомленням залежності соціальної реальності від стану її учасників, зацікавленням параметрами існування членів суспільства, активним використанням методів пізнання, орієнтованих на вираження суб'єктивної сторони суспільного життя, відмовою від принципу детермінізму на користь свободи вибору.

Наступний етап характеризується визнанням безглуздості спроб реалізації освітянських проектів звільнення людей через раціоналістичний критицизм і реформізм [656, с. 47], відмовою від жорстких детерміністських схем у поясненні соціальної дійсності, формуванням переконання, згідно з яким різні дослідницькі парадигми повинні не виключати, а скоріше доповнювати одна одну, оскільки їх взаємодії вимагає ступінь складності соціальної дійсності, необхідністю забезпечення єдності каузального і аксіологічного підходів, зростанням уваги до загальнонаукових методів і методик, що здатні синтезувати об'єктивні та суб'єктивні підстави соціальної активності й розумінням того, що

в цій сфері буття раціональність, рух до істини органічно пов'язані з свободою, автономією, добробутом [659, с. 245-254].

При цьому, на фоні незаперечення існуючих методик з'являються нові шляхи інтерпретації соціальної дійсності.

У межах методології, що базується на подібному тлумаченні фундаментальних юридичних категорій, виникають численні проблеми та збільшується коло питань, що не вкладаються у звичні межі класового, формаційного аналізу: як і чому виникають правові сім'ї, чим визначаються етапи розвитку держави і права; яка природа політичних і правових цінностей; які витоки ідеї справедливості; як вибудовується будь-яка правова система тощо.

Сучасна вітчизняна юридична наука характеризується великою кількістю праць з проблем методології наукового пізнання, в тому числі методологічним проблемам теоретико-правових досліджень приділяли значну увагу такі вчені, як: С.Д. Гусарєв, О.І. Демідов, В.М. Карташов, М.С. Кельман, Д.А. Керімов, В.К. Колпаков, С.П. Нарикова, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, Т.М. Радько, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомиров, М.М. Тарасов, Ю.М. Тодика, Л.Б Тіунова, В.Л. Федоренко, М.В. Цвік, М.К. Якименчук, О.Н. Ярмиш та ін. Водночас, питання методологічних підвалин дослідження проблем правового регулювання суспільних відносин не знайшли належного висвітлення в сучасній методології права і така «прогалина» детермінує активізацію відповідних наукових пошуків. Також слід констатувати відсутність конкретних розробок відносно методології дослідження саме механізму правового регулювання. Відповідні аспекти лише фрагментарно висвітлюються в окремих наукових працях і в деяких навчальних посібниках та підручниках.

Виходячи з міждисциплінарного характеру методологічних знань, ми вважаємо, що з'ясування відповідних питань стосовно предмету нашого дослідження значною мірою сприятиме не тільки збагаченню методології наукових досліджень в сфері загальної теорії права, а й галузевих юридичних наук.

Проблематика методології в дослідженнях механізму правового

регулювання не існує автономно, вона тісно переплітається з питаннями загальноправової методології, що розглядається, зазвичай, як теорія наукового пізнання, система методів і засобів пізнання або вчення про них. Але ми вважаємо, що це більш складне й багатогранне явище. Воно охоплює не лише методи пізнання та вчення про них, а й методологічні принципи (вихідні ідеї), у відповідності з якими має здійснюватися вибір підходів і методів. Особливе значення при цьому має світогляд, як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, місце і роль у ньому людини, а також відповідних переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та практичної діяльності людей.

Методологія як науково-світоглядна система координат є своєрідною дослідницькою орієнтацією, установкою для суб'єкта пізнавальної діяльності, вона передбачає розробку основоположних підходів, прийомів, спеціально-наукових методів формування та подальшого розвитку юридичної науки.

Сучасна теоретико-правова наука, серед іншого, характеризується й проблемою методологічних аспектів визначення концептуальних підстав організації та проведення наукових пошуків, оскільки будь-яке дослідження починається з визначення методологічних засад щодо напрямів здобуття необхідної інформації, її творчої переробки й закріплення результатів. Практично всі висновки щодо державно-правових явищ залежать від методологічних підходів, від їх розуміння [250, с. 36-37].

Дослідження предмету вимагає відповідних його природі методів. Їх органічне поєднання визнається методологією однією з необхідних умов результативності дослідження, а неадекватність методів предмету дослідження не дозволить отримати істинні знання. Хоча не менш поширеними є аргументи, які намагаються довести незалежність результату дослідження від методу, а тим більше від системи методів. Деякі прихильники методологічного «анархізму» в юриспруденції виходять з того, що у сфері права, теорія не відіграє особливої ролі. Юриспруденція, вважають вони – це техніка, сукупність актуальних практик, а не теорія [581, с. 17; 456, с. 34; 622, с. 651]. Але відмова від будь-яких системних методик у дослідженні, як справедливо вважає О.І. Демидов,

обертається примітивізмом, елементарними помилками, практичним безсиллям правової науки, яка зосереджує свої основні зусилля на тлумаченні, а не на творенні законодавства і не здатна забезпечити умови його ефективної дії [141, с. 19].

Про необхідність реального і послідовного оновлення методології свідчать серйозні труднощі, а часом і просто неможливість у межах сформованих підходів вирішити як загальні так і конкретні питання правознавства.

Рух до методологічного плюралізму, як нам видається, надає змогу розширити горизонт раціональності наукових досліджень, побачити в методології спосіб поєднання методів, визнати можливості різних методів та їх використання для оптимізації результатів пізнання. Так, різні детерміністські уявлення дозволяють враховувати різноманітні типи залежності правових явищ від чинників зовнішнього та внутрішнього середовища: економіки, культури, релігії. Цілком прийнятними виявляються ідеї нелінійної, багатоканальної або багатофакторної детермінації з урахуванням впливу на свідомість та поведінку людей зовнішніх чинників. Але при цьому слід зауважити, що сучасному розумінню самої методології в своїй більшості вже не відповідає її класичний пізнавальний апарат, що дає підстави для його оновлення.

Отже, термін «методологія» дослівно означає вчення про методи пізнання, але таке розуміння не осягає всієї його широти. Не вдаючись до глибокого аналізу всього плюралізму думок з приводу тлумачення даної категорії, зауважимо на деяких з них.

Одна з найпоширеніших точок зору полягає в ототожнені методології з філософією взагалі або з філософією науки зокрема [30, с. 291] або зі спеціальним розділом гносеології, що досліджує форми та методи наукового пізнання [631, с. 14] чи загальним методом пізнання й перетворення дійсності [638, с. 282.]. Доволі часто методологію визначають як вчення про методи [624, с. 12] або вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби діяльності дослідника, в процесі пізнання ним досліджуваних явищ [206, с. 433]. Дещо рідше її тлумачать як структуру, методи й засоби діяльності [643, с. 31] або

методи наукового пізнання й практичної дії у загальнофілософському контексті [107, с. 420; 583, с. 283]. Зустрічається також інтерпретація методології як сукупності шляхів, принципів та методів побудови і практичного використання відповідних теорій [209, с. 18] або принципів побудови, форм та способів наукового пізнання [623, с. 302].

Виходячи із зазначеного та дотримуючись розуміння методології як системи принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, а також учення про цю систему [551, с. 21], висловимо власну точку зору щодо дефініції даного поняття.

Специфіка дослідження проблем правового регулювання надає підстави розглядати методологію як сукупність дослідницьких процедур, технік і методів, у тому числі й прийоми збору та обробки накопичених даних. Таке її розуміння, на нашу думку, найбільш сприятиме отриманню максимально об’єктивного результату запропонованого дослідження механізму правового регулювання.

Зауважимо, що на вибір комплексу методологічного інструментарію також впливає й відповідна парадигма, якою характеризується сучасний етап розвитку правової науки. Вона моделює «наукову картину світу» або загальноприйняті методологічні вимоги і ціннісні орієнтації, що забезпечують простоту й несуперечність теоретичних концепцій, можливості їх перевірки та кількісного відображення, точність наукових передбачень [584, с. 327] тощо.

Обґрунтовуючи прихильність до конкретної парадигми нашого дослідження, зазначимо, що ми намагалися встановити та проаналізувати залежність механізму правового регулювання від розвитку суспільства в цілому, його структури, системи суспільних відносин, культури та ідеології. Ці риси є характерними для парадигми соціологізму, що ґрунтується на тлумаченні категорії «право» виходячи з ідей прагматизму праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології, походженні права не від держави, а від громадянського суспільства, в межах взаємодії його конкретних суб’єктів і розуміється, як інструмент, форма та спосіб самоорганізації суспільства; визнанні можливості держави встановлювати чи санкціонувати норми права

виключно в межах повноважень, що надані їй суспільством; встановлення за суспільством через право та демократичні процедури порядку утворення, компетенцію, завдання держави та її органів за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правовим законом»; недоторканності приватного життя особи, крім випадків вчинення нею правопорушень чи виникнення спорів у публічній площині та у формі юрисдикції [134, с. 72].

Не викликає сумнівів також той факт, що при визначені комплексу методологічного інструментарію наукового дослідження особливого значення набуває світогляд самого дослідника. Цією категорією, як правило, окреслюється цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ і місце в ньому людини та відповідних ідеалів, переконань, цінностей, пізнавальної та практичної діяльності [134, с. 75]. Її важливість при науковому дослідженні також неодноразово підкреслювалася багатьма вченими. На їх переконання саме світоглядні принципи та методи права, які є основними елементами системи методології правових досліджень, складають основу юридичної методології [572, с. 217; 207, с. 25; 238, с. 8; 471, с. 7].

Виходячи з вказаних позицій, зазначимо, що в аспекті теоретико-правових досліджень, на нашу думку, слід розрізняти правовий світогляд. На цьому також наполягають окремі вчені й пропонують розуміти його як стійке, позитивне ставлення людини до права, що є основою її діяльності [238, с. 17].

Отже, наведені підходи свідчать про те, що сучасна наукова інтерпретація як загального так й правового світогляду ґрунтується на людиноцентристській парадигмі, і тому ми виходимо в нашому дослідженні саме з ідеї прав людини.

Формування методології пізнання механізму правового регулювання не можливе без визначення її принципів – універсальних, основоположних, загальнозначущих ідей, що мають найбільшу імперативність та якими слід керуватися у процесі пізнання предмету дослідження [551, с. 21].

Систему таких принципів у нашому дослідженні складають:

- об’єктивність (забезпечує розгляд механізму правового регулювання у всій багатогранності, складності та суперечливості, виходячи з сукупності

позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки);

- всебічність і повнота (передбачає дослідження різних аспектів механізму правового регулювання, їх взаємозв'язків і взаємодії між собою та з іншими соціальними явищами). Крім цього, цей принцип детермінує увагу дослідника на всіх без виключення аспектах предмету пізнання, не розрізняючи першо- та другорядні, важливі та несуттєві. Також, для забезпечення найбільшої повноти й достовірності висновків, згідно вказаного принципу, доцільно використовувати якомога більше джерел необхідної інформації;

- історизм, що в контексті дослідження забезпечує пізнання юридичної природи, особливостей виникнення, функціонування та розвитку, вивчення раніше існуючих моделей механізму правового регулювання. Все це дозволить не лише виявити закономірності походження та проаналізувати сучасний стан, а й виявити тенденції його подальшого розвитку й можливі напрями вдосконалення. Все це свідчить, що взаємозв'язок принципу історизму з прогнозуванням та моделюванням, які також відіграють суттєву роль в сучасній юридичній методології. Аналіз сучасного стану явищ правової дійсності з позицій їх минулого та майбутнього сприятиме отриманню об'єктивної інформації щодо процесів їх становлення та розвитку на попередніх та сучасному етапах функціонування суспільства й держави, а також визначенню перспективи і тенденції їх еволюції у майбутньому [650, с. 12]. Крім цього, дотримання принципу історизму при дослідженні вітчизняного механізму правового регулювання, на наше переконання, дозволяє пізнати його генезис крізь призму розвитку України на різних етапах державотворення, визначити місце та роль його елементів і побачити зміни акцентів у їх функціональному призначенні;

- системність (передбачає констатацію цілісності, що відтворює ознаки системи – упорядкованої сукупності взаємопов'язаних елементів, яка з позиції діалектики, пов'язана із сутністю самого явища. Остання не може бути ані неупорядкованою, ані незв'язаною чи неелементарною, неструктурованою. Тож

будь-яка цілісність має підпорядковуватися закономірностям системної організації, розвитку і взаємодії, що цілком можуть бути екстрапольовані на механізм правового регулювання, взаємодія елементів якого далеко не завжди має гармонійний та несуперечливий характер. А внутрішньосистемна неузгодженість незворотньо призведе до нарощування конфліктогенного потенціалу внутрішньої й міжсистемної взаємодії. Також слід розуміти, що при досліджені станів, тенденцій чи феноменів, які зароджуються та змінюються в межах певної соціальної системи, у відриві від контексту широкоформатної, динамічної, багатосторонньої та різноспрямованої взаємодії з іншими підсистемами та інститутами, отримані висновки не можуть претендувати на достатню обґрунтованість;

- правовий поліцентризм вимагає врахування специфіки правової сім'ї та правової цивілізації (групи правових систем зі спільними релігійно-моральними та ідейно-філософськими засадами, юридичними ознаками та соціокультурними, нормативно-ціннісними структурами і підходами до праворозуміння), в яких функціонує предмет дослідження. Неоднаковість підходів до розуміння самого права та решти юридичних категорій викликає існування різних правових цінностей, тому вказані питання також є орієнтирами при вивчені вітчизняного механізму правового регулювання).

У контексті цього дослідження, вказаний принцип вимагає необхідність аналізу предмету, як однієї з центральних складових процесу упорядкування суспільних відносин в сучасній Українській державі, теперішній етап розвитку якої характеризується значними цивілізаційними перетвореннями, змінами в законодавстві, імплементацією міжнародних та європейських стандартів тощо. Ці процеси не можуть не позначатися й на вітчизняному механізмі правового регулювання. Правовий поліцентризм надає змогу встановлення впливу вказаних чинників на сучасний стан його функціонування. Слід погодитись, що для підвищення ефективності розбудови в Україні соціальної, демократичної та правової держави пошук оптимальної моделі правового регулювання є одним з головних завдань. При цьому, його побудова має виходити з необхідності

повного забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини, як головної цінності, тобто функціонування відповідного механізму має здійснюватися в межах людиноцентристських цінностей.

У полі сучасних теоретико-правових досліджень дуже складно встановити вичерпний перелік світоглядних принципів пізнання. Такий стан можна пояснити широтою та обсягом самого об'єкту дослідження, прихильністю дослідника до тієї чи іншої «юридичної школи», рівня його правосвідомості, освіти та решти, як правило, суб'єктивних чинників [579, с. 117]. З іншого боку, принципи, що закладені у методах і методологічних підходах, покликані забезпечити концептуальність наукового дослідження своєю неспростовністю [509, с. 25]. Ми вважаємо, що зазначені принципи, на яких будується дослідження механізму правового регулювання, спроможні забезпечити вказані вимоги та в повній мірі сприятимуть його ефективності.

При досліджені будь-яких державно-правових явищ, одне з центральних місць у відповідному науковому інструментарії належить одному з центральних компонентів парадигми – методологічному підходу, як сукупності взаємозалежних методів [134, с. 73-75]. Сучасна наукова думка знає їх велику кількість та налічує декілька поглядів щодо їх сутності. Так, О.Ф. Скакун вважає, що призначення методологічних підходів полягає у визначенні фронтальної стратегії дослідження, його актуалізації у випадку недостатності власних методів та необхідності залучення інших [509, с. 24], а, наприклад, Л.Р. Наливайко не вдається до його тлумачення, тільки визначаючи принципи, на які він спирається [384, с. 5-10].

Таким чином, категорія «методологічний підхід» створює поле для роздумів щодо її змісту, але висловлені та інші думки надають підстави кваліфікувати його, як один з ключових компонентів методології, що складається з сукупності методів, які доповнюються, за необхідності, філософськими чи загальнонауковими.

За влучним зауваженням О.Ф. Скакун, методологічного підходу недостатньо для вивчення будь-якого об'єкта – він визначається однією

категорією, в якій відображено тільки один (хоча й важливий) бік об'єкта. Підхід лише намічає ракурс дослідження, задає програму його методологічного забезпечення, визначає найбільш загальні особливості тих чи інших методів, виступаючи формою їх зовнішнього вираження [509, с. 24-25]. Отже, з огляду на необхідність отримання максимально об'єктивних результатів, підкреслюється доцільність поєднання в наукових дослідженнях декількох методологічних підходів.

Пізнання механізму правового регулювання, на нашу думку, може досягти визначених цілей за умов його дослідження на ґрунті комплексного, аксіологічного та феноменологічного методологічних підходів.

Комплексний підхід має принципове значення при дослідженні багатогранних явищ правової дійсності та підкреслює необхідність вивчення їх властивостей як цілого, складових елементів та умов, що їх визначають. До останніх відносять узгодженість зміни самого явища з перспективою розвитку суспільства, зв'язок досліджуваного явища з конкретною сферою суспільного життя, видом соціальної діяльності, регіоном, економікою тощо, соціальні характеристики предмету пізнання, вплив на нього етнічного та національного чинників, політичний характер та форма цього явища, особливості конкретно-історичних умов його функціонування, структура, рівень організації та розвитку суб'єктів, що з ним пов'язані.

Прихильники цього методологічного підходу наголошують, що він здатний забезпечити повне наукове дослідження всіх умов і взаємодій державно-правових явищ, де саме остання обумовлює конкретний стан предмету [134, с. 73-74]. При цьому, комплексність дослідження не зводиться до поєднання теорій всіх галузей знань, а являє органічне поєднання наук у системну єдність при вивченні загального для них об'єкта, що, в свою чергу, забезпечить його вивчення не частинами, а цілісно та всебічно [209, с. 232-233].

Вважаємо, що комплексний підхід надасть змогу дослідити механізм правового регулювання, як цілісне явище у взаємозв'язку з іншими інституційними утвореннями правової дійсності, а також з історичними,

політичними, соціально-економічними та морально-етичними чинниками, що вливають на його функціонування.

Слід зазначити, що в теоретико-правових дослідженнях досить широко застосовується аксіологічний підхід і тому при створенні моделі механізму правового регулювання, яка б відповідала вимогам сьогодення, ми маємо виходити не тільки з визнання людини, її життя, здоров'я, честі і гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю, а також із визначення вказаних стандартів у якості головного обов'язку сучасної держави, в якій розвиток людини має бути не засобом, а скоріше метою її розвитку.

Аксіологічний підхід базується на аналізі державно-правових явищ, які спрямовані на розкриття змісту основних правових цінностей, таких як справедливість, легітимність, легальність, безпека, правопорядок, законність тощо, виявлення механізму їх впливу на правову поведінку, її залежності від чинників культурно-історичного та психологічного середовища. Реалізація цього підходу дозволяє зрозуміти, що ефективність механізму правового регулювання залежить й від тієї ціннісної складової, на якій вона будується, від здатності й бажання учасників правовідносин взяти на себе певні зобов'язання та не порушувати їх.

Зміст проблем, що досліджуються характеризується й відповідними управлінськими рисами. У межах реалізації правового регулювання нерідко виникають протиріччя між представниками публічної влади, до повноважень яких відноситься встановлення правил поведінки у суспільстві та загально-культурними, економічними, масово-психологічними та іншими чинниками. Вказані чинники, для свого належного осмислення вимагають особливого підходу: для опрацювання понять, явищ та феноменів, їх розрізнення, визначення більш та менш суттєвих, їх взаємодії, розвитку та об'єктів впливу.

Феноменологічний підхід, за висловлюванням Ю.В. Орлова, особливо відчувається при дослідженні неонтологічних об'єктів, зокрема в правовій площині. Такий стан може викликати визначені ризики: відсутність належної критичності та методологічної виваженості у власних судженнях відносно

сутності й причин існування окремих феноменів, покладаючись виключно на особисті ціннісні установки. Крім того, навіть абстрагування від ціннісних підстав, не взмозі забезпечити цілковиту коректність висновків без врахування процедур вивчення об'єкту пізнання. Виникає необхідність описувати як зовнішній прояв явища, так і його сутність з метою розуміння глибинних основ детермінації, що має стати базою для практико-перетворювальних рекомендацій [419, с. 75]. Саме в цьому контексті цей підхід видається нам вельми продуктивним.

При незаперечній цінності кожного із зазначених методологічних підходів до аналізу механізму правового регулювання, не можна не звернути уваги на той факт, що регулярність звернення до них з боку правознавців не забезпечила їх повної адаптації до специфіки правових явищ.

Із цієї точки зору, дуже перспективним у сучасній зарубіжній та вітчизняній епістемології[1], стає системний підхід. Як правило, правова наука застосовує системну методологію при розгляді загальних теоретичних проблем, конкретних питань загальної теорії права, а також проблем галузевих юридичних наук [13, с. 27-34; 74, с. 18-23; 113, с. 49-55; 209, с. 219; 352, с. 18-26; 559, с. 41; 608, с.8-15; 645, с. 114]. Водночас слід констатувати, що науковій літературі з питань застосування системної методології до аналізу явищ правової дійсності притаманна досить висока ступінь вибірковості. Більш того, думки вчених про системну природу тих чи інших правових інститутів часом виявляються прямо протилежними. Так, В.М. Кудрявцев, розглядаючи можливість поширення поняття «система» на явища правового життя, визначає в якості системних утворень правову надбудову в цілому, а також діяльність державних органів щодо створення та застосування права. Окремі явища правової надбудови – законодавство, правосвідомість, правові інститути, норми, юридично значимі акти поведінки, правопорушення, вважає автор, не можуть бути віднесені до функціональних систем [257, с. 38].

[1] Епістемологія (грецьк. Episteme – знання, logos – вчення) – філософсько-методологічна дисциплина, яка досліджує знання як таке, його будову, структуру, функціонування та розвиток.

А.В. Оболонський та В.Д. Рудашевській системами вважають юридичні конструкції та правозастосовні органи влади [364, с. 27]. На думку П.П. Баранова, в сучасній юридичній літературі взагалі відсутні чіткі уявлення про ознаки, наявність яких дає підставу відносити конкретні явища до того чи іншого виду систем [56, с. 21].

Крім цього, в процесі застосування системного підходу до аналізу явищ правової дійсності, виявилися два негативних моменти. Перший був пов'язаний з фрагментарністю застосування можливостей системного підходу, виходячи з суб'єктивного розуміння дослідниками його суті, а також з недостатньою сформованістю самого підходу. Другий – прояв механічного перенесення концептуальних та понятійних конструкцій підходу до правової специфіки. Це не могло не привести до формування суперечливих, формальних висновків, що багато в чому спотворюють правову дійсність [56, с. 20].

Слід зазначити, що незважаючи на існуючі дискусії, в межах системних досліджень у правознавстві досить чітко виділяються два самостійних напрямів, а саме: 1) вивчення проблем специфіки застосування загальносистемних ідей та уявлень для вирішення конкретних наукових проблем; 2) аналіз жорстких формалізованих концепцій, які засновані на загальносистемних уявленнях і принципах.

Так, на думку Ц.А. Ямпольської, важлива методологічна роль системно-структурного підходу в дослідженні проблем державного управління полягає в тому, що використання висновків загальної теорії систем і є ключем до пізнання багатьох досліджуваних явищ і процесів [654, с. 32]. На позитивних рисах застосування понять теорії систем в міжнародно-правових дослідженнях зауважує Ю.Я. Баскін [59, с. 62-75], а Б.Л. Назаров – на вивченні внутрішніх і зовнішніх зв'язків права [383, с. 202-205].

Понятійно-категоріальний апарат теорії систем відіграє важливу роль у пізнанні державно-правових явищ. Він сприяє аналізу внутрішньої організації конкретного явища, як цілісної системи, виявлення його складових елементів і зв'язків, встановлення способів взаємодії із зовнішнім середовищем – більш

складним утворенням, де це конкретне явище виступає одним з елементів і ґрунтується насамперед на достатньо чітких уявленнях про поняття «система», «елемент», «зв'язок» тощо. І тому довільне, неточне тлумачення цих термінів, як правило, ускладнює позитивне вирішення досліджуваних проблем і призводить до невірних висновків.

Водночас, методологічне значення понять «система», «структура», «елемент» і «зв'язок» у пізнанні механізму правового регулювання та права взагалі не слід перебільшувати, забуваючи про те, що теорія систем відображає лише частину загальних закономірних зв'язків і відносин. Тому немає жодних підстав для виділення й абсолютизації тієї чи іншої частини загальнонаукових категорій і в науковому пізнанні. На нашу думку, потрібно говорити про їх тісну органічну єдність та неможливість вирішення всіх наукових проблем виключно за допомогою категорій діалектики й загальнонаукових понять. Виявлення загального в конкретному – не самоціль, а лише необхідний етап на шляху пізнання специфіки та своєрідності досліджуваного явища.

Наприклад, як зазначав Л.І. Дембо, головним класифікаційним критерієм розподілу норм права на галузі є не предмет і метод правового регулювання, а певний принцип, що має провідне значення для формування даного комплексу правовідносин [140, с. 93]. На наш погляд, він перебільшив роль правових принципів у побудові системи права. У той час В.Ф. Мешера вважав, що поняття «система права» зводиться виключно до класифікації правових норм на галузі і виключив принципи права, що лежать в її основі, акцентуючи увагу тільки на зв'язках правових норм [365, с. 17].

Отже, відсутність узагальненого розуміння системно-структурних засад у процесі конкретних досліджень не тільки може призвести до окремих невірних суджень в розумінні природи досліджуваного, а й значною мірою ускладнює критеріальну оцінку та адекватне сприйняття окремих гіпотез, що в цілому ускладнює процес пізнання конкретного явища.

Слід зауважити, що для вивчення правових явищ взагалі та праворегуляційних механізмів, зокрема, високу методологічну цінність мають

висновки теорії сумативних та органічних систем. Якісна відмінність у способах внутрішньої організації обумовлює необхідність їх чіткого розмежування. Підхід до простої сукупності (суми) окремих частин, як органічно цілісного явища і, навпаки, аналіз органічного явища, як сумативного, можуть призвести до невірного розуміння природи досліджуваного. У першому випадку явище видається більш складним, ніж воно є насправді, а в іншому – дослідження стає неповним і однобічним.

Незважаючи на те, що загальне уявлення про досліджуваний феномен, як сукупність взаємопов'язаних елементів для юристів безсумнівно важливо, його, тим не менш, явно недостатньо. Об'єкти неживої природи чи живий світ, людина і соціальні явища в рівній мірі представляють собою системи та володіють усіма компонентами та зв'язками, що вивчаються відповідною теорією. Саме тому аналіз загальних властивостей внутрішньої організації явищ при повному абстрагуванні від їх специфічних змістовних і сутнісних сторін не дозволяє теорії систем претендувати на універсальність.

Причини, що пов'язані з труднощами застосування системної методології в дослідженнях права та інших соціальних об'єктів може призвести до виникнення ситуації, коли сама по собі теорія систем не розкриє нових сторін і аспектів у конкретних науках, зокрема в правознавстві. Незважаючи на те, що застосування цієї теорії не спричинило революції в правознавстві, численні дискусії продовжують стимулювати процес адаптації питань правової науки до цих методів. У числі актуальних на сьогоднішній день, можна назвати дискусії з приводу елементної та структурної будови системи права, правової норми, правопорушень і ряду інших правових явищ, що часом знаходяться поза предметом теорії систем.

Так, В.М. Чхіквадзе та Ц.А. Ямпольська, розглядають систему права у вигляді піраміди ієрархічно взаємопов'язаних галузей права, на вершині якої знаходиться конституційне право, потім найбільш великі, традиційні галузі права і за ними – підгалузі [611, с. 32-40]. У той час на думку С.С. Алексєєва, на чолі піраміди знаходяться профілюючі, основні галузі: конституційне, цивільне

та адміністративне право. Другий прошарок утворює трудове, сімейне право та процесуальні галузі. І, нарешті, комплексні галузі (наприклад, морська, повітряна, водна, лісова тощо) складають «вторинну структуру», яка нашаровується над попередньою структурою [17, с. 10-18].

В обох випадках, з точки зору теорії систем, розуміння системи права не викликає жодних сумнівів. Однак, для підтвердження або спростування цих позицій потрібно глибоке всебічне розкриття природи права, правильне визначення його основних галузей, їх взаємозв'язку, встановлення основних критеріїв класифікації правових норм на інститути і галузі. Це може бути досягнуто лише в результаті спеціальних досліджень, в яких поряд з поняттями теорії систем і філософськими категоріями, важливу методологічну роль відіграватимуть положення загальної теорії права, а також висновки галузевих юридичних наук про їх системи та взаємозв'язки між окремими інститутами і нормами права та ін. Таким чином, говорячи про важливе методологічне значення теорії систем у правовій науці, необхідно вірно визначати сферу її застосування і, відзначаючи позитивні сторони, не забувати про її дійсні можливості.

Отже, ми вважаємо, що для пізнання механізму правового регулювання, теорію систем доцільно застосовувати в органічній єдності із законами та категоріями діалектики. Але потрібно чітко усвідомлювати відповідну теоретичну конструкцію, щоб уникнути абсолютизації її значення та не відривати від дійсної філософської основи.

Зацікавлення проблемами застосування формалізованих концепцій, що засновані на теорії систем, спостерігається в юридичній літературі починаючи з 70-х рр. XX ст. «Формалізацією» вважається процес зображення, виразу, репрезентації змісту явища через систему штучних знаків, символів, що використані з дотриманням визначених правил поводження з ними [603, с. 31]. Він застосовується для формалізації норм права, правозастосовних процедур, визначення ролі дії права, його окремих приписів, вивчення зв'язків між правовими термінами та поняттями тощо.

При дослідженні механізму правового регулювання, застосування даного підходу безумовно розширює можливості вчених-юристів. Хоча слід зауважити, що на нашу думку, формалізація є лише органічним доповненням методів дослідження та пристосовується, модифікується виключно для вирішення їх завдань, тоді як сама не є таким і не здатна поглинути інші способи пізнання державно-правових явищ. Навпаки, застосування засобів формалізації викликане потребою в упорядкуванні, лаконічному викладені, логічному узгодженні суджень та умовиводів. Крім цього, формалізація є складовою частиною методів збору і вивчення одиничних фактів. Так, при формулюванні питань анкети і способів фіксації відповідей враховується не лише змістовна сторона, а й можливість їх обробки.

Особливу роль методи формалізації відіграють на стадії індуктивного узагальнення одиничних фактів й опису результатів дослідження. У контексті нашого дослідження сприяє виявленню та характеристиці зв'язків елементів механізму правового регулювання, закономірностей їх функціонування, визначенню результатів впливу на них одного або кількох соціальних, правових та інших чинників. Формалізація застосовується й на стадії формування теоретичних гіпотез щодо виявлення зв'язків між окремими теоретико-правовими категоріями, а також на стадії обґрунтування істинності чи хибності окремих висновків.

Таким чином, формалізація не відіграє визначальної ролі в науковому дослідженні механізму правового регулювання, але факт можливості отримання позитивних результатів формалізації при системному підході також не можна заперечити. Зазначене надає підстави стверджувати, що системний аналіз не замінює і не може замінити світоглядну основу юридичної науки. Він відіграє лише допоміжну роль [632, с. 72-73].

Отже, підкреслюючи роль системного аналізу, зазначимо, що виявлення динаміки системи – це лише передумови для створення методу, але не сам метод. Тому, коли йдеться про системний метод та його співвідношення з іншими методами правової науки, необхідно розглядати методологічну роль

складових його правил і принципів наукового пізнання, не підміняючи їх розкриттям ролі понять теорії систем [461, с. 177]. Методологічна функція останніх розкривається в іншому аспекті – у співвідношенні з категоріями та поняттями інших наукових теорій.

Метою вказаного підходу в дослідженні механізму правового регулювання є визначення за допомогою всієї сукупності складових (правил, принципів пізнання тощо) основних напрямів його вивчення. Зазначимо, що питання принципів системного аналізу механізму правового регулювання складають мало досліджену проблему.

Здійснюючи наукову розробку системного аналізу, І.В. Блауберг, В.М. Садовський та Б.Г. Юдін визнають, що вичерпний перелік принципів системного підходу ще не складено і основними називають підхід до системи як цілого уявлення про неї через розуміння зв'язків, спрямованість та впорядкованість її організації, можливість горизонтальної та вертикальної характеристики структури, реалізацію зв'язку між різними рівнями системи за допомогою управління [72, с. 39].

Сучасний рівень розвитку загальної теорії права можна характеризувати значним розширенням спектру системних досліджень державно-правових явищ. Зокрема, мають місце спроби вивчення їх цілісності, як єдиної правової системи: право розглядається через призму його місця в системі суспільних відносин в цілому, також сформульовано й обґрунтовано пропозицію про можливість погляду на право, як «момент суспільного розвитку» [14, с. 581] тощо.

Правова наука покликана вивчати комплекс складних соціальних систем і в цьому аспекті можливості системного підходу далеко не вичерпані, про що свідчить наукова спадщина. Наприклад, чергова спроба вирішення методологічних проблем дослідження явищ правової дійсності була зроблена всередині 80-х років XX ст. [458]. Водночас з позиції сучасної науки, ми можемо констатувати наявність в цьому дослідженні розчинення його об'єкта (правової системи) у всіх проблемах загальної теорії права, що в принципі є поширеним недоліком системних досліджень права того часу.

Отже, на нашу думку, системний підхід щодо пізнання механізму правового регулювання, має вивести дослідження на більш високий рівень, який би передбачав такі головні напрями: 1) визначення місця механізму правового регулювання в системі соціального регулювання через встановлення зовнішніх зв'язків, які визначають його природу та функції, а також структуру, генезис і розвиток. Це забезпечить відновлення справжньої сутності права, його загальносоціальної функції тощо; 2) характеристику правової системи, як цілісної сукупності явищ, що забезпечують регулювання суспільних відносин. Цей зріз системного підходу презентує механізм правового регулювання, як цілісність та дає можливість виявити його структуру, а також акцентувати увагу на важливості регулятивної ролі права в суспільному житті; 3) встановлення меж правового регулювання суспільних відносин, які дозволяють зосередити увагу лише на системі діючих норм об'єктивного права, виявити його структуру, взаємодію з правосвідомістю і практичною діяльністю суспільства, що має велике значення для ефективного функціонування механізму правового регулювання.

Одне з провідних місць у сучасній теоретико-правовій методології посідають методи пізнання, на які покладається основне навантаження в науковому дослідженні, та які безпосередньо впливають на його результативність.

Метод наукового пізнання – це шлях, спосіб (їх сукупність) досягнення поставленої мети і вирішення завдань дослідження [509, с. 24] або сукупність прийомів і способів пізнання держави та права. Враховуючи специфіку нашого дослідження, пропонуємо розглядати метод, як органічний елемент методології, що складається з сукупності прийомів, способів і засобів та забезпечує результативність наукового пошуку в сфері правового регулювання.

Загальна теорія права використовує для дослідження явищ правової дійсності велику кількість наукових методів. Серед них виділяють філософські (світоглядні), загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

Отже, запорукою результативності дослідження правового регулювання

може бути визначення, в першу чергу, світоглядної складової, тому пізнання теоретико-правових підвалин функціонування цього інституту передбачає його розуміння саме з позицій діалектичного та синергетичного методів, у розвитку та взаємозв'язку з іншими елементами правової дійсності.

Фундаментальним, узагальненим методом пізнання дійсності є діалектичний. Він надає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою. Діалектика виступає знаряддям пізнання в усіх галузях науки та на всіх етапах наукового дослідження.

Виходячи з того, що кожне наукове дослідження може відбуватися на двох рівнях: емпіричному (накопичення фактів) та теоретичному (узагальнення знань), у відповідності з ними загальні методи пізнання умовно можна поділити на методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент), методи теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, логічні й історичні методи) та методи, що можуть бути застосовані на емпіричному і теоретичному рівнях (абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, моделювання).

Зауважимо, що використання діалектичного методу передбачає врахування відповідних законів та категорій. Він зокрема, вимагає з'ясування ґенези механізму правового регулювання, його взаємозв'язку з іншими явищами суспільної дійсності. Незважаючи на те, що цей підхід ґрунтувався виключно на класових позиціях, ми вважаємо, що спираючись на нього потрібно використовувати такі категорії діалектики, як «можливість» і «дійсність» (при дослідженні, наприклад, суб'єктивного права, як міри можливої поведінки суб'єкта в межах механізму правового регулювання), «зміст» і «форма» (при аналізі змісту правовідносин, форм права, як елементів предмету дослідження), «сутність» і «явище» (при вивчені сутності права та форм його прояву: функцій, правовідносин тощо), «простір» і «час» (при встановлені меж правового регулювання), «ціле» й «частина» (при виокремленні складу механізму правового регулювання та його елементів) тощо.

Слід зазначити, що механізм правового регулювання розглядається нами як складноорганізована, відкрита система з нелінійним розвитком, на яку значною мірою впливають різні чинники (економічні, політичні, ідеологічні та ін.). Можливість продемонструвати тенденції глобальної еволюції вітчизняної правової системи, дію згаданих вище чинників та запропонувати сучасне розуміння механізму правового регулювання надає використання методів синергетики.[2] Синергетичні погляди сприяють глибшому розумінню впорядкованості, як результату складної взаємодії різноспрямованих тенденцій буття, де порядок складається не тільки з законів, а й з таких параметрів існування соціальної системи, як обмеження, інваріантність, сталість співвідношень, регулярність [460, с. 28] та діючих в цій системі власних процесів самоорганізації.

У розрізі синергетичних уявлень можна проаналізувати механізм правового регулювання, як елемент більш загальних, фундаментальних суспільних процесів. Така можливість випливає з розуміння значення світу людської суб'єктивності, як посередника між об'єктивною і суб'єктивною реальністю. При цьому, в полі дослідницького інтересу виявляється те різноманітне розумове і культурно-історичне середовище, що підживлює, спотворює, доповнює, посилює або блокує правову регламентацію, наповнюючи її зовсім несподіваним змістом, породжуючи наслідки, що не враховані жодним законодавцем.

Звичайно, можна виходити з того, що такої залежності просто не існує, не бачити тієї реальної кількості чинників, від яких залежить право [660, с. 114], але це означає відсутність можливостей пропонувати варіанти відповідей на питання про чинники, що впливають на ефективність правового регулювання, причини радикальних відмінностей у трактуванні та розумінні значення фундаментальних правових понять тощо.

---

[2] Синергетика – (англ. Synergetics, від грець. син – «спільне» і ергос – «дія») – міждисциплінарна наука, що займається вивченням процесів самоорганізації та виникнення, підтримки стійкості та розпаду систем різної природи.

Оперування методологічними настановами філософського рівня набуває структурованих рис завдяки загальнонауковим методам, яким у нашому досліджені відводиться центральне місце. Вони визначають його стратегію, загальну спрямованість, орієнтують на здобуття, відбір, накопичення фактів та зумовлюють характер і зміст оцінювання отриманих результатів [472, с. 618-619]. Широкого використання в дослідженні дістали методи абстрагування (у поєднанні з формально-логічними), а також історичний, структурний, функціональний, порівняння, узагальнення, моделювання та системний метод.

Абстрагування – один із загальнонаукових методів пізнання, що ґрунтується на уявленому переході від конкретних предметів до загальних понять і законів їх розвитку [70, с. 43]. Він полягає у підняття над несуттєвими властивостями, зв’язками та відносинами предметів і в одночасному виокремленні й фіксуванні однієї чи кількох їх найважливіших рис. Результатом такого прийому є наукова абстракція, оперування якою в процесі дослідження значно полегшує сприйняття процесів та явищ, зокрема цілісного сприйняття особливостей соціальних підсистем, інститутів, у тому числі й механізму правового регулювання. Абстракція полягає у відстороненні другорядних рис дослідженого явища та акцентуації на тих його аспектах, що безпосередньо цікавлять дослідника. Застосування аналізованого методу відбувається в межах двох етапів: по-перше, виділення в предметі пізнання важливих для дослідника рис і встановлення рівня залежності самого предмету від конкретних чинників, а по-друге, заміні одного об’єкту іншим, простішим (моделлю першого).

Крім цього, абстрагування тісно пов’язане з рештою методів, передусім, з формально-логічними, зокрема, аналізом, що полягає у поділі механізму правового регулювання на складові елементи й використовується для виокремлення суттєвих ознак понять, їх класифікації та синтезом, за допомогою якого вдалося їх поєднати й отримати цілісне уявлення про предмет пізнання. Цей метод дозволив сформулювати дефініції загальнотеоретичних категорій та узагальнити висновки про предмет нашого дослідження.

Використання індукції, під якою розуміють перехід від часткового до

загального, коли на підставі знання про частину класу предметів робиться висновок стосовно цього класу в цілому, сприяло дотриманню цілісності та системності дослідження на основі знань про окремі прояви механізму правового регулювання. А застосування дедукції дозволило дійти висновку щодо окремих елементів механізму правового регулювання на підставі знання загальних властивостей їх сукупності: визначення особливостей галузевих механізмів правового регулювання здійснювалося на підставі узагальнених знань про нього.

Дослідити процеси виникнення й формування вітчизняного механізму правового регулювання та правові засади його функціонування в Україні, виокремити основні етапи розвитку правового регулювання дозволив історично-правовий метод.

Структурний метод – забезпечив дослідження предмету пізнання, як структурно-інституціонального елементу правової дійсності та аналіз його внутрішньої будови.

Функціональний метод є продуктивним у плані визначення основних напрямів правового регулювання відповідно до чинного національного законодавства.

Одним з основних загальнонаукових методів пізнання є порівняння. Виділення специфічних ознак певного предмету надає можливість визначити його зміст, обсяг і дефініцію. Цей метод знайшов своє застосування при визначенні таких ключових понять нашого дослідження, як «правове регулювання», «механізм правового регулювання» тощо. Крім того, цей метод склав основу визначення та вивчення суб’єктів правового регулювання, характеристика яких стала можливою на підставі протиставлення та порівняння їх природи, ідеології, способів діяльності та мотивів поведінки. Зауважимо, що метод порівняння може бути ефективним виключно за умови виконання наступних вимог: слід порівнювати явища з об’єктивно існуючими спільними рисами та здійснювати його за найважливішими ознаками явищ.

Порівняння завжди є важливою передумовою узагальнення – логічного

процесу переходу від одиничного до загального чи від менш загального до більш загального знання, форми відображення загальних ознак і якостей об’єктивних явищ. Найпростіші узагальнення полягають в об’єднанні, групуванні об’єктів на основі окремої ознаки (синкретичні об’єднання). Складнішим є комплексне узагальнення, при якому ряд об’єктів з різними основами об’єднуються в єдине ціле.

Практичний аспект дослідження механізму правового регулювання, не тільки як теоретичної конструкції, а й як способу забезпечення реального правопорядку в суспільстві, зумовив використання методу моделювання, який характеризується загальністю, яка полягає у принциповій можливості змоделювати будь-який об’єкт, що рівнозначне принциповій можливості їх пізнання [100, с. 7]. Метод моделюванням тісно пов’язаний з абстрагуванням, порівнянням та аналогією. У нашому дослідженні моделювання було специфіковано до потреб теоретико-правової науки: ідеальними моделями виступили економічна, політична, культурно-психологічна, правова системи, зв’язки між ними, правовий порядок, як результат ефективної взаємодії вищезгаданих соціальних підсистем.

Вивчення фактично існуючого механізму правового регулювання шляхом створення і дослідження його моделі, що змінює оригінал в окремих напрямках дозволило підготувати пропозиції щодо основних напрямів удосконалення національного законодавства, функціональне призначення якого полягає у регулюванні та охороні суспільних відносин, тобто фактично формуванні ідеальної моделі поведінки учасників цих відносин.

Серед інших загальнонаукових методів особлива роль в дослідженнях загальноправового профілю належить системному методу. Принцип системності, в межах якого він реалізується, забезпечує загальну орієнтацію щодо пізнання того чи іншого явища з позицій закономірностей системного цілого та взаємодії частин і утворення особливого гносеологічного зрізу (виміру) реальності. Якщо в системному підході виділити одну з його сторін, зокрема основні правила та принципи його елементно-структурної методології,

можна говорити про системний аналіз, що є комплексом спеціальних процедур, прийомів і методів, які забезпечують реалізацію системного підходу [319, с. 38]. Погоджуючись з Д.А. Лі, слід визнати, що системний підхід є однією з найефективніших методологічних платформ дослідження як природничих, так і соціальних явищ та процесів [305, с. 42].

Органічним елементом методології дослідження механізму правового регулювання є спеціально-наукові методи пізнання – сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження певних об'єктів (явищ, предметів, фактів), комбінації частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта і умов процесу пізнання [137, с. 88]. Слід зазначити, що в науковій праці застосовувалися догматичний метод, методи семіотики, герменевтики та ін.

Так, формально-догматичний (юридико-догматичний) метод забезпечує дослідження державно-правових явищ у «чистому вигляді», що існують незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою економіки, політики тощо [551, с. 24]. Пізнавальні можливості цього методу дозволяють сформулювати дефініції понять, які складають предмет наукового пошуку та виокремити їх суттєві ознаки.

Спеціально-юридичний метод дозволив розкрити нормативно-правовий зміст приписів, які регламентують функціонування механізму правового регулювання в Україні. Зауважимо, що з огляду на мету нашого дослідження вельми цікавим видається зарубіжний досвід побудови та функціонування відповідних механізмів.

У контексті нашого дослідження корисним було застосування методу порівняльного правознавства, який передбачає зіставлення пізнавальних об'єктів для виявлення їх схожих рис або відмінностей між ними [553, с. 93]. Як вважають окремі науковці, цей метод не зводиться лише до порівняльного методу, а охоплює всі методи дослідження кількох об'єктів на різних рівнях їх узагальненості та спрямований на визначення специфічних рис в дослідженнях явищ правової дійсності, формування загального для них [551, с. 24]. Роль цього

методу набуває особливої актуальності саме за сучасних умов функціонування й розвитку вітчизняних державно-правових явищ, що зумовлюється потребою врахування світового та європейського досвіду. Хоча, на нашу думку, при вивченні вітчизняних явищ правової дійсності не слід відмежовуватися й від їх національних, індивідуальних особливостей та враховувати, що ті інститути, які якісно проявляють себе в одних правових системах, не завжди ефективно працюють в інших.

Не менш широкі можливості відкриває вивчення механізму правового регулювання методами семіотики – науки про знакові системи.[3] Правова регламентація у багатьох своїх проявах: процедурах, процесуальній формі, стилістиці правових документів, організації правових відносин є знаковою, символічною системою, що уособлює предмети й дії, які несуть певний умовний сенс, зміст якого залежить від їх розуміння взаємодіючими суб'єктами. Тлумачення сенсу або розкриття символу може бути різним у залежності від настроїв, рівня освіти, політичної орієнтації, але воно практично завжди відбувається, внаслідок чого й необхідно розуміння тих принципів і механізмів, на основі яких воно здійснюється.

Оскільки правова регламентація завжди існує у відповідній текстовій формі, в реалізації якої велику роль відіграє її адекватне усвідомлення та однакове розуміння всіма зацікавленими суб'єктами, його можна досліджувати також за допомогою герменевтичних[4] методів і, перш за все, використовувати розуміння, як пізнавальну процедуру, що полягає: 1) у досягненні ясності у використанні термінів, їх точному визначенні та встановленні тотожності смислів, узгодженні сфер вживання; 2) у поєднанні знання, що фіксує об'єктивний стан предмету пізнання та оцінки, тобто співставлення цього знання з суб'єктивним світом людей, які беруть участь у правовідносинах; 3) виявленні та роз'ясненні сенсу правових актів і вчинків учасників правовідносин, маючи

[3] Семіотика (грецьк. semeiotikón, від seméion – знак, ознака) – наука, яка досліджує властивості знаків та знакових систем (природних та штучних мов).

[4] Герменевтика (грецьк. ερμηνευτική, від ερμηνεύω – роз'яснення, тлумачення) – мистецтво і теорія тлумачення текстів.

на увазі, що за видимим, очевидним аспектом існує аспект внутрішній, прихований під впливом свідомих чи підсвідомих спонукань.

Таким чином, враховуючи викладене, зазначимо, що при досліджені механізму правового регулювання ми пропонуємо виходити з розуміння методології, як системи принципів, підходів і методів пізнання державно-правових явищ, зокрема, закономірностей їх виникнення, функціонування і розвитку, а також вчення про цю систему. Процес дослідження механізму правового регулювання умовно можна поділити на декілька стадій. На першій стадії аналіз об'єктивно існуючої дійсності його функціонування, що є фундаментом пізнання й подальшого осмислення проблеми, вимагає ретельного вивчення відповідних детермінант і разом із тим складає первинну емпіричну базу дослідження.

Друга стадія пов'язана зі збиранням необхідних для осмислення фактів про функціонування вказаного правового феномену з урахуванням принципів індуктивізму. Встановлення таким чином зовнішніх ознак і зв'язків, що притаманні механізму правового регулювання, виявлення його внутрішніх причин і зв'язків шляхом застосування аналітичних методів діалектики сприяють не тільки створенню об'єктивної картини дійсності, а й окресленню передумов її формування, що згодом призведуть до більш глибокого розуміння проблеми й відповідно до вироблення адекватних шляхів її розв'язання, тобто закріплення нової парадигми її постановки та вирішення.

Третя стадія у дослідженні механізму правового регулювання безпосередньо пов'язана із запровадженням оновленого або взагалі нового концептуального бачення проблеми та шляхів її вирішення за допомогою розробки поняття, в якому з наявною повнотою повинні відбиватися всі атрибутивні ознаки явища, що його характеризують і з висуненням гіпотез щодо основних шляхів її ефективного розв'язання. Саме поняття, як чітке й лаконічне формулювання сутності проблеми, є квінтесенцією відповідного концептуального підходу до неї та до її вирішення. Воно служить підґрунтям нормативного закріплення основних положень концепції, є показником її

цінності, значущості й врешті-решт життєздатності в правовому полі.

Четвертою стадією є втілення в життя нового наукового знання та законодавче закріплення його основних результатів. У цьому аспекті реалізується важливий принцип єдності законодавчої та наукової термінології.

На останній стадії здійснюється вплив законодавчо закріплених концептуальних положень на практику вирішення проблеми, у нашому випадку – підвищення ефективності механізму правового регулювання. Якщо практика свідчить, що концепція виявилася помилковою, то повторюються попередні етапи. Іншими словами, увесь процес прирощення нового знання й запровадження більш досконалої концепції розвивається за спіраллю. У цьому полягає сутність безперервності накопичення й збагачення знання, в тому числі правового.

1.3. Проблеми співвідношення правового та інших форм соціального регулювання

Стабільність, організованість та впорядкованість відносин у будь-якому суспільстві вимагає глибокого соціально-нормативного регулювання, відсутність якого ставить під сумнів саме існування соціуму. Таке регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм (норм права, норм моралі релігійних норм, корпоративних норм, звичаїв, традицій). Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами регулювання суспільних відносин, а й за способами свого встановлення і забезпечення. У своїй сукупності норми представляють єдину систему соціального регулювання, в якій ефективність кожного виду норм, найбільшою мірою виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи. Система соціальних норм відображає досягнутий ступінь економічного, соціально-політичного та духовного розвитку суспільства, якість життя людей, історичні та національні особливості країни, характер державної влади.

Отже, соціальні норми можна визначити, як історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є проявом їх свідомої вольової діяльності та забезпечуються різними засобами соціального та державного впливу [211, с. 122-123].

Слід зазначити, що серед усіх соціальних норм найбільш поширеними і значущими є норми права. Звичайно, правове регулювання теж є соціальним, але не будь-яке соціальне регулювання – правове. Тобто, відмінність між цими поняттями є значною мірою умовною, адже не дивлячись на суттєві розбіжності, правове регулювання все ж включає в себе потужний соціальний механізм. Його формування почалося ще за часів зародження цивілізованих людських об'єднань і пов'язується з виникненням нових форм впливу на поведінку людини – соціального регулювання, що підкорює її певному зразку.

Таким чином, для розкриття природи механізму правового регулювання необхідно з'ясувати зміст поняття «правове регулювання», що, в свою чергу, неможливо без дослідження його співвідношення з поняттям «правовий вплив». Цим питанням присвячені наукові праці М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, О.М. Вітченка, В.М. Горшеньова, Н.І. Дивєєвої, В.Б. Ісакова, Є.В. Кузнєцова, А.В. Полякова, В.М. Протасова, М.В. Путало, В.Д. Сорокіна, І.Л. Честнова, М.Г. Шарце, Г.Г. Шмельової, Л.С. Явича; детально досліджувалися поняття «дія права», «правовий вплив», «ефективність правових норм», «правореалізація» В.А. Глазиріним, В.І. Гойманом, Ю.І. Гревцовим, Л.М. Завадською, В.М. Кудрявцевим, В.В. Перфильовим, Ю.О. Сусловим, Ю.А. Тихомировим, а питання правотворчого процесу – Р.Ф. Васильовою, А.В. Ільїною, Т.В. Кашаніною, Д.А. Керімовим, А.В. Нашиц, А.С. Піголкіним, С.В. Поленіною, І.І. Шуваловим та ін.

Більшість авторів, причому незалежно від концепції праворозуміння, пропонують розмежовувати дані категорії, вказуючи, що правове регулювання – це лише частина дії права. У зв'язку з цим, М.І. Байтін підкреслює, що органічно взаємопов'язані поняття «правовий вплив» і «правове регулювання» слід розділяти. Перше, на його думку, ширше за обсягом і включає в себе і правове

регулювання, як вплив права на відносини між людьми спеціально-нормативними, специфічно-юридичними засобами і загальносоціальний, духовний, культурний, виховний та інший вплив права. Він доходить висновку, що правове регулювання являє собою основну найважливішу частину правового впливу на суспільні відносини [51, с. 217].

О.В. Малько бачить відмінність між правовим регулюванням і правовим впливом у тому, що предмет першого вужче предмету другого, а також, правове регулювання, як спеціально-юридичний вплив, на відміну від правового впливу, пов'язане із встановленням конкретних прав та обов'язків суб'єктів, з прямим приписом про належне й можливе. Якщо перше означає здійснення правових норм через правовідносини, то друге – не є обов'язковим [329, С.54-62]. У свою чергу Р.А. Ромашов пропонує виділяти «активний» та «пасивний» вплив права на суспільні відносини. Метою активної форми є вдосконалення та оптимізація вже сформованих правових відносин, припинення правопорушень, реалізація юридичної відповідальності. А метою пасивного впливу – збереження сформованого на даному етапі соціального розвитку правопорядку та запобігання правопорушенням. Якщо пасивна форма передбачає опосередкований вплив права, то правове регулювання – це процес, безпосереднього (активного) правового впливу на юридично значимі відносини [486, с. 2-8]. Незважаючи на вживання термінів «пасивний» та «активний», мова по суті йде про інформаційний, ціннісно-орієнтаційний та психологічний вплив права в першому випадку і спеціально-юридичний – у другому.

М.І. Абдуллаєв і С.О. Комаров зазначають, що смислове навантаження категорій «вплив» та «регулювання» не тільки близьке, а й частково збігається, хоча і не є тотожнім. Поняття «вплив» за обсягом більш широке, ніж «регулювання», отже, правові засоби і форми впливу права на суспільні відносини не слід зводити тільки до правового регулювання. Під правовим регулюванням суспільних відносин учені розуміють лише одну з форм впливу права на суспільні відносини – через специфічно-правові засоби: норми, правовідносини, акти реалізації тощо [1, с. 212]. Наведені точки зору свідчать,

що незалежно від критеріїв розмежування понять «правове регулювання» і «правовий вплив», перше визначається через друге.

Іншу позицію займає Т.М. Радько, пропонуючи визначати правове регулювання, як регламентацію та виділяє п’ять підстав для його розмежування з правовим впливом, а саме:

1) розбіжність обсягу дії: якщо правове регулювання у всіх випадках має бути пов’язане з процесом регламентації дій учасників суспільних відносин, з їх юридичною розстановкою, то правовий вплив здійснюється й поза такою регламентацією. Правовий вплив має свої терміни, форми й методи дії, що не збігаються з компонентами правового регулювання. Норма права може бути скасованою, тобто вже не здатною здійснювати регулювання суспільних відносин, але вона може залишатися в пам’яті людей і впливати при цьому на їх свідомість;

2) вплив не передбачає державного примусу, як одного з елементів правового регулювання, а в механізмі правового регулювання він зберігається лише як можливість;

3) правовий вплив відрізняється від правового регулювання об’єктом, на який вони спрямовані: перший – на свідомість і поведінку людини, а другий – на суспільні відносини;

4) форми реалізації даних явищ: для правового впливу – загальні правовідносини, а для правового регулювання – конкретні;

5) відмінність впливу і регулювання в тому, що право може впливати на правосвідомість, але не може її регулювати.

Отже, на думку науковця, правове регулювання – це регламентація суспільних відносин за допомогою загальнообов’язкових правил поведінки, розпоряджень індивідуального значення, що забезпечені, у необхідних випадках, державним примусом [475, с. 76].

Подібну точку зору поділяє і М.М. Рассолов, при цьому доповнюючи, що змістом правового регулювання є багатоаспектна діяльність правотворчих державних органів, яка пов’язана з вибором типу, методів і способів правової

регламентації, визначенням співвідношення нормативних й індивідуальних засобів правового регулювання [547, с. 417].

Таким чином, правове регулювання, є складовою соціального регулювання, що характеризує спеціально-юридичний вплив права на поведінку і діяльність суб'єктів, у результаті чого формується юридична основа та визначаються напрями організації поведінки адресатів.

В.М. Сирих справедливо зазначає, що дослідження права, які обмежені сферою правового регулювання, мають однобічний характер: предмет вивчення позбавляється тісного зв'язку права з іншими соціальними явищами. Право представляється автономним самодостатнім феноменом, тоді як у реальному житті воно залежить від суспільства і поза цього зв'язку не може бути розтлумачено й проаналізовано у своїй дійсній іпостасі. Обумовленість права соціальними чинниками вельми яскраво проявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання: правотворчості, правореалізації, державному примусі [535, с. 106-119].

Слід зазначити, що термін «регулювання» походить від латинського «regula» – правило та етимологічно означає впорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність із чимось, а термін «вплив» – дію на що-небудь за допомогою системи заходів [514, с. 38]. Тобто, зміст цих двох категорій хоча й дуже схожий, але нетотожний.

Поняття «вплив» за обсягом ширше, ніж поняття «регулювання», тому як перший включає в себе не тільки другий, але й інші засоби та заходи відносно поведінки осіб, які не можна зводити виключно до правового регулювання. Правове регулювання завжди означає й правовий вплив, але правовий вплив не завжди означає свідоме нормування суспільних відносин. Перше пов'язане з встановленням конкретних прав і обов'язків суб'єктів, з прямими приписами про належне і можливе, а друге – не пов'язано. Перше означає дію (здійснення) правових норм через правовідносини, друге – не обов'язково [349, с. 63].

О.М. Вітченко розмежовує два аспекти регулювання: як власне регулювання і як вплив у процесі регулювання. Він зазначає, що оскільки норми

права впливають на вчинки людей через їх волю і свідомість, то регулюючу роль права необхідно розглядати спочатку як нормативний вплив поза правових відносин, а потім як регулювання у визначених ними межах [98, с. 26].

Дійсно, на волю суб'єктів суспільних відносин впливають різні правові явища (правові принципи, правосвідомість, нормотворчий процес, право- та дієздатність, правовий статус особи, економічні, політичні, культурні та інші права, правова культура, відповідальність тощо) що складають всю правову систему. Виходячи з цього, ми вважаємо, що правовий вплив здійснюється в двох основних формах: відображення і закріплення в правових категоріях основних напрямів діяльності держави щодо перетворення, вдосконалення суспільних відносин і закріплення в нормативних актах основних демократичних інститутів, структури державних органів, їх компетенції тощо.

На відміну від впливу, регулювання виражається лише в одній формі – правових відносин, де норми права перебувають у взаємодії, а держава впорядковує та захищає суспільні відносини за допомогою спеціальних засобів.

Предметом правового впливу можуть стати практично всі суспільні відносини, соціальні зв'язки, економічні, політичні, культурні, соціальні відносини, які правом не регулюються, але на які воно, так чи інакше, поширює свій вплив. Сюди, звичайно, відноситься й поведінка суб'єктів права. Предмет правового регулювання дещо вужче предмету правового впливу: ним охоплюються суспільні відносини або їх сукупність, які потрапляють під регламентацію юридичних норм.

О.В. Малько також звертає увагу на те, що правове регулювання, як спеціально-юридична дія, на відміну від правового впливу, пов'язане з встановленням конкретних прав і обов'язків суб'єктів (прямими нормативними приписами). У цьому сенсі регулювання – лише одна з форм впливу права на суспільні відносини, що не охоплює всіх інших його форм [333, с. 26-31].

На думку В.І. Гоймана, правове регулювання є частиною механізму дії права, що характеризує спеціально юридичний вплив права на поведінку і діяльність його адресатів, але безпосередньо з ними ще не пов'язана. У

результаті правового регулювання формується правова основа, визначаються орієнтири для організації діяльності учасників регульованих відносин і досягнення фактичних цілей права. Але сама ця діяльність і їх результати змістом правового регулювання не охоплюються і пов'язані з іншими ланками механізму дії права [114, с. 56].

Правовий вплив виступає частиною системи соціального регулювання суспільних відносин і здійснюється через свідомість, інтереси, мотиви та поведінку людей за наступною схемою: свідомість людини – її поведінка – конкретні соціальні зв'язки – суспільні відносини. Основним елементом подібних систем є людина, а управління нею зводиться до впливу однієї з них на свідомість і поведінку інших.

Правове регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою юридичного інструментарію – суб'єктивних прав та обов'язків. Тому, воно менше за своїм обсягом, ніж правовий вплив.

С.О. Комаров представив правовий вплив у вигляді системи, що складається з правової свідомості, правової культури, механізму правового регулювання, правових принципів та правотворчого процесу. Крім того, він визначав три його відносно самостійних напрями (форми): правове регулювання, інформаційно-психологічний та культурно-виховний вплив права.

Перша із зазначених форм розуміється як спеціально-юридичний вплив і пов'язується з особливим впливом права на суспільні відносини, який не може здійснювати жоден інший соціальний регулятор виходячи зі специфіки використаних засобів і методів. Погоджуючись з існуванням інформаційно-психологічної форми правового впливу, Ю.І. Новік вважає, що вона виражається в наданні учасникам суспільних відносин специфічної за змістом інформації (основи державного і суспільного устрою держави, загальні принципи організації та діяльності державного апарату, структуру і повноваження конкретних органів влади, дозволену, необхідну й заборонену поведінку, цілі правового регулювання, засоби, що надаються для реалізації суб'єктами їх інтересів, наслідки порушення правових приписів тощо) [402, с. 79]. А остання із

згаданих форм обумовлена, на думку С.О. Комарова, властивістю юридичних приписів відображати конкретні духовні та інші цінності, що панують у суспільстві в певний історичний проміжок його розвитку. Залучаючи суб'єктів, право їх виховує, формуючи в них моральні ідеали та установки [228, с. 417].

Аналізуючи запропоновану класифікацію, варто наголосити й на існуванні соціального аспекту правового впливу, який характеризується взаємозв'язком правових і неправових (економічних, політичних, моральних та ін.) чинників на всіх етапах функціонування права, створюючи відповідне соціальне середовище його дії [277, с. 31].

Як приклад демонстрації ролі права у забезпеченні соціального компромісу можна навести політико-правові суперечки, які розпочалися в суспільстві з приводу дострокового припинення повноважень українського парламенту п'ятого скликання. Практично усі їх учасники апелювали до Конституції та чинного законодавства України, Конституційного Суду та судів загальної юрисдикції. Водночас, було простежено нерозмежованість між аксіологічними та правовими установками, з одного боку та приписами нормативно-правових актів з іншого, тобто правовий вплив і правове регулювання суспільних відносин було ототожнено, що зумовило численні юридичні колізії [241, с. 34-40]. Наведений приклад зайвий раз підкреслює необхідність загальнотеоретичного дослідження розмежування правового регулювання суспільних відносин та інших форм соціального регулювання.

На нашу думку, до специфічних ознак правового регулювання, що відрізняють його від інших форм соціального регулювання, можна віднести специфічний предмет (соціальні відносини, врегульовані правом), специфічні засоби і методи юридичного впливу права на регламентацію і розвиток суспільних відносин, мету правового регулювання (закріплення, регламентація та розвиток суспільних відносин, викорінення з суспільного життя негативних явищ), нормативну форму реалізації та досягнення конкретних соціальних результатів, що мають юридичне значення.

Таким чином, поняття «правовий вплив» за обсягом ширше ніж поняття

«правове регулювання». Друге виступає найважливішою формою першого. Безумовно, всі форми правового впливу між собою тісно взаємопов'язані, але правове регулювання – більш самостійний, цілеспрямований та ефективний вплив за допомогою правових засобів на поведінку людей і суспільні відносини, що є правовими за своїм змістом. Розмежування впливу та регулювання необхідно для визначення зв'язків і взаємодії між елементами механізму правового регулювання. У зв'язку з цим, нам видається влучною теза про те, що «гаряче дихання соціальних факторів незмінно відчувається у всіх формах і процедурах реалізації права ... Тому, щоб підвищити ефективність чинного законодавства, необхідно доповнити знання про механізм правового регулювання спеціальним і поглибленим вивченням його соціальний механізм, виявити співвідношення цих механізмів між собою» [523, с. 112].

Отже враховуючи складність і багатогранність досліджуваних понять, пропонуємо перелік їх критеріїв розмежування, а саме: 1) підхід до праворозуміння; 2) джерела соціального регулювання; 3) засоби реалізації права; 4) відносини, що регулюються; 5) соціальне призначення та функції; 6) елементи їх механізмів; 7) рівень впливу міжнародного права на національне право.

Слід зазначити, що в теорії права поняття «правове регулювання» інтерпретується по-різному. Так, С.С. Алексєєв визначає цю категорію як здійснюваний за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів та ін.) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку відповідно до суспільних потреб [18, с. 145]. Інші науковці, як діяльність держави щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм (правил) поведінки суб'єктів права. На думку П.М. Рабіновича, цінність правового регулювання – це його реальна позитивна (корисна) значущість для існування та розвитку особи, їх груп, об'єднань та суспільства [473, с. 158].

Більш широке визначення правового регулювання пропонує А.С. Піголкін. На його думку воно являє собою всі форми впливу права на громадське життя: видання норм права, загальновиховний вплив права, реалізація правових

приписів у конкретних діях суб'єктів права, забезпечення виконання цих приписів, тобто саму правомірну поведінку, а також все те, що створює основу й передумови для такої поведінки [441, с. 26]. Погоджуючись, в цілому, із зазначеними думками, ми схиляємось до останньої з наведених і вважаємо, що не можна під правовим регулюванням розуміти вплив, який здійснюється неюридичними засобами, адже вплив на свідомість і поведінку людей, наприклад, через засоби масової інформації, шляхом пропаганди, агітації чи правової освіти не може бути віднесений до правового регулювання, як спеціально-юридичної організуючої діяльності.

Варто наголосити, що за своїми властивостями, регулятивними якостями та соціальною енергією правове регулювання набуло значення провідного регулятора, за допомогою якого вирішуються найважливіші питання й завдання суспільного розвитку. У зв'язку з цим, вся система соціального регулювання, її функціонування і розвиток неминуче пов'язується з правом. Згідно з уявленнями І.І. Лукашука, правове регулювання – це вплив на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах суспільства за допомогою правових норм для їх встановлення й упорядкування [314, с. 62]. П.В. Онопенко вказує на те, що правове регулювання включає в себе лише ту діяльність державних органів, що має на меті спрямувати поведінку учасників суспільних відносин в чітко визначене за допомогою норм права та індивідуальних актів русло [413, с. 121].

Деякі науковці вважають під правовим регулюванням також дію права на суспільні відносини певних юридичних засобів, під якими розуміють насамперед правові явища, що виражаються в інструментах і діяннях, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права та забезпечується досягнення соціально корисних цілей [332, с. 69]. Головним (базовим) інструментом серед цих засобів, є право. Специфіка регулятивної ролі права пов'язана із представницько-зобов'язуючим характером більшості його складових – правил поведінки. Суть його в тому, що регулятивні норми є нормами прямої дії, які встановлюють (за наявності відповідних умов) вид та

міру охоронюваних і гарантованих державою можливої і належної поведінки учасників суспільних відносин, їх взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки [52, с. 75]. Таке визначення відповідає позитивістському (домінуючому в континентальній правовій системі) трактуванню права. На перший погляд, коректність застосування такого підходу до правового впливу може викликати сумніви, адже правовий інструментарій, що впливає на суспільні відносини утворює систему правових засобів, а інші соціальні регулятори (норми моралі, звичаї, традиції, корпоративні норми тощо) такого інструментарію не мають. При цьому, набір правових засобів, спрямований на впорядкування найбільш важливих, істотних, загальнозначущих відносин, знаходиться в розпорядженні насамперед держави, обійтися без якого вона не в змозі [333, с. 25].

Але, спираючись на відповідне визначення правового впливу (процес впливу права спеціальними правовими засобами та іншими правовими явищами на соціальне життя, свідомість і поведінку людини [551, с. 378]), не можна заперечувати, що юридичні норми виконують також й загальносоціальні функції. Вони впливають на правосвідомість та правову культуру осіб, а це дає підстави, з великою долею вірогідності говорити, що засоби правового регулювання слугують водночас і засобами правового впливу.

Виходячи з характеристики системи засобів, способів і завдань, правовий вплив тісно пов'язаний із природничими теоріями права. Наприклад, результативність правового регулювання у державах релігійно-звичаєвої (традиційної) правової системи забезпечується крім іншого, й релігійною свідомістю. Тобто, аксіологічні та правові установки людини нерідко є визначальними чинниками стосовно її свідомості та поведінки.

Отже, поняття «правовий вплив» охоплює розуміння права у двох площинах – природній та юридичній, а «правове регулювання» відповідає виключно юридичному трактуванню права.

О.Ф. Скакун пропонує власне визначення терміну «правове регулювання» і доводить, що це не тільки упорядкування суспільних відносин, яке

здійснюється державою за допомогою сукупності правових засобів, але й їх юридичне закріплення, охорона та розвиток [512, с. 488]. При цьому вона підкреслює, що правовий вплив, з усією його багатоманітністю, здійснюється на суспільне життя, свідомість та поведінку людей за допомогою правових і неправових засобів.

Розглядаючи співвідношення правового регулювання та правового впливу як упорядкування суспільних відносин шляхом підпорядкування волі їх учасників волі держави, О.М. Вітченко пропонує розрізняти два його аспекти: власне регулювання та вплив у процесі регулювання. Оскільки норми права впливають на вчинки людей через їх волю та свідомість, регулюючу роль права, як нормативний вплив поза правовими відносинами, необхідно розглядати першочергово, а потім – як регулювання в їх межах [98, С. 26]. Тобто він здійснює поділ їх об'єктів, на які спрямовано ці явища: право впливає на волю та свідомість людей поза правовідносинами та регулює поведінку людей у правовідносинах.

Таким чином, більшість вчених розмежовують правове регулювання з більш масштабним, на їх думку, явищем – правовим впливом, що охоплює, крім правового регулювання, також прояви дії права, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією його прямого призначення в суспільстві – визначенням вираженої з зовні поведінки соціальних суб'єктів.

Отже, правовий вплив виступає частиною системи соціального регулювання суспільних відносин, що на думку В.М. Корельського та В.Д. Перевалова, посідає особливе місце в системі управління суспільством, оскільки є одним з важливих організаційних чинників, що спрямовані на забезпечення ефективності практичної діяльності людей [548, с. 435].

Ми вважаємо, що змістовне навантаження аналізованих категорій близьке і навіть частково збігається, але не тотожне. Обсяг поняття «вплив» ширше ніж поняття «регулювання», тому що перше передбачає як регулювання за допомогою правової норми, так й інших правових засобів і форм впливу на поведінку людей. І тому зводити правові засоби й форми впливу права на

суспільні відносини тільки до правового регулювання є недоцільним.

На підставі узагальнення поглядів учених та семантичного аналізу термінів «регулювати» й «впливати», можна зробити висновок про відмінність понять «правове регулювання» та «правовий вплив», яке полягає в тому, що по-перше, регулювання здійснюється лише за допомогою норм, а вплив – одночасно і системи дій, тобто всіх форм впливу, включаючи нормативне регулювання; по-друге, правове регулювання націлено на поведінку та дії учасників суспільних відносин, а правовий вплив спрямований також й на думки та почуття; по-третє, правовий вплив визначає межі майбутньої вольової дії, яку буде піддано правовому регулюванню.

Аналогічної позиції дотримуються М.С. Кельман та О.Г. Мурашин, які підкреслюють, що правовий вплив ширший за обсягом, ніж правове регулювання [203, с. 341]. Загальність правового впливу відносно правового регулювання вони пояснюють тим, що перший охоплює, крім другого й інші дії права, в тому числі виховну, ціннісно-орієнтаційну, інформаційну. У той час С.Л. Лисенков і В.В. Копєйчиков звертають увагу на те, що вказані явища відрізняються один від одного не тільки предметом спрямованості, а й своїм механізмом. Вони аргументують власну позицію тим, що предмет правового впливу є значно ширшим предмету правового регулювання (під вплив права потрапляють й ті відносини, які правом не регулюються), яке здійснюється виключно за допомогою юридичних засобів, на відміну від правового впливу, який реалізується за допомогою і неюридичних важелів (соціальних, ідеологічних, психологічних тощо) [549, с. 217].

Зазначимо, що останнім часом наукові дискусії навколо проблеми розмежування категорій «правовий» та «юридичний» не є випадковими. Ми вважаємо, що в контексті такої полеміки, не слід зводити сучасне розуміння поняття «право» як до абсолютного заперечення його нормативного характеру, так і до його розуміння його лише в юридичному аспекті. Праворозуміння не має підстав для жорсткого протиставлення закону і права. Навпаки, право вимагає визначення закону в правовій площині. На думку В.М. Кудрявцева,

необхідно твердо відстоювати єдність духу і букви закону, інше розхитує правовий порядок та веде до волюнтаризму, а потім й до свавілля, повертаючи нас до «революційних» часів, які аж ніяк не сприяють стабільності в суспільстві [259, с. 8].

Будь-яка діяльність людини опосередкована її потребами і подібний напрям наукової думки обумовлений потребами сьогодення. Порушення прав і свобод людини і громадянина, недосконаліть чинного національного законодавства, неадекватне відображення в ньому існуючих реалій, потребують оновлення праворозуміння, яке б відмежовувало категорію «право» від загальнообов'язкових норм, що встановлюються державою.

На всіх рівнях правового мислення закріпилося поняття правових і неправових законів. Право правильне не тому, що воно записане в законі та існує в офіційній формі, а за своїм змістом. Закони мають бути правовими, містити правові норми, але в дійсності закони, за змістом, можуть бути й неправовими. Подібна позиція у питаннях праворозуміння присутня як на доктринальному та побутовому рівні правосвідомості так й у практичній діяльності юристів.

З одного боку ми досить часто чуємо, що вітчизняні закони не тільки не відображають прав громадян, але часто їх порушують. З іншого – у ч. 2 та 3 ст. 22 Основного Закону України закріплено, що конституційні права і свободи гарантуються та не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [234]. Проаналізувавши дане положення можна надійти висновку, що право може існувати й поза законом.

У даному випадку мова йде про заборону встановлення норм, що обмежують права людини і громадянина, тобто про відповідність закона праву та розмежування, а в деяких випадках і протиставлення цих понять. У ряді статей Конституції передбачена можливість обмеження законом прав і свобод людини та громадянина. Ст. 3 Основного Закону України містить дуже корисне для праворозуміння положення. Воно встановлює, що в реальному житті права є

безпосередньо діючими і не повинні опосередковуватися з боку держави. Крім того, вони детермінують діяльність державних органів, визначають її зміст і спрямованість. Звідси випливає, що право передує законодавчій діяльності та якщо діяльність державних органів не відповідає інтересам громадян, то вона не може бути правовою, але, оскільки вона врегульована законодавством, то може вважатися юридичною. При такому підході виникає переконання про те, що право виходить за межі юридичних норм і об'єктивно належить особам, вони є його носіями, а держава зобов'язана лише «проникнутися» цим правом і надати йому нормативності.

Таким чином, нетотожність правового регулювання та правового впливу знаходить свій прояв і в тому, що джерелами останнього можуть виступати й окремо взяті юридичні явища, наприклад, норми права, індивідуальні правові акти тощо.

Зрозуміло, що правове регулювання відрізняється за своїм змістом й характером від інших видів соціального регулювання. Воно не є матеріальним, а здійснюється через свідомість і волю суб'єктів права, за допомогою особливих засобів, що впливають на них, формуючи їх правосвідомість [187, с. 36].

Слід зазначити, що іншим критерієм розмежування правового впливу та правового регулювання є засоби реалізації права; тобто в правовому регулюванні право реалізується через його механізм – систему юридичних засобів і форм, а правовий вплив здійснюється за допомогою системи, як юридичних так і неюридичних засобів – ідеологічних, психологічних, інформаційних та інших.

Звернемо увагу ще на одну обставину, яка характеризує співвідношення «правового» і «юридичного». За допомогою юридичних норм держава регулює групи відносин, що за змістом не відносяться до правової сфери: організаційно-розпорядчі відносини щодо формування органів держави, створення матеріально-технічних умов їх роботи та обслуговування тощо. Сутність права в таких відносинах не проявляється. Таким чином, нормативно-правове і нормативно-юридичне регулювання суспільних відносин можуть знаходитися в

різних площинах.

Юридичне регулювання суспільних відносин передбачає не будь-яку владну діяльність уповноважених на те органів і посадових осіб, а лише таку, що має безпосередньою метою встановлення та реалізацію певних моделей суспільного розвитку. Відповідне регулювання надає суспільним відносинам визначеності й усталеності. Адже встановлене правило, з одного боку, вказує на найбільш доцільну поведінку суб'єктів за даних обставин, а з іншого – це правило гарантується сприянням, підтримкою та охороною держави з метою безумовного досягнення бажаного результату у врегульованих правом суспільних відносинах.

Саме в такому аспекті юридичне регулювання визначається нами, як специфічна діяльність держави, її органів, посадових осіб і уповноважених на те громадських організацій щодо впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення юридичних норм і прийняття, в необхідних випадках, індивідуальних рішень у відповідності з цими нормами, вирішення юридично значимих питань, що виникають у межах таких відносин.

Держава, в особі її уповноважених органів, відповідно до закономірностей розвитку та потреб суспільного життя, встановлює загальні засади (принципи, цілі, завдання, межі) і розробляє основні засоби правового регулювання. Це здійснюється насамперед шляхом формування системи законодавчих та інших нормативно-правових актів з відповідних питань. Засновуються юридичні установи правозастосовного, правоохоронного та іншого профілю, що беруть безпосередню участь в організації та здійсненні правового регулювання, держава координує їх діяльність, а в разі необхідності застосовує примус до порушників правопорядку. Важливе значення мають державні заходи, що спрямовані на ознайомлення населення з чинним законодавством, юридичними механізмами задоволення та захисту їх інтересів. Завдяки цьому правове регулювання набуває таких, не завжди характерних іншим видам соціального регулювання, рис як всезагальність, обов'язковість, конкретність, державна примусовість, стабільність і прогнозованість.

Право не може повністю охопити відносини, що мають матеріальне наповнення, так як вони створюються об’єктивно, не проходячи через волю і свідомість людини. Але право, все ж, впливає на виробничі відносини та їх зміст через вольову поведінку людей. Тому воно не обмежується тільки закріпленням відносин. Ідеологічні чи духовні відносини залежать певною мірою від матеріальних відносин, але вони володіють і відповідною самостійністю. Це дає порівняно широкі можливості для правового впливу на них, припускаючи варіанти вольових вчинків людей.

Однак, правове регулювання обмежене не тільки об’єктивними властивостями регульованих відносин. Правовим впливом можна охопити лише об’єктивно обумовлені суспільні відносини, що об’єктивно вимагають регулювання. При цьому велике значення має суб’єктивний чинник, міркування доцільності, якими керується законодавець. Значна кількість суспільних відносин, хоча й могли б бути врегульовані правом, але не регулюються тому, що необхідний ефект може бути досягнутий і без державного втручання або в силу відставання законів від життя.

Слід зазначити, що межі й обсяг правового регулювання не є постійними. Ті суспільні відносини, які себе віджили, вже не регулюються правом. У цих випадках завдання законодавця полягає в тому, щоб вчасно встановити необхідність скасування того чи іншого акту. Разом з тим важливо бачити об’єктивні межі, в яких право може ефективно впливати на ситуацію і тим самим залишити інші форми соціального регулювання поза правовим полем. Сфера й межі правового регулювання визначають ту частину соціального простору, в якому право може впливати на суспільне життя, спрямовувати діяльність членів суспільства і сприяти його розвитку [255, с. 31-38; 293, с. 38-44].

Одним із критеріїв співвідношення зазначених соціальних регуляторів є їх соціальне призначення та функції. Соціальне призначення правового впливу полягає в забезпеченні загальносуспільних цінностей та невід’ємних природних прав людини, а правового регулювання – у впорядкуванні суспільних відносин з

метою втілення в життя нормативно закріплених державою цінностей. Тобто, якщо правовий вплив ґрунтується на загальносуспільних інтересах, то правове регулювання – як на загальносоціальних, так і на групових (останні інколи можуть домінувати) інтересах. Наприклад, якщо ідеологи «громадянського суспільства» однією з його засадничих ознак вважають рівність можливостей всіх його членів, то у багатьох сучасних демократичних, соціальних і правових державах, в яких таке суспільство вже сформоване, парламенти, як органи представницького народовладдя, законодавчо закріплюють депутатську недоторканність, що є порушенням принципу рівності усіх перед законом і свідченням пріоритету власних інтересів над загальносуспільними.

Відмінності у соціальній сутності впливу та регулювання конкретизуються через відмінності в їх предметі. Предмет правового регулювання, як зазначалося вище, є вужчим від предмету правового впливу, оскільки до останнього належать й економічні, політичні та соціальні відносини, що правом не регулюються, однак, на які право все ж поширює свій вплив.

Соціальна сутність правого впливу і правового регулювання проявляється також в його функціях. Загальновизнано, що функції права – це основні напрями його впливу на людину та суспільство. Наявні в юридичній науці підходи до класифікації функцій об’єктивного юридичного права, на нашу думку, можна вважати також загалом і функціями правового впливу й правового регулювання. Якщо група функцій регулятивного статичного характеру (закріплювальна, стимулююча, обмежувальна, регламентуюча тощо) властива правовому регулюванню, то загальносоціальні динамічні (виховна, інформативна, ціннісно-орієнтаційна, ідеологічна тощо) – значною мірою є похідними від правового впливу.

Правове регулювання, на відміну від правового впливу, пов’язане із встановленням конкретних прав та обов’язків суб’єктів права, з прямими приписами про необхідне й можливе. Якщо перше означає реалізацію правових норм через правовідносини, то друге – не обов’язкове. Зокрема, притягнення особи до юридичної відповідальності, що полягає в обов’язку правопорушника

зазнати обмеження певних благ, має також попереджувальний та виховний вплив щодо інших осіб.

Наступна група відмінностей проявляється при ознайомлені з елементами механізмів правового регулювання та правового впливу. До елементів механізму правового регулювання науковці найчастіше відносять: норми права, правовідносини, нормативно-правові акти, акти реалізації та застосування права. Перелічені складові правового регулювання можуть водночас бути й засобами правового впливу, спектр елементів механізму якого значно ширший, оскільки крім вказаних, також включає засоби, які більшою мірою є засобами правового впливу, аніж засобами правового регулювання (правову свідомість, правову культуру тощо). Існують відмінності й між самими засобами правового регулювання та правового впливу, залежно від рівня їх легалізації, ступеня використання та праворегламентуючих можливостей.

Прикладом загальновизнаної форми права, що в юридичній практиці України є лише його джерела, може слугувати судовий прецедент, який є формою права у широкому розумінні, а відповідно й засобом правового регулювання. Однак, як відомо, суди різних рівнів орієнтуються на рішення та керівні роз’яснення вищестоящих судів, тобто судова практика є засобом правового впливу. Іншим прикладом є правовий звичай, який використовується лише у випадках, визначених законодавством. Водночас зміст зазначених норм не конкретизований і значною мірою зумовлений суб’єктивним переконанням правозастосовувачів та інших суб’єктів правовідносин. Серед джерел також виділяють принципи права та правову доктрину, які слугують насамперед засобами правового впливу і лише у деяких випадках – засобами правового регулювання. Тобто, неюридичні засоби не можуть безпосередньо бути засобами правового регулювання, але як джерела права, використовуються для правового впливу на суспільні відносини. Отже, форми права, що офіційно визнані державою, є засобами правового регулювання та правового впливу.

Правове регулювання здійснюється за допомогою різноманітних, але узгоджених між собою юридичних засобів: норм, правових відносин, актів

тлумачення і застосування юридичних норм, що утворюють цілісний механізм правового регулювання – систему послідовно-організованих юридичних засобів (норм, відносин, відповідальності тощо), за допомогою яких здійснюється правове регулювання. До елементів механізму правового регулювання, від рівня яких залежить ефективність роботи всіх згаданих вище складових можна також віднести правосвідомість, законність і правопорядок.

На нашу думку, слушною є пропозиція О.Г. Мурашина, який виділяє основні, допоміжні та «цементуючі» елементи механізму правового регулювання. До основних він відносить: юридичну норму, правовідносини, реалізацію учасниками правовідносин їх суб'єктивних прав і обов'язків. В якості допоміжних вчений називає акти застосування права, а нормативною основою названого механізму – систему правових норм [376, с. 18]. При цьому слід зазначити, що кожний елемент механізму правового регулювання виконує специфічну роль в упорядкуванні суспільних відносин. Всі вони перебувають в постійному функціонуючому стані: законодавець, під час регулювання суспільних відносин, бере з нього все те, що найкращим чином підходить для досягнення поставленої мети. Причому, в цій системі немає таких юридичних засобів, що були б жорстко прив'язані до якоїсь окремої сфери суспільних відносин, що регулюється чи використовувалися б в одній і були б протипоказані в іншій з цих сфер. Але для кожної галузі права характерний певний «набір» юридичних засобів, специфічне поєднання яких детермінується особливостями впорядкування даної сфери життєдіяльності суспільства.

Крім того, як зазначає В.М. Сирих, зміст механізму правового регулювання суттєво доповнюється наповненням соціального механізму. До компонентів останнього він відносить соціально-правові засоби, суб'єктів суспільних відносин, юридично значиму діяльність та її результат. До елементів соціального механізму правового регулювання дослідник відносить механізми формування права, правотворчості, правового інформування, реалізації права та соціально-правового контролю [523, с. 106-109].

Отже, механізм правового регулювання становить основу соціального

механізму, який складається з соціальних чинників, що позитивно чи негативно впливають на правові процеси та явища, які в свою чергу, створюють конкретно-історичне середовище функціонування й розвитку правового механізму. Виходячи з цього, можна сформулювати наступне визначення правового регулювання, як юридичного явища – це система дій та операцій, що здійснюються органами державної влади у встановлених процесуальних формах, за допомогою відповідних методів і з використанням юридичних засобів, які спрямовані на встановлення й реалізацію певних моделей суспільного розвитку.

Не менш важливим критерієм розмежування різних видів соціального регулювання є рівень впливу міжнародного права на національне право. Норми міжнародного права можуть використовуватись у внутрішньодержавній практиці, як засіб правового регулювання лише за умови їх ратифікації та імплементації у національне право. Так, у ч.1 Ст. 9 Конституції України зазначено, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [234]. Однак, міжнародні договори та інші рішення міжнародних інституцій можуть слугувати засобом правового впливу і без надання їм загальнодержавної обов'язковості. Наприклад, рішення Європейського Суду з прав людини, пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини, закріплених міжнародно-правовими актами, можуть виконувати роль своєрідного орієнтиру для суддів України при розгляді відповідних справ.

Ми вважаємо, що правовий вплив і правове регулювання насамперед спрямовані на забезпечення єдиної системи соціальних цінностей, які співвідносяться як загальне і конкретне та є взаємозв'язані й взаємозумовлювальні. Пріоритет того чи іншого визначається конкретно-історичними умовами існування суспільства, особливостями правової системи, категорією суспільних відносин, що регламентуються правом тощо. Наприклад, у демократичній, соціальній, правовій державі верховенство має належати складовим правового впливу, а в недемократичних державах та в державах з перехідним типом політичної системи – безпосередньо засобам правового

регулювання. В умовах політичної, економічної нестабільності та правового нігілізму, головний акцент доцільніше робити на засобах та інших складових правового регулювання.

Отже, враховуючи вищезазначене можна стверджувати, що теза про нетотожність правового регулювання та правового впливу є достатньо обґрунтованою, але при цьому слід звернути увагу, що їх співвідношення розглядається по-різному з причин розмежування цих понять за різними підставами.

В юридичній літературі, як правило, правове регулювання розглядається в широкому та вузькому значеннях. Прибічники першого напряму переконані, що правове регулювання – це сукупність всіх різноманітних форм впливу держави на свідому поведінку осіб за допомогою широкого спектру чинників: норм права, актів застосування права, юридичних договорів, правовідносин, забезпечення реалізації норм права примусовою силою державного апарату тощо. Згідно такої позиції, правове регулювання засновується на складній взаємодії правової свідомості, принципів права, правових норм, актів їх тлумачення й застосування, юридичних фактів, правових відносин, суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, актів реалізації юридичних норм, правової культури, законності тощо. Прихильники протилежної думки вважають, що правове регулювання є лише одним зі способів упорядкування суспільних відносин, який зводиться до нормативного встановлення стандартів поведінки, меж належної та можливої поведінки. Зокрема вони зазначають, що правове регулювання не можна ототожнювати з усіма формами і засобами, що використовуються державою для упорядкування суспільних відносин.

Таким чином, на нашу думку, при широкому трактуванні процесу правового регулювання відсутня цілісність його розуміння, адже чітко встановити всі шляхи та форми впливу права на відносини й поведінку людей неможливо. Підґрунтям такої суперечливості та невизначеності при співвідношенні зазначених понять полягає в тому, що при цьому не враховуються відмінності у складі засобів правового регулювання й правового

впливу. Винятком є викладена вище позиція В.В. Копєйчикова, О.Ф. Скакун та інших дослідників, які розмежовують правове регулювання та правовий вплив на підставі різних складів їх засобів: засоби правового регулювання – лише юридичні, засоби правового впливу – юридичні та неюридичні.

Отже, є всі підстави стверджувати, що правовий вплив – це об'ємна, цілеспрямована дія на суспільні відносини за допомогою системи, як юридичних засобів і чинників (норм права, правовідносин, актів правореалізації та ін.) так і неюридичних (неправових) механізмів (соціальних, ідеологічних, психологічних тощо).

На підставі аналізу наукових джерел можна виділити такі основні ознаки правового регулювання, що відрізняють його від інших форм соціального регулювання: 1) воно здійснюється на основі правових норм через механізм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що встановлюють можливу та належну поведінку суб'єктів; 2) його предметом виступають найважливіші, сутнісні, основоположні суспільні відносини, що стосуються інтересів кожної особи, суспільства та держави на відміну від інших форм соціального регулювання, які вибірково опосередковують всі інші відносини, що складаються поза полем юридичної регламентації; 3) воно висловлює державну волю, що закріплена в законах та інших нормативно-правових актах. Інший характер має вольовий зміст інших видів соціального регулювання, що відображають інтереси і потреби певних колективів, об'єднань, суспільних груп, соціальних верств тощо; 4) воно впорядковує не всі суспільні відносини, а тільки життєво важливі для суспільства та більшості громадян; тому право залишає широкий простір для функціонування інших правил суспільної поведінки, для яких пріоритетними є ті відносини між людьми, до яких право інертне; 5) воно забезпечується (у тому числі охороняється) державою.

Водночас варто наголосити, що соціальне регулювання, крім відмінних ознак має й багато спільного з правовим, а саме: вони є складовими елементами цілісної регулятивної системи; охоплюють все різноманіття відносин між людьми, що складаються в різних сферах суспільного життя; переслідують одні

й ті ж цілі – реальне досягнення позитивних результатів регулювання, упорядкування й вдосконалення суспільних відносин, взаємозв'язків між людьми, зміцнення положення особи в суспільстві, утвердження загальносоціальних цінностей та правопорядку; суб'єктами соціального регулювання є практично всі члени суспільства, особи, їх об'єднання, різні верстви та групи населення, інтереси й потреби яких збігаються за основними напрямами суспільного життя; правові та позаправові норми, що входять до системи соціального регулювання та є мірилом економічних, політичних, культурно-духовних й інших досягнень суспільства; правове регулювання та інші види соціального регулювання об'єднані в єдину цілісну систему та створюють регулятивно-охоронний і профілактично-виховний механізм, що викорінюють з суспільного життя негативні явища й закріплюють позитивні зміни.

Також слід підкреслити, що в механізмі правового регулювання важливу мотиваційно-спонукальну роль відіграють суб'єктивні права й обов'язки, які виступають ефективними стимуляторами поведінки людей, створюють у них зацікавленість у відповідних діях та використанні своїх можливостей, крім того – розвивають їх правову активність та ініціативу. У такому аспекті правове регулювання можна розглядати як визначення меж самореалізації суб'єктів права, закріплення в правовій нормі та свідомості осіб можливості діяти у відповідності з нормами права.

1.4. Генезис правового регулювання: філософський та юридичний аспекти

Тісний зв'язок правового регулювання з правовим впливом на суспільні відносини, про який йшлося вище, передбачає наявність відповідного об'єкта. Під таким, з позиції загальнофілософського розуміння, прийнято вважати конкретне юридичне явище, що піддається впливу з боку іншого юридичного явища. Тобто, під об'єктом розуміється те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній та пізнавальній діяльності. Отже, об'єкт – це частина

реальності, з якою взаємодіє суб'єкт.

В юридичній літературі проблема об'єкту та предмету правового регулювання сформувалася на основі пошуку критеріїв поділу права на галузі. Проте, в контексті нашого дослідження, доцільно сформулювати проблему ширше та розглянути питання про те, що взагалі є об'єктом правового регулювання.

Як вже зазначалось, правове регулювання безпосередньо пов'язано з активним і результативним впливом на суспільні відносини, а отже, передбачає наявність об'єкта. При цьому, такі категорії, як об'єкт і предмет правового регулювання слід розмежовувати. Поняття «об'єкт» – ширше, ним охоплюються явища зовнішнього світу, на які поширюються пізнання та практичний вплив суб'єктів. Об'єкт – це компонент об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості суб'єкта і може бути піддана правовому регулюванню. Об'єктивна реальність, в даному випадку, представлена у вигляді «чистої» субстанції, як буття в собі. Будучи включеною до процесу активного, результативного впливу, об'єктивна реальність трансформується в об'єкт права – нерозчленований абстрактний образ соціально-правової дійсності, що існує незалежно від того, пізнається вона чи ні, піддається регулятивному впливу чи ні [114, с. 27]. Предмет правового регулювання – це частина, конкретний аспект об'єкту, його певна, конкретизована сторона.

Якщо об'єкт виступає загальним для всієї системи права та всіх його галузей, то предмет однієї галузі не може збігатися з предметом іншої. Будь-яка галузь має властивий тільки їй одній предмет, яким і визначається самостійність, своєрідність та особливості тієї чи іншої сукупності правових норм, її відмінність від інших підсистем. Різноманіття предметів регулювання, що відображає різні аспекти та прояви юридично значимої дійсності, обумовлює наявність великої кількості галузей права. Саме предмет визначає їх самостійність, право на існування та відповідне місце в системі права.

Об'єктом будь-якої цілеспрямованої діяльності, в тому числі і правової, виступає все те, на що вона спрямована. Об'єкт, при цьому, знаходиться поза

самої діяльності і відділений від тих засобів, за допомогою яких на нього здійснюється відповідний вплив [513, с. 93]. У той час науковці висловлюють думки про тотожність об'єкту і предмету правового регулювання, тому що в якості першого розглядають безпосередній об'єкт юридичного впливу [299, с. 17]. Але з таким висновком не можна погодитися. Ми підтримуємо позицію М.Ф. Орзіха, який доречно зауважив, що об'єкт правового регулювання слід відмежовувати від об'єкта правового впливу в цілому; другий з них – більш широке поняття, що включає все, на що може бути безпосередньо здійснений вплив за допомогою правових засобів. У загальнофілософському аспекті це всі суспільні зв'язки, відносини, форми спілкування людей. В особистісному аспекті (досить важливому для права, бо воно адресовано безпосередньо особі чи їх групі) – це не окремі властивості особи, її риси, чи прояви особистості, а сама особа, як єдиний соціальний об'єкт [416, с. 72].

Слід зазначити, що в цивілізованому суспільстві свідомість і психологія людей перебувають поза межами безпосереднього об'єкта правового регулювання, на них чиниться виключно ідеолого-психологічний вплив. Тому об'єкт правового регулювання значно вужче за об'єкт правового впливу: перший складає частину другого. Таке положення відповідає співвідношенню правового впливу і правового регулювання.

У сучасній теорії права існує значна кількість підходів щодо визначення аналізованих понять, але на жаль серед учених відсутня єдина думка щодо поняття об'єкта правового регулювання. Найчастіше в якості такого вказуються суспільні відносини, що впорядковуються, рідше – поведінка їх учасників, ще рідше – одночасно і те й інше, вважаючи суспільні відносини формою, а поведінку – їх змістом [551, с. 231]. У зв'язку з цим дослідники по-різному визначають і структуру об'єкта правового регулювання. Так, В.Н. Протасов переконаний, що об'єкт правового регулювання складають щонайменше, три компонента: люди (без них не було б жодних суспільних відносин), суспільні відносини (соціальні зв'язки) та поведінка людей [464, с. 53]. Сформульована позиція, на нашу думку, є дискусійною, в першу чергу з огляду на коректність

позиціювання людини в якості об’єкта правового регулювання. Якби мова йшла про людину як об’єкт правопорушення, то з цим можна було б погодитись, але право своїм регулюючим впливом жодним чином не зачіпляє будову людини, її цілісність, біологічну сутність тощо. У такому контексті доцільніше говорити про статус людини, її становище як члена суспільства, учасника юридично значимих взаємодій та поведінкових актів, оскільки і регламентація поведінки людини, що знаходиться поза соціальним середовищем, видається нам непереконливою.

Натомість, виокремлення в структурі об’єкта правового регулювання поведінки людини є цілком закономірним, хоча навряд чи можна погодитися з тим, що поведінка людей – єдине явище об’єктивного світу, що піддається правовому регулюванню [184, с. 215].

Ми вважаємо недоречним повне ототожнення чи повне розмежування органічно взаємопов’язаних категорій «суспільні відносини» та «суспільно значуща поведінка», які є взаємодоповнюючими частинами об’єкта правового регулювання. Подібне переконання викликане тим, що безпосередні зв’язки і взаємодія між людьми чи їх групами (суспільні відносини) припускають, а в окремих випадках і передбачають людську активність, як певний вид їх поведінки. Хоча, з іншого боку, взаємодія з іншими суб’єктами не є обов’язковою ознакою всіх без виключення різновидів поведінки. Також є недоречним виключення зі структури об’єкта правового регулювання самих суспільних відносин, які являють собою не просто сукупність поведінкових актів окремих суб’єктів, а їх спільну діяльність, взаємодію, що спрямована на досягнення значущого для всіх її результату, тобто мають якісну відмінність від власне «поведінки людини».

Продовжуючи цю логіку та базуючись на гіпотезі про те, що початок суспільних відносин створюється взаємним положенням людей, їх певним станом (статусом) [415, с. 11], ми погоджуємося з більш переконливою, на нашу думку, позицією, що висловлена В.Д. Сорокіним. Учений обґрунтовано доводить, що до структури об’єкта правового регулювання, який є тотожним з

єдиним предметом правового регулювання, входить статус суб'єкта права, конкретні зв'язки між суб'єктами права, що перетворюють під впливом юридичних правил форму правових відносин різної галузевої приналежності, поведінка без правовідносин, тобто ситуації, передбачені забороннимі нормами права [521, с. 364].

У зв'язку з тим, що поведінка суб'єктів, а також взаємодії між ними можуть або відповідати правовим приписам, або ні, то і право, відповідно, здійснює регулятивний вплив на обидві сфери відносин, як на правомірну, так і на протиправну поведінку. Таким чином, об'єктом правового регулювання виступає, як позитивна, так і негативна поведінка людини в суспільстві й опосередковані такою поведінкою суспільні відносини. Так, В.М. Протасов в якості об'єкта правового регулювання виділяє соціальне середовище, суспільні відносини в якому виступають лише його частиною [465, с. 27].

Отже, якщо розглядати соціальне середовище з точки зору особливостей впливу на нього з боку соціальних управлінських систем, то зв'язки і процеси, що в ній формуються, тяжіють до двох тісно пов'язаних, але не тотожних сфер: соціально-моральної та соціально-правової. Перша складається із взаємозв'язків і процесів, що засновані на моральних, звичаєвих, традиційних й інших соціальних регуляторах. На думку В.Д. Сорокіна, це вельми широка сфера суспільних відносин, що формуються на різних рівнях – від суспільства в цілому до неформальних об'єднань в тих чи інших первинних колективах, незалежно від форми власності. Найбільш характерним для соціально-морального середовища є, по-перше, те, що зв'язки, які складаються в його межах виникають переважно між індивідами; по-друге, ці зв'язки не піддаються прямому і безпосередньому регулюванню з боку права, хоча було б невірним заперечувати можливість непрямого впливу системи права на ці зв'язки [521, с. 289]. Подібну точку зору висловлює і М.І. Матузов, який зазначає, що право регулює далеко не всі, а лише найбільш принципові відносини, які відіграють суттєву роль для держави, суспільства та нормальної життєдіяльності людей. Це насамперед сфери прав і обов'язків громадян, соціально-економічного устрою,

відносини власності, влади й управління, правопорядку, трудові, майнові, сімейні відносини тощо. Інші (мораль, дружба, звичаї, традиції) або зовсім правом не регулюються, або регулюються лише частково (наприклад, в сім'ї крім матеріальних існують суто особисті, інтимні відносини між подружжям, між батьками і дітьми, що правом не регулюються) [348, с. 401].

Таким чином можна стверджувати, що відносини соціально-морального середовища об'єднані наступними спільними рисами: 1) здійснюють регулятивний вплив на всі суспільні зв'язки, що виникають у відповідній соціальній сфері; 2) характеризують глибокі внутрішні зв'язки суб'єктів соціальних відносин, виникаючи та функціонуючи виключно під впливом їх особистісних потреб; 3) відносно них не здійснюється безпосередній імперативний вплив і, відповідно, не піддаються прямому регулюванню; 4) реалізація відносин цієї групи забезпечується виключно через форми та методи духовного впливу.

Протилежністю соціально-морального середовища виступає сфера суспільного життя, що відрізняється від попередньої необхідністю регулювання за допомогою специфічного різновиду соціальних правил, які встановлюються чи санкціонуються державою, тобто – правових норм. В юридичній науці таке середовище було визначено ще всередині XX ст. й отримало назву «соціально-правове». Воно охоплює ту частину соціальних явищ і зв'язків, що потребує правового регулювання й під його впливом набуває юридичної форми [521, с. 409].

Соціально-правове середовище має такі особливості: 1) складається з явищ, що утворюють хоча й велику, але, тим не менш, обмежену частину суспільних відносин, що виникають не довільно, а у відповідності з особливостями певного етапу історичного розвитку суспільства (при цьому мова йде про закріплення найсуттєвіших, корінних властивостей відносин між людьми в суспільстві); 2) встановлюються офіційно, вносяться в суспільні відносини об'єктивно, виникаючи і припиняючи свою дію без врахування волі їх суб'єктів; 3) безпосередньо регулюються нормами права за допомогою засобів,

прерогативу на застосування яких має виключно держава (юридичні дозволи, приписи, заборони); 4) характеризуються «дворівневою» структурою, виходячи з того, що регулюються як правовими так і моральними нормами.

При цьому закономірно виникає питання про специфічні ознаки, що відрізняють відносини соціально-правового середовища, статус і поведінку людини в ньому від інших відносин, тобто особливості об'єкту правового регулювання.

Загальнонаукове розуміння поняття «відносини» можна звести до розташування відокремлених предметів відносно один одного, виходячи з їх природи та властивостей. А основною специфічною властивістю саме суспільних відносин можна визначити те, що їх учасниками є люди, які мають ряд спільних рис з одного боку та характеризуються великою кількістю психофізичних і соціальних відмінностей, з іншого. Реалізація вказаних якостей детермінована соціальною природою сутності людини, що полягає в необхідності її існування в межах суспільства та її участі у відповідних відносинах.

Другою важливою особливістю суспільних відносин є їх тісний зв'язок з поведінкою людей та їх діяльністю, що незмінно включається в систему цих відносин, здійснюється в тісному зв'язку з ними, набуває завдяки їм конкретно-історичного характеру. Крім того, суспільні відносини є однією з форм (зрілої) соціальної активності як мінімум двох сторін (осіб), які встановлюються суб'єктами в інтересах реалізації актуальних для них інтересів. Реалізація таких відносин заснована на взаємному сприянні та взаємному контролі учасників за порядком взаємодії, останній закріплюється нормативом [415, с. 73].

Таким чином, суспільні відносини відіграють роль прояву певної поведінки суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних) відносно сформованої соціально-політичної ситуації. При цьому необхідно враховувати, що далеко не будь-яка поведінка людей в суспільстві, що виражена в суспільних відносинах, являє собою юридично значиме соціальне явище – правові відносини. Разом з тим, будучи різновидом суспільних відносин, правові

відносини у своєму виникненні та розвитку підпорядковується загальним принципам і законам суспільних відносин [127, с. 61]. Але, у той же час правові відносини, як різновид соціальних відносин, характеризуються певними специфічними ознаками, серед яких слід виокремити наступні: 1) підґрунтям виникнення правових відносин є реальна взаємодія двох і більше сторін. У цьому сенсі правові відносини є продуктом, результатом діяльності суб'єктів, їх ініціативної взаємодії; 2) правові відносини можуть бути встановленні виключно між юридично самостійними та рівними суб'єктами, відповідний стан яких є формально визначеним. Відносини, в яких один із учасників має можливість в односторонньому порядку визначати поведінку іншого не можуть бути юридичним; 3) права та обов'язки сторін повинні мати кореспондуючий характер, тобто у правових відносинах зобов'язання одного суб'єкта, який має право очікувати від іншого визначеної поведінки (виконати покладений на нього обов'язок) обумовлений повноваженнями іншого; 4) сторонами правовідносин можуть виступати не всі особи, а лише ті, хто володіє необхідним обсягом правоздатності та дієздатності; 5) обов'язковою та необхідною умовою виникнення, зміни та припинення правових відносин є конкретна життєва обставина, з якою визначений нормативно-правовий акт пов'язує появу в конкретних суб'єктів відповідного обсягу взаємних прав та обов'язків.

Отже, сукупність зазначених ознак дозволяє говорити про те, що поведінка людини може набути соціально-юридичних рис, якщо вона буде характеризуватися раціональністю, осмисленістю, зв'язком з діями іншої особи або осіб та бути залежною від них, наявністю юридично значущих наслідків, що зачіпають особисті, корпоративні чи загальнодержавні інтереси. Іншими словами, в основі всіх соціально-культурних і політико-правових процесів у суспільстві лежить взаємозв'язок, соціально-юридична взаємодія, що характеризується взаємним впливом на поведінку один одного.

На думку П.А. Сорокіна, кожна людина спирається на притаманні їй уявлення про нормальну чи шкідливу, небажану чи бажану або рекомендовану поведінку. На їх основі особа формулює власні критерії оцінки поведінки, з

якими зазвичай стикається в процесі реалізації власних поведінкових установок [522, С. 28]. При цьому слід розуміти, що по-перше, особа сама обирає для себе варіант поведінки, керуючись суб'єктивними та об'єктивними чинниками, самостійно виробляє та намагається реалізувати властиву їй лінію поведінки, а по-друге – таким своїм вибором вона впливає на поведінку інших учасників, які в свою чергу відповідно реагують на поведінку першого. У таких випадках, відносини сторін набувають «кореспондуючого» характеру, коли реалізація суб'єктивного права одного з учасників ставитися в пряму залежність від реалізації відповідного обов'язку іншого. Крім того, як відзначав М.Ф. Орзіх, до правової поведінки відносяться ті прояви активності людей, що піддаються зовнішньо- та внутрішньо особистісному соціальному контролю в його специфічних юридичних формах [417, с. 40-47].

Варто звернути увагу, що ще однією властивістю правової поведінки людини є її чітка регламентація. Сутність цієї ознаки полягає в тому, що зовнішні (об'єктивні) і внутрішні (суб'єктивні) властивості поведінки обмежені певними межами, що передбачені в законі або точно описані в інших формах (джерелах) права. Вказані межі, з одного боку, відображають реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого – убезпечують від зайвого втручання в діяльність визначених суб'єктів правових відносин. Навіть елементарні різновиди взаємодії осіб є вельми складними явищами, а правові відносини, які у більшості випадків виступають складовою соціально-правової взаємодії – тим більше. Вони представляють собою сукупність великої кількості об'єднуючих процесів – одиничних і масових, миттєвих і тривалих, солідарних та антагоністичних. Таким чином, для всіх видів соціальної взаємодії, включаючи правові відносини притаманна наявність учасників, актів або вчинків їх взаємодії, провідників, що передають реакції (дії) одного суб'єкта взаємодії іншому [127, с. 114]. При цьому, в якості так званих «провідників» пропонується розуміти носії необхідної для суб'єктів інформації, знайомство з якими дозволяє усвідомити обсяги можливостей, а також визначити коло власних обов'язків і заборон. Крім того, згадана інформація

необхідна для з’ясування засобів і методів, що використовуються в механізмах закріплення прав, при вирішенні конфліктних ситуацій, реалізації юридичної відповідальності тощо.

Правова поведінка містить в собі певний стійкий типовий зразок. Можна говорити про однаковість поведінки, що піддається правовому регулюванню, яку зокрема, М. Вебер пояснював не загальною орієнтацією людей на якусь норму чи навіть «значущий» звичай, а просто тим фактом, що даний тип відповідає середнім суб’єктивним оцінкам індивідів, їх природнім інтересам і тим, що на це вони зазвичай орієнтують свою повсякденну поведінку [87, с. 103].

Крім суб’єктивного ставлення, так звана «нормальність» поведінки суб’єктів юридично значимих відносин багато в чому залежить й від її державної оцінки. Мова в даному випадку йде про визнання нормативів поведінки допустимими, з погляду державної доцільності – офіційна легальність в поведінці, «нормальність» якої визначається суспільнім й особистісним визнанням (соціальною та індивідуальною доцільністю). Легальними, у визначених ситуаціях, можуть бути визнані правила поведінки, що за характером є протиправними, але у випадку їх реалізації в межах маргінальної поведінки (від порушення приписів, що містяться в цих правилах суб’єктів утримує тільки страх перед покарання). Легітимність визначається свідомим прийняттям правових вимог. У зв’язку з цим, визначаючи можливість і необхідність правового регулювання варіантів поведінки, необхідно встановити прийнятність юридичних засобів регулювання для більшості членів суспільства.

Не можуть не звернути на себе уваги певні безперечні переваги правових форм поведінки, що є корисними для держави, суспільства чи конкретного індивіда. По-перше, при використанні цих форм, активність людей протікає в порівняно передбачуваному, нерідко в абсолютно визначеному напрямках. Іншими словами, мобільність людей в межах правових форм поведінки є заздалегідь запланованою та очікуваною. По-друге, сама юридична взаємодія володіє, в порівнянні з іншими формами соціальної взаємодії, визначеними

перевагами: представляє собою в кожному конкретному випадку набор відомих дій, вчинків, в силу чого така форма активності людей надає значні можливості для контролю над поведінкою з боку держави чи самих суб'єктів юридичної взаємодії. Але слід мати на увазі, що подібні міркування ілюструють, звичайно, позитивний досвід розвинутих демократичних держав. Насправді не так вже й рідко правомірність поведінки, з точки зору держави та суспільства, пов'язується головним чином з механічним дотриманням вимог нормативно-правових актів, не залежно від того, що на справді проголошує цей документ для самих людей.

Відповідність закону прогресивному характеру соціальної діяльності, об'єктивним тенденціям суспільного розвитку означає його відповідність «правовій природі речей» і вказує на те, що в ньому відображені ті правові норми, які склалися в реальній дійсності на основі фактичної правомірної діяльності людей. У цьому сенсі закон, як вираження державної волі, покликаний бути точним у науковому відношенні та бездоганним формулюванням сутності права, що об'єктивно виникло й розвивається в суспільстві [551, с. 202].

Об'єктивний характер права не означає, що в усіх без винятку випадках процес його формування передує правотворчості. Законодавець безсумнівно може і має діяти, попереджаючи появу фактичних відносин. Необхідність такої випереджаючої правотворчості особливо важлива на перехідному етапі за умов, коли оновлення економічного і політичного життя країни вимагає здійснення принципово нових видів діяльності й відповідно впровадження в практику «нетрадиційних» зв'язків і відносин.

За наявності об'єктивних соціально-економічних передумов закон може інтенсифікувати розвиток назріваючих відносин, але не в силах штучно відтворити їх без фактичних умов. Щоб виконати роль стимулятора розвитку відносин і діяльності, норми права мають відображати тенденції людських дій, що об'єктивно прослідковуються з точки зору їх відповідності прогресивним історичним процесам.

Таким чином, юридична значимість суспільних відносин може бути визначена свідомістю та раціональністю поведінки суб'єктів, можливістю її зовнішньої регламентації та підконтрольності, поширеністю й типовістю визначеного виду поведінки або взаємодії суб'єктів, наявністю об'єктивної можливості вибору варіанту поведінки та визнанням необхідності або можливості використання юридичних засобів впливу більшістю членів суспільства.

Специфіка соціально-правового середовища та відповідних суспільних відносин, що вимагають або припускають правове регулювання, тісно пов'язана з проблемою меж такого виду впливу. Ми поділяємо існуючу в юридичній науці дефініцію, згідно якої під межами правового регулювання розуміються межі юридичного втручання в актуальні суспільні відносини, що зумовлені визначеними факторами об'єктивного і суб'єктивного характеру [152, с. 18].

Крім зазначених, відносно об'єкта правового регулювання обставин, межі правового регулювання визначаються також зацікавленістю регулюючої підсистеми та доцільністю юридичного впливу на ті чи інші відносини. Цей чинник пов'язаний не тільки з об'єктивними тенденціями самого об'єкту правового регулювання, а й потребами окремих верств населення або суспільства в цілому. Держава далеко не завжди вважає за необхідне використовувати весь потенціал правового впливу, залишаючи поза опосередкування правовою формою відносини, що об'єктивно піддаються такому опосередкуванню [576, с. 307]. Також, на межі правового регулювання безпосередньо впливають внутрішні закономірності самого права, потенційні можливості його власних змістовних властивостей. Встановлення точних масштабів поведінки, що таким чином програмується, визначення меж її варіативності та відповідальності за обраний суб'єктами права варіант, стимулювання волевиявлення в заданому напрямку виконує роль своєрідного індикатора можливостей регулятивного правового впливу на суспільні відносини.

Проте слід відзначити, що об'єкт і межі правового регулювання не можуть

бути визначені раз і назавжди. Вони в достатній мірі динамічні, оскільки сама межа між можливим і неможливим, необхіднім і непотрібним є крихкою та обумовлена конкретно-історичною ситуацією.

Як вже зазначалось, об'єкт правового регулювання складається з елементів, що представляють собою предмети галузевого регулювання. Їх існування є об'єктивною реальністю, що породжена потребами соціально-правового середовища, в якому формуються групи суспільних відносин, які потребують регулювання відповідною групою норм, що належать до системи права [518, с. 288].

Кожний предмет правового регулювання – не самоціль, не ізольоване самодостатнє явище, а органічна частина більш високої системи – об'єкту правового регулювання.

Зародження та поступова консолідація тих чи інших суспільних відносин у системі соціально-правового середовища – об'єкта правового регулювання – процес, який охоплює не одну групу, а їх визначену кількість, що виникають і розвиваються завдяки суспільній необхідності в конкретний період часу. При цьому об'єкт не може складатися з єдиного предмету, а може мати декілька предметів. Крім цього, формування таких груп відбувається з різною інтенсивністю, внаслідок чого, в певний період часу, вони знаходяться на різних рівнях свого розвитку й консолідації, що відбивається й на формуванні відповідної групи правових норм [518, с. 291].

Група суспільних відносин, що виконує роль предмету правового регулювання, має формуватись як «достатньо чітко відокремлена» група відносин, що володіє своєрідною якісною характеристикою. Ця якісна характеристика групи відносин має демонструвати властивості, що не притаманні предмету вже існуючих галузей. У зв'язку з цим виникає потреба у формулюванні правил, призначених спеціально для регулювання саме цієї специфічної групи суспільних зв'язків і явищ соціально-правового середовища. Формування подібної групи відносин супроводжується процесом її внутрішнього структурування. Як зауважив В.Д. Сорокін, процес структурного

формування явища достатньо тривалий, при його перебігу ці відносини набувають додаткових відтінків, нових властивостей, що призводить до певної диференціації та одночасного об'єднання нових видів відносин, що належать до цієї видової групи. І далі він робить висновок, що швидко чи повільно за соціальними мірками, але відбувається безперервний розвиток названої групи відносин. Цей процес може визначеним чином прискорюватися, особливо в період трансформації суспільно-економічного ладу, корінних змін в економіці, політичній системі тощо [519, с. 20-28].

Таким чином, зазначене формування групи суспільних відносин соціально-правового середовища, отримання нею системних властивостей дозволяє претендувати на роль предмету правового регулювання. Це у свою чергу, забезпечує консолідацію правових норм, функціонування яких викликане потребами нового предмета правового регулювання і призначених для впливу на групи суспільних відносин, що виступають в ролі такого предмета.

Отже, вище викладене дозволяє зазначити, що в якості об'єкта права потрібно розглядати цілісній образ соціально-правової реальності, що абстрагована від процесів суб'єктивного сприйняття й поведінки. Предмет – це частина того чи іншого конкретного аспекту об'єкта, а в правовій сфері – це вже не соціально-правова реальність взагалі, а певна, конкретизована її сторона.

Якщо об'єкт виступає загальним для всієї системи права, всіх його галузей, то предмет однієї галузі не може збігатися з предметом іншої. Будь-яка галузь має властивій тільки їй одній предмет, яким і визначається самостійність, своєрідність та особливість тієї чи іншої сукупності правових норм, їх відмінність від інших підсистем. Розмаїття предметів правового регулювання відображає різні сторони та прояви юридично значимої дійсності, обумовлює наявність безлічі галузей права. Саме предмет визначає самостійність галузі, її право на існування та місце в системі права.

Об'єктом будь-якої цілеспрямованої діяльності, в тому числі й правового регулювання, є все те, на що дана діяльність спрямована. При цьому, об'єкт знаходиться поза самою діяльністю та відділеній від тих засобів, за допомогою

яких на нього здійснюється відповідний вплив. Таким чином, в якості об'єкта правового регулювання виступають нормативно закріпленні моделі юридично значимих суспільних відносин, які абстраговані від реальної поведінки конкретних суб'єктів. Предмет правового регулювання – це те, з приводу чого виникають конкретні регулятивно-охоронні відносини. Для предмета обов'язковий зв'язок між нормативною моделлю тих чи інших відносин з реальною поведінкою конкретного суб'єкта. Ми вважаємо, що запропонований підхід щодо співвідношення об'єкта й предмета правового регулювання дозволяє вирішити проблему розуміння об'єкта, як врегульованих нормами права суспільних відносин та юридично значущої поведінки суб'єкта.

1.5. Характеристика інструментального та змістовного підходів у дослідженні механізму правового регулювання

Правове регулювання здійснюється за допомогою особливого механізму. Сам термін «механізм», у перекладі з давньогрецької, означає знаряддя або машина [216, с. 312]. У науці під цим терміном прийнято розуміти сукупність станів, процесів, що визначають будь-яку дію, явище, а також систему, що встановлює порядок діяльності. Категорія «механізм» досить широко використовується в юридичній науці, наприклад, виділяють «механізм держави», «юридичний механізм управління», «механізм правового впливу», «механізм реалізації норм права», «механізм правового регулювання» тощо.

Аналізований термін є одним з центральних наукових понять сучасної теорії права, його значимість пояснюється тим, що він являє собою фундаментальну методологічну категорію, яка охоплює різні правові явища й дозволяє вивчати їх в сукупності, взаємозв'язку та взаємодії, продемонструвати їх у процесі функціонування. Правові норми, принципи права, суб'єктивні права та обов'язки, заборони, дозволи, санкції, пільги та заохочення, юридичні факти, правовідносини, форми реалізації права, правозастосовні процеси, правові документи, правові інститути, процедури, режими й безліч інших правових явищ постають у межах єдиної системи послідовно організованих юридичних засобів,

за допомогою яких забезпечується цілеспрямований та результативний вплив на суспільні відносини – механізму правового регулювання.

Правове регулювання в загальній теорії права донедавна розглядалося переважно в контексті регулятивно-охоронної діяльності, що здійснюється від імені держави наділеними відповідною юридичною компетенцією структурними складовими державного апарату та їх посадовими особами. При цьому вважалося, що виключно вказані напрями правового впливу і є власне юридичними. Що ж стосується комунікативної, інформаційної, ціннісної та інших функцій правового регулювання, вони розглядалися в якості загальносоціальних.

Праворегулятивні процеси засновуються на складній взаємодії майже всіх правових явищ: принципів права, правових норм, актів тлумачення та застосування норм права, юридичних фактів, правових відносин, суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, актів їх реалізації, правової свідомості, правової культури, законності тощо. Для відображення характеру зв'язків між цими явищами, що є своєрідними засобами (формами) вирішення завдань правового регулювання, висвітлення функціонального призначення кожного з них у цьому процесі, у правознавстві й використовується досліджуваний нами феномен.

У правовій науці питання, пов'язані із сутнісною та змістовною характеристикою правового регулювання, отримали свою теоретичну розробку в працях таких вчених, як В.М. Баранов, М.І. Байтін, А.П. Глєбов, Д.А. Керімов, М.І. Піскотін, А.В. Поляков, Т.М. Радько, Н.Є. Салтикова, В.А. Сапун, І.Є. Фарбер, Н.В. Черноголовкін та ін. Значну увагу дослідженню поняття «механізм правового регулювання» приділяв С.С. Алексєєв. Вважається, що саме його праці стали «порушником спокою» в юридичній науці і по-справжньому оригінальними розробками радянської доктрини, що і в теперішній час не втратили ні своєї наукової, ні практичної актуальності, хоча безумовно й потребують деякого корегування. Незважаючи на те, що за останні десятиліття науковцями пропонувалися різні інтерпретації поняття «механізм правового регулювання» слід погодитись з зауваженням Р. Мухаєва, що відносна новизна

поняття «механізм правового регулювання» не закріпила за ним його наповнення і в юридичній науці існують різні погляди на дану проблему, що залежать від розуміння цілей правового регулювання [550, с. 213].

Загальновідомо, що основною функцією юридичної науки є пізнання правової дійсності. При цьому, на нашу думку, об'єктивація права зумовлює доцільність його розгляду в двох аспектах: матеріальному (статичному) та процесуальному (динамічному). Правова дійсність, в матеріальному аспекті, являє собою сукупність формально-юридичних джерел права, що регламентують загальнозначущі суспільні відносини, а в процесуальному – це сукупність процесів правотворчості і правореалізації. Реалізація права, в свою чергу, здійснюється у двох поведінкових формах: безпосередній та опосередкованій (правозастосовній). У межах першої правове розпорядження здійснюється (виконується, використовується, дотримується) безпосередньо зацікавленим суб'єктом. Відповідно, застосування передбачає реалізацію права управлінського впливу на юридично значущі суспільні відносини. У такому сенсі правове управління найчастіше й називають правовим регулюванням.

Етимологічно термін «регулювати» означає: 1) впорядковувати, налагоджувати; 2) направляти розвиток, рух будь-чого з метою привести в порядок (в систему); 3) приводити (механізми та їх частини) в такий стан, який забезпечує нормальну і правильну роботу. Тобто, регулювання, в його правовому контексті є процесом, що передбачає наявність відповідних інструментів (правил поведінки, що закріплюють типовий варіант можливої, належної, неприпустимої поведінки), суб'єкта, який має можливість та наділений відповідними повноваженнями щодо його здійснення і, нарешті, обставин, що зумовлюють функціонування механізму правового регулюванням. Воно має форму цілеспрямованої конструкції, управлінського впливу, що орієнтований на підтримку рівноваги в об'єкті та забезпечення умов його подальшого розвитку. За допомогою механізму правового регулювання створюються перспективні можливості й встановлюються обмеження поведінкової активності, що мають викликати у керованого об'єкта бажані, з

погляду суб’єкта управління, мотивацію та цілі.

Слід зазначити, що поняття «механізм» вживається в правознавстві і в інших аспектах: «механізм правотворчості», «механізм правового виховання», «соціально-правовий механізм захисту прав і свобод людини» тощо. Загальним же є те, що термін «механізм» розуміється всіма, як спосіб функціонування, система засобів впливу.

Найбільш вагомими внесками в розробку цієї проблеми стали праці С.С. Алексєєва, в яких підкреслювалося, що категорія «механізм правового регулювання» вироблена в теорії права для відображення моменту руху, функціонування правової форми [15, с. 29]. Крім того, він запропонував тезу про існування трьох основних стадій процесу правового регулювання, виділяючи серед них регламентацію суспільних відносин, дію юридичних норм і реалізацію суб’єктивних юридичних прав та обов’язків. На останній з названих стадій норма об’єктивного права й отримує своє втілення в поведінку конкретних осіб – учасників правовідносин. Відповідно до перерахованих стадій ним виокремлюються основні елементи цього механізму – юридичні норми, правові відносини та акти реалізації суб’єктивних прав та обов’язків. Крім цього, С.С. Алексєєв підкреслює, що загальне значення в механізмі правового регулювання відіграють правосвідомість і законність [26, с. 86].

Пізніше, у своїх наступних працях вчений допрацьовує власну теорію і стадії процесу правового регулювання, які зараз мають такий вигляд: 1) стадія формування і дії юридичних норм, яка характеризується тим, що введені в правову систему норми загальним чином регламентують та спрямовують поведінку учасників суспільних відносин, встановлюють для них той чи інший режим; 2) стадія виникнення прав та обов’язків (правовідносин), характеризується тим, що на основі юридичних норм, за наявності передбачених обставин (юридичних фактів), у конкретних суб’єктів виникають права та обов’язки – індивідуальні заходи поведінки; 3) стадія реалізації прав та обов’язків, характеризується тим, що програми поведінки, що закладені в юридичних нормах і потім виражені в конкретній поведінці суб’єктів (їх

суб'єктивних правах та юридичних обов'язках), втілюються в життя. Вони здійснюються у фактичній поведінці учасників суспільних відносин, тобто стають реальністю.

Процес правового регулювання також доповнюється стадією, на якій компетентний орган (насамперед суд) видає владний індивідуальний припис. Розглянуту стадію вчений називає додатковою (факультативною) [14, с. 61; 17, с. 17; 20, с. 21; 25, с. 35; 27, с. 33]. Підсумовуючи С.С. Алексєєв робить висновок про наявність трьох складових механізму правового регулювання: психологічного, соціального та спеціально-юридичного механізмів, підкреслюючи інструментальний характер останнього з них, внаслідок чого ще більше відходить від першого варіанту визначення поняття «механізм правового регулювання». Він визнає, що інструментальний (спеціально-юридичний) аспект занадто «вузький» для відображення функціонування права. Тому, для розгляду правової динаміки, на думку вченого, необхідно використовувати в цілому категорію механізм правового регулювання, а не її окремі елементи [15, с. 33-34].

Ми вважаємо, що тільки такий комплексний, «широкий» підхід до цього явища взмозі продемонструвати правову дійсність не у вигляді сталих конструкцій, а в процесі її функціонування та розвитку. На підтвердження цього, С.С. Алексєєв зазначає, що дана категорія дозволяє не тільки зібрати разом явища правової дійсності, що пов'язано з нормативним регулюванням і вирішенням життєвих ситуацій (норми, правовідносини, юридичні акти тощо) та описати їх як цілісність, але й представити їх у роботі і системному вигляді, тобто у вигляді динамічної структури [15, с. 18].

Виділяючи специфічні властивості тих чи інших елементів правової системи, С.С. Алексєєв відзначає їх особливості, як функціонуючих частин специфічного механізму та вказує на існуючу між ними взаємодію. З визначенням механізму правового регулювання в якості взятої в єдності системи правових засобів, за допомогою якої забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини запропонованим та обґрунтованим ученим і зараз

погоджуються більшість дослідників [22, с. 27-34].

Але слід зауважити, що дане формулювання суперечить точці зору самого вченого на комплексність категорії механізму правового регулювання, наведену раніше, тому відображає лише інструментальну, юридичну сторону динамічного прояву права. Механізм правового регулювання притаманний всім видам права. Разом з тим вітчизняна юридична наука дотепер не виробила єдиного підходу щодо розуміння соціально-юридичної сутності даного феномена. На наш погляд, існуючі протиріччя можуть бути зведені до неузгодженості дослідницьких підходів у розумінні сутності самого поняття «правове регулювання», сприйняття його в якості сукупності засобів впливу на суспільні відносини та діяльності відповідних державних органів й визначенні функціональної спрямованості механізму правового регулювання і форм поєднання в ньому регулятивної, охоронної та інших функції права.

Визнаючи об’єктивну неможливість остаточного вирішення вищеназваних протиріч, ми спробуємо на основі аналізу різних наукових позицій виробити логічно несуперечливий алгоритм дослідження механізму правового регулювання.

Слід зазначити, що дана категорія вживається в загальній теорії права в найрізноманітніших аспектах, хоча і дотепер єдине загальнотеоретичне розуміння поняття «правового регулювання» відсутнє. Як правило, цей феномен розглядається в нерозривному зв’язку з поняттям «механізм», що на наш погляд, не є вдалим, оскільки передбачає певне змішання інструментального та функціонального підходів.

Правове регулювання здійснюється за допомогою спеціальної системи правових засобів, що в теорії права отримала назву «механізм правового регулювання». Але поняття «правове регулювання» і «механізм правового регулювання» – не одне й те ж, вони співвідносяться як ціле та частина. І тому вважаємо вірним висловлювання М. Ісакова про те, що механізм правового регулювання є «юридичною віссю» процесу правового регулювання, стрижнем його змісту [188, с. 317].

У цьому контексті слід погодитися з Р. Хачатуровим і Д. Липинським, що переважним в дослідженнях проблем механізму правового регулювання є інструментальний підхід, а також відсутність єдності думок учених стосовно його розуміння, як «системи правових засобів» [594, с. 539].

Отже, більш послідовною нам видається позиція дослідників, які розмежовують поняття «правове регулювання» та «механізм правового регулювання».

Виходячи з предмету дослідження, зазначимо, що на наш погляд, найбільш вдале визначення «правового регулювання» належить О.Ф. Скакун, на думку якої це впорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорона, захист та розвиток, що здійснюється громадянським суспільством за допомогою системи правових засобі [510, с. 301]. У свою чергу А.В. Поляков під правовим регулюванням розуміє цілеспрямований вплив на поведінку суб'єктів за допомогою правових засобів. Правове регулювання, на його думку, опосередковано правовим впливом і визначено закріпленими в тій чи іншій правовій системі ціннісними пріоритетами. Він, вплив, завжди передує правовому регулюванню, оскільки є необхідною передумовою виникнення права взагалі [454, с. 3-10].

Відносно поняття «механізму правового регулювання», то він може бути інтерпретований, як система послідовно організованих юридичних засобів (явищ), за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання [565, с. 79]; як система всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких держава здійснює владний вплив на суспільні відносини [468, с. 30]; як система правових засобів, що організовані найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [331, с. 11].

С.С. Алексєєв, який безпосередньо займався розробкою цієї правової конструкції вказував, що під нею слід розуміти взяту в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини. Слід зазначити, що вчений не охоплював поняттям

«механізм правового регулювання» діяльність компетентних органів, яка спрямована на реалізацію права. Він вважав, що її краще позначати терміном «структура правового регулювання», а сам механізм правового регулювання, як сукупність засобів за допомогою якої забезпечується не простий, а саме результативний правовий вплив на суспільні відносини [23, с. 472]. При цьому вчений підкреслював, що наведена дефініція націлена в основному на інструментальну, спеціально-юридичну його інтерпретацію, увага в якій зосереджується на засобах юридичного впливу, що утворюють у своїй послідовності ланцюг правових явищ. Аналізуючи визначення механізму правового регулювання, запропоноване С.С. Алексєєвим, Ю.Г Арзамасов і Т.М Радько зазначають, що воно має один недолік – правове регулювання визначається в ньому через правовий вплив. «Доцільніше, – пише Т.М Радько, – дати більш вузьке визначення: механізм правового регулювання – це система правових засобів, що здійснюють одночасне взаємопов'язане регулювання суспільних відносин певного виду, в конкретній правовій ситуації» [478, с. 527].

Варто наголосити, що поняття «механізм» та «правове регулювання» на галузевому рівні використовуються, як правило, відносно певного виду правових відносин. У зв'язку з цим постановка питання про існування окремих правових механізмів, на нашу думку, є вірною, оскільки регулювання тих чи інших відносин вимагає особливих засобів. Тому необхідно розробити окремий механізм, що відображає специфіку конкретних відносин.

Також слід зауважити, що і в розумінні засобів правового впливу сучасне правознавство не має єдності думок. Наприклад, В.А. Сапун вважає, що правові засоби – це такі інституційні утворення правової дійсності, які в своєму реальному функціонуванні, використанні в процесі спеціальної правової діяльності, призводять до досягнення певного результату у вирішенні соціальних завдань та проблем, що стоять перед суспільством і державою на визначеному етапі [500, с. 18-25]. У той час він же пропонує розглядати правові засоби, як формалізовані результати професійної юридичної діяльності, що виражається у вигляді різноманітних правових актів [498, с. 20-25]. На наш

погляд, така позиція видається суперечливою оскільки з одного боку вчений вважає, що засіб – це інструмент, за допомогою якого забезпечується досягнення певного результату (передбачених правовими нормами позитивні або негативні наслідки юридично значущої поведінки), а з іншого – висловлює переконання, що інструмент досягнення певного результату і сам результат – явища тотожні.

Крім вказаних точок зору, існують й інші думки. Так, О.В. Малько в дефініції правових засобів об'єднує інструменти (настанови) та дії (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права й забезпечується досягнення соціально-корисних цілей [331, с. 9]. Подібну точку зору висловлює і А.В. Поляков, на думку якого, в якості правового засобу слід розглядати правові норми, правові відносини та юридичні факти [454, с. 5].

Не претендуючи на істинність власних поглядів, ми не можемо погодитися з зазначеними тезами тому, що і в тому, і в іншому випадку спостерігається певне змішання підходів щодо розуміння правового засобу. При цьому слід зазначити, що ні поведінка, виражена у вигляді юридично значимих діянь, ні правові відносини, ні юридичні факти не є власне засобами правового впливу. На наш погляд, більш доцільно розглядати правові засоби у вузькому контексті, не відхиляючись від їх початкового значення. У цьому розумінні засіб визначається як матеріальний ресурс, що забезпечує досягнення певних цілей, якими керується у свій діяльності суб'єкт правового регулювання [514, с. 156].

Інструментальний підхід не слід змішувати і з ідеєю інструментальної цінності права. Остання обмежує цінність службовою роллю відносно держави та інших інститутів. Інструментальний підхід навпаки, демонструє власну цінність права. Сутність подібного підходу полягає в тому, що правові засоби характеризуються переважно з точки зору їх регулятивних та охоронних функцій і можливостей. При цьому, під ними розуміються не нові реалії, що не вкладаються у зміст традиційних термінів і для позначення яких потрібно нове поняття, а всі правові інституційні явища у всьому їх різноманітті, але з функціональної сторони – з позиції їх ролі у впливі на суспільні відносини.

Пропонуємо взяти за основу визначення правових засобів як явища, що

виражаються в інструментах (настановах) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [332, с. 69]. Правові засоби, як інструмент упорядкування суспільних відносин, узяті в єдності та взаємодії і складають, на нашу думку, цілісний механізм правового регулювання. Правові засоби, в межах механізму правового регулювання, виокремлюються в блоки, що утворюють відносно самостійні юридичні механізми, «зв'язки», які визначають специфіку дії права на окремих етапах правового регулювання (механізм правозастосування, механізм реалізації права тощо).

У зв'язку з цим, пропонуємо розглядати механізм правового регулювання в межах інструментального підходу, тобто через призму категорії правових засобів, від правильного вибору яких і залежить надійність та ефективність правового регулювання суспільних відносин.

С.С. Алексєєв пропонує розглядати механізм правового регулювання, як взяту в єдності сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [15, с. 30]. При цьому, він вважає, що розглянута категорія дозволяє представити явища правової дійсності в працюючому, системному вигляді. У той час О.В. Малько підходить до механізму правового регулювання, як до системи правових засобів, що організовані найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. Тобто, механізм правового регулювання він визначає через його мету [561, с. 415]. В.М. Хропанюк, в свою чергу, розуміє під механізмом правового регулювання систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкованість суспільних відносин відповідно до цілей і завдань правової держави [597, с. 341-342], а Т.М. Радько дає наступне визначення: механізм правового регулювання – це система правових засобів (елементів), що здійснюють одночасне взаємопов'язане регулювання суспільних відносин певного виду [476, с. 319].

Загалом підтримуючи вказані думки, ми вважаємо, що вирішення спірних ситуацій, реалізація санкцій правових норм, трансформація вимог правових

норм у поведінку суб'єктів права, а в підсумку – упорядкованість суспільних відносин, можливі тільки за допомогою оптимального правового регулювання, що здійснюється в межах його ефективного механізму.

Отже, у нашому дослідженні ми пропонуємо відштовхуватися від розуміння механізму правового регулювання, як системи правових засобів, що спрямовані на організацію (упорядкування) суспільних відносин і з якого випливає, що основою цього механізму є набір правових засобів (його елементів), які організовані в певній послідовності для досягнення поставлених законодавцем цілей – упорядкування суспільних відносин, що потрапляють в сферу правового регулювання. Зазначимо, що в нашому розумінні дана категорія охоплює тільки правові явища, яких достатньо для оптимального правового регулювання та які досліджуються в їх взаємозв'язку, враховуючи спроможність механізму правового регулювання надати саме динамічних характеристик правовій дійсності [285].

Така інтерпретація предмету нашого дослідження дозволяє чітко визначити місце та роль різних юридичних явищ в реалізації інтересів суб'єктів, в єдиному взятому в цілісності процесі правового впорядкування. Саме властивості юридичних засобів, що виступають ланками даного механізму, характеризують його, як повну логічно завершену систему та самодостатній механізм. Механізм правового регулювання – це технологічна схема правового регулювання, знання якої надасть можливість юристу уявити собі, які етапи пройде процес втілення норми права в життя, які зупинки та збої можуть відбутися в цьому процесі. А значить, він в змозі запропонувати науково обґрунтований план підвищення ефективності правового регулювання за рахунок зміцнення його основних ланок [188, с. 266].

Слід зазначити, що питання із яких елементів складається структура механізму правового регулювання в правовій науці залишається відкритим. Наприклад, С.С. Алексєєв вважає, що він складається з трьох основних елементів або частин: юридичних норм, правових відносин та актів реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків [15, с. 34]. Водночас, В.Б. Ісаков

звертає увагу на те, що вказані елементи не вичерпують механізму правового регулювання: на його думку, категорія «механізм правового регулювання» охоплює норму права, юридичний факт (склад), акт застосування права, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків [191, с. 14], а О.В. Малько додає до них правозастосовний акт [544, с. 627].

Деякі автори вважають, що поняття «механізм правового регулювання», за обсягом рівнозначно таким категоріям як «правова система» та «правова надбудова», що воно відображає всю системну сукупність явищ, розглянуту в її функціональному аспекті [536, с. 146]. Але ми вважаємо, що ці категорії не збігаються, а співвідносяться, як частина й ціле, тобто механізм правового регулювання є тільки регулятивним блоком правової системи. Подібним широким тлумаченням механізму до його структури, окрім юридичних засобів, включаються й інші елементи правової системи, наприклад, суб'єкти що здійснюють правове регулювання та результати їх діяльності.

У той час В.О. Шабалін в якості самостійного елементу механізму правового регулювання називає законність [613, с. 124-125], що на нашу думку є недоречним, оскільки вона є режимом, методом, принципом організації та діяльності всіх суб'єктів.

Також існує точка зору, що правове регулювання зводиться лише до формування нормативної бази правовідносин і тому його механізм не включає в себе правореалізаційну діяльність та її результати [114, с. 56]. Спірним залишається питання про включення до механізму правового регулювання стадії формування права, іншими словами, правотворчості. Слід зауважити, що правотворчість здійснюється ще до початку самого процесу правового регулювання й тому не може включається в даний механізм. Але, не зважаючи на це, правотворчість і правове регулювання знаходяться в тісному взаємозв'язку, оскільки перша виступає передумовою та спричиняє «запуск» останнього. У своєму взаємозв'язку, правотворчість і правове регулювання дають цілісну картину динаміки правової системи. Суттєвим є й те, що через правотворчість правова система переважно отримує регулятивну енергію.

Правотворчість – головний канал впливу держави на суспільні відносини через механізм правового регулювання й у зв'язку з цим – головний канал надання нормам юридичної сили.

Окремий підхід щодо даного питання пропонує Т.М. Радько. Вчений виділяє в механізмі правового регулювання наступні елементи: визначення правосуб'єктності громадян, отримання й зміна їх правового статусу, визначення компетенції органів влади, правового становища громадських об'єднань (організацій, партій, рухів) тощо. Такий підхід дозволяє наочно продемонструвати дію механізму правового регулювання в досить широкому діапазоні [477, с. 410]. У даному випадку, основний акцент зроблено насамперед на правовій регламентації статусів різних суб'єктів, тобто на одному з елементів механізму правового регулювання – нормі права.

На наш погляд, найбільш прийнятним підходом до визначення елементів механізму правового регулювання є загальноприйнята думка з цього питання, коли за основу приймається структура самого правового регулювання та виділяються: правові норми, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації прав і обов'язків. Зазначимо, що для кожного з даних елементів характерна відповідна стадія механізму правового регулювання. Тому аналіз його функціонування передбачає виділення ряду стадій. У змістовому плані розмежовують стадії правової регламентації суспільних відносин і дії права. У функціональному, до числа основних традиційно відносять: формування нормативної основи, виникнення меж суб'єктами правових зв'язків, застосування та реалізацію норм права [550, с. 391-393].

У ході першої стадії відбувається поєднання умов та передумов функціонування механізму правового регулювання, серед яких: 1) формування моделі імовірної (бажаної, обов'язкової, неприпустимої) поведінки та надання їй статусу правової норми. Цією діяльністю можуть займатися різні суб'єкти, але пріоритет у цій сфері належить державі [454, с. 7]; 2) визначення конкретного суб'єкта з відповідним обсягом загальної та спеціальної правосуб'єктності; 3) створення «стимулів» для реалізації юридично значущої поведінки суб'єктами

правових відносин.

Під час другої стадії, що на думку окремих фахівців є основним, виступає безпосередній правовий, стабілізуючий і перетворюючий вплив на відповідні суспільні відносини за допомогою юридичних норм, метою якого є досягнення правопорядку й недопущення деструктивних змін у конкретній сфері. При цьому, «стимулами» правового регулювання виступають як прагнення реалізації суб'єктивних інтересів, так і позиція відносно осіб, що не виконують юридичні обов'язки або порушують встановлені заборони.

У межах третьої стадії в суб'єктів виникають взаємні права та обов'язки, тобто формуються правові відносини. Вони, залежно від методів правового регулювання, поділяються на диспозитивні (консенсуальні), основою яких є спільні домовленості юридично рівних суб'єктів (цивільно-правові, сімейні, трудові відносини тощо) та імперативні (владно-розпорядчі), що мають односторонній характер і передбачають юридично нерівний статус суб'єктів і реалізуються за допомогою владних приписів, що забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Держава, в особі спеціальних суб'єктів, які наділені компетенцією застосовувати право, може використовувати заходи державного примусу, а підпорядковані суб'єкти, яким владні приписи адресовано, зобов'язані їм підкорятися, незалежно від власних внутрішніх психологічних переконань. Прикладом є відносини, що пов'язані із здійсненням регулятивної діяльності в сфері публічного права (митна та податкова діяльність, відносини, що пов'язані з проходженням обов'язкової військової служби тощо).

Зазначимо, що теорія правовідносин є не тільки однією з найбільш важливих, але й однією з найскладніших і дискусійних у загальній теорії права. Найбільш поширеним можна вважати погляд на правовідносини, який тісно пов'язаний із загальнофілософською категорією «відносини», коли під ними розуміється взаємне розташування відокремлених предметів, явищ, що залежить від їх загальної природи та ґрунтується на їх властивості [463, с. 32]. Розмірковуючи про сутність правових відносин, А.В. Поляков пропонує

відокремити їх від когнітивно-правових, які є паралельними відносно правових, їх соціальним «фоном» та індикатором легітимності [453, с. 41].

На заключній стадії відбувається юридичне оформлення отриманих у ході регулятивної діяльності результатів у вигляді, як правило, спеціального правового акту. При цьому, якщо мають місце консенсуальні відносини, то акт реалізації права підписують всі їх суб'єкти, а в разі, коли регулятивний процес ініційований в односторонньому порядку – то їх результат оформлюється шляхом прийняття акту застосування права в односторонньому порядку (згідно п. 5 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, досудове розслідування – стадія кримінального провадження, що починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акту [249]).

Слід зазначити, що деякі фахівці визначають ще одну, факультативну стадію, що полягає в контролі за використанням прав та виконанням обов'язків суб'єктами [326, с. 153], хоча, на наш погляд, це не зовсім виправдано з наступних причин: 1) принципи реалізації юридичних можливостей суб'єктами права спирається на заперечення їх обов'язковості, відповідно функції спеціально уповноваженої особи в цій сфері обмежуються виключно визначенням параметрів їх поведінки, що перебувають під правовим впливом. Варіанти реалізації передбачених нормами можливостей, їх форми та доцільність, з погляду суб'єкта правових відносин, не є предметом діяльності регулятора; 2) реалізація правових норм, що визначають не тільки можливу, але й бажану з точки зору законодавця поведінку, також не пов'язана з примусом і припускає використання правових стимулів і заохочень; 3) охорона прав і законних інтересів суб'єктів утворює самостійний сегмент правового регулювання та містить всі перелічені вище етапи.

Право регулює вельми неоднакові за змістом, складом учасників, підставами виникнення, зміни та припинення суспільні відносини. Через те є природним, що кожна з однорідних груп таких відносин (цивільних,

кримінальних, трудових та ін.) об'єктивно вимагає особливих підходів до їх врегулювання. Крім того, обрання певних засобів регулятивного впливу, хоча й меншою мірою, але також залежить від цілей, що ставить перед собою держава (суспільство) на різних етапах свого існування. Перелічені чинники, а також характер політико-правової системи суспільства, його історичні, культурні традиції та деякі інші обставини зумовлюють у кожному випадку обрання досить специфічних способів, методів і типів правового регулювання.

Зазначимо також, що В.С. Нерсесянц виділяє статичну та динамічну стадії правового регулювання [393, с. 107]. Статична має місце, коли норма права існує в абстрактно-загальній формі і не застосовується до поведінки суб'єкта. Динамічна – знаходить прояв за умови, що норма права набуває конкретизованої форми й застосовується до поведінки конкретної особи. Указані стадії мають відповідний механізм правового регулювання, що відображається в логічній побудові норми права, яка впливає на конкретні суспільні відносини та регулює їх тип.

Таким чином, поділ на стадії досить умовний та відображає вплив права на суспільні відносини на різних рівнях його реалізації.

Перша стадія пов'язана з правотворчістю, з формуванням норми права, що встановлює зміст суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, ступінь їх взаємності, здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини, визначає форми взаємодії їх суб'єктів. З точки зору П.О. Недбайло, саме з моменту видання норми права слід вести мову про «вступ у дію механізму правового регулювання» [391, с. 398].

Однак, правове регулювання здійснюється за допомогою комплексу правових норм, для якого властиві організованість, єдність, координаційні та субординаційні зв'язки. Організованість передбачає їх внутрішню узгодженість, обґрунтованість єдиними принципами, ієрархічну підпорядкованість за юридичною силою та єдність щодо спрямованості на поєднання інтересів суспільства і окремих індивідів, врегулювання найважливіших сфер суспільних відносин, функціонування яких неможливе без використання юридичних

засобів. Системність знаходить свій прояв у нормативно-правовому акті, саме з моменту видання якого, на думку Л.С. Явича і здійснюється правове регулювання суспільних відносин [648, с. 93].

Вступаючи в правові відносини на основі певних юридичних норм, їх учасники набувають суб'єктивних прав та юридичних обов'язків за власним бажанням (активна форма реалізації) чи на основі правозастосовного акту (складна форма реалізації). Як вважають О.М. Вітченко та Ю.К. Толстой, норма права починає регулювати поведінку суб'єктів не з моменту її видання, а з настання передбачених нею юридичних фактів. На цьому етапі настає друга стадія правового регулювання, що пов'язана з правовими відносинами, що забезпечують можливість реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків і набуття правовою нормою персоніфікованого характеру [98, с. 72; 570, с. 49]. Залежно від характеру правових норм, виникають різні види правових відносин, серед яких важливе місце належить регулятивним, що формуються на основі норм цивільного, адміністративного, земельного та інших галузей права і охоронним.

Деякі вчені з цією стадією пов'язують акти безпосередньої реалізації прав та обов'язків суб'єктів (дотримання, виконання, використання) і акти їх опосередкованої реалізації (застосування). Інші науковці вважають, що видання актів реалізації права слід вважати результатом правового регулювання, який передбачає юридично значимі дії суб'єктів із здійснення прав та обов'язків, що випливають з конкретних правових відносин і за допомогою яких досягаються цілі правового регулювання. За умови, що поведінка суб'єктів є правомірною, механізм правового регулювання вичерпує свою дію і тільки за неправомірної поведінки, вступає в дію механізм покладення на суб'єктів юридичної відповідальності, основним елементом якої є акти застосування норм права.

Нормативне закріплення юридичних можливостей та обов'язків суб'єктів правових відносин, до речі, також має велике значення для функціонування механізму правового регулювання. Сучасні вітчизняні та міжнародні джерела права містять величезний обсяг необхідної для реалізації прав та обов'язків

інформації, володіння якою спроможне значно спростити порядок трансформації права в суспільне життя. Отже, можна погодитися з думкою О.Ф. Черданцева, що в контексті інформаційного аспекту, правове регулювання є ні чим іншим, як рухом інформації [600, с. 17; 601, с. 14].

Слід зауважити, що вказаний аспект правового регулювання досліджується сучасною юридичною наукою з різним ступенем конкретизації. У цьому зв'язку насамперед необхідно виділити наукові праці Е.М. Андрєєва, В.М. Боєра, О.А. Гаврилова, В.А. Копилова, В.А. Лебедєва, В.Н. Лопатіна, А.В. Миронова, М.М. Рассолова, С.І. Семилєтова, О.А. Фінько, І.І. Юзвішина та ін. У вітчизняній теоретико- та філософсько-правовій літературі знайшли своє відображення матеріально- і процесуально-правові аспекти формування інформаційного суспільства (Ю.М. Батурін, О.А. Городов, К.А. Зуєв, А.І. Ракитов та ін.) та затверджується науковий підхід, відповідно до якого державно-правове регулювання розглядається за допомогою теорії інформації.

Разом з тим необхідно констатувати, що незважаючи на наявність фундаментальних досліджень у галузі інформаційного права, у вітчизняній юридичній науці відсутні спеціальні комплексні дослідження теоретико-правового характеру, що безпосередньо присвячені питанням, пов'язаних з розумінням інформаційної функції права, в тому числі з особливостями реалізації цієї функції в процесі правового регулювання.

Перехід України на шлях побудови правової держави та громадянського суспільства обумовив початок складних реформаційних процесів, які поряд з юридичними нормами вітчизняного права перебували під впливом визначених соціальних традицій та звичаїв, а також численних корпоративних правил. Такий стан відносин викликав актуалізацію зацікавлення інструментальним та змістовним наповненням механізмів праворегуляції в аспекті інформаційної функції права, реалізація якої пов'язувалася з доведенням до зацікавлених осіб необхідної правової інформації. Ступінь володіння відповідними відомостями безпосередньо впливає як на рівень можливостей суб'єктів в реалізації їх законних інтересів, так і на спроможність держави здійснювати свою функцію

щодо притягнення осіб до юридичної відповідальності за правопорушення. При цьому, роль інформаційного забезпечення праворегуляційних механізмів проявляється практично на всіх етапах та формах юридичної діяльності.

Отже, від своєчасного і повного отримання юридично значимої інформації багато в чому залежать дієвість та ефективність поведінки суб'єктів правовідносин, а також контроль за такою поведінкою з боку державних органів.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що наявність значного юридичного значення саме інформаційної функції в механізмі правового регулювання, яка складається з таких напрямів нормативно-правового впливу: 1) доведення необхідної юридичної інформації до відома зацікавлених суб'єктів є важливою складовою механізму правового регулювання, виходячи з її значення для суб'єктів правових відносин; 2) суспільні відносини перебувають під постійним позитивним і негативним впливом відповідного інформаційного ресурсу.

Актуалізація теоретико-правової проблематики механізму правового регулювання, крім того, обумовлюється формуванням в сучасному світі таких новоутворень, як інформаційне суспільство та інформаційний простір.

У сформованій ситуації якісним чином змінюються сутність та інформаційний зміст правового регулювання. З одного боку, знижується ефективність державно-правового регулювання за допомогою імперативних методів у межах відносин підпорядкування. З іншого – зростає значимість міжнародних правових інститутів, що регулюють правові відносини за допомогою комплексних імперативно-диспозитивних методів у відносинах координації. Таким чином, сам факт появи інформаційного суспільства та інформаційного простору робить необхідним переосмислення сутності, змісту та юридичної техніки сучасного правового регулювання суспільних відносин [278].

Ми вважаємо, що правове регулювання в цій сфері має багаторівневий характер, що передбачає взаємозв'язок і взаємодію норм міжнародного, національного та корпоративного права, а також що інформаційний аспект правового регулювання набуває особливого значення в умовах становлення

інформаційного суспільства. Ця актуалізація визначається наступним: 1) на механізм правового регулювання все більший вплив здійснює процес упровадження нових інформаційних форм організації та методів соціального управління, що передбачає необхідність відповідного вдосконалення законодавства, вироблення нових підходів до технології правого регулювання; 2) сучасний стан розвитку суспільства характеризується зростаючої цінністю та потенційною небезпекою інформації, як специфічного інструменту соціального впливу, що здатний вносити конструктивні та деструктивні зміни у сформований правовий порядок.

У зв'язку з цим зростає необхідність трансформації існуючої моделі механізму правового регулювання з урахуванням об'єктивних змін у процесах упорядкування суспільних відносин в широкому його розумінні. Тому ми підтримуємо позицію Р.Ф. Азізова, що в сучасній державі складаються передумови для функціонування «правового співрегулювання», сутність якого полягає в поєднанні правового інструментарію міжнародного та національного права, що зумовлено інтернаціональним характером інформаційного простору, а також поєднанням методів субординації і координації у взаємодії суб'єктів [7, с. 16].

На наш погляд, впровадження подібної системи дозволить досягти консенсусу між різновекторними інтересами суб'єктів правових відносин, сприяти ліквідації чи заповненню правових прогалин, а також оперативному вирішенню конфліктів між учасниками такого виду суспільної взаємодії.

Держава – це складна соціально-політична система, в межах якої право являє собою специфічний інформаційний інструмент, за допомогою якого до індивідуальних і колективних суб'єктів доводяться відомості про правові приписі, що містять правила загальнозначущої поведінки, а також про умови і можливі наслідки реалізації цих правил. Управління системою та інформаційний обмін, що здійснюється за допомогою правового регулювання є явищами взаємообумовленими. Якщо в системі відсутня інформація, то в ній не може бути й управління, а за відсутності управління втрачає сенс і сама інформація. У

такому функціональному розумінні механізм правового регулювання являє собою складну інформаційно-комунікативну систему, в якій за допомогою інформаційного обміну здійснюється вплив на правосвідомість і правову поведінку суб'єктів юридично значимих відносин.

Разом із тим, у всіх без винятку випадках, значення підстав для визначення неправомірності поведінки конкретної особи можуть мати тільки конкретні норми, котрі або забороняють, або зобов'язують, а невиконання яких свідчить про факт правопорушення. Таким чином, не може бути порушення «права взагалі»: кожен випадок (факт) протиправної поведінки має бути пов'язаний з порушенням конкретної юридичної норми.

Отже, правове регулювання має на меті вироблення та реалізацію загальнозначущих правил соціальної поведінки (правові норми), адекватних соціальним реаліям, що сформовані на певному етапі розвитку цивілізації. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації своєчасність правового регулювання має першорядну значимість, так як об'єктивні реальні умови змінюються дуже швидко, і часто право маючи більш тривалий процес нормативного закріплення не встигає відповідним чином фіксувати й впорядковувати зміни, що відбуваються в процесі соціальної життєдіяльності, а це в свою чергу, може спричинити зниження ефективності механізму правового регулювання і, як наслідок, посилення деструктивних тенденцій в суспільстві.

Висновки до розділу 1

1. Концепція механізму правового регулювання жорстко «вписана» в загальну канву радянської теорії держави і права та має низку кореляційних зв'язків з іншими категоріями і конструкціями, виробленими радянським державознавством. Більше того, саме концепція механізму правового регулювання фактично завершила формування радянської теоретико-правової доктрини, увібравши і систематизувавши в собі всі попередні здобутки вітчизняної юриспруденції. Тому в межах інших парадигм загальнотеоретичної юриспруденції поняття «механізм правового регулювання» виявляється

достатньо аморфним і позбавленим чіткого змісту. У даному зв'язку сучасна українська теоретична юриспруденція є наступницею радянської теорії держави і права, позбувшись зайвої ідеологізованості, проте зберігши і розвинувши її понятійно-категоріальний та інструментально-методологічний арсенал.

2. Концепція механізму правового регулювання пройшла такі етапи розвитку: 1) формування теоретичних передумов (розробка теорії норм права, теорії юридичних фактів, теорії правових відносин тощо); 2) оформлення загальнотеоретичної концепції (опублікування монографії С.С. Алексєєва «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі» та її обговорення); 3) перенесення засад загальнотеоретичної концепції в галузеву юриспруденцію (поява досліджень галузевих механізмів правового регулювання); 4) розробка самостійної теорії правових засобів; 5) вихід загальнотеоретичної концепції за межі окремих галузей і національної правової системи (обгрунтування міжгалузевих і міжнародних механізмів правового регулювання).

3. У хронології досліджень механізму правового регулювання простежується певна еволюція відповідних методологічних підходів: від суто інструментального (С.С. Алексєєв, В.Б. Ісаков), через функціонально-діяльнісний (В.М. Горшеньов, С.О. Комаров) до системно-процесуального (В.О. Шабалін, С.П. Нарикова). Усі вони не є ізольованими, а доповнюють один одного, надаючи можливість подивитися на вказану категорію комплексно та глибше її зрозуміти. Відповідно, можна стверджувати про формування в сучасній юридичній науці підґрунтя для застосування при характеристиці механізму правового регулювання «інтегративного (комплексного)» підходу (І.О. Галаган, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун), сутність якого полягає у характеристиці механізму правового регулювання через увесь комплекс його проявів та ознак, як загальносоціальних, так і спеціально-юридичних.

4. До структури методології наукового дослідження механізму правового регулювання вбачається за доцільне включати парадигму соціологізму, правовий світогляд, принципи пізнання, методологічні підходи та відповідні методи пізнання. При цьому базовим системоутворюючим елементом

сучасної методології пізнання механізму правового регулювання є її принципи (об'єктивність, всебічність і повнота, історизм, системність та правовий поліцентризм), які мають найвищу імперативність та цілком узгоджуються з предметом даного дослідження. З огляду на багатоаспектність предмету дослідження, його методологічна основа має ґрунтуватись не на одному, а кількох методологічних підходах, зокрема на таких, як комплексний, аксіологічний та феноменологічний.

5. Дослідження природи правового регулювання у філософському та юридичному аспектах свідчить, що об'єкт правового регулювання слід відмежовувати від об'єкта правового впливу в цілому, який ширше за перший та включає все, на що може бути безпосередньо здійснений вплив за допомогою правових засобів. У загальнофілософському аспекті – це всі суспільні зв'язки, відносини, форми спілкування людей, тоді як в юридичному – це не окремі властивості особи, її риси чи прояви особистості, а сама особа, як єдиний соціальний об'єкт.

6. У цивілізованому суспільстві свідомість і психологія людей перебувають поза межами безпосереднього об'єкта правового регулювання, на них чиниться виключно ідеолого-психологічний вплив. Тому об'єкт правового регулювання значно вужче за об'єкт правового впливу: перший складає частину другого. Таке положення відповідає співвідношенню правового впливу та правового регулювання.

7. Як різновид соціального регулювання правове регулювання характеризується такими рисами: 1) є елементом цілісної регулятивної системи; 2) охоплює все різноманіття відносин між людьми, що складаються в різних сферах суспільного життя; 3) спрямоване на реальне досягнення позитивних результатів, упорядкування й вдосконалення суспільних відносин, взаємозв'язків між людьми, зміцнення положення особи в суспільстві, утвердження загальносоціальних цінностей та правопорядку; 4) його суб'єктами є практично всі члени суспільства, особи, їх об'єднання, різні верстви та групи населення, інтереси й потреби яких збігаються за основними напрямами

суспільного життя; 5) норми, що входять до системи такого регулювання, є мірилом економічних, політичних, культурно-духовних й інших досягнень суспільства; 6) входить в єдину цілісну систему та створює регулятивно-охоронний і профілактично-виховний механізм, що викорінює з суспільного життя негативні явища й закріплює позитивні зміни.

8. Правове регулювання відрізняється від інших форм соціального регулювання такими ознаками: 1) здійснюється на основі правових норм через механізм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що встановлюють можливу та належну поведінку суб'єктів; 2) його предметом виступають найважливіші, сутнісні, основоположні суспільні відносини, що стосуються інтересів кожної особи, суспільства та держави на відміну від інших форм соціального регулювання, які вибірково опосередковують всі інші відносини, що складаються поза полем юридичної регламентації; 3) висловлює державну волю, що закріплена в законах та інших нормативно-правових актах; інший характер має вольовий зміст інших видів соціального регулювання, що відображають інтереси і потреби певних колективів, об'єднань, суспільних груп, соціальних верств тощо; 4) впорядковує не всі суспільні відносини, а тільки життєво важливі для суспільства та більшості громадян; тому право залишає широкий простір для функціонування інших правил суспільної поведінки, для яких пріоритетними є ті відносини між людьми, до яких право інертне; 5) забезпечується (у т.ч. охороняється) державою.

9. Правове регулювання здійснюється за допомогою спеціальної системи правових засобів – механізму правового регулювання, але ці поняття не можна ототожнювати. Правові засоби доцільно розглядати у вузькому контексті, не відхиляючись від їх початкового значення – матеріальний ресурс, що забезпечує досягнення певних цілей, якими керується у свій діяльності суб'єкт правового регулювання.

10. В умовах глобалізації та формування інформаційного суспільства якісним чином змінюються сутність та зміст правового регулювання. З одного боку, знижується ефективність державно-правового регулювання за допомогою

імперативних методів у межах відносин підпорядкування, з іншого – зростає значимість міжнародних правових інститутів, що регулюють правові відносини за допомогою комплексних імперативно-диспозитивних методів у відносинах координації. Усе це робить необхідним переосмислення сутності, змісту та юридичної техніки сучасного правового регулювання суспільних відносин. У сучасній державі складаються передумови для функціонування «правового співрегулювання», сутність якого полягає в поєднанні правового інструментарію міжнародного та національного права, що зумовлено інтернаціональним характером інформаційного простору, а також поєднанням методів субординації і координації у взаємодії суб’єктів

РОЗДІЛ 2
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Поняття, структура та функції механізму правового регулювання

Загальнотеоретична правова наука активно використовує терміни, які не є юридичними у власному розумінні слова і до яких належить, зокрема, категорія «механізм правового регулювання». Традиційно, цей термін розглядається в статичному стані через аналіз його складових, що на наш погляд, не дає можливості продемонструвати його єдність та функціональність. Але слід констатувати, що в існуючих визначеннях акцент зроблений на системному аналізі, що дає можливість припустити розгляд побудови знання про предмет, як упорядковану сукупність взаємопов'язаних елементів, які разом складають цілісне утворення [279].

Також слід зауважити, що звернення до результативності механізму правового регулювання та його цілей дозволить акцентувати увагу на характері його складових, як «схеми» реалізації суб'єктивних прав. Тобто, існуючі трактування не дозволяють відмежувати це поняття від категорії «структура механізму правового регулювання» та розглядати сам механізм як функціонуючу систему. Водночас бачення в механізмі правового регулювання тільки системи юридичних засобів не дає можливості визначити його процедурний характер (хоча сам цей термін передбачає порядок діяльності [198, с. 382]). Таким чином, ототожнення механізму правового регулювання з системою правових засобів не дозволяє відобразити його, як функціонуючу систему із відповідними процесуальними ознаками.

Механізм правового регулювання – категорія науково-теоретична, що дозволяє говорити про неї з певною часткою абстрактності. З'ясування обсягу її смислового змісту відбувається шляхом умовиводів на підставі аналізу властивостей багатьох правових явищ. Однак, припустимість умовності виключає повну відсутність смислових меж даної правової категорії.

Виникнення ускладнень в тлумаченні дефініції механізму правового регулювання пов’язане з рядом чинників, зокрема: існування різних мовних інтерпретацій слів «механізм», «право», «регулювання», що викликало неоднозначне розуміння їх сполучення. Певні труднощі пов’язані і з самою конструкцією даного поняття. Механізм регулювання правовими засобами або механізм правового регулювання, вказує лише на те, що регулювання має відповідати вимогам правового механізму, тобто бути законним, доцільним, справедливим тощо. Прикметник «правове», виступаючи визначенням відносно іменника «регулювання» насамперед вказує на властивості та ознаки останнього. Якщо розглядати право, як справедливість або міру свободи, то регулювання за умови дотримання загальної справедливості та відсутності обмеження міри свободи індивідуумів, навіть не за допомогою права, буде правовим. Для акцентуації способів регулювання, більш вдалим нам вбачається словосполучення «механізм регулювання правом».

Певні ускладнення в з’ясуванні змісту даної правової категорії пов’язані зі значенням слів «механізм» і «регулювання», які мають тісний смисловий зв’язок зі словом «впорядкування». Такий підхід до їх розуміння ставить питання про необхідність їх дублювання в понятті «механізм правового регулювання». Проте, детальніший аналіз значення іменників «механізм» і «регулювання» дозволяє визначити їх, як близькі, але не тотожні за змістом. Факт наявності обох понять в межах єдиної теоретичної конструкції лише сприяє посиленню смислового навантаження на впорядковуючу роль права. При цьому, важливо враховувати, що «механізм» – це, перш за все, внутрішня впорядкованість, а «регулювання» – зовнішня [286].

Враховуючи зазначене, можна запропонувати наступне визначення механізму правового регулювання: це нормативно-організований, послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин, за допомогою адекватних правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави.

Подібне трактування поняття «механізму правового регулювання» з позицій динамічності цієї категорії, на наш погляд, дозволяє: 1) характеризувати його в працюючому стані, у діючому стані, у часовому просторі, а не тільки побачити в ньому пов'язаний єдиним функціональним призначенням об'єкт; 2) підкреслити логічну завершеність механізму правового регулювання та зробити акцент на його меті – реалізації норми права. Цей інститут, на нашу думку існує насамперед для реалізації самого права, як міри свободи. Було б невірним зводити суть цього поняття лише до послідовного жорсткого перекладу нормативності в практику за допомогою юридичних методів і способів; 3) звернути увагу на значимість правових засобів у досягненні вказаної мети; 4) визнати системний, комплексний характер механізму правового регулювання; 5) акцентувати увагу на його чіткій внутрішній організації та стадійності.

Надання відповідної характеристики механізму правового регулювання, з огляду на його динамічність, викликана постійним розвитком суспільних відносин, що потребують правового впливу, форми та методи якого змінюються залежно від соціальних потреб.

Зрозуміло, що правове регулювання в суспільстві здійснюється за допомогою певних механізмів. Так, О.Ф. Скакун вважає, що під механізмами правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство [510, с. 304]. Це певна, взята у єдності сукупність правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, відповідає інтересам суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері [410, с. 213] та характеризується належністю до соціального регулювання, взаємодією власних елементів, проявом динамічності правової системи, цілеспрямованим і результативним характером.

В.С. Нерсесянц зазначає, що механізм дії права – це механізм абстрактно-загального правового регулювання, що конкретизовано та індивідуалізовано відносно конкретно-визначеного випадку прояву юридичної сили діючого права

[395, с. 552], а право, на думку А.П. Зайця, є не тільки «явищем у собі», а й регулятивним засобом, що спонукає особу діяти відповідно до встановлених вимог [166, с. 52].

Слід визначити, що за допомогою механізму правового регулювання обґрунтовується необхідність здійснення правового регулювання в суспільстві, впорядковуються явища правової дійсності, забезпечується їх єдність, взаємозв'язок і взаємодія, відбувається трансформація правових приписів у реальну поведінку суб'єктів права. У в цілому механізм правового регулювання не є формальною чи штучною конструкцією або випадковим набором правових інструментів. Навпаки, динамічність – його основна риса. Кожна ланка цього ланцюга займає в ній своє особливе місце, виконує специфічні завдання й функції і, в той же час, включається в загальну систему. Основне значення механізму правового регулювання полягає в створенні можливості бачити всю систему елементів в безперервній взаємодії та взаємозв'язку з метою правового регулювання суспільних відносин.

Після відповіді на запитання, що являє собою механізм правового регулювання, логічно спробувати розібратися в його будові, внутрішній структурі. Структурою в науці визнається сукупність стійких і впорядкованих зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі [514, с. 72]. Вона дозволяє зберегти основні властивості об'єкта при різних зовнішніх і внутрішніх змінах, стійкості, стабільності об'єкта, завдяки чому він зберігає свої якості при зміні зовнішніх або внутрішніх умов. Д. Морозов бачить в структурі механізму правового регулювання визначену систему [371, с. 106-109], а Ф.І. Перегудов і Ф.П. Тарасенко – сукупність внутрішніх зв'язків, що склалася між частинами організаційної системи, необхідних і достатніх для досягнення її цілей [434, с. 70].

Слід зазначити, що сучасні наукові дослідження систем акцентують увагу на функціональному методі, який дозволяє проникнути в структуру через вивчення її функціонування, що в контексті механізму правового регулювання дозволяє систематизувати й відокремити його елементи. Але, досліджуючи

механізм правового регулювання в динаміці, важливо враховувати наступні моменти: 1) логічність, завершеність та функціональність системи, спрямованість її дії, первинним для якої є не засіб, а мета. Тобто структура має бути організованою та повинна забезпечувати досягнення встановленої мети, параметри якої мають бути встановлені якісно та кількісно. Таким чином, при аналізі механізму правового регулювання завдання полягає у виділенні основних засобів правового регулювання, що дозволить визначити його головне функціональне призначення, «важливо виділити вузлові елементи, свого роду «пункти призначення» [28, с. 211]. Останні повинні відповідати не тільки основним ознакам, але й необхідним складовим механізму правового регулювання. Але при цьому, доцільно говорити не про елементи, а про вузлові компоненти, так як їм самим властива складна структура; 2) статичність категорії «елемент», який в межах формули «механізм правового регулювання» слід розуміти як об'єкт, що володіє рядом важливих властивостей та реалізує конкретний закон функціонування системи [41, с. 368]; 3) механізм правового регулювання є частиною процесу руху права, у відповідності з чим він виявляється тільки через динаміку його компонентів. Складові цього механізму діють цілеспрямовано на впорядкування суспільних відносин.

Зауважимо, що сучасна юридична наука визначає два підходи до елементів механізму правового регулювання: у широкому та вузькому значенні. До першого належать такі елементи, як норми права, нормативно-правовий акт, юридичні факти, правовідносини, тлумачення, реалізація права, законність, правосвідомість, правова культура, правомірна та протиправна поведінка, юридична відповідальність.

Другий підхід до елементної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає лише ті елементи, що складають основу регулятивної функції права: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права та законність. Кожен з цих елементів виконує специфічну функцію в регулюванні суспільних відносин.

Крім цього, серед науковців щодо структури механізму правового

регулювання існують і інші погляди. Так, С.В. Бобровник розділяє його елементи на основні та факультативні й пов'язує їх з його стадіями, де обов'язкова передбачає необхідність врегулювання суспільних відносин, що моделюються, виникають та реалізуються в суб'єктивних правах та юридичних обов'язках, а факультативна – включає необхідність офіційного тлумачення норми права в процесі її застосування [77, с. 211]. У свою чергу, В.С. Нерсесянц вбачає статичну та динамічну стадії правового регулювання в широкому розумінні: перша пов'язується з існуванням норми права в абстрактно-загальній формі, а друга – проявляється за умов набуття нормою конкретизованої форми та її застосування до поведінки визначеної особи [395, с. 572].

Для полегшення розуміння структури механізму ми пропонуємо визначити його межі шляхом виявлення «початкових» і «кінцевих» стадій правового регулювання. Питання щодо найменування та кількості стадій правового регулювання в юридичній літературі вирішується неоднозначно. Наприклад, О.М. Толочко який переконаний в його «єдності та нерозривності», взагалі заперечує їх наявність [569, с. 170-183]. При цьому варто наголосити, що зазначена точка зору, не підтримується більшістю вчених.

Ми вважаємо, що механізм правового регулювання можна представити як «схему» руху, що починає функціонувати тільки після її наповнення конкретним змістом, який визначається приписами окремих норм права та залежить від спрямованості на впорядкування суспільних відносин конкретного виду. Тобто, зміст механізму правового регулювання можуть складати не тільки матеріальні, а й процесуальні норми.

Таким чином, у правовій дійсності мають місце механізми правового регулювання різного змісту, що не впливає на аналогічність їх структури – єдиного для всіх стандарту. Це дозволяє уникнути плутанини при дослідженні різних механізмів правового регулювання. Тому, дотримуючись такої позиції, можна спрогнозувати ситуацію, коли результат кінцевої стадії механізму правового регулювання одного змісту може бути початковою ланкою іншого. Наприклад, результатом діяльності суб'єктів правотворчості є норма права, що

водночас виступає компонентом початкової стадії механізму правового регулювання іншого змісту, який задається цією нормою. Відповідно, реалізація суб'єктом правотворчості процедурних норм, за своєю суттю, мало чим відрізняється від реалізації іншими суб'єктами права будь-яких матеріальних норм права і утворює цілісний механізм правового регулювання з усіма притаманними йому стадіями.

Отже, на наш погляд, є доцільним виділення в якості першої стадії правового регулювання настання юридичного факту, що передбачений нормою права. Дана стадія правового регулювання дозволяє виділити юридичний факт і норму права в якості компонентів відповідного механізму. Як правило, перший з них недооцінюється та визнається підпорядкованою, допоміжною правовою категорією [175], хоча такий підхід видається нам необґрунтованим, оскільки юридичний факт виступає умовою виникнення, розвитку та припинення правовідносин і сприяє, таким чином, руху всього механізму.

Першопочатковим елементом механізму правового регулювання є нормативно-правовий акт, в якому має формально втілюватися його майбутня фактична модель. А відповідність «де-юре» та «де-факто» робить механізм правового регулювання реальним та ефективним. В іншому випадку будь-яка ланка пропонованої моделі: (неправильно визначена правосуб'єктність, невірно обрані юридичні факти, незбалансовані права та обов'язки суб'єктів або недотримання правил юридичної техніки при формулюванні норми права) може перешкоджати її трансформації в реальність, що є підставою для внесення відповідних змін в існуючий механізм правового регулювання або створення нового.

Правова регламентація суспільних відносин свідчить, у свою чергу, про доцільність визнання компонентом її механізму норми права, як центральної ланки цього процесу і моделі, масштабу поведінки [315, С. 58]. Вступаючи в правові відносини на їх основі, суб'єкти набувають визначених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків або за власним бажанням (активна форма реалізації), або на основі правозастосовного акту (складна форма реалізації). На

цьому етапі проявляється зв'язок механізму правового регулювання з правовими відносинами, що забезпечують можливість реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків і за допомогою котрих норми права набувають персоніфікованого характеру.

Визначаючи місце і роль даного елемента в механізмі правового регулювання, К.В. Шундіков зазначає, що норма права: по-перше, виступає логічним, єдиним правилом поведінки, самодостатнім елементом дії права, самостійним юридичним засобом, який має свою конкретну мету; по-друге – найважливішим інструментом інституалізації всієї системи правових цілей та засобів, бо відображає у своєму змісті всі інші елементи механізму правового регулювання. Крім цього, він підкреслює, що норма права, будучи моделлю правовідносин, об'єднує різноманітні юридичні цілі та засоби в логічну систему, пов'язує їх в єдину модель, у схему правового регулювання, що має бути реалізована на практиці і весь процес правового регулювання, вже на початковій його стадії, виявляється «запрограмованим» за допомогою юридичної норми [635, с. 15].

Під нормою права ми розуміємо загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків [211, с. 126]. Слід зазначити, що норма права, будучи елементом механізму правового регулювання, концентрує в собі результат правотворчої діяльності, від якого залежить її якість. Тому слід погодитися з думкою Ю.Г. Арзамасова, згідно з якою, включаючи в закон правові норми, законодавець встановлює бажану та необхідну модель (правило) поведінки, а зміст правової норми становлять умови її дії, вимоги до поведінки суб'єктів правовідносини та заходи державного примусу до порушника відповідної норми [39, с. 27]. Це висловлювання є яскравим прикладом того, що механізм правового регулювання – це модель, яка використовується у правотворчій діяльності. Також потрібно відзначити, що норма права відбиває й інші елементи механізму правового регулювання:

юридичні факти (фактичний склад) – гіпотеза норми права; правовідносини – диспозиція; санкція – охоронні засоби. Більше того, саме в нормі права виражаються й способи правового регулювання. При цьому, у структурі механізму правового регулювання К.В. Шундіков виділяє макро- та макрорівні: перший – первинний, базовий інструментарій; другий – ключові засоби-інструменти (дозволи, заборони, зобов'язання, заходи покарання й заохочення). Усі вони є тими базовими частинками, з яких «виткана» регулятивна тканина права [635, с. 17]. Не викликає сумніву, що в процесі конструювання моделі механізму правового регулювання особливе значення має виділення саме мікрорівня, особливо такого його елементу, як норма права.

Нормативно-правовий акт є найважливішим елементом у механізмі правого регулювання і тому не можна погодитися з тезою щодо недоцільності його розгляду в якості самостійного елементу останнього. Правові акти зі своїми вирішальними загальнотеоретичними характеристиками – джерело та форма правових явищ, тому в процесі правового регулювання вони «прив'язані» до тієї чи іншої ланки механізму правового регулювання – юридичних норм, правовідносин, реалізації прав та обов'язків. У нормативно-правовому акті виражається сам механізм правового регулювання і визначаються інші акти, що необхідні для майбутньої реалізації права.

Слід підкреслити, що дія нормативно-правового акту в механізмі правового регулювання може бути різна. Оскільки для того, щоб норма права виступила елементом механізму правового регулювання, може знадобитися кілька нормативно- правових актів, або в одному акті може бути декілька норм, які не всі беруть участь у регулюванні одних відносин, а тільки одна з них.

На наш погляд, нормативно-правовий акт – найважливіший елемент механізму правового регулювання (причому, для нових – завершальний, а для вже існуючих – як первинний, так і завершальний), від якості якого безпосередньо залежить ефективність правового регулювання.

Але мають місце й інші ситуації, коли правосуб'єктність, юридичні факти, модель правових відносин і норма права оптимально визначені для регулювання

конкретного виду відносин, але при цьому використаний не закон, а підзаконний нормативно-правовий акт, або, при бланкетному способі викладення норми, відсутній необхідний нормативно-правовий акт чи текстуальне формулювання не дозволяє або ускладнює реалізацію суб'єктом свого права та обов'язку. Цей приклад свідчить про те, що не можна «розривати» нормативно-правовий акт та інші елементи механізму правового регулювання. Тому ми й вважаємо його невід'ємною частиною механізму правового регулювання. Якщо правосуб'єктність, юридичні факти, модель правових відносин і норма права виступають змістом механізму правового регулювання, то нормативно-правовий акт – є його формою. Слушним є зауваження В.М. Баранова, згідно з яким практично шкідливо вважати, що після розробки й ухвалення закону можна створити високоефективний механізм його реалізації [55, с. 37]. Тобто, не можна «розривати» зміст і форму механізму правового регулювання, необхідно враховувати все, що може вплинути на його функціонування в майбутньому. Також не можна не погодитися з тим, що його якість та ефективність реалізації тісно пов'язані між собою. Саме тому законодавство і процес правореалізації розглядають як дві взаємодіючі моделі: логічна (абстрактна) й динамічна (функціонуюча), кожна з яких забезпечує дію іншої.

Варто наголосити, що останнім часом значна увага приділяється проблемам юридичної техніки, насамперед, законодавчої. Якість законодавства, в широкому сенсі, визначається, як сукупність соціальних та юридичних властивостей, що внутрішньо притаманна його формі й змісту та обумовлена придатністю законодавства задовольняти потреби суспільства. В якості вимог до законодавства можна виділити адекватність вираження волі правотворчого суб'єкта, прагнення до мінімізації кількості нормативно-правових актів, їх продуманість та обґрунтованість, повнота регулювання той чи іншої сфери суспільного життя, конкретність правового регулювання, тобто нормативно-правові акти мають містити чітко виражені правила поведінки, що здатні однозначно регулювати певну сферу суспільних відносин.

Крім того, нормативно-правовий акт, як елемент механізму правового

регулювання, є одним із засобів, що мінімізують корупціогенні чинники. Вчені, які досліджують дану проблему, відзначають, що необхідно сформувати таке законодавство, що буде перешкоджати вчиненню державними службовцями корупційних оборудок, не тільки встановлювати норми-заборони державним службовцям займатися підприємницькою діяльністю або отримувати за свої дії винагороду, але й формулювати їх повноваження таким чином, щоб не залишати можливостей для довільних дій або лобіювання чиїхось інтересів. Професійно підготовлений закон, що позбавляє чиновника можливості, користуючись туманністю формулювань робити свій вибір – кращий засіб захисту від корупції.

Таким чином, якісний нормативно-правовий акт, що містить ідеальну модель механізму правового регулювання, дозволить ефективно «спрацювати» всім його елементам на практиці й тим самим досягти цілей правового регулювання. При цьому, кожен з елементів займає своє певне місце в механізмі правового регулювання та взаємодіє з іншими: правосуб'єктність – елемент механізму правового регулювання, в межах якого встановлюються учасники майбутніх відносин та їх правовий статус; юридичні факти – підстави виникнення, зміни та припинення правових відносин; модель правових відносин – визначає суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників; норма права – об'єднує названі вище елементи та визначає способи, методи та цілі правового регулювання; нормативно- правовий акт – акумулює в собі всі юридичні засоби, є формою вираження норм права, від його якості залежить ефективність правового регулювання. Підкреслимо, що механізм правового регулювання та реалізація права – різнопорядкові явища в тому сенсі, що перше – це ідеальна модель (формальна), можлива, бажана, а друге – реальна (фактична), дійсна, що може відповідати або не відповідати ідеальній моделі. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що реалізація прав та обов'язків не є елементом механізму правового регулювання, а є результатом психологічної, соціальної дії права та правового регулювання, цілеспрямованої діяльності правотворчих суб'єктів.

Специфічна функція правових норм у механізмі правового регулювання полягає також в нормативному регламентуванні суспільних відносин, їх

програмуванні відповідно до закладеної в ній ідеальної моделі та встановлені державно-примусових заходів, що застосовуються до особи при невиконанні або неналежному виконанні юридичних обов'язків.

Істотне значення мають особливості юридичних норм, в залежності від того, яку поведінку суб'єктів, активну чи пасивну, вони регламентують. У цій площині, з одного боку, відокремлюються зобов'язуючі норми, що регламентують активну поведінку зобов'язаних осіб, а з іншого – уповноважуючі та забороняючі норми, які покладають на зобов'язаних осіб пасивні обов'язки утримуватися від вчинення певних дій і в той же час дозволяють вчинення активних дій носіям суб'єктивного права.

Зазначені різновиди юридичних норм реально виражають характер правового регулювання суспільних відносин, узагальнюють життєві ситуації в єдиному, обов'язковому для всіх правилі поведінки – абстрактній моделі, еталоні, стандарті, у відповідності з яким регулюються типові суспільні відносини.

Норми права нерозривно пов'язані з державою, виступають її владним велінням, охороняються нею, визначають коло учасників суспільних відносин та орієнтують їх на досягнення певних цілей, надаючи їм необхідні правові засоби тощо. Розглядаючи право як систему загальнообов'язкових, охоронюваних державою норм, що виражають її волю, ми тим самим вказуємо й на всі спеціальні засоби юридичного впливу, передбачені ними. Особливості правових норм обумовлюють значення права в житті та характеризують останні, як визначальну ланку механізму правового регулювання, що впорядковує суспільні відносини, виконує регулятивну або охоронну функцію, об'єднує інші елементи механізму правового регулювання, систематизуючи та впорядковуючи правовий інструментарій. Створення нормативної основи механізму правового регулювання є важливим, але недостатнім для упорядкування суспільних відносин. Для цього державою визначається коло суб'єктів, встановлюються їх суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Наступним елементом механізму правового регулювання є юридичний

факт, якому, на думку С.С. Алексєєва, не відповідає особлива стадія в процесі правового регулювання, він сам забезпечує перехід від однієї стадії до іншої [15, с. 74]. Але з цим не можна повністю погодитися, у зв'язку з тим, що вони не можуть бути факультативним елементом механізму правового регулювання, оскільки для дії будь-якої правової норми необхідні відповідні обставини, тобто юридичні факти.

Слід зазначити, що система юридичних фактів була розроблена Ф.К. Савіньї, який вперше ввів у вжиток термін «юридичні факти», іменуючи ними події, якими обумовлюється початок або кінець правовідносин [186, с. 17]

О.А. Красавчиков наполягав на тому, що, оскільки правовідносини можуть бути тільки між конкретними особами, то юридичні факти виступають сполучною ланкою між нормою права та суб'єктивними правами (обов'язками) конкретного суб'єкта. Норма права може бути застосована, а особи можуть виступати в якості суб'єктів права лише в тому разі, коли в суспільних відносинах є факти, що визнані даною нормою юридичними. Таким чином, норма права не може інакше як через юридичні факти ні наділити суб'єктів правами та обов'язками, ні звільнити їх від існуючого правового зв'язку. Отже, на відміну від норми права, юридичні факти є конкретною правовою основою динаміки правовідносин [248, с. 217]. А В.Б. Ісаков, у свою чергу, серед ознак юридичних фактів визначає конкретність та індивідуальність (існують в певній точці простору і часу); інформативність (несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять в предмет правового регулювання, прямо чи опосередковано зачіпляють права та інтереси суспільства, держави, соціальних колективів й особи); об'єктивованість (зовнішня вираженість); визначення наявності або відсутності певних явищ матеріального світу; пряма або побічна передбаченість нормами права; зафіксованість у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі; можливість викликати передбачені законом правові наслідки [189, с. 36].

Ми вважаємо, що під юридичним фактом слід розуміти передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну

або припинення правовідносин [211, с. 159]. Те, що будь-яка обставина (факт) стає юридичною в силу вказівки норми права, підтверджує думку про те, що механізм правового регулювання є моделлю, яка створюється в процесі правотворчої діяльності. Більше того, не норма права сама по собі пов'язує конкретну життєву обставину з виникненням, зміною та припиненням правових відносин, а правотворчий суб'єкт.

Існують й інші розуміння юридичного факту. Так, А.Є. Рябов вважає, що це – явище об'єктивної дійсності, яке володіє здатністю до юридичної оцінки, служить основою для висновку про можливості використання, дотримання, виконання або застосування норми права з метою регулювання породжених цим явищем суспільних відносин [495, с. 22]. Але, на нашу думку, таке визначення не розкриває природу юридичного факту, оскільки, по-перше, незрозуміло, хто робить висновки про можливість його використання – суб'єкт правотворчості або суб'єкт правореалізації, а по-друге – юридичні факти породжують не просто суспільні, а правові відносини.

Цікавою нам видається точка зору С.А. Зінченко, який визначає юридичні факти, як вольові акти, що породжують, змінюють або припиняють права (об'єктивні та суб'єктивні) та виділяє нормативні юридичні факти: закони та підзаконні нормативно-правові акти. «Іноді вважають, – пише вчений, – що нормативні акти відносяться до правотворчої діяльності держави, в той час як індивідуально-правові акти знаходяться в сфері реалізації права. З цим погодитися не можна, так як нормативний акт будь-якого рівня знаходиться не тільки в правотворчості, а й у сфері реалізації права, укладеного в нормативному акті більш високого порядку» [175, с. 113]. Безумовно, нормативно-правовий акт, з одного боку, є завершальним елементом механізму правового регулювання, а з іншого – підставою для реалізації права, але думка про те, що у сфері реалізації права, укладеного в нормативному акті більш високого порядку, вказує на те, що сам автор має на увазі реалізацію правотворчої компетенції. На наш погляд, запропоноване С.А. Зінченком поняття нормативного юридичного факту як вольового акту відповідного компетентного органу, який породжує,

змінює або припиняє об’єктивне право [175, с. 114.] збігається з визначенням правотворчості, як діяльності, спрямованої на створення, зміну чи припинення дії норм права. При цьому, незрозуміло, що у цьому випадку буде нормативним юридичним фактом: безпосередньо нормативно-правовий акт чи сама процедура його прийняття.

Далі автор зазначає, що дія нормативно-правових актів, як юридичних фактів, полягає в породженні, зміні або припинені дії норм, включених до них. Якщо нормативно-правовий акт – це документ, то він, на нашу думку, не може сам по собі породжувати, змінювати або припиняти дію норми права. Крім того, для реалізації положень, зафіксованих у нормативно-правовому акті, необхідні певні підстави – юридичні факти в їх традиційному розумінні. При такому широкому підході, нормативно-правовий акт є юридичним фактом для всіх інших юридичних фактів. Норма права є підставою для формування правових відносин, а значить і це явище – юридичний факт.

Підкреслюючи роль юридичного факту в механізмі правового регулювання, К.В. Шундіков виділяє його комунікативну та регулятивну функції. Комунікативна функція юридичного факту полягає в тому, що він відіграє роль своєрідного «провідника» юридичної енергії, того «магніту», який «притягує», «пов’язує» право (сферу належного) та життя (сферу сущого), ідеальні моделі та «живі» правовідносини. У свою чергу, виконуючи регулятивну функцію, юридичний факт, будучи компонентом норми права, має своєю метою гарантувати початок процесу правового регулювання в необхідних ситуаціях [633, с. 62].

Ми вважаємо, що юридичні факти є обов’язковим елементом механізму правового регулювання і тому слід погодитися з думкою В.Б. Ісакова про те, що юридичні факти – це «нервові закінчення» правової системи, одна з ланок, що опосередковує її зв’язок з життям – чим точніше, багатше фактична підстава правового регулювання, тим точніше воно відображає дійсність і тим ширші можливості правового впливу на цю дійсність [189, с. 36].

Слід зазначити, що у будь-якому разі явища та обставини стають

юридичними фактами тоді, коли вони визнаються правотворчим суб'єктом і відіграють найважливішу роль у механізмі правового регулювання. Більше того, вважаємо, що акти реалізації прав та обов'язків – це і є юридичні факти, їх відмінність лише в тому, що з ними пов'язується завершення майбутньої (змодельованої) реалізації права, тому немає необхідності роз'єднувати юридичний факт та акт реалізації. Правотворчий суб'єкт встановлює факт (фактичний склад), що є необхідним для виникнення правових відносин та факт, за допомогою якого суб'єкт зможе реалізувати свої права та обов'язки. Виконання, використання, дотримання – це не акти, а форми реалізації права. Крім того, використовувати право можна і зловживаючи ним, що доводить нетотожність механізму правового регулювання та реалізації права.

Таким чином, наступна стадія правового регулювання передбачає визначення умов (з настанням яких загальні програми поведінки, передбачені правовими нормами, конкретизуються в реальних суспільних відносинах) та юридичних фактів (реальних, фактичних обставин, що є підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин).

Для юридичного факту має значення дві умови: наявність явищ дійсності – подій або дій (матеріальний аспект) та їх передбаченість нормами права в якості підстав правових наслідків (юридичний аспект).

Деякі дослідники, як нами зазначалося раніше, не вбачають в юридичному факті якостей елементу механізму правового регулювання. Вони зводять їх значення до забезпечення переходу від однієї стадії правового регулювання до іншої, вказуючи, що юридичний факт – це необхідна передумова правових відносин і не більше [306, с. 219].

На противагу цьому, існує думка, що в механізмі правового регулювання юридичні факти виконують ряд самостійних завдань, як вважає С.І. Реутов, розуміння юридичних фактів лише, як передумови руху правовідносини псує їх справжнє значення – найважливішої складової частини механізму правового регулювання [482, с. 17]. А на думку В.Б. Ісакова, самостійність юридичних фактів у механізмі правового регулювання зумовлюється також їх зв'язком не

тільки з правовідносинами, але й з іншими його елементами [191, с. 84].

Завдання юридичних фактів у механізмі правового регулювання полягає в тому, щоб «увімкнути» юридичний механізм, привести в дію правову програму, що закладена в юридичній нормі. Причому, вони виступають об'єднуючою ланкою між правами й обов'язками конкретного суб'єкта та реальними фактичними відносинами. Юридичні факти займають неоднакове місце в механізмі правового регулювання: викликають виникнення правових відносин, встановлюючи суб'єктивні права й обов'язки (початкова ланка механізму) та сприяючи припинення правовідносин (заключна ланка механізму). Правоприпиняючі факти – це в більшості акти реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, за допомогою яких правове регулювання досягає своєї мети.

Таким чином, поняття «юридичний факт» являє собою узагальнюючу категорію, що відображає тільки одну з сторін правового регулювання – обумовленість правових відносин конкретними життєвими обставинами. Це та сфера дії права, де правові норми стикаються з життям, з конкретною дійсністю. Важливого значення юридичні факти набувають й відносно всіх інших правових явищ. Тому ми вважаємо, що юридичні факти також доцільно виділити в якості самостійного елементу механізму правового регулювання, виходячи з того, що вони пов'язують всі правові явища з реальними життєвими відносинами, забезпечують безперервний зв'язок між правовою нормою і конкретними суб'єктами права, супроводжують весь процес розвитку правовідносин.

У сучасній юридичній науці є думка щодо існування в правовому регулюванні таких стадій як «дії юридичних норм» або «виникнення суб'єктивних прав і обов'язків», що відбувається в межах реалізації юридичних норм, з якою, на наш погляд, важко погодитися, тому що вказані стадії визначають одне й те ж явище і відмінність між ними полягає лише в назві. Виходячи з того, що реалізація суб'єктивних прав і обов'язків відбувається в межах правовідносин, ми вважаємо, що їх виникнення поглинається цією стадією. Їй відповідає такий елемент механізму правового регулювання, як правовідносини, що вичерпують себе повною реалізацією правових норм,

фактичним використанням наданих можливостей та зобов'язань [121, с. 218]. Це неодмінний елемент механізму дії правових інститутів, окремих норм і правової системи в цілому. Вони є головним засобом, що дозволяє визначити, хто і як буде виконувати вимоги правової норми. У них загальна модель поведінки конкретизується відносно суб'єктів, визначається їх коло, фіксуються й втілюються в життя їх суб'єктивні права та юридичні обов'язки, індивідуалізується поведінка, приводяться в дію юридичні засоби захисту суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [551, с. 238].

Правові відносини, як правило, визначають як юридичний зв'язок між суб'єктами, основним змістом якого є суб'єктивні права та юридичні обов'язки і який виникає на основі норм права [162, с. 47]. Деякі автори розуміють під правовими тільки ті суспільні відносини, що вже врегульовані правом. Так, на думку В.К. Бабаєва, правовідносини – це суспільні відносини, що охороняються державою та виникають внаслідок впливу норм права на поведінку людей і характеризуються наявністю суб'єктивних права та юридичних обов'язків у їх учасників [46, с. 172]. Отже, враховуючи, що метою правових відносин є врегулювання та впорядкування певних суспільних відносин, які існують між людьми та їхніми організаціями, можна надати таке визначення: правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні зв'язки між суб'єктами права, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

С.С. Алексєєв, визначаючи місце і роль правових відносин в механізмі правового регулювання, вказував, що вони є головним засобом втілення вимог юридичних норм в життя та поведінку людей, засобом перекладу юридичних норм в площину індивідуалізованих зв'язків, суб'єктивних юридичних прав і обов'язків для даних суб'єктів [15, с. 69]. При цьому він виділяв три основні функції, які виконують правовідносини в механізмі правового регулювання: фіксують коло осіб, на яких поширюється дія даних юридичних норм; закріплюють конкретну поведінку, якій повинні або можуть слідувати особи; є умовою для можливого приведення в дію спеціальних юридичних засобів

забезпечення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Крім цього, вчений підкреслював, що окремі види правовідносин «спеціалізуються» на одній із зазначених функцій та запропонував розділяти правовідносини на загальнорегулятивні (закріплюють коло суб'єктів права та їх загальний юридичний статус), конкретнорегулятивні (закріплюють конкретну поведінку суб'єктів) та охоронні (реалізують заходи державно-примусового впливу) [15, с. 71, 73].

М.І. Матузов і Т.М. Радько, які є прихильниками концепції загальнорегулятивних (абсолютних, базових, вихідних, первинних) правових відносин вважають, що загальні правовідносини є формою реалізації, яка характерна для правового впливу і дозволяє відмежовувати останнє від правового регулювання, формою реалізації якого є конкретні відносини. Безумовно, саме модель конкретних правових відносин є елементом механізму правового регулювання [364, с. 89; 477, с. 412].

Визначаючи механізм правового регулювання в якості моделі, що формується у правотворчій діяльності, ми поділяємо погляди Ю.Г. Ткаченко, яка виділила правовідносини-модель та фактичні правовідносини. Під першим вона розуміє суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що представляють індивідуальні моделі можливої та належної поведінки суб'єктів права, виступають для неї зразками (але не є фактичною поведінкою), а під другим – фактичні відносини, що врегульовані нормами права. Залежно від того, чи є правовідносини змодельованими або фактичними, вона і визначає їх місце та роль в механізмі правового регулювання: перші – це засіб регулювання поведінки, а другі це – результат регулювання, до якого прагне законодавець [565, с. 91].

І тому відокремлення в науковій літературі юридичного (формального) та фактичного (матеріального) змісту правовідносин лише підтверджує правильність висловленого підходу. Так, Р.О. Халфіна зазначила, що дослідження реальної поведінки учасників правовідносин у співвідношенні з їх правами та обов'язками розкриває співвідношення форми та змісту,

відповідність реальної поведінки встановленій правом моделі [592, с. 229]. Таким чином, правові відносини – це головний засіб правового регулювання, від конструкції якого залежатиме реалізація прав та обов'язків суб'єктів і досягнення цілей правового регулювання, а норма права – центральний елемент механізму правового регулювання. У зв'язку з цим слушною видається думка С.С. Алексєєва про те, що юридичні норми є основою правового регулювання, коли на рівні позитивного права закріплюються в абстрактному вигляді типізовані можливості й необхідність певної поведінки суб'єктів [15, с. 90].

Слід зазначити, що в у правовідносинах завершується нормативна дія механізму правового регулювання і забезпечується фактична, реальна поведінка суб'єктів, результат якої був визначений волею законодавця. Правовідносини – це норма права в дії, безпосередній зміст якої втілюється в поведінку суб'єктів права. Їх зв'язок з фактичними суспільними відносинами полягає в тому, що певна сторона поведінки учасників фактичних відносин є безпосереднім змістом правових норм, які виступають «конкретизатором» загальних вимог правових норм відносно визначених осіб.

Підкреслимо, що самі юридичні норми не можуть розпочати, змінити або припинити правовідносини. Для цього потрібні конкретні обставини – юридичний факти. Отже, якщо норма права – основа правового регулювання, а юридичний факт – провідник правової енергії, то правовідносини – це той елемент механізму правового регулювання, завдяки якому правові моделі отримують можливість практичної реалізації.

Таким чином, правовідносини – це правовий засіб, який використовується на стадії реалізації права для впорядкування суспільних відносин, що підтверджує думку про них, як не абстрактну модель поведінки суб'єктів, а реалізацію її зразку, що викладений в нормі права [551, с. 184].

Т.М. Радько справедливо вказує, що одним з найважливіших елементів у механізмі правового регулювання є оформлення підґрунтя можливих майбутніх дій у сфері правового регулювання, визначення кола суб'єктів і так зване введення в сферу права [479, с. 67], тобто визначення правосуб'єктності. Як

зазначає С.С. Алексєєв правосуб'єктність, за своєю роллю та специфічними функціями в механізмі правового регулювання виступає засобом фіксації кола суб'єктів (закріплення осіб, що володіють здатністю бути носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків) [15, с. 103]. Натомість М.В. Вітрук підкреслює, що правосуб'єктність не притаманна людині з народження – це юридична якість, яка закріплюється державою за особою, виходячи з наявності у неї соціально-природних властивостей. Вчений визначає її, як визнану законодавством здатність особи мати юридичні права, свободи, обов'язки та законні інтереси й здійснювати їх самостійно (особисто) або через законних представників, а також відповідати за їх неправомірну реалізацію. Наділення особи, як суб'єкта права, якістю правосуб'єктності з боку держави має бути пов'язане з певними формальними підставами: вік особи та «бездефектний» стан її волі (осудність) [94, с. 242, 245]. Отже, правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність особи бути носієм прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії [211, с. 153].

Безумовно, щоб регламентувати суспільні відносини, необхідно встановити, хто в них братиме участь та яким критеріям мають відповідати суб'єкти майбутніх правовідносин. При цьому слід зазначити, що для механізму правового регулювання особливе значення має не тільки загальна, а й галузева та спеціальна правосуб'єктність. Правильне визначення правосуб'єктності осіб і компетенції органів держави безпосередньо впливає на подальші дії та їх наслідки, зокрема, на стан корупції. Як вказують Ю.О. Тихомиров та О.М. Трикоз, до числа корупціогенних чинників відносяться неправильне визначення компетенції органу, службовця, широта дискреційних повноважень, відсутність адміністративних і конкурсних процедур, завищені вимоги до особи при реалізації нею своїх прав [563, с. 43]. Тобто в умовах, коли боротьба з корупцією є пріоритетним напрямом функціонування державних органів сучасної України, врахування цієї обставини є обов'язковою.

У контексті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, слід наголосити на тому, що окремі вчені виключають такий компонент, як акти реалізації зі

структури механізму правового регулювання [91, с. 181], хоча, применшувати його значення не варто. Це той етап правового регулювання, на якому дія відповідного механізму завершується: моделі, що закріплені в правових приписах і конкретизовані у правовідносинах, екстраполюються у фактичну поведінку суб'єктів, яка виражається в безпосередньому оперуванні ними різноманітними юридичними інструментами. На відповідній стадії правового регулювання мета законодавця перетворюється в конкретні результати та задовольняються інтереси учасників правовідносин. Відповідні акти виступають засобом правореалізаційної практики [634, с. 12-21], основною метою яких є завершення процесу правового регулювання та реальне здійснення суб'єктами правовідносин своїх прав та обов'язків.

Роль актів реалізації у механізмі правового регулювання виражається в їх здатності забезпечити трансформацію абстрактної моделі в сферу практичної діяльності, де суб'єкти права оперують, за їх допомогою, всіма правовими інструментами. Такі засоби становлять особливу підсистему механізму правового регулювання – механізм реалізації права [162, с. 202], а форма акту залежить від тих правових засобів, якими суб'єкт оперує в конкретному випадку (дозволи, заборони, зобов'язання). Але все це стає реальністю тільки в межах правомірної поведінки суб'єктів, а у випадках, коли вони не можуть їх реалізувати самостійно, до правового регулювання долучається особлива форма специфічної державної діяльності – застосування права, яка в свою чергу, також розглядається через категорію «механізм» [178, с. 89]. У такому випадку цей термін означає сукупність взаємообумовлених і взаємопов'язаних правових засобів, що використовує держава для забезпечення законного, справедливого та обґрунтованого застосування права, що здійснюється через відповідний акт – офіційне рішення компетентних органів у конкретній юридичній справі.

Акти застосування правових норм – це акти індивідуального характеру. Вони встановлюють права та обов'язки конкретних учасників суспільного життя, виступають в якості підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин та відіграють роль ланки, що об'єднує норми права, суб'єктів, їх

суб'єктивні права та юридичні обов'язки, юридичний факт тощо, тобто пов'язують загальні правові приписи з конкретною життєвою ситуацією.

Таким чином, вказаним стадіям правового регулювання, на нашу думку, відповідають наступні компоненти його механізму: норма права, юридичний факт, правовідносини та акт реалізації права, які незважаючи на їх відособленість утворюють злагоджену систему. Розглянуті компоненти є найбільш важливими й значними частинами механізму правового регулювання, але кожен з них, у свою чергу, сам є системою, що включає ряд елементів і правових засобів.

Слід звернути увагу на те, що існують й інші наукові погляди щодо структури механізму правового регулювання (наприклад, «акт застосування» та «юридична відповідальність»). Однією з основних ланок механізму кримінально-правового регулювання вчені називають кримінальну відповідальність [263, с. 27], хоча не всі акти застосування її встановлюють. До структури механізму кримінально-процесуального регулювання також відносять елементи, які самі володіють регулятивними властивостями, а тому вони в сукупності складають регулятор суспільних відносин [177, с. 39]. Крім цього, мають місце випадки, коли логічна послідовність елементів механізму правового регулювання порушується включенням до неї різнорівневих категорій, наприклад, поряд з нормами права та правовідносинами, виокремлюються суб'єктивні права та обов'язки, які скоріше є складовими правовідносин, а не механізму правового регулювання.

У цілому механізм правового регулювання слід розглядати в залежності від того, як розвиваються суспільні відносини: без порушень правових приписів або за їх наявності. Від цього залежить його характер і структура, хоча він перебуває під впливом й інших чинників, зокрема його функцій, як однієї з важливих категорій, що використовуються при аналізі механізму впорядкування суспільних відносин.

На нашу думку, використання функціонального підходу надасть змогу найповніше дослідити сутність та соціальне призначення механізму правового

регулювання і сприятиме подальшому визначенню критеріїв його ефективності.

Зміст терміну «функція» має багато значень: найбільш розповсюдженим є тлумачення, пов'язане з призначенням, роллю установи, посадової чи фізичної особи, явища або предмета. Вживається він в якості поняття, що є синонімічним поняттям «робота» й «завдання». У філософії «функція» розуміється, як зовнішній прояв властивостей об'єкта в системі відносин [585, с. 648], а на думку окремих вчених – це властивість процесів, що відбуваються в об'єкті або процесів взаємодії з іншими об'єктами [396, с. 94], операції та дії, що складають стадії управлінського циклу [43, с. 116]. В управлінській сфері терміном «функція» визначаються «завдання», «компетенція», «принцип» і навіть «право» [158, с. 174-189], вчені-економісти визнають існування соціальної функції підприємств, функції-цілі, функції-завдання, функції-операції, головних та додаткових функцій [573, с. 13-23]. В юриспруденції поняття «функція» ставиться в залежність від змісту й сфери конкретного різновиду юридичної діяльності та наділяється змістом конкретної системи.

Таким чином, різниця в підходах до визначення терміну «функція» зумовлена насамперед специфікою галузей його застосування. Утому відсутність одностайності в поглядах на таке важливе питання свідчить про певні прогалини в загальній теорії права. Але при цьому слід мати на увазі, що перехід від загального поняття «функції» (робота, діяльність) до визначення діяльності з управління в конкретній системі вимагає враховувати, чим управляють, хто управляє, в яких цілях, специфіку об'єктів і суб'єктів, а також засобів і методів їх діяльності.

Отже, можна констатувати, що, поняття «функція» має досить різноманітне і навіть суперечливе значення. Воно запозичене з інших наук, хоча й має специфічне призначення та зміст. Цей термін походить від латинського слова «function», що означає здійснення, виконання [400, с. 97].

К. Лейбніц ввів в науковий обіг поняття функції, як філософську категорію, що полягає у співвідношенні двох груп об'єктів, в якому зміна одного з них веде до зміни іншого, або визначається способом дії категорії, елементу

системи, що спрямована на досягнення визначеного ефекту. Він робить акцент на тому, що функція характеризує співвідношення між певними елементами та означає дію з певним результатом [324, с. 72].

Ці відмінності вплинули на визначення функцій права взагалі та функцій механізму правового регулювання зокрема. Юридичний зміст даної категорії подвійний, але внутрішньо узгоджений: по-перше, це роль права або правового інституту, по-друге – конкретні напрями правового регулювання (впливу) поведінки суб'єктів [165, с. 170]. Цінність цієї категорії полягає у встановлені реальних дій суб'єктів щодо реалізації цілей правового регулювання, а також у з'ясуванні залежностей між правовими явищами, що разом надають уявлення про функціонування права, як взаємодію та вплив на різні соціальні зміни [508, с. 155].

Вітчизняна правова наука ще донедавна характеризувалася впевненістю у широких соціальних можливостях права, його активній творчій ролі в створенні нових суспільних відносин, «правовим ідеалізмом». Слід зазначити, що відповідні ідеї про високу соціальну цінність права в цілому вірні, хоча й не надають об'єктивних підстав для висновку про функції механізму правового регулювання в організації суспільних відносин. Крім цього, в окремих юридичних наукових працях, категорія «функція» розглядається як складне явище, що включає її соціальне призначення та дії з його реалізації [617, с. 42].

У функціях відображаються найбільш важливі істотні властивості явища. Тому особливість функцій механізму правового регулювання полягає в їх похідній, від правового регулювання сутності, відображенні напрямів впливу на соціальну дійсність, місця й ролі даного механізму в системі соціального регулювання, їх зв'язком із завданнями правового регулювання.

Таким чином, широка інтерпретація функцій механізму правового регулювання виходить з того, що право та його галузі визначаються, як елементи не однієї, а кількох соціальних систем (суспільство, політична система тощо).

Загально відомо, що більшість вчених виділяють регулятивну та охоронну

функції права [550, с. 149], що надає можливість вести мову про аналогічні спеціально-юридичні функції механізму правового регулювання: організацію суспільних відносин («функція організації») і застосування заходів до осіб, які вчинили, вчиняють або здатних вчинити неправомірні дії.

Однак, на нашу думку, класифікація спеціально-юридичних функцій не вичерпується зазначеним поділом. Те, що в юридичній літературі називається «регулятивною функцією», включає в себе декілька підфункцій – «регулятивно-статичну» та «регулятивно-динамічну», які взаємодоповнюють одна одну і нерідко переплітаються. Перша з них виражається у впливі права на суспільні відносини шляхом їх закріплення в тих чи інших правових інститутах, а друга – у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їх руху для виявлення змін і вдосконалення.

Слід зазаначити, що сприяти розвитку суспільних відносин можна лише на стільки, на скільки вони є закріпленими як непорушні та недоторкані. Та й саме закріплення суспільних відносин є засобом, що забезпечує їх подальший розвиток. При цьому в певних правових інститутах активний початок права виражено особливо чітко та яскраво, так як вони здійснюють рух та визначають динаміку суспільних відносин (інститути адміністративного, цивільного, трудового права тощо).

Указані функції безпосередньо впливають на якість внутрішньої будови механізму правового регулювання, визначають важливі етапи його функціонування та водночас яскраво характеризують одну з проблем загальної теорії права – обмеженість класифікації функцій виключно його регулятивним спрямуванням [122, с. 113]. Однак, даний підхід не враховує зовнішніх впливів права на соціальну дійсність та не дозволяє визначити необхідність впорядкування й розвитку суспільних відносин і заборони певних варіантів поведінки. Тому, на наш погляд, необхідно розглянути й інші функції механізму правового регулювання.

На підставі аналізу наукових праць та завдань, що стоять перед механізмом правового регулювання, можна визначити такі його функції:

1) упорядкування – регламентація суспільних відносин за допомогою правових засобів; 2) гарантування – забезпечення прав і свобод суб'єктів правовідносин через відповідну систему; 3) координація (розмежування) інтересів суб'єктів права, узгодження індивідуального інтересу з інтересами інших, а також їх захист (при цьому, обмеження свободи іншого суб'єкта є неприпустимим); 4) інтегративна – створення умов для існування інших соціальних систем; 5) політична – використання механізму правового регулювання як інструмента досягнення політичних цілей; 6) стабілізуюча – перешкоджання виникненню конфліктів і суперечок; 7) моделювання – спільних відносин, демонструючи їх елементи за допомогою способів і методів правового регулювання (досягнення технічних (інструментальних) цілей правового регулювання); 8) орієнтування – спрямована на орієнтацію суб'єкта права щодо можливої, належної та забороненої поведінки, передбачає його орієнтацію щодо контрсуб'єкта, об'єкта правовідносин, власних прав та обов'язків, прав та обов'язків контрсуб'єкта, підстав виникнення й припинення правовідносин тощо; 9) правове стимулювання – здійснення за допомогою правових засобів стимулювання такої поведінки суб'єктів права, що сприяє досягненню соціально корисних цілей; 10) обмеження права – стримування протиправного діяння шляхом використання «негативних» засобів (заборони, обов'язки, покарання) хоча й не виключається використання й «позитивних» засобів (дозволи, пільги, заохочення), які належать до правових стимулів.

Вважаємо, що функцію слід розглядати і як зовнішній прояв властивостей певного об'єкта в системі відносин. Тобто, функції механізму правового регулювання, в нашому випадку, мають відображати зворотну дію права на суспільні відносини, а показником їх реалізації будуть її економічні, соціальні, політичні та ідеологічні наслідки. При цьому зауважимо, що радянські правознавці були прихильниками однобічного зв'язку правових функцій з функціями держави. Вони вважали, що право є ніщо без апарату, який здатний примушувати дотримуватися норм права [337, С. 99], проте співвідношення права і держави завжди було на користь останньої. Право не розглядалося ними

як самостійна цінність, применшувалася його роль в житті суспільства, увага акцентувалася тільки на його специфічних властивостях, як засобу впливу на поведінку людей (нормативність, обов'язковість, визначеність приписів), прямому і безпосередньому впливі на різні сфери людської діяльності, що сприяє досягненню соціально корисних цілей.

Слід зазначити, що право є соціальною цінністю й виконує самостійні функції в суспільстві, які дають уявлення про основні напрями впливу механізму правового регулювання на державно-правову та суспільно-правову дійсність, не втрачаючи при цьому тісного зв'язку з державою. Але на нашу думку, характеристики функцій механізму правового регулювання втратять свою повноту без врахування того, що він є надбудовою матеріальних суспільних відносин, зміна яких тягне реконструкцію його функцій; його функціонування зумовлюється свідомо-вольовою діяльністю людей, що спрямовується на забезпечення та охорону загальних цілей соціального розвитку на певному етапі історичного розвитку; механізм правового регулювання є одним з елементів соціальної системи, що здійснює значний вплив на всі її складові [112, с. 166].

Отже, вказані підстави створюють необхідні умови дослідження функцій механізму правового регулювання в єдиній системі соціального управління та в нерозривному зв'язку з об'єктивними факторами суспільного розвитку. Право має самостійне значення в житті суспільства і виконує свої функції за допомогою методів і засобів, що відповідають його властивостям, відповідно основні види суспільних відносин можна розглядати в якості підстав класифікації функцій механізму правового регулювання.

Оскільки, з одного боку, механізм правового регулювання функціонує в одному системному утворенні – суспільстві, а з іншого – він сам є системою елементів, то можна вести мову про наявність двох рівнів його функцій: зовнішніх (загальносоціального характеру, що визначають зміст загальнорегулятивного впливу на суспільство) і внутрішніх (напрями правового впливу на конкретні суспільні відносини).

Окремі функції механізму правового регулювання визначаються тим, що

правовий вплив на суспільні відносини здійснюється для викорінення деструктивних соціальних зв'язків і явищ, що гальмують суспільний розвиток. Такі напрями нормативного впливу спираються на весь комплекс правових норм, оскільки встановлення будь-якого правила поведінки, в тому числі й позитивного, одночасно містить вимогу до суб'єктів права діяти у відповідності з правилами. Це негативні функції, завданням правових норм в яких є не заборона, а вказівка на бажані варіанти дій.

Не дивлячись на те, що негативна функція механізму правового регулювання передбачає примус – встановлення заборони і санкцій за правопорушення, її зміст цим не вичерпується. Виходячи з цього, можна погодитися з думкою про те, що дана функція забезпечує також поновлення порушеного права, притягнення до покарання, правовідновлюючі дії, надання допомоги, яку держава та її органи здійснюють за власною ініціативою [122, с. 83-84].

На наш погляд, варто виокремити гуманістичну функцію механізму правового регулювання, що характеризує сучасний етап його розвитку, пов'язаний з проголошенням верховенства права, прав і свобод людини, розвитком демократії. В умовах трансформації українського суспільства, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищенням довіри населення до держави, роль цієї функції постійно зростає. Вона сприяє формуванню та реалізації нормативно-правових актів на засадах загальнолюдських цінностей, міжнародних та європейських стандартів прав людини, створення умов і механізмів їх втілення в життя суспільства й держави. Таким чином, встановлюються позитивні правила поведінки, забезпечується координація соціальних взаємозв'язків суб'єктів права з метою розвитку таких відносин, які відповідають інтересам суспільства, держави та її окремих громадян.

З іншого боку, на відновлення незаконно порушених прав і примусове виконання обов'язків, спрямована відновлювальна функція механізму правового регулювання, яка базується на позитивно-творчих засадах права й позитивних

«потенціях» його суб’єктів. Саме в ній виражаються динамічні властивості права: усуваються або відшкодовуються негативні наслідки правопорушень, замінюються застарілі та малоефективні правові норми тощо. При цьому, важливо не займатися відновленням заради відновлення, оскільки стабільність є кращою, ніж зміни, тим більше зміни без особливої необхідності [511, с. 296].

На покарання правопорушника і запобігання новим правопорушенням, встановлення та гарантування державою заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності, порядку їх накладання й виконання, а також викорінення шкідливих для суспільства відносин спрямована каральна функція механізму правового регулювання. Але цим дія механізму правового регулювання не обмежується. Враховуючи викладене вище, здається можливим визначити його так звану кратичну (від грец. kratos – сила, влада) функцію, яка виходячи з можливості застосування заходів державного примусу, створює режим соціальної захищеності, безпеки та законності в суспільстві, переборює опір, що зустрічається на цьому шляху. Дана функція дозволяє праву спонукати соціальних суб’єктів до нормативної, законослухняної поведінки за допомогою низки засобів (непримусових, примусових, насильницько-репресивних). Вони можуть впливати на поведінку суб’єкта через його правову свідомість та внутрішню мотивацію, здійснювати зовнішній нормативно-регулятивний вплив, а іноді використовувати й жорсткіші методи. Тобто, щоб примушувати індивідів до належної поведінки, праву необхідно володіти не тільки реальною фізичною силою, але й психологічною владою, щоб апелювати до емоції страху. Адже джерелом страху є припущення про неприємні та небезпечні наслідки недотримання вимог норм права [284, с. 59].

Тому, на нашу думку, висока соціальна ефективність механізму правового регулювання багато в чому пояснюється його здатністю спиратися саме на цю людську емоцію. Але даний факт не слід розцінювати негативно: страх у цьому випадку, не є негативним і деструктивним переживанням, він має превентивне, щодо реально існуючої небезпеки, призначення та пов’язаний з інстинктом самозбереження людини.

Таким чином, можна говорити про цільову амбівалентність права: воно покликане з одного боку мінімізувати почуття страху в законослухняних громадян, а з іншого – максимізувати його у тих, хто схильний до правопорушень. В обох випадках воно служить одному завданню – демонструвати реальну владу та силу правового механізму, що у будь-який момент можуть бути приведено в дію.

Слід зазначити, що функції механізму правового регулювання об'єднують та синтезують шляхи, форми та способи правового впливу, відображаючи найсуттєвіші ознаки його певних напрямів (регулятивного, охоронного) чи характеризуючи соціальну спрямованість дії права. Напрями впливу механізму правового регулювання являють собою зовнішні види його взаємозв'язку з суспільними відносинами, які в свою чергу, виступають зовнішніми факторами відносно функцій відповідного механізму. Зрозуміло, що такий поділ слід здійснювати дуже обережно, тому що, функції механізму правового регулювання та суспільні відносини взаємопов'язані і цей зв'язок є взаємозалежним і багатогранним. Він здійснюється безперервно, так як функції будучи основними напрямами правового впливу, складаються з багатьох одиничних, конкретних правових явищ, що перебуваючи безпосередньо в суспільних відносинах, постійно збагачуються, розвиваються, змінюються та набувають нових якостей. Це «нове», в своїй сукупності, утворює нові властивості правового регулювання та функцій, які воно виконує. Причому слід підкреслити, що саме сукупність, а не одинична властивість, здійснює вплив на зміну змісту права та його функцій.

У реальному житті всі функції правового регулювання поєднуються між собою, забезпечуючи єдиний, цілеспрямований процес правового регулювання різних суспільних відносин. Новітні тенденції в нормативному регулюванні зумовлюють необхідність застосування нових форм впливу та подальший розвиток «правового інструментарію».

Функції механізму правового регулювання – це найважливіші якісні характеристики, в яких відображається та конкретизується його соціальна

сутність і призначення, розкриваються його цілі та завдання щодо перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод людини з потенційних можливостей на дійсність. Критерієм розмежування функцій єдиного процесу правового регулювання слугує їх соціально-юридична спрямованість та специфіка змісту кожної функції. Всі функції правового регулювання тісно пов'язані між собою, завдяки чому забезпечується найповніша ефективність дії права на поведінку конкретних суб'єктів та створення умов щодо функціонування суспільства, як узгодженої соціальної системи.

Категорія «функція механізму правового регулювання» є дуже важливою, бо її розкриття передбачає з'ясування його інтегративних і динамічних властивостей. Оскільки правове регулювання володіє певними функціями, то воно має певні властивості, які виражаються у функціях, тим самим підкреслюючи, що правове регулювання являє собою не просто динамічну систему, а систему органічного типу. Тобто, зазначені напрямки впливу механізму правового регулювання й характеризують його специфічне функціональне призначення, як системи підпорядкованих і взаємодіючих категорій та явищ, що забезпечують правовий вплив на суспільство з метою його упорядкування й охорони найважливіших інтересів.

Отже, проведений аналіз процесу правового регулювання дозволяє нам визначити механізм правового регулювання як систему правових засобів, спрямованих на організацію (упорядкування) суспільних відносин, до яких можна віднести норми права, юридичні факти, правові відносини, акти реалізації прав та обов'язків. При цьому слід відзначити, що в цілому механізм правового регулювання не є суто формальною, штучною конструкцією або випадковим набором правових інструментів. Основна його риса – це динамічність. І тому кожна з його ланок виконує специфічні завдання та функції і в той же час, включається в загальну систему. Основне призначення механізму правового регулювання полягає в наданні можливості бачити всю систему елементів у безперервній взаємодії та взаємозв'язку.

Пропоноване нами розуміння механізму правового регулювання дозволяє

дійти висновку, що до його структури можна включити норми права, юридичний факт і правовідносини. Крім цього, велике значення у функціонуванні цього інституту відіграють правосуб'єктність відповідних учасників і нормативно-правові акти, що об'єктивують інші елементи механізму. Подібна побудова механізму правового регулювання передбачає можливість врегулювання певного виду суспільних відносин. Цей процес, у свою чергу, відбувається через встановлення його учасників, визначення підстав виникнення, зміни або припинення правових відносин, встановлення прав та обов'язків вказаних суб'єктів, зв'язку між ними через способи правового регулювання та правових норм у нормативних правових актах.

Запропоноване розуміння механізму правового регулювання і його структури дозволяє перейти із суто теоретичної площини дослідження до практичного його використання, як моделі, що забезпечує оптимальний вибір засобів регламентації суспільних відносин, якість нормативно-правових актів та ефективність правового регулювання.

2.2. Об'єкт і предмет правового регулювання та їх властивості

З метою надання системних характеристик механізму правового регулювання та визначення деяких питань предмета правового регулювання, з використанням можливостей теорії систем, нами застосована методологія системного підходу.

У сучасній юриспруденції існує значна кількість праць, в яких досліджується проблема права. Складність цього явища, його соціальна обумовленість, багатогранність і поліаспектність правової природи призвели до виникнення різних теорій і концепцій праворозуміння, що засновані на уявленнях про ті чи інші сутнісні ознаки права та його особливі властивості. Так, останнім часом особливого значення набула проблематика здатності права здійснювати вплив на суспільні відносини, тобто його потенційні можливості як особливого соціального регулятора. З цієї точки зору прийнято вважати, що

право в цілому, являє собою специфічну систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується нормальне функціонування суспільства [367, с. 58], а також загальносоціальний регулятор суспільних відносин і процесів, функцію якого виконують елементи правового інституту, що охоплюються поняттям «правове регулювання».

Значний час у центрі уваги загальної теорії права знаходилися переважно правові норми, їх класово-вольова сутність, структура, класифікація та система, їх об'єктивізація в нормативно-правових актах, форми реалізації у правовідносинах, юридична техніка тощо. Підвищена зацікавленість функціонуванням права й процесом правового регулювання була обумовлена висуненням принципово нових вимог до ефективності регулювання суспільних відносин за допомогою права. На думку С.О. Комарова, така пильна увага до цієї проблематики пояснюється тим, що у зв'язку з необхідністю підвищення організуючої творчої ролі права в житті суспільства важливо з'ясувати різні шляхи його впливу на суспільні відносини, на свідомість і поведінку людей, розглянути співвідношення впливу й регулювання, з'ясувати особливості та специфіку правового регулювання [227, с. 269].

Слід зазначити, що вивчення питань правового регулювання нерозривно пов'язане з розумінням права, встановленням його призначення та ролі в суспільстві. У цьому аспекті дана проблематика досліджувалась у роботах більшості сучасних дослідників-правознавців. Незалежно від того, яким чином вони підходять до визначення сутності права, його роль, як особливого регулятора суспільних відносин, є очевидною для прихильників усіх концепцій та правових теорій (за винятком лише представників правового нігілізму). Регулятивна властивість корелюється з цілями, можливими способами і межами впливу права (або за допомогою права) на певну сферу суспільних відносин.

У результаті правове регулювання розглядається в якості регламентації суспільних відносин за допомогою загальнообов'язкових правил поведінки і заснованих на них приписах індивідуального значення, що забезпечені в необхідних випадках державним примусом [412, с. 94-97], або як вплив права на

суспільні відносини за допомогою системи спеціальних юридичних засобів, при цьому особливо підкреслюється, що не можна погодитися з розумінням регулювання суспільних відносин, заснованому на владному державному приписі, примусі [473, с. 93-94]. У наведених (досить типових) визначеннях правового регулювання явно простежуються ті концепції праворозуміння, яких дотримуються вчені: нормативістська (школа позитивного права) в першому випадку і соціологічна – у другому.

Представники інтегральних шкіл праворозуміння, правове регулювання визначають по-різному. Наприклад, В.Д. Чурсін визначає правове регулювання як сукупність правових циклів, що мають властивості загальнозначущих та обов'язкових масштабів поведінки, які безпосередньо виражають волю економічно пануючого класу населення, визначену в законі [610, с. 27]. Не зупиняючись детально на окремих його моментах, слід зауважити, що адаптація положень радянського варіанту праворозуміння до сучасних умов навряд чи є доречною.

Аналіз юридичної літератури свідчить, що більшості вчених не вдалося уникнути звернення до категорії «правове регулювання», яка є однією з основних у теорії праворозуміння та має важливе ключове значення для правознавства. На це вказує й С.С. Алексєєв: «На її основі виявляється можливим, не відриваючись від юридичного ґрунту і повною мірою використовуючи вихідні дані аналітичної юриспруденції, перейти рубіж суто юридичної догматики, настільки необхідної в галузі юридичних знань і все ж вузькою, за своєю теоретичною потенцією» [15, с. 32].

Таким чином, можна констатувати, що питання сутності як предмету так і об'єкту правового регулювання, залишається дискусійним в юридичній науці. Одні автори вважають, що під об'єктом правового регулювання слід розуміти «суспільні відносини», а предметом «поведінку їх учасників». Інші відносять до числа об'єктів правового регулювання соціальні процеси, такі як науково-технічний прогрес. Але абсолютна більшість учених відносять до об'єкта правового регулювання поведінку і діяльність суб'єктів правових відносин [15,

с. 8].

На наш погляд, наведена позиція, при всій її конструктивності, все ж потребує уточнення в аспекті визначення видів поведінки та діяльності суб'єктів, що є об'єктом правового регулювання. Ми вважаємо, що, об'єктом правового регулювання може виступати не будь-яка поведінка та діяльність суб'єкта, бо такий підхід є проявом «правового ідеалізму», а об'єктом правового регулювання може бути тільки така поведінка й діяльність суб'єкта права, що здійснюється в межах суспільних відносин, які входять до предмету правового регулювання.

Якщо ж припустити, що об'єкт правового регулювання включає не тільки зазначену діяльність суб'єкта, то виходить, що право регулює не тільки суспільні відносини, які включені до предмету правового регулювання, але й інші. А вищевказане припущення означає, що правове регулювання не має свого власного предмету. Тобто, можна стверджувати, що в об'єкт правового регулювання може входити тільки діяльність, яка здійснюється в межах суспільних відносин, яка в свою чергу, є елементом предмету правового регулювання. Крім того, ми підтримуємо думку про те, що в об'єкт правового регулювання входить діяльність зі встановлення юридичних норм, реалізації прав та обов'язків учасників правовідносин і правозастосовна діяльність. При цьому слід звернути увагу, що ця діяльність сама може породжувати певні суспільні відносини, які в обов'язковому порядку повинні входити в предмет правового регулювання. Припущення про те, що встановлення правових норм або реалізація суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин не може породити суспільні відносини, які входять в предмет правового регулювання суперечить, на нашу думку, наявності конституційних норм, що регламентують процес прийняття законів та наявності законів, що регламентують суспільні відносини, пов'язані з реалізацією суб'єктивних прав.

У свою чергу, в теорії права під предметом правового регулювання традиційно розуміють суспільні відносини. Деякі автори розглядають предмет правового регулювання як середовище соціально-правове, що включає в себе

фактичні суспільні відносини різноманітного змісту, які об’єктивно потребують правового регулювання та юридичні моделі згаданих суспільних відносин.

Згідно з цими поглядами, до другої групи елементів єдиного предмета правового регулювання слід віднести статус суб’єкта права, конкретні зв’язки, між суб’єктами, що виникають під впливом правового регулювання та поведінку поза правовідносинами [521, с. 44].

З іншого боку, в галузевих юридичних науках міцно вкоренилося розуміння предмету правового регулювання, як суспільних відносин, що регулюються нормами права, спеціально створеними законодавцем для таких цілей.

Наприклад, під предметом міжнародного приватного права розуміються приватноправові відносини міжнародного характеру або міжнародні приватноправові відносини [362, с. 10]. На думку авторів підручника з цивільного права: «Цивільне право складається з правових норм, що регулюють суспільні відносини. Предмет цивільного права також становлять суспільні відносини. Тому поняття предмета тісно пов’язане з питанням про те, які суспільні відносини регулюються нормами цивільного права? Без відповіді на це питання важко зрозуміти, що ж являє собою цивільне право» [123, с. 3].

Очевидно, предмет правового регулювання – одна з основних й найбільш часто вживаних категорій в загальній теорії права. Більше того вона зобов’язана своїм «народженням» саме теорії права і тому важливо, щоб це поняття було чітко визначено. Якщо звернутися до теоретико-правового визначення предмету правового регулювання то можна констатувати, що основні розбіжності відносно цього поняття полягають у тому, що більшість з науковців вважають предметом правового регулювання суспільні відносини, а на думку інших – це поведінка суб’єктів.

Наприклад, у радянській теорії права П.І. Стучка, О.С. Іоффе М.Д. Шаргородський розглядали в якості предмета правового регулювання суспільні відносини, а правове регулювання визначали, як організований державний вплив на них за допомогою закону а також розуміли правове

регулювання як класовий регулятор суспільних відносин [529, с. 57-59; 184, с. 217]. У ті часи існувала й інша позиція, згідно з якою предмет правового регулювання складають не суспільні відносини, а поведінка суб'єктів. Так, різними юридичними формами впливу держави на поведінку суб'єктів суспільних відносин розумів правове регулювання Л.С. Явич, головну особливість якого він вбачав у встановленні прав та обов'язків [647, с. 26-29]. Аналогічної позиції дотримувався й С.С. Алексєєв [16, с. 287]. Головне призначення правових норм представники зазначеної позиції вбачали в програмуванні поведінки людей, а правове регулювання розглядали, як результат реагування суб'єктів на правовий вплив [337, с. 88-89].

Аналіз наукової юридичної літератури свідчить, що і дотепер більшість учених, зокрема М.М. Марченко, розуміють предмет правового регулювання як сукупність суспільних відносин [342, с. 266].

Слід зазначити, що деякі автори розрізняють предмет і об'єкт правового регулювання. Так, В.С. Нерсесянц виділяє об'єкт правового регулювання, в якості якого виступають суспільні відносини і його загальний предмет, що являє собою загальний правопорядок у сфері всіх регульованих суспільних відносин [394, с. 434-435].

Особливу думку щодо предмету правового регулювання висловлював В.Д. Сорокін, який вперше в теорії права запропонував розглядати в якості предмета правового регулювання єдиний предмет для всієї системи права в цілому, обґрунтовуючи свою точку зору тим, що неможливо говорити про системний характер права, підкреслювати його цілісність, як юридичної реальності й ігнорувати, за загальним правилом, існування в системі права свого, єдиного предмету правового регулювання. При цьому єдиний предмет у вченого також складають відносини соціально-правового середовища [520, с. 10].

Враховуючи відсутність серйозних протиріч між зазначеними міркуваннями, ми вважаємо, що можна погодитися з А.В. Поляковим, який визнає невиправданими суперечки в трактуваннях предмета правового

регулювання, яке склалося в теорії права, оскільки очевидно, що право (якщо під правом розуміти створені державою нормативи поведінки) впливає на поведінку суб'єктів та регулює її, при цьому, саме поведінкові акти лежать в основі суспільних відносин, у зв'язку з чим не буде помилкою, на його думку, вважати, що предметом правового регулювання є суспільні відносини, які регулюються через поведінку суб'єктів соціальної взаємодії [453, с. 443].

Отже, затвердивши державу в якості головного і фактично єдиного творця правових норм, вітчизняна теорія права розвиває цю концепцію, цілком поширюючи її на правове регулювання та його предмет. У підручниках з теорії права записано, що «предмет правового регулювання відповідає на питання: «що регулюється правом?». До нього відносять ті різновиди суспільних відносин, дій індивідів та їх колективів, які об'єктивно можуть бути врегульовані правом та за даних умов вимагають юридичного впливу. А також представлений зміст (склад) відносин, що регулюються нормами права – суб'єкт, об'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторона. Якщо ж ми захочемо дізнатися, що являють собою відносини, які підлягають правовому регулюванню, у відповідних підручниках ми зустрінемо таке формулювання: «в предмет правового регулювання входять ті суспільні відносини, які об'єктивно можуть бути врегульовані правом» [453, с. 444].

Водночас, В.В. Лазарєв зауважує, що не всі дії чи відносини соціальних суб'єктів можуть ставати об'єктом правового впливу, а лише певна їх частина, саме ті з них, які мають нормативний характер, тобто типові для даних умов та повторювані, ті, що відрізняються масовим (потенційним або реальним) проявом, піддаються державно-правовому контролю, можуть бути переведені на мову права, формалізовані [292, с. 117].

На наш погляд, таке формулювання, не визначає коло суспільних відносин, які можуть бути врегульовані правом і відносини, втручання держави в які неприпустимо, скоріше навпаки, воно надає можливість законодавчим державним органам надати формалізовану форму фактично будь-яким суспільним відносинам. Наприклад, якщо мова йдеться про саморегульовані

громадські організації, то виникає питання про правомірність втручання держави в процес регулювання відносин, пов'язаних з їх діяльністю. Подібна ситуація відбувається й з підприємницькою діяльністю, коли законодавчий орган приймає закони, що встановлюють значну кількість різних правил і вимог, у результаті чого суб'єкти цієї діяльності відмовляються від їх здійснення внаслідок занадто складних і заплутаних процедур.

На думку А.В. Полякова, до сфери правового регулювання мають входити ті відносини, які об'єктивно потребують правового опосередкування і «вписуються» в правову структуру. Це означає, що вони займають своє місце в ієрархії соціальних цінностей, можуть бути змодельовані в правовій нормі й перекладені на мову суб'єктивних прав та обов'язків [453, с. 440].

Деякі вчені розглядають предмет правового регулювання виключно, як сукупність суспільних відносин. Наприклад, В.І. Гойман під ним розуміє певне коло суспільних відносин, які за своєю специфікою можуть і мають бути врегульовані правом [114, с. 63]. Досить оригінальний підхід був запропонований М.А. Лукашевим, який вважає, що предмет правового регулювання являє собою ієрархічно упорядковану сукупність елементів, кожен з яких являє собою загальний, галузевий, конкретно-нормативний рівень системи права, при цьому до предмету правового регулювання входять нормативні моделі суспільних відносин [312, с. 49]. Подібна позиція, на нашу думку, ґрунтується на змішуванні двох різних категорій: предмета правового регулювання та правовідносин, як ідеальної моделі суспільних відносин.

Інші науковці вважають, що предметом правового регулювання, є поведінка людей, оскільки в суспільних відносинах відсутні будь-які внутрішні елементи. Звичайно, такий підхід викликає певні сумніви: елементи суспільних відносин, які входять до предмету правового регулювання, не визначені, але їх невизначеність ще не означає їх відсутності.

Отже, право, на нашу думку, покликане визначити елементи суспільних відносин, які входять до предмету правового регулювання. Для визначення різновидів таких відносин пропонуємо виокремити основні ознаки, що

складають предмет правового регулювання та які дозволяють відрізнити їх від відносин, котрі не входять до вказаної системи: загальнозначимість – це ознака, що притаманна суспільним відносинам виключно в тому випадку, якщо для кожного соціального суб'єкта цих відносин, має значення не особа іншого учасника, а об'єкт (те, з приводу чого вони виникли), зміст (можлива чи необхідна поведінка), підстави виникнення та припинення даних відносин. Причому, ці елементи мають значення для кожного суб'єкта, що вступає в дані відносини, а вони самі (відносини) мають значення для суспільства в цілому; вольовий характер, який виражається в тому, що кожен суб'єкт даних суспільних відносин володіє волею, яка відіграє найважливішу роль у визначенні їх поведінки. Крім того, вольовий характер дозволяє відрізнити суспільні відносини як тип соціального зв'язку, від соціальних законів, яким має відповідати їх правове регулювання. Але ця ознака не вказує на неможливість виступати учасниками таких відносин осіб, які з тих чи інших причин не здатні висловлювати свою волю і мають можливість діяти в межах відносин через свого законного представника. Вольовий критерій також припускає, що не повинні встановлюватися права та обов'язки щодо об'єктів, впливати на які суб'єкт не може; повторюваність суспільних відносин виражається в тому, що вони широко поширені в суспільстві та періодично виникають, існують і припиняються; стійкість або стабільність – це властивість суспільних відносин, зміст яких об'єктивно не залежить від особистісних характеристик їх суб'єктів. Такі відносини можуть бути формалізовані. Міжособистісні відносини, зміст яких багато в чому залежить від особистісних характеристик суб'єктів, у предмет правового регулювання не входять.

Таким чином, предмет правового регулювання – це сукупність загальнозначущих вольових повторюваних стійких суспільних відносин, що врегульовані або мають бути врегульовані нормами права.

Розгляд питання про предмет правового регулювання, на нашу думку, буде неповним без аналізу видів суспільних відносин, що входять до предмету правового регулювання. В юридичній літературі до таких видів відносять

економічні, політичні відносини і відносини з підтримки й захисту існуючого правопорядку [100, с. 53]. Але для поглибленого аналізу правового регулювання, доцільним є розподіл відповідних суспільних відносини за такими групами: 1) відносини, для регулювання яких встановлюється норма права; 2) відносини, що пов'язані з процесом встановлення норми права; 3) відносини, пов'язані зі встановленням індивідуальних приписів; 4) відносини, пов'язані з процесом реалізації суб'єктивних прав і обов'язків учасників базових відносин.

Аналізуючи об'єкт і предмет правового регулювання можна виявити наступну закономірність у взаємодії між ними: перший, разом з його компонентами, може породжувати суспільні відносини, що входять до другого (наприклад, здійснення підприємницької діяльності). Так, В.Д. Сорокін вважає, що в предмет правового регулювання входять не всі суспільні відносини, а лише ті з них, які об'єктивно, з цілого ряду причин потребують саме юридичного, тобто в принципі уніфікованого впливу на них з боку держави або відносини різного змісту, в юридичному регулюванні яких суспільство і держава безпосередньо зацікавлені [520, с. 15].

Таким чином, важливість та значення визначення предмету правового регулювання не можна недооцінювати, у зв'язку з чим спірним видається таке його трактування, згідно з яким констатується лише факт необхідності впливу на такі відносини з боку держави. Очевидно, що зміни стосуються не тільки потреб суспільства в цілому, але й інтересів конкретних осіб. Таким чином, ми вважаємо що, недостатньо й навіть небезпечно визначати зацікавленість виключно держави стримуючим критерієм правового регулювання.

Отже, на підставі вищевикладеного, можна стверджувати, що загальноприйняте у теорії права визначення предмету правового регулювання не відображає всієї його складності й суперечливості, а зводиться лише до волі законодавця. Як справедливо зауважує Ю.І. Гревцов, традиційна відповідь на питання в дусі зрозумілого впливу права на суспільні відносини представляється надто загальним і недостатнім [128, с. 149].

На наш погляд, дослідження предмета правового регулювання, як й інших

юридичних конструкцій, необхідно здійснювати з урахуванням умов соціального життя, у ході якого предметна діяльність людей трансформується у відповідні правові форми і мовні визначення.

Правове регулювання являє собою цілісний процес упорядкування суспільних відносин, що виникає через взаємодію його системних елементів. Тобто процес правового регулювання являє собою складну взаємодію елементів, які визначають методологію, специфіку цього регулювання та особливості способів, за допомогою яких воно здійснюється. І тому єдиний предмет правового регулювання (суспільні відносини, які потребують правового захисту та правових гарантій з боку держави), має свої особливості та різний зміст, залежно від способів правового впорядкування цих суспільних відносин.

У зв'язку з цим, процес правового регулювання не можна зводити лише до волі законодавця та його дій, що спрямовані на впорядкування суспільних відносин.

Так, правове регулювання у сфері правотворчості не зводиться виключно до дій уповноважених державою органів щодо прийняття нормативно-правових актів. Специфіка способу упорядкування суспільних відносин у цій сфері визначає особливості змісту відповідного предмету: правове регулювання у сфері правотворчості здійснюється в суспільстві спонтанно у взаємодії людей, що вступають один з одним у суспільні відносини.

Оскільки процес формування права та регулювання суспільних відносин за допомогою права – це спонтанний процес, то мета, як така, у такого процесу відсутня, однак зміст процесу безумовно, можна охарактеризувати, як задоволення потреб суспільства у врегулюванні конкретної сфери правовідносин. Причому, на відміну від правового регулювання, що здійснюється у сфері законотворчості, вказана мета не стоїть перед конкретними суб'єктами цього процесу. Особи, які вступають у відносини між собою, переслідують свої конкретні цілі, що ніяк не пов'язані з метою правового регулювання. Однак, той правовий порядок, що досягається в процесі правового регулювання, обумовлений об'єктивними потребами суспільства. Як зазначає

Ф.А. Хайєк, в іншому сенсі можна сказати, що порядок починається з цілеспрямованих (purposive) дій його елементів, де «мета» не означає нічого іншого, крім того, що їх дії спрямовані на підтримку або відновлення цього порядку [590, с. 57].

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що кінцева мета правового регулювання полягає у створенні умов для розвитку права та його ефективного функціонування, визнання суспільством основоположних правових ідей та адаптації права до сучасних потреб його членів. Так, на думку Ю.І. Гревцова, глобальна мета правового регулювання полягає в зміцненні ідеї права в суспільстві і на цій основі стійкому правовому розвитку, при якому право стає найважливішою функцією громадського життя [128, с. 149]. Відповідно, такою метою й особливостями предмета визначаються й завдання правового регулювання в конкретних сферах його реалізації.

Розглядаючи, особливості предмету правового регулювання у сфері законотворчості, А. Нашиц зазначає, що процес створення права поділяється на дві стадії. Перша характеризує процеси пізнання та оцінки психологічних і вольових чинників, аналізу правоформуючих чинників і виразу на цій основі панівної волі. На цій стадії процес створення права відрізняється гнучкістю, різноманітністю та динамізмом. Потім соціальні джерела права обумовлюють перехід до другої стадії законотворчості – визначенню правових рішень, норм позитивного права. Це досягається завдяки юридично значимим діям органів, які уповноважені на видання правових норм [370, с. 180].

Специфіка суспільних відносин, що виникають в процесі законотворчості, на нашу думку, полягають, у тому, що це вже не спонтанний, а заздалегідь обдуманий процес пошуку та формулювання правил у письмовій формі. Причому, мова йде не тільки про пошук «правил справедливої поведінки» з метою закріплення їх у нормативних правових актах і вирішення судових спорів, а ще й про «правила організації» [590, с. 57].

Таким чином, зміст суспільних відносин у сфері законотворчості характеризується вже діями законодавця, органів виконавчої влади та суду.

Основне завдання суб'єктів правового регулювання у сфері законотворчості полягає в тому, щоб відшукати «правила справедливої поведінки», надати їм офіційної форми вираження й гарантувати їх дотримання, для чого потрібно створення організації, яку ми називаємо державою. Держава не тільки примушує до виконання «правил справедливої поведінки», а й здійснює управління суспільством у відповідності із зазначеними правилами.

Крім того, на етапі законотворчості, перед суб'єктами стоїть ще одне дуже важливе завдання – створення «правил організації», тобто особливих правил, що визначають структуру, цілі та функції самого державного апарату, всієї системи організації суспільства в межах державного правління, що сприяють проведенню законів у життя. При цьому можна навести приклад ставлення англійських судів до Закону: «Закон вище короля, тому що і король, і всі його піддані підкоряються закону, і без нього не було б ні короля, ні королівства» [303, с. 78].

Тут важливо розуміти, що держава створює тільки умови для реалізації правил, які формуються «стихійно», а не самі «правила справедливої поведінки». Правила, які держава може винаходити – це закони та інші нормативно-правові акти, що визначають функції і повноваження державних органів, необхідні для підтримки порядку й функціонування держави. Правила, що спрямовують дії людей в межах організації, відрізняються тим, що це завжди конкретні, а не абстрактні, на відміну від «правил справедливої поведінки», норми виконання запропонованих завдань. «Правила справедливої поведінки» навпаки абстрактні та не залежать від конкретних цілей.

У здійсненні правового регулювання можна доповнювати і покращувати «правила організації», оскільки мета правового регулювання у сфері законотворчості полягає в тому, щоб удосконалювати й втілювати в життя правила, що сприяють правореалізації. У той же час, ми вважаємо, що, не варто намагатися покращувати й доповнювати норми права, що формуються спонтанно. Як влучно зауважує Ф.А. Хайєк, якщо деякі дії стануть спрямовуватися іншою силою, яка прагне до інших цілей і враховує інші знання,

цей баланс неминуче буде зруйновано [590, с. 69]. Іншими словами, в цьому й полягає суть аргументів проти втручання та вторгнення держави в стихійний процес правотворення. Щодо «правил організації», то, варто погодитися з думкою вчених, які розрізняють поняття законотворчості і нормотворчості, як процеси створення норм закону та підзаконних нормативно-правових актів. На наш погляд, у разі створення «правил організації» – це в основному відомчі нормативно-правові акти, які видаються органами влади для забезпечення функціонування відповідних державних структур, доцільніше називати цю складову законотворчого процесу нормотворчістю, щоб попередити обґрунтовані звинувачення в тому, що буквальне тлумачення поняття «законотворчість» не має на увазі прийняття підзаконних нормативно-правових актів.

Слід звернути увагу ще на одну сферу, в якій здійснюється правове регулювання – це сфера законодавчого регулювання, тобто впорядкування відносин, що засноване на законодавчих приписах або положеннях інших нормативно-правових актів. Воно на відміну від законотворчості (процесу «створення» закону) являє собою процес реалізації правових норм, закріплених у нормативно-правових актах. Однак, не перестає, при цьому розглядатися у складі процесу правового регулювання оскільки останнє, здійснюється за допомогою все тих же правил, тільки вже безпосередньо в процесі реалізації нормативно-правових актів суб’єктами суспільних відносин.

Специфіка змісту суспільних відносин у сфері законодавчого регулювання полягає в тому, що впорядкування відносин здійснюється як за допомогою вже закріплених в нормативно-правових актах положень («правил справедливої поведінки»), відкритих та гарантовано захищених державою шляхом надання їм офіційної форми вираження, так і «правил організації».

Отже, правове регулювання представляє собою певну систему нормативного впливу на загальнозначущі вольові повторювані стійкі суспільні відносини, що утворюють його предмет, шляхом надання цим відносинам юридичної форми через визначення їх основних елементів, а також через

регламентацію процесів правотворчості, встановлення індивідуальних приписів, реалізацію прав та обов'язків, що належать суб'єктам цих відносин і правозастосування. Тобто, система правового регулювання являє собою відкриту складну багаторівневу ієрархічно структуровану динамічну систему, яка складається з ряду елементів. До її елементів слід віднести: об'єкт, предмет, метод, принципи, цілі, способи, механізм правового регулювання, а також встановлення правових норм, індивідуальні приписи, які не є результатом правозастосування, суспільні відносини, реалізація прав та обов'язків їх учасників відносин і правозастосування.

2.3. Теоретичні та практичні аспекти типології механізму правового регулювання

Типологізація будь-яких процесів або явищ завжди стикається з проблемою адекватного співвідношення її теоретичних результатів з фактичною реальністю. Відповідно, питання типів механізму правового регулювання можна сформулювати, як проблему вибору різновиду впливу на суспільні відносини, що відповідає об'єктивним умовах їх функціонування.

Серед науковців існує думка, що одні й ті ж відносини можна врегулювати різними шляхами. Так, І.А. Покровський зазначав, що в найдавнішу епоху держава не втручалася у сферу кримінального права, відносячи відповідні протиправні прояви до категорії приватноправових. Але згодом, держава починає контролювати такі відносини, усуваючи волю зацікавлених осіб визначаючи положення злочинця виключно волею влади, веліннями, що витікають з єдиного центру. Таким чином, кримінальне право трансформувалося у публічне [450, с. 229]. На переконання Б.Б. Черепахіна, вибір тієї чи іншої форми правового регулювання залежить від змісту регульованих відносин, але, твердження, що відносини певного змісту завжди вимагають саме такого, а не іншого прийому їх регулювання абсолютно б не відповідало дійсності [602, с. 129]. У свою чергу В.В. Лаптєв зазначає, що однакові методи регулювання можуть застосовуватися до окремих різновидів суспільних відносин [300, с. 32].

Подібної точки зору дотримується й В.Ф. Яковлєв [651, с. 117-118], який припускає можливість використання різних правових форм для регулювання однотипних відносин.

Слід зазначити, що в юридичній науці здійснювалися спроби вирішення цієї вельми актуальної теоретико-правової проблеми через визначення критеріїв механізму правового регулювання. Серед них, зокрема, такі що визначають характер соціальних зв'язків та явищ, які характеризують предмет правового регулювання в його динаміці, постійному розвитку [521, с. 305]. Виходячи з того, що фактичний вибір шляхів упорядкування суспільних відносин відбувається при встановлені норм права, П.С. Елькінд вказувала, що застосування конкретного методу та способу правового регулювання в кримінально-процесуальній сфері цілком залежить від волі законодавця, хоча й враховує відповідну специфіку [639, с. 113].

Саме метод встановлення і реалізації того чи іншого правила поведінки розглядається в юридичній науці в якості базового критерію класифікації типів правового регулювання. Під методом правового регулювання розуміють специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, що здійснюється за допомогою юридичних засобів [550, с. 331], який характеризується: колом суб'єктів, яких держава визнає правоздатними і дієздатними; змістом та обсягом правового статусу суб'єктів певних відносин; порядком встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів; ступенем визначеності змісту юридичних прав та обов'язків; співвідношенням основних регулятивних засобів впливу на поведінку (дозволів, зобов'язань і заборон); порядком (процедурою) реалізації юридичних прав та обов'язків; способами примусового забезпечення прав та обов'язків.

Варто наголосити, що тип правового регулювання являє собою усталену теоретичну категорію, у межах якої визначається співвідношення припустимої та неприпустимої поведінки суб'єктів правовідносин. Як правило, виділяються два основні типи – загальнодозвільний і спеціальнодозвільний.

На нашу думку, саме тип правового регулювання відображає соціально-

юридичну специфіку правового регулювання, порядок правового впливу та його спрямованість, і тому доцільно визнати підґрунтям типологізації наступні логічні конструкції:

1) правомірною визнається будь-яка поведінка, крім прямо забороненої чинним законодавством. На цій формулі заснований загальнодозвільний тип правового регулювання, в межах якого законодавець на підготовчому етапі за допомогою імперативного методу встановлює заборони і таким чином моделює варіанти неприпустимої поведінки. У полі загальнодозвільного типу правового регулювання створюються умови максимального забезпечення можливої міри свободи та активності суб'єктів, передумови недопущення переростання свободи особи у свавілля, яке обмежує права й інтереси інших осіб і суспільства в цілому; 2) правомірною визнається виключно та поведінка, яка прямо визначена такою чинним законодавством. Це означає, що можливість учасника правових відносин такого типу обмежується здійсненням тільки прямо передбачених нормативно-правовим актом дії. Відповідно поведінка, що не врегульована нормативно-правовим актом, вважається протиправною.

При цьому слід зазначити, що ні загальнодозвільний, ні спеціальнодозвільний типи правового регулювання не існують в чистому вигляді. На їх поєднання впливають різні чинники – історичні традиції, рівень культури, характер правової системи, особливості регулювання відносин тощо. При аналізі їх поєднання слід мати на увазі, що загальні дозволи можуть безпосередньо породжувати юридичні наслідки (відсутність прямої заборони на укладення будь-якого договору). А загальні заборони такої можливості не мають (значення підстав для визначення неправомірності поведінки можуть мати тільки конкретні норми, виконання або невиконання яких свідчить про факт правопорушення).

Важливе значення для вирішення проблеми співвідношення типів правового регулювання має також питання про їх межі, встановлення яких необхідно, насамперед, для того, щоб здійснити розмежування сфер публічноправового та приватноправового регулювання й уникнути конфліктів,

які пов’язані з протиріччями різноспрямованих суб’єктивних інтересів.

З одного боку, перший з розглянутих нами тип правового регулювання не повинен сковувати ініціативу суб’єктів правових відносин, має ґрунтуватися на законах, а не на інструкціях чи інших відомчих нормативно-правових актах, які не дають людині реальної можливості для її самореалізації. З іншого – другий тип не має перетворюватися в зловживання дозволами.

У найбільш загальному вигляді неприпустимість зловживання правом встановлена в ст. 23 Конституції України, згідно з якою кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей [234]. Це означає, що неприпустимість зловживання правом є конституційно закріпленим загальноправовим принципом у вигляді загальної заборони, який зумовлює порядок реалізації всіх прав і свобод.

Таким чином, при загальнодозвільному типі, вид і міра можливої поведінки суб’єкта залежить від наявності або відсутності її прямої заборони в правовій нормі. У разі відсутності такої заборони – поведінка учасника (за умови, що вона не суперечить сутності та принципам права, меті та завданням правового регулювання) вважається правомірною. У такому разі діє юридична формула «дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом».

Зміст спеціальнодозвільного типу зводиться до нормативного встановлення чіткого переліку дозволених дій, за умови заборони всіх інших, які не передбачені чинним законодавством [249, ч. 1 ст. 86]. Тобто, вихідним є нормативне положення, згідно з яким особа може обирати лише ті форми поведінки, що безпосередньо встановлені в чинному законодавстві. У цьому випадку діє інша юридична формула – «заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом».

У демократичній державі застосування першого з названих типів (загального дозволу) є характерним для врегулювання насамперед поведінки людей, а другого (загальної заборони) – для врегулювання діяльності органів державної влади та їх посадових осіб. У цих типах правового регулювання законодавець використовує своєрідний техніко-правовий прийом, що полягає у

встановленні загального правила (дозволу або заборони) з подальшим виведенням винятків з нього. Указані типи обумовлені насамперед тим, що право можна визнати нормативною формою вираження свободи через формальну рівність людей [551, с. 142-143], виходячи з чого право обмежує свавілля поведінки суб'єкта, забезпечуючи існування його свободи. Таким чином, зазначені обмеження здійснюються виключно встановленням переліку заборонених дій і дозволу на всі інші (загальнодозвільний тип) або ж дозволі на конкретні дії та забороні решти (спеціальнодозвільний тип).

У науковій літературі пропонується різна класифікація типів правового регулювання, зокрема, на цивільно-правовий, адміністративно-правовий, кримінально-правовий [521, с. 73]. При цьому, кожен з них є варіантом єдиного методу правового регулювання, в якому один з його елементів є переважаючим, тобто прямим регулятором, а інші – виконують функцію його забезпечення. Але слід зазначити, що запропонована класифікація може використовуватися тільки тоді, коли необхідно встановити межі дозволеної поведінки суб'єкта права. Коли ж мова йде про інші сфери відносин, що регулюються шляхом визначення суб'єктивних прав і обов'язків його учасників, то застосовувати цю класифікацію складно у зв'язку з тим, що не можна визначити елемент, який буде домінувати. Припустимо, що домінує дозвіл, але він має передбачати відповідні зобов'язання і заборони, бо за допомогою дозволу встановлюються тільки суб'єктивні права, існування яких неможливе без суб'єктивних обов'язків активного чи пасивного типу, що встановлюються приписом або забороною. В іншому випадку суб'єктивні права без обов'язків і заборон перетворяться на декларації, а норми, що їх містять перетворяться на фіктивні.

Тобто дана класифікація типів правового регулювання має значення лише за умови, коли його об'єктом є поведінка суб'єкта суспільних відносин. Однак вона виявляється недостатньою, бо не дозволяє розкрити вплив способів правового регулювання на формування того чи іншого типу правовідносин, виходячи з можливості обох типів врегулювати поведінку тільки одного суб'єкта права, визначаючи її правомірні межі.

Отже, механізм правового регулювання має своєю основною цільовою установкою юридичне забезпечення законних інтересів усіх представників соціуму (як індивідів, так і колективів) та запобігання можливих утисків цих інтересів з боку окремих осіб.

Вибір типу механізму правового регулювання, поза всяким сумнівом, виникає у всіх сферах впливу на суспільні відносини. Він складає частину більш масштабної проблеми – забезпечення збалансованості інтересів різних учасників правових відносин та волі законодавця. У цьому контексті видається слушною думка, що розвиток суспільних відносин покликаний знайти баланс між публічними та приватними інтересами, який забезпечить стабільний розвиток всього суспільства і вимагає об'єктивного уявлення про роль категорії «інтерес» в розмежуванні приватного та публічного права [289, с. 23].

Водночас викликають сумніви прагнення деяких науковців до розширення приватноправових методів при регулювання суспільних відносин. Справа в тому, що їх застосування все одно буде обмеженим виходячи з того, що відносини, учасником яких є держава, виступають як правило, предметом регулювання норм публічного права.

Наприклад, означену проблему яскраво ілюструє вибір типу механізму правового регулювання в сфері оподаткування. З одного боку, необхідність у застосуванні публічно-правового типу здається очевидною, однак, суперечливість питання полягає у межах подібного впливу. Проголошення людини найвищою соціальною цінністю дає підстави вважати бажання платника до зниження обсягу податків правомірним, але такі дії вступають у колізію з порядком їх сплати, хоча й не суперечать самому законному механізму зменшення платежів. У такому випадку, платник податків виходить із конституційних гарантій права власності. З іншого боку, стаття 67 Основного Закону України встановлює конституційний обов'язок сплачувати податки і збори, який, за своїм характером є саме публічно-, а не приватноправовим, виходячи із забезпечених даною нормою інтересів всього суспільства [234]. Саме тому держава й здійснює правове регулювання даних відносин для захисту

прав та інтересів не тільки платників податків, але й інших членів суспільства.

Наведений приклад передбачає субординацію суб'єктів таких правових відносин, один з яких є носієм владних повноважень, а інший – обов'язку. Підставою відповідної вимоги першого суб'єкта є норма закону, що регулюють відносини публічно-правового змісту та передбачають однобічний характер зобов'язань іншого й тому цей приклад юридичної суперечки знаходиться в полі публічного, а не приватного права. Тобто, інтерес окремої особи протиставляється інтересу всієї держави, ігнорування якого може унеможливити виконання нею своєї соціальної функції.

При цьому, зазначимо, що питання, пов'язані з поєднанням публічно- і приватноправових механізмів у регулюванні відповідних відносин також стосується й захисту прав їх учасників, механізм якого, на думку дослідників, за своєю суттю наближений до приватноправового [496, с. 37].

Публічно-правовий тип правового регулювання передбачає режим централізованого встановлення правових приписів, тому проблема співвідношення централізованого та договірного способу впливу на суспільні відносини є дуже актуальною. Так, аспектам співвідношення різних типів механізмів правового регулювання велика увага приділяється в адміністративно-правовій сфері [518], але відповідні дослідження, як правило, стосуються питання податкового законодавства, договорів, кредитів, порядку забезпечення виконання податкових зобов'язань тощо. У той час сучасний рівень національного нормативного забезпечення відповідної сфери суспільних відносин вимагає вдосконалення. При цьому можна стверджувати, що приватноправовий підхід до регулювання, що припускає зміну їх умов, є, недоречним.

За умов неврегульованості подібних відносин, суб'єкти правозастосування нерідко запозичують методи їх упорядкування з цивільно-правової сфери, використовуючи норми Цивільного Кодексу України, що є не завжди припустимим. На наш погляд використання цивілістичних конструкцій при регулюванні публічних відносин, не завжди гарантуватиме ефективність

відповідного механізму, а скоріш навпаки – призведе до збільшення корупційних проявів. Хоча й повністю виключати приватноправовий механізм при регулювання публічно-правових відносин, теж недоречно.

Аналогічні проблеми виникають у випадках, коли учасником приватноправових відносин є держава, наприклад є акціонером декількох акціонерних товариств, що вступають у договірні відносини, тоді виникає питання про її участь у голосуванні щодо укладення відповідної угоди. Але, такий підхід є суто формальним і може викликати недотримання основного принципу цивільного права – рівність усіх учасників цивільних правовідносин. Можливість порушення або обмеження прав будь-якого суб'єкта такої угоди може призвести до конфлікту інтересів, але, якщо держава буде відповідати вказаним законом ознакам, то вона має бути визнана зацікавленою стороною. Крім цього, у разі коли інтереси акціонерного товариства не збігаються з інтересами держави, як його акціонера, публічний характер інтересів останньої не має значення.

У зв'язку з цим, ми вважаємо, що чинне вітчизняне законодавство має передбачати реальний правовий механізм регулювання подібних суспільних відносин. Загальнодержавні інтереси повинні бути забезпечені та гарантовані в усіх сферах її функціонування.

Слід зазначити, що відповідні відносини більшою мірою відповідають публічно-правовому механізму їх регулювання і тому визначені органи, що наділені владними повноваженнями, зобов'язані застосовувати правові приписи в будь-якому випадку та гарантувати й забезпечувати захист прав всіх їх суб'єктів.

Варто наголосити, що в юридичній науці сформовано декілька основних підходів щодо визначення поняття «тип правового регулювання». З одного боку вона розглядається, як спрямованість впливу на суспільні відносини, що залежить від використаних у ньому засобів: дозволів або заборон. З іншого – тип правового регулювання є варіантом єдиного методу правового регулювання, в якому один з його елементів (дозвіл, зобов'язання або заборона) виступає в

якості домінуючого, а решта – забезпечувальні. Крім того, тип правового регулювання виражає глибинні основи права – загальні дозволи та загальні заборони.

На нашу думку, при дослідженні цієї категорії слід виходити з того, що вона є елементом більш загального теоретичного ряду, утвореного поняттям «правове регулювання», продуктом логічної операції, що здійснюється відносно останнього. Тому, методологічною основою для формування та змістовного аналізу поняття «тип правового регулювання» є теорія правового регулювання і теорія типології. Лише логічне і послідовне об'єднання результатів цих двох блоків наукових досліджень дозволить сформулювати наукову дефініцію поняття «тип правового регулювання», а також визначитися з самими його типами.

Загальна теорія права розуміє правове регулювання як вплив на суспільні відносини за допомогою певних правил, шляхом встановлення прав та юридичних обов'язків їх суб'єктів, заснованих на єдиних принципах системи права. Ми вважаємо, що відповідно до цього визначення, підстави диференціації правового регулювання на «державне» та «недержавне» відсутні, виходячи з належності використовуваних засобів до самого права, як регулятора суспільних відносин. На наш погляд найбільш універсальною класифікацією типів правового регулювання є та, що передбачає їх поділ на дозвільно-зобов'язуючий, дозвільно-забороняючий та зобов'язуючий типи [422, с. 139] які можна визначити як: дозвільно-зобов'язуючий – це тип правового регулювання, в якому конкретні дозволи одного суб'єкта, відповідають позитивним зобов'язанням іншого (наприклад, особі надається право отримати страхову суму, а страховик зобов'язаний її виплатити [598, Глава 67]); дозвільно-забороняючий – це тип правового регулювання, при якому конкретним дозволом, що стосується одного суб'єкта суспільних відносин відповідає заборона, що стосується поведінки іншого суб'єкта; зобов'язуючий – встановлення тільки однієї зобов'язаної сторони правовідносин, а суб'єктом, яким управляють може бути будь-яка особа.

Класифікація будь-якого правового явища, в тому числі механізму правового регулювання, є результатом застосування до нього відповідного методу наукового пізнання, за допомогою якого сучасна теорія права розглядає категорію «тип», як специфічний методологічний засіб, що сприяє теоретичному конструюванню фактичної дійсності. Це поняття виникає не з реального буття, а є результатом його наукового пізнання, що абстрактно відтворює найбільш суттєві ознаки об'єктів дослідження та об'єднує їх в окремі типи. На підставі таких рис, з усієї сукупності досліджуваних явищ можна виділити окремий об'єкт, що за певними критеріями, можна визнати представником їх сукупності.

Отже, категорію «тип механізму правового регулювання» доцільно вважати теоретичною конструкцією, яка спроможна продемонструвати наукові уявлення про змістовні ознаки, властивості та внутрішню структуру впливу на суспільні відносини правових приписів.

Виокремлюючи різні типи механізму правового регулювання, на нашу думку доцільним є використання генетичного та структурного методів. Підставою першого підходу в юриспруденції традиційно визнається формаційний підхід, але сучасні умови функціонування державно-правових явищ і виклики, що стоять перед українським суспільством сьогодні, природою яких є євроінтеграційні прагнення й відповідний цивілізаційний вибір вітчизняного громадянського суспільства, вимагають від дослідників змістовного розширення наукових методів пізнання суспільних і правових явищ.

У цивілізаційному розрізі, тип механізму правового регулювання, постає у вигляді «західного» та «незахідного». Специфікою першого є бачення в праві бази упорядкування суспільних відносин, основного засобу реалізації прав та обов'язків, а другий розглядає право, як допоміжний засіб, що сам по собі не породжує прав та обов'язків загального характеру. Накладаючи подібну типологію на вітчизняні суспільні відносини, слід зазначити, що український механізм їх регулювання потрібно віднести до категорії «незахідних», хоча тенденція розвитку й говорить про поступове його наближення до іншого типу. про це свідчить перехід від «сильної влади» до західноєвропейських цінностей

правового регулювання.

Таким чином, механізм правового регулювання в Україні можна охарактеризувати такими типологічними ознаками: наявність кодифікованих нормативно-правових актів, що надає можливість суб'єкту правових відносин, у разі порушення його прав, передбачити результат юридичної суперечки, вирішення якої не передбачає застосування суддівського чи адміністративного розсуду; розподіл права на публічне та приватне, матеріальне та процесуальне, галузі та правові норми на підставі їх узгодженості, усталеності категоріального апарату та правил юридичної техніки; відносна стійкість, наступність законотворчої практики, правових традицій, стабільність системи джерел права.

Визначення внутрішньої будови механізму правового регулювання повинно здійснюватися ґрунтуючись на наступних ознаках: зміст і спосіб формування норм права, різновиди юридичних санкцій та порядок їх застосування, особливості суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правових відносин.

Наслідком такого підходу є встановлення різної структурної типології правового регулювання в різних правових сім'ях. У романо-германському типі можна виокремити публічно-правовий та приватноправовий типи правового регулювання. Вони характеризуються різними способами виникнення правових приписів для організації суспільних відносин: перший передбачає формування відповідних норм державою, а другий припускає їх встановлення суб'єктами суспільних відносин.

За другою ознакою, значенням і порядком застосування санкцій, вказані типи правового регулювання також відрізняються: публічний – завжди передбачає обсяг санкцій та обов'язковість їх застосування, приватноправовий – припускає можливість встановлення санкції та порядку їх застосування сторонами відповідних відносин.

Наступна ознака також накладає певну специфіку на аналізовані типи регулювання. Публічно-правове регулювання, на відміну від приватного припускає встановлення не тільки імперативних обов'язків і заборон, але й

імперативних повноважень, які закріплюються за державним органом чи посадовою особою.

Слід зауважити, що обидва типи правового регулювання представляють суто теоретичну, хоча й відносно стійку конструкцію. Їх застосування теоретично можливе в регулюванні будь-якої сфери суспільних відносин, тому вибір між ними завжди буде залежати від об'єктивних чинників функціонування та розвитку суспільства, що поділяються на правові та неправові, зовнішні та внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні, причини та умови, національні та міжнародні тощо. Але найважливішими з них, на наш погляд, все ж залишаються особливості праворозуміння, принципи права, політичний вплив та процеси глобалізації.

Аналіз чинного вітчизняного законодавства свідчить, що , за умов впливу на одні й ті ж суспільні відносин, можуть використовуватися як приватноправовий так і публічно-правовий типи правового регулювання. Але про ефективність застосованого механізму доцільно вести мову виключно під кутом якості забезпечення ними правомірної поведінки, запобігання протиправним проявам, організації та впорядкуванні складної системи суспільних відносин, що є предметом правового регулювання.

2.4. Загальна характеристика елементів праворегулятивної матерії

Право регулює вельми неоднакові за змістом, складом учасників, підставами виникнення, зміни та припинення суспільні відносини. Через те є природним, що кожна з однорідних груп таких відносин (цивільних, кримінальних, трудових тощо) об'єктивно вимагає особливих підходів до їх врегулювання. Крім того, обрання певних засобів регулятивного впливу, хоча й меншою мірою, але залежить від цілей, що ставить перед собою держава (суспільство) на різних етапах свого функціонування. Зазначені чинники, а також характер політичної та правової систем суспільства, його історичні, культурні традиції та деякі інші обставини зумовлюють наявність досить

специфічного, у кожному випадку, набору елементів правового регулювання, що в свою чергу є наслідком визначення мети цього процесу. Вони характеризуються як статичні та динамічні і включають в себе, зокрема, принципи, способи, методи, типи правового регулювання та інші складові, що потребують подальшого наукового аналізу.

Варто наголосити, що основою цієї системи виступають відповідні принципи правового регулювання, під якими розуміють обумовлені специфікою його об'єкту та предмету, основні ідеї, згідно яким воно здійснюється. Це підтверджується тим фактом, що принципи визначаються як «основні ідеї», «керуючі ідеї», «вихідні положення», «імперативні вимоги», «нормативно-керівні положення» або «основні засади, що лежать в основі функціонування того чи іншого явища, в тому числі й правового» тощо. Вони є різновидом принципів права, оскільки останні є вихідними, визначальними ідеями, положеннями та установками, що формують моральну й організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування правових інститутів, а також відображають сутність та соціальне призначення права, одним із проявів якого є правове регулювання.

Загальна теорія права нараховує декілька різновидів принципів правового регулювання, серед яких є загальні, міжгалузеві, галузеві та інституційні [551, с. 145-147]. Перша з вказаних категорій охоплює принципи, що характерні для системи правового регулювання в цілому і побудована виходячи з їх ролі в ній, а саме свобода учасників правових відносин, їх формальна рівність, справедливість, єдність та диференціація правового регулювання.

У системі правового регулювання зміст категорії «свобода» полягає в тому, що право, здійснюючи упорядковуючий вплив на суспільні відносини, виходить з вільного вибору відповідними суб'єктами варіантів власної поведінки. Але цей принцип не слід абсолютизувати та зводити його до вседозволеності: суб'єкт права є безумовно вільним у власних вчинках та у визначенні лінії своєї поведінки, але небезмежно. Юридичні регулятори обмежують їх поведінку, забезпечуючи існування самої свободи, забороняють її

протиправні варіанти, визначають суб'єктивні права та відповідні їм юридичні обов'язки.

Входження цього принципу до праворегулятивних процесів обумовлюється його втіленням у великій кількості джерел різного юридичного значення. Так, у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки місце свободи в регулюванні суспільних відносин тлумачиться у такий спосіб: «Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всі люди створені рівними і наділені їх Творцем певними невідчужуваними правами, до числа яких належать життя, свобода і прагнення до щастя» [138]. Французька декларація прав людини і громадянина (1789 р.) закріплює, що «Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому… Закон може забороняти лише діяння, шкідливі для суспільства. Все те, що не заборонено законом, те дозволено і ніхто не може бути примушений до дії, яка не передбачена законом» [235, с. 685]. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.) затверджує, що «Кожен має право на свободу та особисту недоторканність» [232].

В аналогічній спосіб закріплена категорія «свобода» і в міжнародно-правових актах. Зокрема, у ст. 3 в Загальної декларації прав людини (1948 р.) записано, що «кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність» [163, с. 4-10], у п. 1 ст. 9 Міжнародного пакту про громадські і політичні права (1966 р.) закріплено, що «…кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність» [455, с. 18], а в п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) стверджується, що «кожен має право на свободу та особисту недоторканність» [232].

У межах правового регулювання принцип свободи відображений в правосуб'єктності особи, у можливості реалізації нею її суб'єктивних прав на власний розсуд. На наш погляд, цей принцип визначається також вольовою ознакою правових відносин: встановленням меж поведінки суб'єкта, адже за Гегелем, свобода є субстанція і основна її властивість така ж, як маса є основною властивістю тіла [107, с. 407]. Вступаючи в суспільні відносини, їх учасники реалізують власну свободу, невизнання якої заперечує саму їх

наявність.

Наступним принципом правового регулювання є принцип формальної рівності, що, означає недопущення дискримінації суб'єкта правових відносин, тобто протиправного погіршення його правового стану відносно інших учасників.

Реалізація принципу свободи також забезпечується його формальним закріпленням у цілому ряді міжнародно-правових документів та у вітчизняному законодавстві. Так, у ч. 2 ст. 24 Конституції України зазначено, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовним або іншими ознаками», а в ч. 3 ст. 22 «не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [234].

При цьому слід відрізняти дискримінацію від надання правових пільг, тобто правомірного поліпшення правового стану окремих категорій суб'єктів, які в силу своєї специфіки не можуть здійснювати права та обов'язки нарівні з іншими й потребують правового захисту держави. Отже, пільга – це правомірне поліпшення правового стану, а дискримінація – його протиправне погіршення.

До системи правового регулювання слід включити й принцип справедливості, в основі якого лежить положення про взаємозумовленість суб'єктивних прав та юридичних обов'язків і залежність тяжкості юридичної відповідальності від рівня суспільної небезпеки правопорушення [335, С. 552-553].

Деякі вчені вважають, що до принципів правового регулювання також відноситься й принцип пропорційності, який передбачає обов'язкову наявність причинного зв'язку між рішеннями і діями органів державної влади, з одного боку та цілями, заради яких ці дії здійснюються – з іншою [157, с. 17]. У той час, інші заперечують існування цього принципу в так званому «чистому вигляді», стверджуючи, що він є проявом попереднього – принципу справедливості [233, с. 117].

Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що в правовому регулюванні

«пропорційність» є одним з проявів «справедливості», виходячи з наявності «несправедливих» правових норм, що встановлюють обмеження, які є неспівмірні з цілями їх встановлення. Отже, пропорційність правових обмежень є одним з проявів принципу справедливості в регулюванні суспільних відносин.

Також не можна заперечувати єдності та диференціації правового регулювання, що полягає не в аналогічності чи однаковості правового регулювання різних сфер суспільного життя, а в наявності специфічних засобів, які входять до єдиної системи правового регулювання в загальному його розумінні. Підґрунтям цього принципу є сама система права (єдність правового регулювання), у межах якої всі наявні правові засоби (диференціація правового регулювання) не повинні суперечити один одному. Диференціація передбачає наявність певних відмінностей в правовому регулюванні різних сфер суспільного життя, що разом складають єдиний предмет правового регулювання. Цей принцип проявляється в наявності різних галузей та інститутів права, кожен з яких має свій специфічний предмет, принципи, способи та засоби регулювання і в тому, що правове регулювання суспільних відносин в одній державі, може сильно відрізняться від правового регулювання подібних відносин в іншій. Це пов’язано з різними уявленнями людей про належний стан суспільних відносин у різних правових системах, з особливостями правосвідомості та правової культури, що склалися в тому чи іншому суспільстві, з рівнем і ступенем його розвитку.

Слід зазначити, що різноманіття цілей правового регулювання обумовлює застосування його особливих способів – первинних засобів правового впливу на поведінку осіб, що пов’язані з наділенням їх суб’єктивними юридичними правами або покладанням на них юридичних обов’язків [550, с. 423], тобто прийомів юридичного впливу, що регламентують правову поведінку суб’єктів суспільних відносин. Серед них традиційно виділяються наступні: 1) дозвіл - надання особі можливості (суб’єктивного права) самостійно приймати рішення щодо реалізації передбачених правовими нормами варіантів власної поведінки (наприклад, безоплатне здобуття вищої освіти) [234, ч. 3 ст. 53]); 2) зобов’язання

– юридично закріплена необхідність (активний юридичний обов'язок) певної поведінки суб'єктів (наприклад, оплата податків і зборів) [234, ч. 1 ст. 67]); 3) заборона – юридична необхідність утриматися (пасивний юридичний обов'язок) від певної поведінки (наприклад, утворення та діяльність заборонених законом політичних партій і громадських організацій) [234, ч. 1 ст. 37]).

Способи правового регулювання закріплюються або в гіпотезі та диспозиції правової норми, або в індивідуальному приписі. Тобто, існують нормативна та індивідуальна форми способів регулювання [21, с. 61-64]. А це означає можливість перетворення їх нормативності в індивідуальність, надаючи правовому регулюванню динаміку та пропонуючи конкретній особі утримуватися від порушення заборони, виконати певний обов'язок або скористатися наданим їй дозволом.

Ґрунтуючись на такому припущенні І.А Міннікес акцентує увагу саме на способах індивідуального правового регулювання та пропонує таку їх класифікацію:1) конкретні – чітко визначені варіанти поведінки, що не допускають жодних відхилень, ґрунтуються на одному з названих вище способів, однозначно сформульовані та адресовані конкретній особі (особам); 2) варіативні – передбачають кілька варіантів поведінки, в залежності від того, як буде розвиватися ситуація; 3) умовні – діють тільки з настанням умов, що передбачені в нормі права або індивідуальному приписі [367, с. 28].

Слід відзначити, що способи правового регулювання, які закріплені на нормативному рівні – статичні й вони стосуються кожного суб'єкта, на якого поширюється дія цієї правової норми, а індивідуалізація приписів тягне виникнення конкретних правових відносин.

Способи правового регулювання також розрізняються залежно від спрямованості їх впливу (матеріальні – встановлюють конкретні суб'єктивні права й обов'язки та колізійні – визначають норму, що застосовується в конкретному випадку) [122, с. 19]; виходячи з їх обсягу (загальні – містять заборону чи дозвіл на здійснення дій, крім прямо дозволених або заборонених законом та конкретні – регламентують конкретні дії суб'єктів права та їх правові

наслідки) [239, с. 71]; на підставі особливостей їх закріплення і встановлення (нормативні – закріплені в нормах права та індивідуальні – закріплені в індивідуальних розпорядженнях [304, с. 98]).

Поряд зі способами, юридична наука також використовує категорію метод правового регулювання. У більшості джерел відзначається, якщо предмет правового регулювання відповідає на питання «що?», які саме відносини між суб'єктами регулюються тим або іншим структурним елементом системи права, то метод правового регулювання визначає «яким чином?», за допомогою яких прийомів, способів, засобів, той чи інший структурний елемент системи права впливає на певне коло суспільних відносин [550, с. 384].

У загальній теорії права метод правового регулювання розглядається як загальний, властивий системі права в цілому і галузевий [98, с. 77]; як спосіб впливу соціальних управлінських систем на зовнішнє та внутрішнє середовище, що представляє собою систему, яка обумовлена єдиним предметом правового регулювання і складається з трьох первинних способів впливу – розпорядження, дозволу, заборони [521, с. 395]; спосіб впливу держави на ті чи інші суспільні відносини [428, с. 19]; система засобів, прийомів і способів правового впливу, що закріплена в нормах права і на основі якої здійснюється правове регулювання суспільних відносин [554, с. 201]; система юридичних способів впливу на поведінку людей [440, с. 27]; прийом пізнання правової дійсності [487, с. 209]; обумовлена насамперед регульованими суспільними відносинами сукупність специфічних юридичних рис галузі права, в яких у концентрованому вигляді виражаються відповідні його змісту і соціальному призначенню способи та засоби регулювання певного роду суспільних відносин [50, с. 86] тощо.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує підхід Л.Б. Тіунової, яка визначає метод правового регулювання як спосіб впливу права на регульовану систему відносин, спосіб зв'язку права з зовнішнім середовищем, що об'єктивно випливає з природи, якісної визначеності та його соціального призначення (функції) [559, с. 39]. Тобто, у визначенні підкреслюється зв'язок методу правового регулювання з природою і соціальним призначенням самого права, не

розмежовуючи його з методами інформаційної та ціннісно-мотиваційної дії права. Аналогічні погляди висловлював й Б.В. Шейндлін, який вважав, що метод правового регулювання – це спосіб впливу держави за допомогою інститутів права на певні види вольових суспільних відносин [620, с. 31].

Свого часу В.М. Горшеньов акцентував увагу на призначенні методу правового регулювання визначати можливу та належну поведінку, але, з іншого боку, він жорстко пов'язує його з діяльністю держави і психологічними методами впливу на волю учасників суспільних відносини [122, с. 104], що на нашу думку, є не зовсім вірно.

На підставі аналізу зазначених поглядів науковців та не заперечуючи щодо їх внеску в розробку даної проблематики можна стверджувати те, що їх основним недоліком було включення в метод правового регулювання тільки нормативних засобів, ототожнення способів, засобів і принципів правового регулювання, пов'язування методу правового регулювання з впливом на поведінку людей, а не з суспільними відносинами, залежність методу правового регулювання від сукупності рис тієї чи іншої галузі права тощо.

Отже, з урахуванням досягнень сучасної загальної теорії права, ми пропонуємо наступне поняття методу правового регулювання. Метод правового регулювання – це система способів впливу на об'єкт і предмет правового регулювання, що дозволяють надати їм юридичну форму та встановити певний правовий режим. На наш погляд, таке визначення не передбачає жорсткого зв'язку з діяльністю держави та галузями права, що дозволяє застосовувати дану категорію в різних сферах правового регулювання (звичаєве, релігійне, міжнародно-правове), при дослідженні правового регулювання діяльності суб'єкта права.

Проблеми розуміння будь-яких явищ, у тому числі правових, безпосередньо пов'язані з визначенням їх внутрішньої будови, і тому метод правового регулювання не є виключенням. При цьому слід звернути увагу на те, що це питання не знайшло однозначної відповіді в юридичних наукових дослідженнях. Наприклад, Л.С. Явич зазначає, що метод правового регулювання

розкриває порядок встановлення прав та обов'язків, ступінь визначеності наданих прав й автономність дій суб'єктів правовідносин, їх положення відносно один одного, наявність або відсутність конкретного зв'язку між суб'єктивними правами та обов'язками, шляхи і засоби їх реалізації [644, с. 47]. Інші фахівці включають до структури методу галузеві принципи правового регулювання, функції відповідної галузі права, прийоми формування, зміни та припинення суб'єктивних прав та обов'язків, прийоми та засоби їх захисту, особливості правового статусу суб'єктів права, особливості реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, специфіку застосування відповідальності у випадку порушення загальних правових приписів тощо [50, с. 87].

Деякі вчені вважають, що метод правового регулювання визначає особливості виникнення зміни або припинення правових відносин, впливає на вибір способів встановлення прав та обов'язків суб'єктів, ступінь свободи їх дій в межах правовідносин, правовий статус, специфіку і взаємозв'язок їх суб'єктивних прав та обов'язків, а також можливість використання тих чи інших засобів захисту суб'єктивних прав учасників правовідносини [487, с. 213].

Наведені підходи значною мірою розкривають специфіку внутрішньої будови методу правового регулювання, хоча й мають ряд «суперечливих», позицій. На нашу думку для розкриття особливостей структури методу правового регулювання необхідно виходити з його можливостей сприяти досягненню відповідних цілей, а до його змісту мають входити ті способи, специфіка яких зумовлюється особливостями предмету правового регулювання. Такий підхід дозволяє визначити своєрідність правового статусу суб'єктів відповідних правових відносин, правового режиму їх об'єктів, характеру та змісту суб'єктивних прав та обов'язків, підстав виникнення та припинення правовідносин, видів норм, джерел, в яких вони виражені, а також меж дії цих норм, способів і термінів реалізації суб'єктивних прав й обов'язків, різноманіття галузей та інститутів права.

Таким чином зміст методу правового регулювання, є коло правоздатних і дієздатних суб'єктів, зміст та обсяг їх правового статусу, порядок встановлення

юридичних прав та обов'язків суб'єктів, ступінь визначеності їх змісту та порядок реалізації, співвідношення регулятивних засобів впливу та способи примусового забезпечення прав і обов'язків.

Слід зазначити, що поряд з основними методами правового регулювання, якими є імперативний, що надає перевагу актам одностороннього волевиявлення (наказам, постановам про порушення провадження тощо), покладенню обов'язків, обмеженню ініціативи суб'єктів права з уточненням положень правових приписів та диспозитивний, що представляє суб'єктам можливість приймати самостійне рішення щодо їх участі в суспільних відносинах, відступати від описаних у правових нормах їх форм, встановлювати для себе додаткові, не передбачені нормами, права та обов'язки [550, с. 442], у деяких випадках для упорядкування взаємодії соціальних суб'єктів використовуються також рекомендаційний (надання вказівок, що не мають обов'язкової сили) та заохочувальний методи (встановлення пільг, переваг, винятків з обов'язків для ініціювання чи стимулювання бажаної поведінки суб'єктів) методи. У той час М.І. Матузов, виділяє ще й індивідуальний метод правового регулювання (або метод вільного волевиявлення) – форму самостійної юридичної діяльності суб'єктів, що спрямована на упорядкування одиничних суспільних відносин за допомогою правових засобів, які не володіють якістю юридичної загальнообов'язковості [346, с. 8].

Усі зазначені методи правового регулювання багато в чому можна віднести й до типів правового регулювання, способів сполучення загальних юридичних дозволів і заборон щодо суб'єктів, відносини між якими регулюються правовими нормами [550, с. 218]. Тобто, розглянуті способи, методи і типи дають уявлення лише про окремі сторони правового регулювання. Характеристика ж цих явищ в їх єдності, взаємодії, як цілісної системи регулювання, досягається за допомогою такого місткого поняття, як «правовий режим», необхідність розгляду якого обумовлена конкретними причинами: існування правового регулювання без нього неможливе, він реалізується через механізм правового регулювання. Значну увагу дослідження цієї категорії

присвятили свої праці зарубіжні насамперед російські науковці [188, с. 44; 190, с. 92; 350, с. 81; 355, с. 27; 484, с. 16; 614, с. 21]. Їх пошуки в сфері характеристики правових режимів умовно можна поділити на декілька підходів: перший характеризує їх, як соціальний режим деякого об'єкта, що закріплений правовими нормами і забезпечений сукупністю юридичних засобів [188, с. 258-259], представники другого підходу розглядають його, як комплекс правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів і заборон, а також позитивних зобов'язань і створюють особливу спрямованість регулювання [21, с. 185], а згідно третього підходу, то вчені вважають це результатом регулюючого впливу на суспільні відносини системи юридичних засобів, що притаманні конкретній галузі права [372, с. 123].

Узагальнюючи зазначені підході, М.І. Матузов та О.В. Малько трактують правовий режим, як особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні юридичних засобів і формуванні бажаного соціального стану й конкретного ступеню сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права. При цьому вони визначають ряд характерних для правових режимів ознак, серед яких їх встановлення законодавством і забезпечення державою, спрямованість на регламентацію конкретних сфер суспільних відносин специфічним чином, наявність набору юридичних засобів, сприяння або несприяння суб'єктам в задоволенні їх інтересів [355, с. 26].

До перерахованих ознак, Е.Ф. Шамусова додає, що правовий режим наповнюється реальним змістом залежно від конкретного для кожної країни середовища та визначає структурність правового режиму, що включає встановлення механізму забезпечення фактичної реалізації системи стимулів, гарантій, заборон, обмежень, а також їх компетентне виконання, застосування до порушників заходів примусу [614, с. 15].

І далі вона зауважує, що правовий режим це, на переконання згаданого дослідника, це особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності, дій чи поведінки фізичних та юридичних осіб у різних сферах суспільних відносин або на певних об'єктах, що включає в себе встановлення механізму забезпечення

фактичної реалізації системи стимулів, нормативів, гарантій, заборон, зобов'язань, обмежень, а також їх компетентне виконання, застосування примусових заходів і притягнення винних до відповідальності [614, с. 15].

Таким чином, структуру правового режиму можна звести до наступної сукупності елементів: механізм правового регулювання, суб'єкти, їх правовий статус, об'єкти, методи, взаємозв'язки суб'єктів з об'єктами та система гарантій.

О.С. Родіонов, здійснивши комплексне дослідження структури правового режиму, об'єднує його структурні елементи за рівнями на механічний (механізм правового регулювання), сутнісний (стимули та обмеження) та процедурний (правові засоби, що сприяють реалізації елементів попередніх рівнів) [484, с. 14-15].

С.С. Алексєєв, у свою чергу, виокремлює профілі правових режимів: загальнодозвільний та спеціальнодозвільний. На його думку, загальнодозвільний профіль характеризує галузі права й будується на диспозитивних (децентралізованих) засадах, на рівності сторін і виступає вихідним початком побудови всієї правової матриці [21, с. 184-205], а також представляється завершеною, логічно відпрацьованою моделлю, що закріплена в нормативно-правових актах, а ключовим елементом правового регулювання, що покликаний забезпечити соціальну свободу, активність суб'єкта та здійснення його реальних прав виступають дозволи.

Наступною специфічною ознакою правових режимів є позитивні зобов'язання, що можуть формувати власну категорію режимів, які С.С. Алексєєв називає умовно-зобов'язуючими [15, с. 73]. Природа позитивних зобов'язань надає їм можливість як існувати в парі із вказаними типами правового регулювання так і відігравати власну самостійну роль. Крім цього, С.С. Алексєєв визнає існування такої особливості правових режимів як «винятки», називаючи їх «режимами винятку» [15, с. 71]. Ця техніко-юридична конструкція, крім здатності забезпечити високий рівень нормативності, прагне врахувати будь-які ситуації та виключити прогалини в праві.

Таким чином, структуру правового режиму можна звести до наступної

сукупності елементів: механізм правового регулювання, суб'єкти, їх правовий статус, об'єкти, методи, взаємозв'язки суб'єктів з об'єктами та система гарантій.

Крім того, структура правового режиму включає в себе всю сукупність правових засобів, а виходячи з ідентичності цілей правового регулювання та правового режиму, закономірно говорити про наявність загальної для всіх видів правових режимів цілей, до яких відносять встановлення правил поведінки, визначення меж можливої активності суб'єктів та формування позитивних мотивів їх поведінки [484, с. 12].

Отже, правовий режим органічно долучається до сукупності методів, прийомів, засобів і способів реалізації державної влади й функціональної сторони політичної системи суспільства, які в свою чергу, спрямовують та обумовлюють основні ознаки, стан, загальні властивості й параметри правових режимів. Тому, виходячи з призначення правового режиму, регулювання конкретної ситуації та його безпосереднього зв'язку з правом і правовідносинами, можна стверджувати, що по-перше, це поняття більш вузьке за змістом, ніж «державний» і «політичний» режими, а по-друге – він виступає засобом їх забезпечення й реалізації.

Оскільки правовий режим заснований на інтересах і волі держави, то існує його зв'язок з її правовою політикою. Правова політика динамічна та пов'язана з глобальними процесами в суспільстві, з пошуком й застосуванням досконаліших способів вирішення соціальних проблем і завдань, з забезпеченням правової стабільності в суспільстві, яка не менш важлива ніж політична. Правова політика спрямована на створення державою ефективного механізму правового регулювання для вирішення суспільно значущих завдань. Вона включає в себе комплекс правових засобів, цілей і завдань для вдосконалення суспільних відносин, формування правової, демократичної держави.

Право недарма вважається універсальним регулятором суспільних відносин. І тому держава не може ігнорувати такий зручний та ефективний інструмент, потужний засіб досягнення поставлених перед нею цілей. Відповідно, правові режими є ефективним засобом реалізації правової політики

держави, тому як вони дозволяють регулювати одні й ті ж суспільні відносини різними способами, залежно від специфіки ситуації та можливостей влади.

Варто відзначити, що вивчення правового режиму здійснюється в двох напрямах: режим і політика, що переважає над правом та навпаки – режим і політика, що обмежена правом [180, с. 65].

Кожна держава, вирішуючи свої внутрішні завдання, вводить відповідні правові режими, що спрямовані на захист прав і свобод людини, забезпечення національної безпеки, захист державних інтересів тощо. У деяких випадках правові режими втручаються в сферу особистого життя людей, зачіпляють їх інтереси. Це виправдовується суспільною необхідністю, захистом конституційних прав і свобод переважної більшості громадян та відповідає загальній меті правового режиму – регулювання суспільних відносин, що пов'язане з досягненням бажаного соціального стану шляхом подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. Звичайно, обмеження прав і свобод людини та громадянина може відбуватися тільки у визначених законом випадках, за наявності чіткого механізму реалізації відповідних правових норм. Можливості таких кроків з боку держави залежать від існуючого правового режиму та рівня відповідності стану відносин «де-юре» та «де-факто». У разі збігу в правовідносинах зазначених характеристик – їх можна називати «реальними», а в іншому – «фіктивними».

В аспекті нашого дослідження доцільно вказати, що вчені неодноразово акцентували увагу на неможливості ототожнення понять «правовий режим» і «механізм правового регулювання». Ми приєднуємось до такої позиції, тому що перший реалізується через другий.

Механізм правового регулювання – це модель здійснення правового регулювання, а правовий режим – її статичний зміст, спрямований на створення, закріплення та стабілізацію певного статусу суспільних відносин [635, с. 11]. Правовий режим – особливий порядок функціонування механізму правового регулювання, що спрямований на конкретні види суб'єктів і об'єктів та пов'язаний не стільки з окремими ситуаціями, скільки з ширшими процесами, у

межах яких ці суб’єкти та об’єкти взаємодіють [357, с. 538].

Відомо, що механізм правового регулювання є більш ширшим поняттям, ніж правовий режим. У свою чергу правовий режим – це більш вища ступінь розвитку самого правового регулювання, у чому й полягає їх взаємозв’язок, взаємозумовленість та автономність. Правове регулювання та правовий режим співвідносяться як загальне й окреме. Якщо загальне характеризується відносною постійністю, стійкістю якостей суб’єктного складу і володіє ознаками окремого, то окреме – має динамічний зміст і склад суб’єктів та володіє додатковими специфічними якостями.

Ми вважаємо, що, ознаками правового режиму, що відрізняють його від механізму правового регулювання, можна визнати більшу складність за обсягом та структурою, масштабніший об’єкт впливу, спрямованість на оптимальне регулювання суспільних відносин і відносну статичність. І тому слід погодитись з розумінням правового режиму, як певного порядку правового регулювання, що забезпечується особливим поєднанням способів, методів і типів правового регулювання [550, с 331]. При цьому варто пам’ятати, що оскільки набір цих складових буває різним, то й діапазон можливих правових режимів може бути досить великим – від жорстких до відносно м’яких.

Крім цього, через правовий режим, що спрямований на подолання і нейтралізацію негативних ситуацій та їх наслідків, конкретизується правове регулювання, у межах якого в суб’єктів права формуються позитивні орієнтири.

Цілі, способи, типи, методи правового регулювання та правові режими не існують автономно. Для забезпечення їх ефективної, злагодженої взаємодії і необхідний визначений механізм, тобто механізм правового регулювання.

У загальній теорії права, існує значна кількість підходів, щодо визначення цього поняття. Але, виходячи з того, що механізм правового регулювання є системою юридичних засобів, які об’єктивовані на нормативному рівні та перетворюють суспільні відносини в правові, ми пропонуємо виходити з його розуміння, як різновиду правового механізму, системи юридичних засобів, яка оптимально організована та спрямована на впорядкування суспільних відносин,

через їх трансформацію в правову форму за допомогою методу правового регулювання. При цьому, використання категорії «механізм правового регулювання», при вивченні самої праворегулятивної матерії, на нашу думку є абсолютно припустимим. Оскільки засіб – це суто механічний об'єкт [107, с. 412], а їх система, спрямована на досягнення єдиної мети (у нашому дослідженні – впорядкування суспільних відносин), буде ні чим іншим, як відповідним механізмом.

На підставі аналізу його динамічних (процесуальних) складових, пропонуємо виділити наступні сфери процесуальної регламентації, а саме:

1. Правотворча діяльність. Її важливість не можна ігнорувати з огляду на недостатність, при регулюванні суспільних відносин, визначення тільки елементів його предмету та необхідність встановлення виду норм, кола джерел і меж їх дії. Недостатня увага зазначеним напрямам підвищує ймовірність виникнення правових колізій, що зумовлено існуванням різних суб'єктів правотворчості та виданням ними суперечливих правових норм.

2. Регламентація суспільних відносин – встановлення кола суб'єктів та їх правового статусу, визначення предмету правового регулювання та його правового режиму, регламентація підготовки договорів, що регулюють суспільні відносини, які складають предмет правового регулювання, визначення суб'єктивних прав та обов'язків їх учасників й кола юридичних фактів.

3. Реалізація прав та обов'язків учасників правовідносин – визначення термінів, способів та відповідного порядку.

4. Правозастосовчий процес – визначення уповноваженого суб'єкта, нормативне закріплення стадій, термінів їх здійснення, завдань, порядку вчинення процесуальних дій та рішень, прийнятих по завершенню кожної стадії.

5. Встановлення індивідуальних приписів, які не є результатом правозастосування (факультативний елемент). Регламентація цього процесу використовується, якщо окремі елементи предмету правового регулювання не мають однакового загальнозначущого характеру. Наприклад, в індивідуальному договорі вона передбачає встановлення правосуб'єктності, форми, обов'язкових

умов або вказівки на їх відсутність, порядку його укладення та кола питань, що можуть бути вирішені цим договором. А у випадку вираження індивідуального припису, що видаються державним органом, регламентація складається з визначення обсягу повноважень відповідного суб'єкта, форми та адресату припису, заборони на видання таких, що суперечать чинному законодавству.

При цьому, слід звернути увагу на те, що сфери процесуальної регламентації безпосередньо пов'язані з упорядкуванням суспільних відносин визначеного типу, оскільки всі вони спрямовані на формування предмету правового регулювання.

Отже, ми вважаємо, що: 1) принципами правового регулювання є основні ідеї, обумовлені специфікою його об'єкту та предмету, відповідно з якими воно здійснюється; 2) способами правового регулювання – первинні засоби правового впливу на поведінку людей, що пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них юридичних обов'язків, прийомів юридичного впливу, що регламентують правову поведінку суб'єктів суспільних відносин; 3) метод правового регулювання – це система способів, що дозволяє надати суспільним відносинам, які складають предмет правового регулювання, юридичної форми та встановити певний правовий режим; 4) тип правового регулювання – це поєднання його способів, один з яких явно закріплений в нормах права, а інший – явно не закріплений, але мається на увазі; 5) цілі правового регулювання – це ідеальний бажаний результат, заради досягнення якого суб'єкт правотворчості здійснює правове регулювання суспільних відносин; 6) механізм правового регулювання – це система юридичних засобів, що спрямована на впорядкування та регламентацію поведінки й діяльності суб'єктів права в межах суспільних відносин, які разом утворюють предмет правового регулювання, шляхом надання їм юридичної форми, за допомогою методу правового регулювання.

2.5. Місце і роль суб'єктів правового регулювання в його механізмі

Слід зазначити, що правове регулювання суспільних відносин, ґрунтуючись на правових нормах, «творцем» яких є держава в межах правотворчих процедур, за природою й походженням суттєво відрізняються від понять «законотворчість» та «законодавче регулювання». Крім цього, сама правотворча діяльність істотно відрізняється від правового регулювання, зокрема суб'єктами, які безпосередньо беруть в них участь. Тому, з метою визначення місця й ролі суб'єктів правового регулювання в його механізмі, потрібно розглянути ґенезу вказаних категорій, які є різними за змістом («творити право» і «регулювати за допомогою права») та за суб'єктним складом.

У теорії права найпоширенішим серед учених є переконання в тому, що правотворчість – це процес створення норм права виключно державою, у відповідності з ними вченими визначається й поняття правового регулювання, як упорядкування суспільних відносин державою через створення нею норм поведінки суб'єктів. Однак, не применшуючи ролі держави у вказаному процесі, зауважимо, що для розуміння його цілісності доцільним є її уточнення, виходячи з неприпустимості в сучасних умовах демократизації публічно-правових взаємовідносин «віддавати на відкуп» державі всі повноваження у сфері правового регулювання [590, с. 56].

На думку М. Вебера, той факт, що люди поводяться конкретним чином тому, що так встановлено в правових приписах, є безумовно важливим для виникнення і дії правового порядку, «існування» раціональних норм, являє собою необхідне і навіть першочергове значення в такій поведінці, однак, більшість учасників діють так, як наказують правові норми, не тому, що слідують правовим зобов'язанням, а тому, що громадськість схвалює чи не схвалює їх поведінку або в результаті неусвідомленої звички, що вироблена в ході звичайного життя і перетворилося на звичай [89, с. 68].

Таким чином, виходячи з предмету нашого дослідження, спробуємо обґрунтувати полісуб'єктність механізму правового регулювання, який на нашу

думку, сьогодні не можна звужувати тільки до його державницької сутності та привернути увагу до його недержавної складової. Важливість ролі держави в цьому процесі, що полягає, в першу чергу, в створенні умов для регулювання суспільних відносин через створення спеціальних правил організації суспільства та державної влади, так званих «правил організації» [590, с. 143], не підлягає сумнівам. Крім цього, держава також визначає суб'єктів, що мають можливість створювати правові норми та забезпечувати їх дотримання. Але, держава може безпосередньо не створювати нових норм і не виступати суб'єктом правотворчості, здійснюючи правове регулювання шляхом закріплення правил поведінки, що вже сформувалися у суспільстві, «правил справедливої поведінки» [590, с. 144]. У конструкції цього словосполучення застосовано термін «справедливість», який згідно зі словником української мови означає «відповідність істині», «здійснення на законних та чесних підставах», «правильність» [514, с. 417]. Тобто, виходячи із запропонованої нами концепції механізму правового регулювання, зазначені правила, за своєю суттю, і є правом – зразками поведінки, важливими для суспільства, що формуються в ньому та об'єктивно вимагають правового санкціонування з боку держави. У відповідності з таким підходом, ми спробуємо встановити роль норм в процесі правового впорядкування суспільних відносин, спираючись на їх зміст та розуміння самого поняття «регулювання».

Доведеним у юридичній науці є факт «спонтанності» виникнення в суспільстві «правил справедливої поведінки» без участі держави, яка в разі їх санкціонування, надає їм властивості правових норм і приймає на себе обов'язок їх захисту, охорони й гарантування.

Протягом свого існування людство намагалось надати вищу силу різним джерелам правових норм: спочатку Богові, а згодом, коли людський розум отримав владу над природою – людині. Наслідком цього стало визнання права продуктом волі когось, хто вигадує правила життєдіяльності всього соціуму. Так, Р. Ієринг розглядав право, як узаконений порядок життя, сукупність правових норм, що охороняються державою та надаються людству шляхом

невпинних прагнень, боротьби, праці і крові та зв'язують його з правом [181, с. 9]. У свою чергу, Є. Ерліх звернув увагу на те, що право слід розглядати як явище, що виходить не з офіційного законодавства, а з суспільних відносин, у межах яких накопичується досвід формування правил поведінки, які згодом стають обов'язковими [640, с. 625]. Такі правила, на думку М. Вебера, створюють можливість вибору адекватних засобів досягнення поставленої мети, оскільки їх вираження в законах різко знижує залежність індивіда від волі і свавілля інших осіб [87, с. 84-85]. Указані погляди сприяли формуванню природно-соціологічного підходу щодо розуміння природи права, прихильниками якого також стали Ж.-Л. Бержель [62, с. 105], А. Нашиц [370, с. 40-41] та інші вчені. При цьому, слід погодитись із зауваженням Ф.А. Хайєка, який вважав невипадковим використання для визначення правил, що панують у природі та норм, які регулюють поведінку людей, одного терміну – «закон», хоча всі згадані правила сприймалися людством, як такі, що існують поза його волею [590, с. 92].

Подальший розвиток суспільства і держави сприяв зміщенню акцентів у застосування даного терміну: ним стали називати правила поведінки, які створювалися державою («правила організації»), що, в свою чергу, викликало поступове нівелювання різниці між «законом», як загальних і порівняно стійких «правил справедливої поведінки» та «законом», як «правила організації», що створене державою. Тобто, відбулася інтервенція держави в суспільне життя, яка прагнула замінити власними «правилами організації», які містилися в «законах», «правила справедливої поведінки». Все це призвело до поступової абсолютизації вири в те, що всі закони, які регулюють поведінку особи, є продуктом законодавства. Однак є очевидним, що закони з'явилися до того, як людина зрозуміла, що може їх створювати чи змінювати: соціальні норми є результатом практичного досвіду багатьох поколінь людей і згодом можуть наділятися офіційною формою та загальнообов'язковістю, але їх «стихійне» формування не залежить від втручання держави.

Такий висновок є результатом аналізу англійського аналогу терміну

«правотворчість», що пишеться як «lawmaking» та означає «процес створення права». При чому, в перекладі з англійської, слово «lawmaking» означає: а) законодавство, видання законів, б) законодавчий, утворюючий право (а словосполучення «lawmaking treaty» – правостворюючий договір) [400, с. 244]. Подібне тлумачення з одного боку підтверджує поширену думку про тотожність розуміння понять «право», «закон» і «законодавство», а з іншого – встановлює, що поняття «процес створення права», «законодавство» та «видання законів» – не є тотожні. Крім цього, термін що означає особу, яка створює право («lawmaker»), перекладається, як «суб'єкт правотворчості» і тільки в другому значенні – як «законодавець». Тобто, в словнику не визначено, що творцем права може бути тільки законодавець. Цей погляд не вписується в існуючий доктринальний підхід щодо законів, як результатів виключно волі держави. У зв'язку з цим ми вважаємо, що переклад з англійської мови терміну «lawmaking» можна визнати вірним тільки у випадку зникнення розбіжностей між категоріями «правотворчість» та «правове регулювання», якщо вони будуть означати порядок у суспільстві, що штучно встановлений державою та відповідати англійському терміну «made» [400, с. 253]. А в разі визнання факту формування правил, за якими діють суб'єкти правових відносин, без втручання держави, то таку, «стихійну» правотворчість не можна буде визначити штучно створеним порядком або законотворчістю.

Виходячи з об'єктивних умов, людина діє не за заздалегідь виробленими правилами, вона формує їх під час взаємодії з іншими суб'єктами відносин з метою спільного з ними існування. В іншому випадку підтримка порядку в суспільстві стане неможливою, хоча це не означає, що такі правила усвідомлюються людьми в ході їх взаємодії. Навпаки, суб'єкти, вступаючи у відносини, формують «нормальну практику» спільного співіснування, за якої зберігається громадський і правовий порядок. Згодом ці правила отримують визнання держави й закріплюються в законодавстві, оскільки потребують захисту та охорони з її боку через їх важливість та значимість для суспільства.

Таким чином, правила функціонування суспільства, що виникають

внаслідок їх соціальної важливості утворюють водночас «правила справедливої поведінки» та стають регулятором суспільних відносин, незалежно від їх юридичного статусу. Вони змінюються з розвитком суспільства, перевіряються практикою їх застосування та, за необхідності, починають вимагати законодавчого закріплення, викликаючи, наприклад, створення нових галузей права.

На наш погляд, термін «правотворчість», слід розуміти як спонтанний процес формування норм права («правил справедливої поведінки»), виникнення яких обумовлене необхідністю задовольнити потреби соціуму у врегулюванні нових суспільних відносин. Але в цьому випадку виникають сумніви щодо відповідності розуміння поняття «правотворчість», існуючому тлумаченню поняття «правове регулювання», яке доцільніше розглядати, як процес, що починається до прийняття правого акту і не зводиться до впорядкування суспільних відносин державою через створені нею закони.

Слід зазначити, що зміст поняття «стихійність», у контексті регулювання суспільних відносин не зводиться до хаотичності [335, с. 100]. Навпаки, ми впевнені у помилковості уявлення про спонтанний порядок регулювання та мінімізацію правового регулювання, головною причиною якого є визначення правового регулювання, як виключно державного регулювання за допомогою правових норм. Адже термін «регулювання», хоча й передбачає застосування зовнішньої сили з метою встановлення порядку, однак не означає його штучного встановлення. Так, О.В. Малько та В.В. Субочев зазначають, що функціонування механізму правового регулювання пов’язане з досить парадоксальною закономірністю: з одного боку механізм правового регулювання користується особливими юридичними засобами заради досягнення встановленої законодавцем (або іншими компетентними органами) мети з урахуванням прогнозованих тенденцій соціального розвитку та необхідного результату, з іншого боку – оптимального вирішення соціально-економічних завдань не вийде, якщо механізм правового регулювання порушить баланс, викличе відторгнення в існуючої у суспільстві діалектичній системі інтересів [328, с. 32].

Ця закономірність, на нашу думку, є наслідком недостатності дослідження змісту та ґенези природи правового регулювання. Суспільство функціонує згідно чіткої та узгодженої системи об'єктивних правил і його неможливо перетворити на якусь штучну систему, адже методологія правового регулювання почала складатися задовго до того, як людство навчилося вимальовувати наукові картини світу [335, с. 105]. Наприклад, мова, мораль та інші культурні цінності завжди вважалися «винайденими» в давнину, тобто вони визнані результатом еволюції людства, але й досі існують деякі сфери його життя, упорядкованість в яких вважається тільки результатом дії законів держави. Не підлягає сумніву те, що правила життя суспільства перебувають в перманентному русі, але вони є чітко визначеними і люди самі відчувають, коли їх порушують. Відповідні зразки людської поведінки формуються виходячи з необхідності врегулювання нових суспільних відносин і, як правило, не створюються кимось штучно, що й обумовлює їх ефективну реалізацію.

Тому, перед наданням правилам нормативної форми, їх потрібно перевірити практикою застосування в суспільстві, що відповідає стадіям законотворчої діяльності: виникнення сфери діяльності, створення нової галузі виробництва, нової галузі досліджень і тільки потім, розуміючи всі аспекти регулювання, розробляється й приймається сам закон. Наприклад, складаючи договір юрист має уявляти не тільки його предмет, але й спробувати спрогнозувати його можливі ризики. Однак, якість такого роду діяльності все ж ґрунтується на досвіді вирішення попередніх аналогічних ситуацій, тобто правила «не приживуться» на практиці, поки вона сама їх не сформулює.

Відносно «правил справедливої поведінки», також слід підкреслити, що вони не дарма історично називаються «законом», а суб'єкти, які уповноважені надавати їм загальнообов'язковості – законодавцями. Але об'єктивним людство визнає тільки «закон» у природничому сенсі, а обов'язкові правила поведінки – це той закон, який створений людьми, тобто суб'єктивний. Ми вважаємо, що в цьому й полягає неточність сучасної теорії права: уявлення людей про правила поведінки, які були сформульовані в давніх законах, прямо протилежні

сучасним. Задовго до появи писаних актів, закон існував незалежно від його офіційного встановлення на державному рівні, а з його набуттям, законодавство не змінювало суті норм, намагаючись максимально точно відтворити їх дійсний зміст та додати їм державного захисту. Законодавець не мав права міняти сформовані в суспільстві правила поведінки на власний розсуд, а міг тільки спробувати максимально ясно й точно відобразити їх у письмових правилах. Крім цього, сама зміна закону визнавалася «незаконною», що заклало підґрунтя для спроб розмежування закону та волі правителя.

У той же час, правова система, на думку Ф.А. Хайєка, побудована без урахування вказаних принципів і тому спостерігається змішання в понятті «закон» його розуміння, як правила справедливої поведінки та загальнообов'язкового правового акту [590, с. 151].

Відповідним чином загальна теорія права характеризує й поняття «принципи права». На проблему визначення відмінностей між категоріями «принцип», «принцип права» та «закон» вчені звернули увагу ще наприкінці XIX ст., стверджуючи, що історично розвиток права представлявся поступовою реалізацією вищих принципів справедливості. Закономірність історичних явищ вбачалася в їх необхідності, як результату логічно-історичного розвитку принципів, що містилися у вищому розумі, у вищій справедливості , а закон розуміється нами не у вузькому сенсі державної постанови, що містить юридичне правило, а в зовсім іншому – філософсько-історичному або вірніше в загальнонауковому сенсі. Це співвідношення встановлено не людиною, а природними властивостями даних умов, інакше кажучи, самою природою.

Враховуючи зазначене, прихильники цієї позиції дійшли висновку про те, що юридичний принцип вказує на те, чим повинен бути закон, а також на те, що існує в силу властивостей людини, суспільства і світу. Юридичний принцип становить продукт людської діяльності, а закон стоїть над нею. Юридичний принцип може бути порушений людиною, порушення ж закону – понад людських сил. Юридичний принцип підлягає критиці, критика закону – не має сенсу [378, С. 28]. Тим не менш, якщо порівнювати закон, як державну

постанову, з «правилами справедливої поведінки», під процесом формування останніх розуміються не загальнонауковий, природно-історичний процес формування права, а початковий етап здійснення правового регулювання, що має місце в результаті усвідомленої взаємодії індивідів, які вступають у взаємовідносини. При чому, джерелом формування останніх є людина, а не держава.

Таким чином, аналіз процесу спонтанної правотворчості все ж засвідчує, що найбільш важливі, значущі для суспільства правила, формуються й відпрацьовуються на практиці і тільки у разі їх особливої важливості та значення, вимагають державного захисту.

Слід зазначити, що й дотепер залишаються відкритими проблеми доцільності законодавчого закріплення таких норм, їх співвідношення з іншими «неправовими» соціальними нормами та можливість їх залучення до процесу правового регулювання. Вирішення цих питань, насамперед, передбачає визначення поняття «регулювання», яке розуміється, як приведення до порядку або упорядкування; сукупність приписів органу влади, що мають впорядковувати відповідну сферу життя; форма цілеспрямованого керуючого впливу, що орієнтується на підтримку рівноваги в керованому об’єкті та на його розвиток за допомогою введення в нього регуляторів (норм, правил, цілей, зв’язків) [90, с. 722]. Подібні тлумачення категорії «регулювання» свідчать, що цей процес є вольовим, усвідомленим й заздалегідь продуманим, але він не завжди здійснюється спеціальним суб’єктом, за допомогою визначених регуляторів. Ми вважаємо, що йдеться про впорядкування процесів без втручання зовнішньої сили, і тому «регулювання» не завжди являє собою примусовий процес, хоча це не означає, що поняття «регулювання» слід ототожнювати з саморегулятивними процесами, які відбуваються, наприклад, в природі.

Тобто «регулювання» є вольовим упорядкуванням, що залежить від усвідомлених дій його конкретних учасників. Відповідно, специфічну форму реагування суспільства на певні соціальні фактори шляхом «спонтанного»

вироблення правил поведінки, цілком доречно вважати складовою процесу регулювання, а не саморегуляцією, виходячи з усвідомленості вказаного процесу. При цьому виникає питання про співвідношення упорядкування суспільних відносин «правилами справедливої поведінки» та правового регулювання, відповідь на яке знаходиться у площині співвідношення їх засобів. Так, на думку С.А. Муромцева, правові відносини відрізняються від решти їх суспільних аналогів тільки специфічними юридичними елементами захисту, завдяки яким трансформується не сутність відносин, а тільки межі їх функціонування. Юридичний захист надає суб'єктові впевненості у власних діях, на які він би не зважився за його відсутності, що і є правовими властивостями «спонтанних» правил поведінки, які відсутні в інших соціальних регуляторах [378, с. 91].

Таким чином, зміст «правил справедливої поведінки» відповідає сутності самого права, а регулювання суспільних відносин за їх допомогою, можна вважати правовим. Як зазначає А.В. Поляков, право проявляється тільки в суспільстві, як специфічний порядок відносин, учасники яких мають певну соціальну свободу діяти тим чи іншим чином, яка закріплена в обов'язках інших осіб. Причому, міра цієї свободи (межі та зміст прав і обов'язків) встановлюється соціально визнаними й обов'язковими для всіх правилами належної поведінки в суспільстві [453, с. 204]. Їх загальнообов'язковість, серед іншого, передбачає також організований суспільством захист таких норм.

Юридичні ознаки подібних правил полягають також в тому, що, по-перше, вони містять хоча і не писані, але все ж добре відомі людям права та обов'язки учасників соціальної взаємодії, а по-друге, вони регулюють взаємодію людей в сенсі правових відносин, тобто роблять обов'язок умовою реалізації права і навпаки [334, с. 373]. Водночас, надзвичайна важливість та соціальне значення «правил справедливої поведінки» для забезпечення життєдіяльності й успішного функціонування суспільства, актуалізують необхідність їх правової охорони та захисту з боку держави, для чого вони мають бути законодавчо закріпленими.

Зазначене дає підстави припустити, що правом є правила поведінки в

суспільстві, які формуються його членами спонтанно й можуть закріплюватися або не закріплюватися в законодавстві. Вони володіють правовими ознаками та обумовлюють підтримання правопорядку в суспільстві. Указаний шлях виникнення «правил справедливої поведінки» детермінований свідомою взаємодією суб'єктів суспільних відносин та припускає його визнання частиною процесу їх регулювання. А виходячи з визнання цих норм правом, впорядкування суспільних відносин за їх допомогою, відповідно, можна вважати правовим. Тому, загальноприйняте розуміння правового регулювання, як упорядкування суспільних відносин за допомогою норм права, що закріплені у нормативно-правових актах, на нашу думку, є лише частково вірним, виходячи із застосування таких актів тільки на одній з його стадій.

Те що право повинно формулюватися в законодавстві, також не підлягає сумніву, але, на жаль, нормативно-правовий акт не завжди його закріплює. І тому можна погодитись з думкою про перевантаження сучасного законодавства «штучно» створеними державою правилами і недостатність в ньому права «істинного» й «справедливого» [590, с. 53] та висловити припущення, що правове регулювання здійснюється як соціальними «правилами справедливої поведінки», так і державними правовими приписами.

Слід зазначити, що перегляд сучасною теорією права підходів щодо розуміння категорій «закон» та «право» тягне за собою невизначеність змісту поняття «правове регулювання». На наш погляд, одним з шляхів усунення відповідних прогалин можна вважати вироблення юридичних конструкцій з урахуванням загальнонаукового змісту відповідних понять, що сприятиме їх додатковому науковому обґрунтуванню не втрачаючи, при цьому, визначеної специфічності.

На підтвердження цієї тези пропонуємо звернутися до прикладу англосаксонського шляху впорядкування суспільних відносин, де англійське «звичаєве право», на відміну від національного українського законодавства, майже не змінилося з часів, коли законодавець спробував сформулювати правила в нормативно-правовому акті, які в об'єктивних умовах розвитку

суспільства та сучасних обставин застосовувати дуже складно. Тобто, при їх формуванні не були врахуванні «правилами справедливої поведінки». З метою мінімізації цієї проблеми, англо-саксонська система права сьогодні пропонує надати можливість приймати відповідні нормативно-правові акти суддям, які формулюють закон, намагаючись пояснити об'єктивний зміст правил поведінки, що в ньому закріплені. За словами Ф.А. Хайєк: «Необхідність виражати правила в словах повинна бути властива суддям. Суддя – інститут стихійного порядку, оскільки він покликаний виправляти порушення стихійного порядку» [590, с. 114]. Але на наш погляд, правове регулювання через формулювання «правил справедливої поведінки» суддями має ті ж негативні правові наслідки, що й при створенні законодавства парламентом. Це пояснюється складністю створення закону в максимально простій та зрозумілій формі, не припускаючи спотворення об'єктивно сформованих правил, що суттєво знижує ефективність їх реалізації.

Участь різних суб'єктів у процесі правового регулювання шляхом оформлення «правил справедливої поведінки» пояснюється вченими необхідністю створення державного апарату забезпечення дотримання цих приписів усіма особами, тобто встановлення «правил організації» [590, с. 143], що визначають коло його повноважень у цій сфері та самоорганізуючись таким чином. З часом, коли склалася потреба в зміні об'єктивного закону та створені нового, відповідна функція була покладена на ті ж органи влади, після чого всі розроблені ними правила, включаючи «правила організації», отримали загальну назву – закон. Поступово зникла й різниця між «правилами справедливої поведінки» та «правилами організації», що призвело до плутанини в правових поняттях та негативних правових наслідків у реалізації правового регулювання.

Відповідно, мінімізується практична цінність теоретичних суперечок, з приводу шляхів підвищення ефективності реалізації закону, оскільки їх предметом є чинне законодавство, яке, в переважній більшості, містить не «правила справедливої поведінки», а норми, встановлені державою для реалізації власних конкретних цілей. Ми вважаємо, що «правила організації» не спрямовані на забезпечення реалізації «правил справедливої поведінки»,

закріплених у законі, а лише сприяють зниженню ефективності механізмів правового регулювання відповідних сфер суспільних відносин.

У контексті нашого дослідження та виходячи з місця окремих суб'єктів у правовому регулюванні, а також спираючись на визнання людини основною соціальною цінністю держави, пропонуємо розглянути один із центральних суб'єктів охоронного механізму правового регулювання в сфері забезпечення прав і свобод людини – Національну поліцію України, особливість якої полягає у виконанні ними визначених функцій, що не притаманні іншим суб'єктам, в обсязі її державно-владних повноважень, які надають їй можливість діяти від імені держави. Цей правоохоронний орган, який належить до виконавчої гілки державної влади, має відповідну нормотворчу компетенцію щодо встановлення, на підставі нормативно-правових «правил організації», що містяться в законах, власних приписів.

Слід звернути увагу на те, що висвітлення особливостей підрозділів Національної поліції України, як суб'єкта правового регулювання можливо через кримінально-правові, кримінально-процесуальні та оперативно-розшукові відносини.

Наприклад, будь-яке порушення кримінальної заборони, тобто вчинення злочину тягне за собою виникнення фактичних суспільних відносин, що врегульовані нормами кримінального закону, а загальновизнано, що кримінально-правові відносини за участю поліції, виникають з моменту вчинення відповідного правопорушення. Сам факт існування цих відносин не залежить від процесуального оформлення, хоча їх матеріальне наповнення тісно пов'язане з процесуальною формою. Суб'єктами даного виду відносин, з одного боку виступає особа, яка фактично вчинила кримінально-каране діяння та уповноважені державні органи – з іншого. При цьому, специфіка кримінально-правових відносин полягає в тому, що на відміну від інших, в яких держава виступає тільки гарантом виконання юридичних обов'язків та забезпечення недоторканності прав їх суб'єктів, а сама безпосередньої участі в них не приймає, у кримінально-правових відносинах вона є суб'єктом, тобто державні

органи та посадові особи здійснюють свої функції від її імені та за її дорученням.

Таким чином держава делегує Національній поліції України право здійснювати кримінальне провадження. Але варто зазначити, що поліція бере участь не у всіх кримінально-правових відносинах, а тільки у визначених законом випадках. Як правило, підрозділи Національної поліції України виступають від імені держави ще на початковій стадії, встановлюючи наявність юридичного факту, що породжує кримінально-правові відносини між державою та правопорушником. Навіть якщо особу не буде виявлено, кримінально-правові відносини будуть існувати поки не закінчаться строки давності. У разі затримання підозрюваної особи, кримінально-правові відносини, що були на початку позбавлені визначеності, набувають необхідної конкретності: у межах кримінально-процесуальних правовідносин, за участю уповноважених суб'єктів, встановлюються конкретні кримінально-правові права та обов'язки їх учасників.

Реалізуючи правосуб'єктність держави, при завершенні кримінального провадження, підрозділи Національної поліції України передають відповідні повноваження прокуратурі та суду, який має винести відповідний вирок. Як зазначає С.С. Алексєєв, своєрідність кримінальних правовідносин в тому й полягає, що вони в момент вчинення злочину виникають не повністю у сформованому вигляді. Суд, виносячи обвинувальний вирок, не тільки усуває певну невизначеність в суб'єктах правовідносин, а й конкретизує відповідно з індивідуальними особливостями справи міру покарання й тим самим забезпечує потрібну визначеність змісту прав та обов'язків суб'єктів [26, с. 143-144]. Вирок суду, що набрав законної сили, є юридичним фактом, який водночас призупиняє кримінально-процесуальні відносини та породжує кримінально-виконавчі. Однак, у разі завершення кримінально-виконавчих відносин (закінчення строку покарання), кримінально-правові відносини ще продовжуються до погашення або зняття судимості.

Отже, специфіка кримінально-правових відносин полягає в тому, що держава виступає не тільки гарантом виконання юридичних обов'язків та

реалізації прав суб'єктів, а й бере в них самостійну фактичну участь, при цьому на відповідних стадіях вона делегує власну правосуб'єктність правоохоронним і судовим органам.

У розвитку загальної теорії правовідносин особлива роль відводиться кримінально-процесуальним відносинам, які визначаються як суспільні відносини, що врегульовані нормами кримінально-процесуального права, які виникають, змінюються та припиняються у сфері кримінального судочинства. Їх суб'єктами з одного боку виступає держава в особі державних органів, що здійснюють кримінальне провадження та судовий розгляд, а з іншого – підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок тощо. При цьому посадові особи наділяються державно-владними повноваженнями, тобто вони, як представники державного органу та за наявності певного юридичного факту зобов'язані здійснювати покладені на них законом дії. Їх рішення є обов'язковими для всіх громадян, організацій, установ, підприємств у встановлених законом межах, вони наділяються необхідними обов'язками та правами, що реалізуються ними для захисту своїх прав та інтересів держави або інших осіб, чиї права та інтереси були порушені.

Таким чином, підрозділи Національної поліції України, виступаючи одним з суб'єктів правовідносин і володіючи відповідними повноваженнями, сутність яких полягає в можливості порушувати в межах своєї компетенції кримінальне провадження та встановлювати об'єктивну істину у справі, для досягнення цієї мети центральне місце відводиться відносинам між відповідними суб'єктами, їх правам та обов'язкам.

Тобто, кримінально-процесуальні відносини характеризуються наявністю декількох «процесуальних рубежів», які можуть уточнити або змінити їх зміст: порушення кримінального провадження, висунення обвинувачення, затвердження обвинувального висновку, а після направлення справи до суду – призначення суддею судового засідання, оголошення вироку, винесення ухвали суду першої інстанції. Результатом кримінального провадження має стати його підсумковий обвинувальний акт або інші, передбачені законом документи, що

матимуть статус юридичного факту та стануть підставою, наприклад, для припинення кримінально-процесуальних правовідносин за участю Національної поліції України. З цього моменту суб'єктами цих правовідносин виступатимуть прокурор і суд. Вирок суду, що набрав законної сили, є юридичним фактом, що перериває реалізацію кримінально-процесуальних правовідносин та в той же час породжує, у разі винесення обвинувального вироку, кримінально-виконавчі правовідносини.

Отже, особливістю кримінально-процесуальних правовідносин за участю підрозділів Національної поліції України, є те, що вони як основні суб'єкти з відповідним обсягом державно-владних повноважень, які виникають у суворо визначених законом випадках, мають забезпечувальний відносно кримінально-правових відносин характер.

Слід зазначити, що відносною самостійністю, що ґрунтується на кримінально-процесуальному законодавстві, мають оперативно-розшукові правовідносини, які своїм призначенням мають попередження, виявлення, припинення та розкриття правопорушень. Тому, правові норми, що їх регламентують можна віднести до процесуальних, які регулюють порядок застосування оперативно-розшукових засобів і методів, і є засобом реалізації кримінально-правових норм. Цей різновид правовідносин виникає під час оперативно-розшукової діяльності підрозділів Національної поліції України й спрямований не на викриття та покарання винних осіб, а на попередження та виявлення, за допомогою специфічних методів і засобів, подій правопорушення, а також розшук осіб, які переховуються від правосуддя або таких, що зникли безвісти, допомогу слідчим органам у кримінальному провадженні, використовуючи свої специфічні методи й засоби діяльності.

Таким чином, оперативно-розшукова діяльність полягає, з одного боку, в реалізації прав та обов'язків спеціальними суб'єктами, а з іншого – у використанні прав та виконання обов'язків іншими учасниками оперативно-розшукової діяльності. Така модель складає юридичний зміст оперативно-розшукових правовідносин, суб'єктами яких є державний орган (підрозділ,

посадові та інші особи, які наділені законодавцем відповідними повноваженнями), а також особи, щодо яких здійснюється оперативно-розшукова діяльність. За юридичною природою оперативно-розшукові правовідносини процесуальні, носять владно-правовий характер, полісуб'єктні та призначені для встановлення й конкретизації кримінально-правових відносин, а з кримінально-процесуальними співвідносяться як самостійні форми одного й того ж змісту.

Особливого теоретико-правового аналізу потребує категорія «суб'єктивне право», яка складається з цілого ряду юридичних можливостей учасників механізму правового регулювання та її реалізація може суттєво вплинути на її ефективність. Крім цього, суб'єктивне право має ряд функцій, невиконання яких унеможливлює правове регулювання в будь-якій сфері та в принципі ставить під сумнів юридичну регламентацію соціальної взаємодії людей.

Як відомо, право здійснює вплив на свідомість та поведінку людей самим своїм існуванням (мотиваційний, превентивний, ідеологічний тощо), але це ще не регулювання суспільних відносин, а так званий «психологічний механізм» дії права. Він необхідним чином орієнтує поведінку людей, спрямовує її, формує їх свідомість, волю, стимули, дії, вчинки, стабілізує суспільні відносини тощо, але це все ж не те, що досягається за допомогою юридичного регулювання, коли встановлюються конкретні права та обов'язки суб'єктів та їх відповідальність за свої вчинки [15, с. 159]. Сам термін «регулювання» можна впевнено поєднувати лише з категорією «право», як системою норм та інших специфічних засобів, а поняття «вплив» – з рештою правових явищ. Тому, юридична конструкція терміну «суб'єктивне право» використовується виключно в контексті правового регулювання та його механізму.

Слід зазначити, що функції суб'єктивного права у розвитку та регулюванні суспільних відносин бувають неоднакові: вони надають можливість позитивної поведінки суб'єкту, дозволяють вимагати необхідних дій, забезпечують можливість користуватися певним соціальним благом, дозволяють звертатися до державних органів за захистом тощо. При цьому вони, на відміну від норм

права, відіграють не пасивну (статичну), а активну (динамічну) функцію, що пов'язана з практичною діяльністю людей та виступає ефективним стимулятором їх поведінки [114, с. 28].

У правовій науці вивчення функцій різних правових явищ має важливе значення. Усі функції права нерозривно пов'язані між собою та утворюють своєрідну систему, яка зумовлює їх розподіл на загальносоціальні (економічна, політична, виховна, комунікативна) та спеціально-юридичні (регулятивна, охоронна).

Як зазначає І.Є. Фарбер, суб'єктивне право є юридичним засобом розподілу соціальних благ і задоволення потреб громадян, а не просто формальним визначенням виду та міри їх поведінки, воно розподіляє та визначає точну міру володіння соціальним благом [574, с. 27, 74], а також засобом здійснення регулятивної та охоронної функцій об'єктивного права, що забезпечує прояв індивідуальної волі й самостійності суб'єктів у реалізації механізму правомірної поведінки та відповідного охоронного механізму. Регулятивна функція вдосконалює та впорядковує суспільні відносини, координує поведінку учасників за допомогою закріплення їх правового статусу та відповідних юридичних фактів, що викликають виникнення, зміну й припинення правовідносин і формування оптимального типу правового регулювання [476, с. 206-218]. Суб'єктивне право у даній функції, на думку О.С. Іоффе, проявляється лише відносно зобов'язаних осіб, поведінка яких регулюється нормами об'єктивного права («правилами організації»). Коли регулювання здійснюється за допомогою суб'єктивних прав, то можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб належить насамперед не державі, а уповноваженій особі. Для неї суб'єктивне право має значення тому, що воно забезпечує поведінку зобов'язаних осіб, яка необхідна уповноваженому суб'єкту за цих умов. Отже, суб'єктивне право є юридичним засобом забезпечення такої поведінки інших осіб, якої потребує уповноважений суб'єкт та яку держава визнає обов'язковою [185, с. 553].

Таким чином, суб'єктивне право виступає юридичним засобом

регулювання поведінки людей, що реалізується нормами об'єктивного права. Регулятивна функція здійснюється шляхом забезпечення її носію певної поведінки зобов'язаних осіб, що обумовлює здійснення власних дій уповноваженим суб'єктом, ефективність якої залежить від ступеня, повноти та нормативної визначеності можливостей його носія в «правилах організації». У той час охоронна функція суб'єктивного права, в свою чергу, полягає в попередженні несприятливих наслідків для уповноваженої особи та у протидії їм шляхом використання на її розсуд превентивних і захисних юридичних засобів [274, с. 10].

На нашу думку, у теперішній час не слід заперечувати й соціальних функцій права, які дозволяють глибше усвідомити його соціальну цінність, являють собою специфічний ракурс права, де регулятивна й охоронна функції з'єднуються у відокремленій, якісно однорідній сфері соціальних відносин, у тому числі у сфері політики, економіки, культури тощо [185, с. 561]. На соціальну роль суб'єктивного права звертає увагу й С.С. Алексєєв, який вважає його засобом забезпечення переходу юридичних можливостей людини в сферу соціальної реальності [23, с. 633-634]. Тобто, соціальна функція суб'єктивного права являє собою його позитивний вплив на суспільні відносини, що складаються у вільному, творчому розвитку їх учасників за допомогою забезпечення задоволення об'єктивних потреб у використанні матеріальних і нематеріальних соціальних благ.

Враховуючи зазначене можна погодитися, що функції суб'єктивного права в механізмі правового регулювання носять багатоцільовий характер й полягають у визначені виду та міри поведінки суб'єктів, є засобом опосередкування і захисту їх інтересів, одним із способів забезпечення й задоволення потреб людей, їх всебічного розвитку та вдосконалення, підвищення соціальної активності, юридично гарантованою передумовою особистої свободи, можливістю брати участь у суспільно-політичному житті та в управлінні державними й суспільними справами через поєднання особистих і суспільних інтересів та юридичним вираженням взаємовідносин особи, держави та

суспільства [348, с. 65].

Слід наголосити, що функції суб'єктивного та об'єктивного права не є незмінними, вони змінюються, перебуваючи, водночас у стані статики і динаміки. Статика права – це стійкість (рівновага) його якісного стану, що обумовлений відповідністю його регулятивних можливостей потребами суспільного життя. Якщо стабільність права багато в чому підтримується державною владою, то динаміка стимулюється ініціативою правозастосувачів і суспільства. Динаміка суспільного життя зумовлює динаміку права, кількість та інтенсивність змін його властивостей, структурних елементів й зв'язків за певний період часу у відповідь на потреби соціальної дійсності [262, с. 139, 141].

Також слід звернути увагу на те, що не менш важливі багатоцільові функції та соціальні ролі в правовій системі суспільства виконують юридичні обов'язки, які розуміють, як міру належної, суспільно-необхідної поведінки, елемент демократії, ланку механізму правового регулювання, елемент правового статусу, засіб формування правової свідомості, фактор зміцнення законності, правопорядку, дисципліни та гарантію здійснення суб'єктивних прав. На нашу думку, важливішою функцією юридичного обов'язку в механізмі правового регулювання є їх кореспондування суб'єктивним правам. Виходячи з представницько-зобов'язального характеру норми права, вона передбачає як права, так і обов'язки, що містяться в її диспозиції. А отже, регулює поведінку людей виключно через права та обов'язки.

Таким чином, взаємозв'язок «права» та «обов'язку» є основою правового регулювання, саме через них здійснюється нормативний вплив на поведінку людей. І тому створення державою «правил організації» для нормування суспільних відносин виражається в наданні суб'єктивних прав та покладенні юридичних обов'язків на їх учасників. Саме завдяки цьому всі елементи механізму правового регулювання мають характеризуватися соціальною та функціональною узгодженістю, цілеспрямованістю, відсутністю будь-яких протиріч, ефективністю впливу на суспільні відносини.

Отже, механізм правового регулювання не може здійснюватися без

відповідних прав та обов'язків, а на неухильне виконання останніх і спрямовується правова політика держави, реалізація її завдань та цілей. І навпаки, невиконання або несумлінне виконання «об'єктивних» юридичних приписів веде до різних соціальних аномалій та інших негативних наслідків.

Висновки до розділу 2

1. Механізм правового регулювання являє собою систему правових засобів, спрямованих на організацію (упорядкування) суспільних відносин; це – нормативно-організований послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя, впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин за допомогою адекватних правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави.

2. Структура механізму правового регулювання складається з логічно організованої системи юридичних засобів, розташованих послідовним чином і спрямована на забезпечення реалізації цілей правового регулювання, тобто правомірну поведінку суб'єктів. До таких засобів належать норми права, юридичні факти, правові відносини, акти реалізації прав та обов'язків. При цьому загалом механізм правового регулювання не є суто формальною, штучною конструкцією або випадковим набором правових інструментів; основна його риса – динамічність, і тому кожна з його ланок виконує специфічні завдання та функції і водночас включається в загальну систему. Основне призначення механізму правового регулювання полягає в наданні можливості бачити всю систему елементів у безперервній взаємодії та взаємозв'язку.

3. «Суб'єктивний правовий механізм» – це суб'єктивне джерело об'єктивного права (воля, свідомість), специфіка якого полягає в особливостях прояву об'єктивного механізму на тому чи іншому з його рівнів (персоніфікація загальної норми в суб'єктивних правах та обов'язках суб'єктів чи їх реалізація в конкретних правовідносинах, на відміну від моделі, що визначена відповідним механізмом руху об'єктивного права). Такий підхід до розуміння аналізованого

поняття дозволяє не тільки визначити елементи явища правової дійсності, а й представити їх у працюючому, системно діючому вигляді та висвітити специфічні функції, що виконують ті чи інші юридичні явища в правовій системі, продемонструвавши їх взаємодію та зв'язок.

4. Механізм правового регулювання виконує такі функції: а) упорядковуюча; б) гарантуюча; в) координаційна); г) інтегративна; д) стабілізуюча; е) моделююча; є) орієнтаційна; ж) стимулююча; з) правообмежувальна. Критерієм розмежування функцій механізму правового регулювання слугує їх соціально-юридична спрямованість та специфіка змісту кожної з них. Усі функції правового регулювання тісно пов'язані між собою, завдяки чому забезпечується найповніша ефективність дії права та створення умов функціонування суспільства.

5. Правове регулювання являє собою певну систему нормативного впливу на загальнозначущі вольові повторювані стійкі суспільні відносини, що утворюють його предмет, шляхом надання цим відносинам юридичної форми через визначення їх основних елементів, а також через регламентацію процесів правотворчості, встановлення індивідуальних приписів, реалізацію прав та обов'язків, що належать суб'єктам цих відносин і правозастосування. Тобто, система правового регулювання являє собою відкриту складну багаторівневу ієрархічно структуровану динамічну систему, яка складається з ряду елементів. До її елементів слід віднести: об'єкт, предмет, метод, принципи, цілі, способи, механізм правового регулювання, а також встановлення правових норм, індивідуальні приписи, які не є результатом правозастосування, суспільні відносини, реалізація прав та обов'язків їх учасників відносин і правозастосування

6. Об'єктом правового регулювання може виступати не будь-яка поведінка та діяльність суб'єкта права, бо такий підхід є проявом «правового ідеалізму», а тільки така, що здійснюється в межах суспільних відносин, які входять до предмету правового регулювання. Натомість предметом правового регулювання слід вважати сукупність загальнозначущих, вольових,

повторюваних, стійких суспільних відносин, які врегульовані або мають бути врегульовані нормами права. У взаємодії між об’єктом і предметом правового регулювання виявляється наступна закономірність: перший, разом з його компонентами, може породжувати суспільні відносини, що входять до другого.

7. Правове регулювання являє собою цілісний процес упорядкування суспільних відносин, що виникає через взаємодію його системних елементів. Тобто процес правового регулювання являє собою складну взаємодію елементів, які визначають методологію, специфіку цього регулювання та особливості способів, за допомогою яких воно здійснюється. І тому єдиний предмет правового регулювання (суспільні відносини, які потребують правового захисту та правових гарантій з боку держави), має свої особливості та різний зміст, залежно від способів правового впорядкування цих суспільних відносин.

8. «Тип правового регулювання» – усталена теоретична конструкція, в межах якої визначається співвідношення припустимої та неприпустимої поведінки суб’єктів правовідносин. Як правило, виділяються два основні типи – загальнодозвільний і спеціальнодозвільний, але з урахуванням тенденцій еволюції вітчизняної правової дійсності пропонується доповнити існуючу класифікацію цивілізаційним критерієм. Він надає змогув виокремити «державні» та «недержавні», «західні» та «незахідні» типи правового регулювання, що відображають його соціально-юридичну природу та спрямованість в контексті забезпечення збалансованості інтересів різних учасників правових відносин.

9. Зміни у вітчизняному механізмі правового регулювання в результаті його функціонування є трансформацією самого механізму, який полягає в його розвитку шляхом послідовних безперервних змін в результаті прояву його внутрішньосистемних властивостей. Формою таких змін є правові процеси, а змістом – правові режими, статуси, типи та види правового регулювання. Взаємопов’язані правові процеси характеризують розвиток правової системи, демонструють міру зміни зовнішніх і внутрішніх зв’язків системи в часі та виступають елементами її генетичної структури. Тобто, результат трансформації

вітчизняного механізму правового регулювання полягає в його послідовному самоперетворенні в проміжку між різними моментами часу, під впливом різних чинників.

10. Сучасний механізм правового регулювання є полісуб'єктним. Сучасна держава, що прагне сформувати ефективне громадянське суспільство, не може розглядатися єдиним творцем правових норм, і це є додатковим аргументом в обґрунтуванні «спонтанності» формування в суспільстві норм поведінки та «інтервенції» держави в суспільне життя через видання нормативно-правових актів.

11. Визначальним стрижневим елементом механізму правового регулювання є правосвідомість, що має визначати внутрішню регуляцію людської поведінки в правовій сфері, дозволяє суб'єкту усвідомлювати навколишні соціально-правові явища, співвідносити їх з правовими розпорядженнями, вимогами і приймати правомірні або протиправні форми поведінки в тих чи інших юридично значимих ситуаціях, демонструючи рівень ефективності механізму правового регулювання. Процес саморегулювання полягає не просто в порівнянні власної поведінки (або її моделі) з правовою нормою, а в переживанні цього в почуттях задоволення, незадоволення, захоплення, обурення тощо.

РОЗДІЛ 3
ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Загальне розуміння, критерії та показники ефективності механізму правового регулювання

У сучасній науці широко використовується поняття «ефективність», що дозволяє віднести його до загальнонаукових дефініцій. Але на жаль, сьогодні, відсутнє єдине прийнятне для всіх галузей знань, його визначення, що викликає додаткові ускладнення при вивченні юридичною наукою категорії «ефективність» та робить його уточнення вельми необхідним. Для осмислення суті цієї категорії використовують такі терміни, як «мета», «результат», «дієвість» тощо. Згідно смисловому змісту слово «ефективність» означає «дієвий», той що дає необхідний, зазвичай позитивний, результат; «ефективність» – результат, наслідок будь-яких причин, а прикметник «ефективний» – той, що дає ефект, але не будь-який, а заздалегідь намічений, тобто призводить до потрібних результатів [78, с. 322]. Такі визначення дозволяють розуміти ефективність виключно в межах результативності цілеспрямованої дії (її якості) і визнати, що розробленість поняття «ефективності» в його кількісному аспекті майже відсутня.

Слід нагадати, що слово «ефективність» походить від дієслова «ефективно». І тому іменник «ефективність» не означає самостійного відокремленого предмету матеріального світу, а є оціночною категорією, яка відображає ознаку дії (стану). Це свідчить, що осмислення ефективності можливе тільки через ставлення суб’єкта до змісту категорією «ефективність поняття». При цьому, в ролі предмету визначення може виступати не будь-яке поняття, а тільки те, що означає явище, яке здатне в заданому контексті проявити свої властивості та якості в дії, тобто коли передбачається наявність можливого процесу реалізації цих властивостей.

Як уже зазначалось, процес реалізації неможливо оцінити й розглянути у відриві від самого реалізованого явища та результату відповідного процесу. Це,

в свою чергу, визначає зв'язок категорії «ефективність» не тільки з якістю властивостей явища, визначених цим поняттям, а й з характеристикою властивостей середовища, що впливає та сприймає його.

У перше термін «ефективність» було вжито в економічній літературі у значенні результативності та використання для оцінки тих чи інших урядових чи приватних заходів, залежно від їх впливу на економічне життя. Тобто, термін «ефективність» використовувався для вимірювання результату діяльності відносно певної мети [439, с. 155]. Згодом його використовують уже не в значенні результативності, а як співвідношення результату з певним видом витрат. У подальшому термін «ефективність» набуває статусу економічної категорії, що обґрунтовує, насамперед, співвідношенням результату з витратами та виражається як однорідними, так і різнорідними одиницями виміру. У цьому контексті цей термін використовується у виробничій сфері, де його визначення через точні величини та абстрагування від суб'єктивних чинників впливу на виробничий процес призвели до перетворення процедури її визначення в «механічне», математичне обчислення. Як справедливо зазначає В.В. Головченко, економічне поняття ефективності в значній мірі абстрагується від ідеологічних та інших цілей, а також від того факту, що результат (ефект) є наслідком визначення цілі [117, с. 87].

Підтримуючи таку позицію слід зазначити, що економічному підходу до осмислення категорії «ефективність», на наше переконання, властива вузькість та однобічність, тобто у межах цього підходу «ефективність» значною мірою збігається з «економічністю», її ознаки залишаються нез'ясованими, що позбавляє дослідників можливості розмежувати вказані поняття. І тому ми вважаємо недоцільним використовувати суто економічний термін «ефективність» для оцінки різноманітних дій і неприпустимим пряме неадаптоване перенесення економічного розуміння ефективності в інші сфери, включаючи сферу юриспруденції. Термін «ефективність» у правовій сфері має бути наділений не тільки загальнонауковими ознаками, а й відображати відповідну особливість, залучаючи при цьому знання з інших наук на стільки, на

скільки вони взаємопов’язані і взаємозумовлені з юридичною наукою.

Слід зазначити, що розуміння ефективності взагалі та ефективності механізму правового регулювання, зокрема, нерідко ототожнюється з терміном «ефект», які є однокореневими та близькими за смисловим змістом. Але на наш погляд, ці терміни мають зовсім різне значення та їх зв’язок більш ніж умовний. Так, термін «ефективність» означає якісно позитивні властивості всієї системи дій, а термін «ефект» характеризує їх наслідок. Як зауважує І.Л. Петрухін, не всякий ефект ефективний. Таким може бути тільки соціально корисний, близький до мети ефект [438, с. 266]. Це твердження вірно в тій частині, що «ефект» і «ефективність» категорії не рівновеликі. Проте, слід визнати притаманну словосполученню «ефективний ефект» певну частку сумбуру. Адже «ефект» є результатом будь-якої дії і не є самостійним показником реалізації явищем свого функціонального призначення, а категорія «ефективність» позначає ознаку дії та є показником функціонально самостійного явища.

Варто звернути увагу й на те, що деякими науковцями висловлювалася думка про існування ще однієї підстави для диференціації категорій «ефект» та «ефективність»: якщо ефективність є результатом тривалої і багаторазової дії, то ефект може наступити й після одноразового заходу [133, с. 37; 408, с. 170]. Ми вважаємо, що ця підстава розмежування не має сенсу, так як несистемна, одинична дія теж може бути оцінена з точки зору її ефективності тому, що ефект не прив’язаний до мети і не є обов’язково наслідком функції явища, тобто виникає й при другорядних, факультативних, а не тільки основних напрямах функціонування явища.

Кожна з цих категорій має свої критерії оцінки та власні показники. Однак, якщо для вимірювання ефективності важливі задані умови прояву властивостей певного предмету, то для опису ефекту – ні. Як зазначає В.В. Головченко, ефект на відміну від ефективності може бути як позитивним (корисним), так і негативним (шкідливим) [117, с. 95]. Однак, деякі вчені дотримуються іншої точки зору і виділяють «негативну ефективність», що віддаляє від наміченої цілі.

Проти конструкції «негативна ефективність» справедливо висловлювався Ф.Н. Фаткулін. На його думку, деякі властивості дії правових норм, що фіксуються при негативній ефективності, відносяться до числа побічних, не пов'язаних з метою результатів [575, с. 17].

Відомо, що будь-яка дія може бути корисною, нейтральною або шкідливою, економічною, неекономічною чи збитковою. Видається, що й ефективність може отримати відповідні значення, які будуть характеризувати співвідношення між результатом дії та її метою. Тим самим зберігається пряма залежність характеристики ефективності норм лише відносно оцінки основного результату їх дії. Співвідношення ж реальних наслідків дії правової норми, що мають різне (позитивне і негативне) соціальне значення, становить проблему корисності, а не ефективності дії.

Слід зазначити, що більшість явищ у різних сферах життєдіяльності людини може мати як позитивне, так й нейтральне або, навіть, негативне значення. Однак, у даному правилі існують і винятки. Наприклад, термін «динамічно» не має нейтрального значення, а його протилежне значення виходить за межі смислового змісту самого поняття терміну «динамічно» і визначається іншим, самостійним терміном – «нединамічно». Теж саме й стосується терміну «ефективно», коли сенс терміну «неефективно» вже не охоплюється змістом попереднього. Таким чином, категорія «негативна ефективність» означає відсутність будь-якої ефективності взагалі.

У прагненні пізнати сутність ефективності права вчені-юристи окремо звертаються до вивчення ефективності самої правової норми, ефективності її застосування, ефективності діяльності з підготовки та впровадження рішень у дію, ефективності контрольно-наглядової діяльності тощо. Хоча, дослідження окремих проявів дії права не дають цілісного уявлення про загальний характер правового регулювання, відносно його ефективності, з причини того, що механізм правового регулювання – це детермінована система, яка потребує аналізу всіх своїх елементів з урахуванням їх причинно-наслідкових зв'язків т властивої їм взаємозумовленості. З цього випливає, що ефективність механізму

правового регулювання може бути визначена лише на основі аналізу всіх його елементів, як окремих частин єдиної системи. Так як механізм правового регулювання є динамічною системою, дослідження його елементів, повинно носити стадійний характер.

Тобто, розуміння ефективності механізму правового регулювання не можна зводити лише до ефективності норми права або до ефективності правозастосовної діяльності. Висновок про ефективність механізму правового регулювання можна зробити лише на основі комплексного, системного та послідовного вивчення функціонування всіх його елементів [270].

На наш погляд, не слід ототожнювати розуміння ефективності норми права чи ефективності закону з ефективністю механізму правового регулювання і права в цілому, їх необхідно співвідносити як окреме й загальне. Хоча, безсумнівно, вчення про ефективність окремих елементів тісно пов'язане з дослідженням ефективності механізму правового регулювання та ефективністю права, як комплексними системами. Так, А.А. Зелепукін зазначає, що розуміючи правове регулювання, як вплив на суспільні відносини, здійснюване за допомогою права та інших юридичних засобів, ми говоримо про його ефективність, маючи на увазі ступінь досягнення мети, яка ставилася при розробці конкретних нормативних актів [174, с. 7]. В.А. Козлов розуміє ефективність права, як максимально позитивну результативність дії правових норм за найменших соціальних витрат [220, с. 110]. І.А. Галаган ефективністю правового регулювання вважає досягнення корисних результатів за допомогою правозастосовної діяльності органів держави та їх посадових осіб [104, с. 51].

Вищевикладене свідчить про відсутність в юридичній науці чітких позицій не тільки щодо обсягу самого «права», як явища, але й вказує на складність у розумінні категорії «ефективність» та виявленні єдиних для її виміру критеріїв. Тобто, існуюча в юридичній науці тотожність в тлумаченнях категорій «ефективність права» та «ефективність механізму правового регулювання» нам видається не зовсім коректною [267]. Аналіз наукових праць дозволяє нам говорити про наявність у загальній теорії права різного розуміння категорії

«ефективності механізму правового регулювання», а саме: 1) співвідношення фактично досягнутого результату з передбаченою метою (ефективність перетворюється у кількісну величину та не припускає її розмежування з суміжними категоріями); 2) виділення критеріїв, оцінок, елементів та засобів ефективності без тлумачення самого її поняття (причинно-функціонально-цільовий підхід); 3) здатність приводити суспільні відносини до позитивних результатів, що зумовлена внутрішніми властивостями самої «ефективності» [551, с. 393-395].

Представленні підходи є найбільш розповсюдженими, але існують і інші позиції науковців: соціальна ефективність права – це співвідношення частоти актів правомірної поведінки з актами протиправної поведінки [423, с. 65]; ефективність права (ефективність закону) – це ступінь відповідності реального рівня конфліктності у врегульованій законом сфері відносин оптимальному для даної сфери рівню конфліктності [445, с. 14].

З позиції загальнонаукової характеристики даного терміну не притаманна стійкість та абсолютність показників, які не мають постійного значення, але завжди є позитивними. Тому доречним є його визначення через такі категорії, як величина, рівень і ступінь. Враховуючи, що ця категорія має оціночний характер, то однакові властивості правового явища та єдині умови їх прояву можуть призвести до різних оцінок його ефективності, що є наслідком не тільки об’єктивних критеріїв, а й ставлення до об’єкту аналізу самого суб’єкта оцінювання.

За таких обставин відбувається й оцінка ефективності механізму правового регулювання, але сучасна юридична наука не приділяє належної уваги місцю суб’єктивності при здійсненні відповідних заходів, хоча, на нашу думку, це дуже важливо для визначення змісту поняття «ефективність». У правовій сфері суб’єкт абстрагується відносно оцінки ефективності механізму правового регулювання лише частково, тому що сам є його частиною та відчуває його вплив [3, с. 74]. Усе це дає підстави стверджувати, що ефективність – це оціночна категорія, за допомогою якої визначається рівень функціональності

механізму правового регулювання в динаміці, а напрямок такої оцінки задається функціями самого механізму.

Слід зазначити, що дослідження поняття «ефективності», на думку деяких учених, доцільно доповнювати вивченням поняття «оптимальності», в якій потенційно закладена ефективність, що може реалізовуватися за наявності певних умов [247, с. 36]. Тобто «оптимальність» визнається ознакою, що характеризує правові явища в статиці, а «ефективність» – в динаміці. Так, О.М. Андрющенко вважає, що ефективність, як і оптимальність, глибоко діалектична. Нерідко при оцінці ефективності враховується лише один показник, зростання якого прагнуть домогтися за будь-яку ціну. Однак, виграш в одному нерідко супроводжується програшем в іншому [31, с. 35-41]. Р. Розен зауважує, що оптимальним рішенням визнається таке, яке задовольняє всім поставленим вимогам, тобто виконує визначене завдання в заданих умовах при мінімальній ціні [485, с. 63].

У нашому розумінні поняття «оптимальність» означає найбільш розумний, раціональний компроміс співвідношення рівнів всіх системних показників з метою вирішення завдань, орієнтованих на тривалий часовий період, а термін «ефективність» включає в себе такі ж системні елементи, але несе інше змістове навантаження. Зрозуміло, що збільшення коефіцієнта віддачі будь-якого з показників ефективності веде до її зростання, але, з іншого боку, поняття «ефективність» не враховує існування так званої критичної точки та не визначає межу, коли збільшення одного показника може знизити інший. Завдання ефективності – прагнути максимального збільшення всіх показників, а оптимальності – врівноважувати їх таким чином, щоб зростання одних не викликало падіння інших. Відповідно, термін «оптимальна ефективність» має на увазі передбачуваність усіх можливих умов з урахуванням загального зростання ефективності.

Ми вважаємо, що необхідно також розмежувати поняття «ефективність» та «доцільність», що в окремих галузях знань розуміються як відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна або ідеальна модель якого

виступає метою, формою прояву причинно-наслідкових відносин [587, с. 9] або, як здатність предмета служити засобом для досягнення будь-якої мети [2, с. 5]. Наведенні визначення свідчать, що поняття «доцільність» теж є оціночною категорією, провідна роль в якій віддається «людському чиннику». Отже, наявність суб'єктивізму, при визначеності рівня доцільності, дозволяє заперечувати існування суворих об'єктивних критеріїв її оцінки. І тому вказана обставина є ознакою, що об'єднує, але не ототожнює поняття «доцільність» і «ефективність».

Варто наголосити, що поняття «ефективність» співвідноситься й з іншими суміжними категоріями, зокрема з поняттям «корисність». Так, на думку С.А. Шликова, корисність та ефективність характеризують різні властивості дії правової норми. Ефективність є основним компонентом корисності. Не можна собі уявити ситуацію, за якої дія правової норми була б корисною, але не ефективною [627, с. 20]. Такий підхід, на нашу думку, звужує обсяг поняття «ефективність», хоча поняття «корисність» не охоплює його своїм змістом і навіть не виступає одним з її критеріїв. Категорії «корисність» та «ефективність» мають оціночний характер. Однак, питання про корисність предмета чи дії, на відміну від їх ефективності, вирішується виходячи не з суб'єктивної оцінки об'єктивних показників, а з суб'єктивної оцінки, яка складається на основі особистісного сприйняття наслідків, коло яких суб'єкт окреслює самостійно. У цьому випадку, слід погодитися, що поняття «корисність», яка уточнена з урахуванням витраченої на всіх стадіях механізму правового регулювання матеріальних засобів, людської енергії, часу та інших показників дорівнює «економічності» правових засобів [506, с. 39]. Відповідно, основу оцінки економічності правових засобів становить не абсолютна цінність результату їх дії і не абсолютна величина витрат, а співвідношення одного до іншого. Сенс не в тому, щоб не ставити «дорожчих» цілей, а в тому, щоб досягати їх з мінімальними витратами.

Слід зазначити, що визначення змісту поняття «ефективність механізму правового регулювання» можливо через розгляд таких понять як «критерії»,

«показники та «умови». При цьому деякі науковці пропонують не ототожнювати поняття «критерій» та «показник» виходячи з їх загальнонаукового розуміння [609, с. 96]. Так, поняття «критерій» є виміром оцінки, судженням, ознакою, на підставі якої здійснюється визначення або класифікація будь-чого, а «показник» тлумачиться, як поняття, що визначає співвідношення одного значення до іншого або різницю однойменних категорій [90, с. 407]. Що дозволяє говорити про різний зміст цих понять: перше поняття виступає підставою оцінки, а друге – її абсолютною чи відносною величиною, що визначає якість стану явища. Щодо ефективності механізму правового регулювання, то нетотожність загальнонаукового змісту понять «критерій» та «показник» є підставою для їх розмежування також і в даному контексті.

Питання співвідношення вказаних понять в аспекті ефективності механізму правового регулювання можна віднести до недостатньо досліджених проблем у загальній теорії права. Хоча поліваріативність смислового навантаження слова «умова» в жодному сенсі не передбачає його тлумачення з позиції «критерій»: правила, які забезпечують нормальну роботу будь-чого, домовленість, пропозиція тощо [90, С. 407, 930]. Крім цього, термін «умова» може тлумачитися, як обставина реальної дійсності, за якої відбувається або здійснюється щось, та відносно ефективності механізму правового регулювання їх можна поділити на внутрішні та зовнішні. Водночас, внутрішні умови є критеріями ефективності механізму правового регулювання. Наприклад, його критеріями є якість самого процесу, статичних його елементів, їх системних зв’язків та в той же час виступають необхідними умовами його ефективності. Якість окремих елементів механізму правового регулювання також виступає умовою його «ефективності». При цьому зміст останніх дає можливість визначити чинники, що характеризують окремі складові цього механізму. Натомість зовнішні умови є стрижневим елементом середовища функціонування права, вони визначають показники «ефективності механізму правового регулювання» та впливають на нього в цілому.

Таким чином, виходячи зі сфери впливу, такі умови можна вважати

загальними та визначати існування поруч з ними спеціальних, де перші – це чинники, що впливають на ступінь ефективності механізму правового регулювання в цілому (всі зовнішні умови і загальні критерії), а інші – на ефективність його окремих елементів. Як справедливо зауважив Г.Х. Георгієв, якщо критерій ефективності має об'єктивний суспільний зміст, стоїть поза правовою нормою, то умови ефективності знаходяться, як у самій нормі, так і поза неї [108, с. 19]. Однак, як вказав С.Ю. Марочкін, роль умов можуть виконувати не всі зовнішні чинники, так як вони мають різний характер і можуть здійснювати як позитивний, так й негативний вплив на ефективність. Умовами ж є лише ті з них, які необхідні для виникнення та існування цієї властивості [338, с. 72].

Слід звернути увагу на те, що серед учених відсутня єдність думки з приводу визначення видів критеріїв ефективності механізму правового регулювання серед вчених також відсутня. Так, С.В. Рижков приділяє увагу ефективності права й визначає її через частку правопорушень у всій масі правовідносин, а також через ступінь неврегульованості відносин, що підлягають правовому регулюванню [494, с. 119]. С.Ю. Марочкін розглядає критерій, як ознаку, що фокусує в собі всі показники дії явища, на основі яких можна зробити спробу його всебічної оцінки. Критерій, на його думку повинен відображати загальний результат (показник) дії явища [338, с. 73]. Критерій дійсно має відбивати загальний результат, але не більше того. Один з них не може визначати всі показники, це завдання їх сукупності. Таким чином, критерій повинен відображати загальний результат функціонування правового явища, але не охоплювати всю його сутність. Виходячи з того, що базовою дефініцією при визначені критерію виступає поняття «право» в сучасній системі праворозуміння, його системне тлумачення передбачає визначення якості системних зв'язків складових частин, їх взаємну відповідність та цілісність, а також ряд ціннісних критеріїв якості статичних елементів механізму правового регулювання в якості критеріїв його ефективності.

На наш погляд, визначення критеріїв об'єктивності оцінки ефективності

механізму правового регулювання залежить від концепції самої оцінки та застосування таких шляхів:

1) визначення елементної ефективності механізму правового регулювання (окремих його елементів), що дозволить визначити швидкість досягнення мети будь-якого правового інституту. Для цього слід визначити структурну одиницю норми права та з'ясувати, як динамічно досягає своєї мети кожна з них, а потім встановити кінцевий результат, спираючись на дані про злагодженість взаємодії між усіма правовими нормами відповідного інституту;

2) визначення сумарної ефективності механізму правового регулювання, що ґрунтується на виявленні якості статичних елементів явища, визначені якості його динамічного боку (процес дії статичних елементів) та його внутрішніх системних зв'язків. Виходячи з того, що саме якість норм права характеризує їх мотивацію, спрямовує дію (в одному напрямку з іншими нормами або в протилежному) та ступінь відповідності їх загальним цілям, потрібно акцентувати увагу на визначені їх якісних властивостей, динаміки й встановити злагодженість взаємодії між ними.

Ми вважаємо, що аналогічна ситуація виникає й при визначенні ефективності механізму правового регулювання, яка також залежить від якості змісту норми права, виходячи з того, що ефективність явища свідчить про те, наскільки якісно реалізується його призначення, ми надаємо перевагу другому із вказаних прийомів. Незважаючи на те, що механізм правового регулювання є системним і цілісним інститутом, його структурні складові в ньому не розчиняються, їх потрібно розглядати, як самостійні правові явища. Відповідно, кожна структурна одиниця механізму правового регулювання виконує власну функцію, що не тотожні функціям системи в цілому.

Таким чином, ґрунтуючись на законі синергетики, згідно якого сума властивостей цілого перевищує «арифметичну» суму властивостей його окремих елементів, можна стверджувати, що ефективність окремого елементу механізму правового регулювання не можна прирівнювати до його загальної ефективності, хоча перша опосередковано й підтверджує останню.

Перший метод встановлення критеріїв ефективності механізму правового регулювання вимагає, щоб дослідження ефективності його елементів відбувалося в межах функції всього механізму. Натомість, другий – позбавлений цієї складності та простіший у застосуванні завдяки виділенню динамічних і статичних елементів. Він виключає дублювання характеристик, що визначають ефективність елементів механізму правового регулювання, не припускає перевантаження теоретичними посиланнями та робить категорію «ефективність механізму правового регулювання» доступною для правового аналізу, в основі якого, в свою чергу, також лежить визначення її критерію.

Механізм правового регулювання є складною системою, що має безліч елементів і внутрішніх зв'язків, що впливає на визначення критеріїв його ефективності, а зміст елементів є водночас критерієм їх якості.

Отже, пропонуємо вважати критеріями ефективності механізму правового регулювання якість його статичних структурних частин, оскільки вони знаходяться всередині нього, не належать до зовнішніх умов його ефективності та визначають її ступінь на окремих його стадіях.

Виходячи з динамічності механізму правового регулювання, до критеріїв його ефективності можна віднести якість здійснення ним свого функціонального призначення, що піддається оцінці через характеристику самого процесу правового регулювання. На наш погляд, поняття «ефективність функціонування механізму правового регулювання» та «ефективність механізму правового регулювання» є рівнозначними за змістом. Перше абстрагується від властивостей правового явища та базується на характеристиках процесу, акцентуючи увагу на його динамічному боці. У свою чергу, системність механізму правового регулювання вимагає визначення, в якості критерію його ефективності, якість системоутворюючих внутрішніх зв'язків.

Таким чином, критерії ефективності механізму правового регулювання можна диференціювати на загальні – критерії оцінки ефективності механізму правового регулювання в цілому та спеціальні – критерії якості його окремих елементів, що не впливає на рівень ефективності механізму правового

регулювання в цілому. У зв'язку з цим пропонуємо загальні критерії поділити на:

1. Загальносистемні, до яких слід віднести ті, що відбивають якість механізму правового регулювання через його внутрішні зв'язки, а саме:– стійкість (цілеспрямований стабільний рух механізму, обумовлений розумінням ефективності, як рівня функціонування явища). Для оцінки ефективності, для нас найбільш важлива динамічна та функціональна стійкість. Статична стійкість важлива в тій мірі, в якій вона стабілізує інші її види; мобільність (пристосовність до змін у зовнішньому середовищі та зведення до мінімуму відповідних зусиль суб'єктів). Досягненню мобільності сприяє чітка системність норм права, простота в їх застосуванні, прийняття нових на основі діючих загальновизнаних правових принципів; взаємозабезпеченість (гарантованість правових приписів, їх взаємна підконтрольність, що забезпечується впорядкованістю системи та відображає її внутрішні взаємозв'язки); несуперечність (узгодження норм права на горизонтальному та вертикальному рівнях, у межах інституту, галузі й системи права).

2. Статичні, що відображають якість статичних елементів механізму в цілому (раціональність, повнота, відповідність меті);

3. Динамічні, які відіграють провідну роль у визначенні ефективності механізму правового регулювання та відображають показники якості руху нормативно-правової бази, серед яких слід розрізняти: кумулятивність (накопичення властивостей, що викликають якісні зміни механізму); лаконічність (короткий обсяг, мінімальна кількість стадій, суб'єктів, охоплення мінімальної кількості часового простору), якій сприяють норми процесуального права, обмежуючи можливість умисного затягування процесу; впорядкованість (послідовність дій, стрункість їх взаємозв'язку, максимальна конкретизація руху норми права, ієрархічність завдань, несуперечність, послідовність, прозорість та простота механізму); гнучкість (мобільність при реагуванні на труднощі в реалізації права, здатність підтримувати структуру механізму та його функції); темп руху норми права до її реалізації (свідчить про якість руху, ритмічність та

безперервність). Він повинен бути максимально високим на кожній стадії реалізації норми права, але не згубним для подальших стадій правового регулювання.

Поряд з якістю руху, стан механізму правового регулювання охоплює безліч системних характеристик, у тому числі суму якостей його елементів, за допомогою чого досліджується статика системи.

Ми вважаємо, що комплекс спеціальних критеріїв ефективності механізму правового регулювання складається з якості норми права, юридичного факту, актів реалізації та застосування, які виступають чинником прямої дії лише щодо його окремих ланок, не впливаючи на рівень ефективності всього механізму.

Якість статичних елементів механізму правового регулювання забезпечується раціональною структурою (передбачає оптимізацію, мінімізацію компонентного складу для досягнення його бажаних станів), структурною повнотою (достатня для ефективного правового регулювання), відповідністю меті функціонування (пропорційність та відповідність складу його цілям й унеможливлення диспропорції, що знижують ефективність механізму правового регулювання).

Отже, категорія «якість об’єкту» виражає цілісну характеристику функціональної єдності його властивостей, внутрішньої та зовнішньої визначеності, відносної стійкості, відмінності від інших об’єктів або схожості з ними. І тому категорію «якість» слід розуміти саме як поняття, котре формується на підставі оцінки явища в різних його аспектах. Таким чином, якість є об’єктивною внутрішньою характеристикою предметів та явищ, що задає їх цілісність, визначається показниками через властивості предметів, процесів і систем.

На наш погляд, дану методику визначення якості можна застосовувати й в оцінці ефективності механізму правового регулювання. Якщо сферою застосування для категорії «якість» є будь-який об’єкт природи, то для категорії «ефективності» – виключно цілеспрямовані процеси. Фактором структурного аналізу для якості системи виступає її будова, а для ефективності – якість її

функціонування. І тому категорії «ефективність» та «якість» механізму правового регулювання слід розрізняти.

Якість елементів механізму правового регулювання визначає сукупність істотних властивостей, що роблять їх придатними для використання за функціональним призначенням. Підвиди спеціальних критеріїв визначаються специфікою їх змісту. Так, характеристику статичних елементів механізму правового регулювання можна визнати критерієм його ефективності, виходячи з того, що вона дозволяє нам судити про їх якість.

На зміст спеціальних критеріїв впливає не тільки розуміння самого поняття «права», а й визначення його джерела, що є наступним критерієм. Іншими словами, визначаючи форму права, ми також визначаємо зміст спеціальних критеріїв ефективності механізму правового регулювання. Одним з визначальних чинників у виборі шляхів оцінки якості елементів механізму правового регулювання виступає його функціональне призначення, що не можна ототожнювати з функціями його структурних елементів та функціям самого права. Отже, і види умов їх ефективного функціонування будуть збігатися лише частково.

Слід зазначити, що в загальній теорії права склалися два підходи щодо класифікації умов ефективності елементів механізму правового регулювання. Так, їх якість та якість пов’язаних з ними правових процесів виступають критеріями ефективності механізму, розкриваючи зміст його елементів, а саме: 1) макросоціальні: рівень збігу суспільно-об’єктивних процесів, індивідуальних і колективних інтересів, стан свідомості, політико-моральна єдність суспільства, умови, що пов’язані з політичною організацією; 2) мікросоціальні: визнання в соціальних групах нормативних систем, соціальні зв’язки осіб з трудовими колективами та профспілками, ставлення до права на підприємствах і установах, особистісні умови (рівень освіти, індивідуальні ціннісні орієнтації, досвід тощо) [3, с. 57].

Усі елементи механізму правового регулювання функціонують у вигляді системи і саме їх комплекс забезпечує впорядкування суспільних відносини. Як

зазначив О.М. Кисель, важливо аналізувати ефективність механізму, в тому числі, через якість самої його системи, щодо речі, вже виступало предметом наукового пошуку, але виключно в межах галузевих особливостей механізму правового регулювання [213, с. 29].

Загальносистемні критерії цілком залежить від ефективності центрального елемента правового регулювання, що безпосередньо визначає регулюючий зміст норми права. Вони знаходяться під постійним тиском визначених обставин, які, так чи інакше впливають на прояв її ефективності. Деякі автори визначають наступні умови, від яких залежить успішність функціонування будь-якої правової норми: соціальна цінність, досконалість, законність, належний рівень її реалізації, ступінь інформування адресатів про її зміст, рівень правосвідомості та правової культури суб'єктів [342, с. 110-112].

Також, до умов ефективності норми права відносять досконалість правозастосовної діяльності, системи стимулів і обмежень, індивідуальний підхід в їх реалізації, системну єдність та комплексність [625, с. 8-13].

Ми вважаємо, що визначені вище умови складають сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників. Виходячи з того, що якість одного елементу механізму правового регулювання виступає умовою належної якості інших та ефективності механізму в цілому, роль внутрішніх умов можуть виконувати лише ті з них, які необхідні для існування самого механізму та стимулюють його рух. При цьому ключова роль норми права в механізмі правового регулювання не применшує значення й інших його елементів. Незаперечним є факт вторинності цих критеріїв відносно ефективності механізму правового регулювання, так як вони створюють лише опосередкований вплив на його функціональність, але щодо якості його елементів, вони видаються нам первинними і ми пропонуємо відносити до них чіткість, ясність та визначеність, точність й адекватність фактичних і прогнозованих нормою права дій, повнота, достатня наповненість, наявність заданої нормою кількості елементів.

При аналізі ефективності механізму правового регулювання слід також приділити увагу якості актів реалізації права, серед критеріїв якої можна

виділити стабільність (постійність реалізованості правових приписів, що демонструє рівень захищеності прав осіб і стійкість регулювання суспільних відносин), доцільність (відповідність, з точки зору стратегічної мети, а не доцільності моделі акту реалізації [586, с. 186]) та розумність (в акті реалізації керівним мають бути воля, логіка та свідомість людини). Юридично значущою якістю, критерієм правомірності актів психічної (розумне передбачення, розуміння) або фізичної (розумні заходи) діяльності реального суб'єкта в передбачених законом випадках є їх відповідність можливій поведінці розумної людини в конкретній ситуації [302, с. 327].

Слід зауважити, що доцільність та розумність не можуть застосовуватися в оцінці якості юридичного факту з тієї причини, що нами оцінюються факти реальної дійсності, а не їх моделі, викладені в нормі права. Право є загальновизнаним регулятором, додержання якого забезпечується примусовою силою держави. Тому юридичний факт в, обов'язковому порядку, тягне правові наслідки, незалежно від обставин, що викликають їх настання.

Крім цього, до критеріїв якості актів реалізації права можна віднести ясність, зрозумілість, чіткість та відкритість реалізації, що сприятиме настанню всіх необхідних правових наслідків (виключно несуперечливі, активні дії осіб, що спрямовані на реалізацію своїх прав, можуть створити достатній вплив на індивідуальну та суспільну правосвідомість, тим самим підвищити ефективність механізму правового регулювання).

Також до критеріїв якості акта застосування можна віднести оптимальність (прийняття на засадах справедливості, доцільності, з урахуванням конкретних завдань та повного з'ясування обставин юридичної справи), професійність (обов'язкове володіння правозастосувачем належним рівнем теоретичної підготовки та розвиненим логічним мисленням), раціональність (розумність у використанні процесуальних засобів, сил і часу з метою правильного та швидкого вирішення юридичних справ), реальність реалізації (важливість результату виконання закладених в акті приписів, а не сам акт) та адекватність (неможливість досягнення мети правового регулювання за

допомогою інших заходів, окрім визначених актом).

Основним критерієм, в оцінці правових явищ, безперечно, має бути кінцева мета права – встановлення та підтримка сприятливого для людського життя суспільного середовища.

Ефективність функціонування всіх елементів механізму правового регулювання залежить також й від умов їх реалізації – структури правозастосовної установи, наявності організаційних, матеріальних та інших чинників, стану законності тощо [44, с. 17]. Підтвердженням цієї тези можуть виступати наступні позиції: соціальні обставини, а не якість самого нормативного припису, часто вирішують питання про ефективність норми [345, с. 32], аналіз суспільних процесів і тенденцій, що впливають на дієвість закону, дає можливість передбачити наслідки такого впливу та планувати необхідні заходи матеріального й ідеологічного порядку [399, с. 45], вплив політичного чинника на процес реалізації права виражається в тому, що політична обумовленість права виступає вузловим моментом системи соціальних потреб у правовому впорядкуванні суспільних відносин [301, с. 15-19] та ін.

Варто погодитися з тим, що особливе значення для ефективності механізму правового регулювання мають рівень суспільної правосвідомості та правової культури, адже, як слушно зазначає Є. Комарова, правова культура – це категорія, показник рівня та особливостей правового розвитку суспільства, дзеркало його правової свідомості [229, с. 68]. Тобто, правосвідомість активізує механізм правового регулювання, застерігає проти відриву від реального життя суспільства. З одного боку, низький рівень правосвідомості не сприяє ефективності механізму правового регулювання, а з іншого – високий рівень є її передумовою, чим вищий рівень правосвідомості, тим ефективніше регулятивний вплив права. Правосвідомість не здатна забезпечити дотримання норм, якщо вони недосконалі [430, с. 164].

З правосвідомістю та правовою культурою тісно пов’язані індивідуальні особливості особи, яка реалізує норми права, власні інтереси, погляди, уявлення тощо. Якщо розглядати дію закону відносно індивіда, то стає очевидним, що її

результат залежить не тільки від права, але й від безлічі психологічних, культурних, соціально-економічних і інших загальних умов та характеристик самого суб'єкта, що діють на всіх етапах механізму правового регулювання [161, с. 217].

Досконаліть законодавства, на відміну від якості норми права, більш зорієнтована на узгодженість нормативно-правових актів і норм, хоча оцінка якості окремої норми все ж перетинається з оцінкою досконалості всього законодавства. Крім цього, умовою ефективності правових норм пропонується визнати досконаліть самої правозастосовної діяльності: вплив на ефективність механізму правового регулювання рівня розвитку державного апарату, професійність та координованість діяльності відповідних суб'єктів, що складають його організаційну забезпеченість.

Потрібно визначити доцільним й введення до переліку умов ефективності механізму правового регулювання також законності і правопорядку. Консервативні початки повинні стати підґрунтям процесу правового регулювання відносин у суспільстві. Така міра викликана відсутністю відповідності між їх змістом і формою, коли необхідністю є обов'язковість форми, її примусовий характер. У протилежному випадку – право залишиться всього лише «чужим гаслом» [443, с. 381]. Але потрібно мати на увазі, безмежний консерватизм може суттєво знизити рівень ефективності механізму правового регулювання.

До умов ефективності механізму правового регулювання можна віднести високий рівень наукового прогнозування політичної, економічної та соціальної перспектив, знання правових приписів суб'єктами права, національні особливості й традиції, планомірність розвитку держави, її економічну спроможність.

Слід також звернути увагу й на пропорційну залежність між підвищенням ефективності механізму правового регулювання та підвищенням якості умов його функціонування. Між якістю елементів механізму правового регулювання та чинниками, що сприяють його ефективності існує діалектичний

взаємозв’язок: перехід одного в інший. Таким чином, якість елементів механізму правового регулювання та рівень зовнішнього впливу – є взаємозалежними умовами.

Слід зазначити, що загальні умови, як зовнішні прояви середовища не існують тільки в якості «фону» механізму правового регулювання, а ще й виступають чинником, який спонукає до зміни змісту його елементів. Однак, встановлення умов ефективності механізму правового регулювання не передбачає ставлення до них, як до рівноцінних чинників навколишнього середовища. Виділяючи найбільш значимі з них, потрібно враховувати тісний взаємозв’язок між ними, тому що тільки їх поєднання здатне забезпечити ефективність механізму правового регулювання.

Системність механізму правового регулювання проявляється у взаємозв’язках його елементів та являє собою комплексний нормативний юридичний вплив на загальнозначущі, вольові, повторювані та стійкі суспільні відносини з метою їх упорядкування та викликає необхідність встановлення до нього відповідних «вимог». Доцільність використання цієї категорії, на наш погляд, обумовлена тим, що саме визначення поняття «вимога» дозволить окреслити напрями підвищення його ефективності. Під вимогами до механізму правового регулювання ми розуміємо положення, що випливає з особливостей об’єкту й предмету відповідного впливу, яким мають відповідати його елементи з метою підвищення ефективності функціонування. Ми вважаємо, що до поняття «вимоги» слід віднести:

1. Визначеність – несуперечливість (відповідність змісту правового регулювання його принципам, несуперечність різних джерел права, існування механізму вирішення юридичних колізій) та повноту (нормативну визначеність кола суб’єктів, правового режиму об’єктів, змісту суб’єктивних прав та обов’язків, підстав їх виникнення та припинення, способів і термінів їх реалізації, відповідальності, видів норм права, що регулюють суспільні відносини, кола відповідних джерел права та меж їх дії) регламентації суспільних відносин.

Ігнорування цієї вимоги може дезорієнтувати суб’єктів права відносно їх поведінки та складатиме підстави для вчинення ними такий дій, які їм здаватимуться більш зручними, що, в свою чергу може викликати різного роду суперечки. Невизначеність на рівні нормативного регулювання, з одного боку, створює умови для індивідуалізації регулювання, а з іншого – може призвести до зниження ефективності його нормативності.

2. Обґрунтованість – неприпустимість дублювання правового регулювання суспільних відносин або намагання врегулювати ті з них, що його не потребують. Крім цього, юридичні засоби мають відповідати визначеним цілям і сприяти їх досягненню з мінімальними витратами. Також обґрунтованість передбачає отримання й аналіз інформації про фактичний стан регульованих відносин, тенденції та перспективи їх розвитку, законодавство у даній сфері, зарубіжний досвід правового регулювання, наукові, розрахункові, прогностичні та соціологічні матеріали, інформацію про альтернативні проекти, експертні оцінки та висновки. Це надасть змогу суб’єкту обґрунтувати необхідність прийняття відповідного нормативно-правового акту, а також інформацію про відповідність або невідповідність проекту нормам чинного законодавства.

Недотримання цієї вимоги може викликати конфлікт між різними нормами, що не гарантують вибору суб’єктом права правомірної поведінки і може негативно вплинути на ефективність регулятивного потенціалу права.

3. Неприпустимість обмеження свободи суб’єкта права, яка випливає з відповідного принципу і означає, що законодавство не повинно забороняти діяльність, яка не заподіює або не створює загрози заподіяння шкоди іншому суб’єкту, а навпаки – має закріплювати непорушні та фундаментальні права людини й не надавати можливості одному суб’єкту позбавляти права іншого.

Ця вимога має забезпечуватися виключно законами держави, що мають відповідати меті їх створення та не пов’язуватися з політикою, спрямованою на заперечення свободи суб’єктів права, обмеження якої також повинні бути мінімальними.

4. Врахування інтересів суб’єктів, які вступили заради їх реалізації в

суспільні відносини. На нормативному рівні це може бути здійснено не в повному обсязі, але в такому випадку необхідно надати особам можливість самостійно координувати інтереси через диспозитивні способи регулювання. Отже, при проектуванні нормативно-правових актів вельми доцільно, на нашу думку, проводити дослідження громадської думки для визначення рівня їх відповідності інтересам адресатів.

5. Стабільність та неприпустимість необґрунтованої зміни чинного законодавства заради його умовного вдосконалення. Виходячи з синергетичних позицій, одним з критеріїв стабільності можна визнати параметри порядку, які, згідно думки Г. Хакена, визначають та характеризують поведінку окремих частин системи [591, с. 29]. Таку роль в механізмі правового регулювання відіграють його принципи, цілі, методи та динамічні елементи.

У правовому регулюванні підлеглими елементами є суб'єкти права, а норми права – виступають параметрами порядку. Нестабільність такої системи викликає зміну місць окремих її частин: параметрами порядку стають суб'єкти, а підлеглими частинами – норми права. Це виключає стабільність, бо зі збільшенням числа параметрів порядку зростає нестійкість самої системи, що веде до скорочення «часу життя» закону, посилення ролі суб'єктів права в регулюванні суспільних відносин, деградації ідеї нормативності та впорядкування поведінки людей ними самими [421, с. 12].

Але слід зазначити, що система не може довго перебувати в стані хаосу, і тому, поступово в ній виробляються нові норми, які починають відігравати роль параметрів порядку – система приходить в стійкий стан. В іншому випадку, виходячи з тривалості цього процесу, не виключається можливість повного знищення системи та її розпад. Відповідно, часта зміна нормативно-правового матеріалу може викликати нестабільність системи правового регулювання.

6. Системність, яка передбачає, що предмет правового регулювання складається з суспільних відносин, які взаємодіють, є взаємопов'язаними й взаємозумовленими та припускають такі системні зв'язки при проектуванні норм права. Якщо ігнорувати вимогу системності в правовому регулюванні, то

право може не досягти результату, на який розраховував законодавець.

На нашу думку в якості системного, комплексного показника ефективності механізму правового регулювання можна, слід розглядати оптимальність нормативно-правового матеріалу, складовими якої є його ефективність, корисність, економічність та соціальна цінність. Ефективність правових норм – це співвідношення мети та результату, при цьому в ній доцільно виділити два рівні: юридична ефективність (відповідність поведінки адресатів нормативним приписам) та соціальна (ступінь досягнення соціальної мети, що знаходиться поза безпосередньої сфери правового регулювання). Корисність (вигідність) норм оцінюється, як співвідношення намічених і побічних результатів їх дії, а економічність – співвідношення цінності отриманого результату й обсягу витрат. Соціальна цінність визначається, як демократична та гуманістична спрямованість [83, с. 72].

Таким чином, ефективність механізму правового регулювання безпосередньо залежить від того, наскільки грамотно та адекватно визначені цілі регулювання і наскільки оптимально підібрані засоби для їх досягнення [262, с. 323].

Отже, враховуючи викладене та розглядаючи ефективність механізму правового регулювання, як цілісну характеристику його дії, що складається з наступних показників: результативність, співвідношення соціальної та інших цінностей, інтересів різних соціальних груп і держави, економічність, соціальні цінності мети та результату, стабільність цього результату, мобільність дії, її адекватність середовищу тощо, пропонуємо наступні напрями вдосконалення механізму правового регулювання: 1) створення умов для дотримання закону, підвищення юридичної гарантованості правових засобів, що діють у механізмі правового регулювання; 2) удосконалення правозастосування. Механізм повинен відображати тісний взаємозв’язок різних правових засобів, а їх оптимальне поєднання надасть гнучкості та універсальності правовому регулюванню, мінімізуючи збої в дії права; 3) підвищення рівня правосвідомості та правової культури суб’єктів права лише будуть впливати на якість правового

регулювання. При цьому, інтереси людини повинні бути основним орієнтиром для вдосконалення елементів механізму правового регулювання та підвищення його ефективності, тому що він, за своєю природою, має бути соціально-цінним, створювати режим сприяння здійсненню законних прагнень особи, зміцненню її правового статусу.

На підставі семантичного аналізу термінів «економічність», «доцільність», «оптимальність», «ефект», а також формально-логічного та порівняльного аналізу інтерпретацій понять «цільова можливість», «ефективність поняття», «механічність» пропонуємо авторське визначення поняття «ефективність механізму правового регулювання».

Ефективність механізму правового регулювання – це оціночна категорія, яка визначає здатність спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини досягати соціально-корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових методів і засобів, характеризує рівень співвідношення між фактичним результатом його дії і цілями, для досягнення яких були встановлені правові засоби.

3.2. Теоретико-правова характеристика цілей правового регулювання

Успішне вирішення проблем встановлення цілей механізму правового регулювання можливо тільки за умови детального наукового опрацювання цього поняття та його системних елементів.

Так, С.С. Алексєєв визначає механізм правового регулювання як взяту в єдності всю сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [15, с. 90]. У свою чергу, Л.С. Явич бачить сутність механізму правового регулювання в «механізмі зчеплення» регулятора (правових норм) з регульованим предметом [644, с. 46]. Такий підхід до розуміння механізму правового регулювання дозволяє уточнити поняття об’єкту правовідносин та їх юридичного змісту (суб’єктивних прав та юридичних обов’язків). Р.О. Халфіна аналізує механізм правового регулювання

через правовідносини, підкреслюючи при цьому, що правовідносини необхідно брати в єдності їх форми (прав та обов'язків) і змісту (реальної поведінки людей) [592, с. 285]. На думку М.І. Матузова, механізм правового регулювання являє собою своєрідний набір юридичного інструментарію, що знаходиться в розпорядженні держави і використовується нею для закріплення, охорони, захисту, регулювання та вдосконалення суспільних відносин з метою їх позитивного розвитку. Відмінною рисою цього механізму є його глибока внутрішня єдність – соціального, економічного, політичного, організаційного, вольового тощо [346, с. 11].

Н.Г. Александров вважає, що механізм впливу права на суспільне життя полягає у наділені сторін урегульованими суспільними відносинами суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. На його думку, цей механізм полягає у встановленні правового статусу (правоздатності) громадян та інших суб'єктів права, а також у встановленні загальних заборон вчиняти дії певного роду [10, с. 213]. В.Л. Кулапов зазначає, що механізм правового регулювання, як складова частина механізму правового впливу, використовує лише соціально-юридичні засоби. А механізм правового регулювання – це взята в єдності система правових засобів, за допомогою яких здійснюється комплексний регулятивний вплив на поведінку людей та їх об'єднань для досягнення суспільно корисних цілей [262, с. 253]. О.В. Малько розуміє під механізмом правового регулювання систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, що стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права [329, с. 57].

На наш погляд, указані підходи щодо розуміння поняття «механізм правового регулювання» багато в чому збігаються та надають підстави визначити окремі особливості цього правового явища, що впливають на формування його цілей: державний характер (здійснюється за допомогою загальнообов'язкових правил, сформованих державою або від її імені); можливість застосування примусової сили; обмеженість впливу на суспільні відносини; спрямованість на впорядкування та закріплення суспільних відносин;

сприяння формуванню та розвитку суспільних відносин, що цікавлять державу; здійснення за допомогою системи правових засобів і методів (дозволів, заборон, зобов'язань тощо).

Саме ці основні характеристики й визначають мету функціонування механізму правового регулювання та повинні, на наш погляд, бути відображені у його визначенні. Таким чином, механізм правового регулювання – це система правових засобів, що спрямовані на впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин з метою реалізації інтересів громадян суспільства, держави.

Наступним елементом, що впливає на встановлення цілей механізму правового регулювання є його структура, в якій деякі вчені виділяють нормативну основу (норми права, що виражають головні методи впливу), результативну сторону механізму (способи реалізації, що проявляються у фактичній поведінці суб'єктів, вчиненні дій або в утриманні від них) та проміжні ланки між ними – юридичні факти і правовідносини. Крім цього, дослідники структури механізму правового регулювання розрізняють обов'язкові (головні – юридичні норми, правовідносини, акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків) та факультативні (нормативні акти, правосвідомість, правова культура) елементи [165, с. 179]. Хоча ми не виключаємо й існування додаткових елементів.

На думку М.І. Матузова, елементами механізму правового регулювання є юридичні норми, правовідносини, суб'єктивні права та обов'язки, акти реалізації права, юридичні факти, організаторська діяльність (органів, установ, організації посадових осіб тощо). Вони забезпечують практичне функціонування всього комплексу правових засобів та його ефективність [348, с. 420]. В.О. Шабалін розглядає механізм правового регулювання як замкнуту систему та включає до неї правосвідомість, правотворчість, юридичні норми, правовідносини, акти застосування суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, законність [613, с. 125].

Ряд науковців розділяють правове регулювання , які забезпечують одна

одну: способи впливу (зовнішні, відносно волі суб'єктів, чинники – дозволи та заборони, що виражені в нормах права) та способи реалізації права в самих суспільних відносинах, що регулюються (результат реагування суб'єктів на правовий вплив – вчинення дій, що дозволяються або утримання від заборонених дій) [466, с. 58]. А деякі із них критично ставляться щодо включення суб'єктивних прав та обов'язків до структури механізму. Так, С.О. Комаров вказує на те, що суб'єктивні права реалізуються у правовідносинах і суб'єкт здійснює право, що йому належить, у тих правовідносинах, в яких він бере участь і без якого це право не отримало б реалізації. Отже, відривати суб'єктивне право та юридичний обов'язок від правовідносин і розглядати їх в якості самостійного елементу в механізмі правового регулювання неправомірно [228, с. 312].

О.М. Вітченко називає механізм правового регулювання «ядром правового впливу», що складається з наступних правових засобів: норм права, різних форм їх реалізації, діяльності установ, організацій, посадових осіб і громадян із втілення в життя актів застосування норм права. При цьому, виділяючи внутрішню форму механізму, що являє собою поєднання основних форм: дотримання чи виконання норм права, їх використання та застосування і зовнішню – все інше. Слід також зазначити, що «вихідним моментом» правового регулювання вона визначає момент настання юридичного факту [99, с. 67].

У свою чергу Ю.І. Гревцов виділяє наступні елементи механізму правового регулювання: суб'єкти правових відносин, юридичні факти, правозастосовну практику, діяльність спеціальних органів по узагальненню законодавства та його роз'ясненню, діяльність учених-юристів з аналізу та тлумачення основних закономірностей правотворчості і правореалізації, громадську думку про право і чинне законодавство [125, с. 77].

На думку О.В. Малько механізм правового регулювання – це боротьба з перепонами, головною метою якого є безперешкодне задоволення власних інтересів суб'єктами права. До його елементів він пропонує включати норми права, юридичний факт або фактичний склад з таким вирішальним показником,

як організаційно-виконавчий правозастосовний акт, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків, охоронний правозастосовний акт (факультативний елемент) [330, с. 22].

Ми вважаємо, що включення в механізм правового регулювання значної кількості правових явищ можна пояснити різними підходами до сутності та призначення розглянутого феномена. Ускладнення даного правового інституту можуть виражатися не тільки в межах зазначених вище спільних елементів (юридичних норм, юридичних фактів, правовідносин, актів реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків), а також й додаткових (факультативних). Одним з таких елементів є «прикладні» складові, мета яких полягає в казуальній регламентації суспільних відносин. Хоча нормативний спосіб регулювання й відіграє визначальну роль, у ряді випадків виникає необхідність, на основі правових норм, врегулювати суспільні відносини у тих чи інших межах в індивідуальному порядку [330, с. 25]. Іншим, суттєвим, на нашу думку, елементом механізму правового регулювання є акти державних органів і громадських організацій, що спрямовані на владну примусову реалізацію юридичних обов'язків.

Таким чином, структура механізму правового регулювання є логічно організована система юридичних засобів, розташованих послідовним чином і спрямована на забезпечення реалізації цілей правового регулювання, тобто правомірну поведінку суб'єктів. Ця система є рухомою та динамічною, оскільки зумовлена постійною зміною й вдосконаленням правових засобів [282].

Варто погодитись із тими вченими, які не включають правосвідомость, законність та правопорядок до складу механізму правового регулювання в якості самостійних елементів. На наш погляд, правосвідомість і законність супроводжують його функціонування від початку до кінця, пронизуючи цей механізм на всіх етапах, а правопорядок є результатом (підсумком) функціонування механізму правового регулювання, тобто зовнішнім, відносно нього.

В юридичній науці існують різні погляди щодо визначення поняття,

структури та змісту механізму правового регулювання, а також щодо його мети. Так, Д.А. Керімов визначає її як ідеальне вираження належної чи можливої поведінки людей [208, с. 95], В.І. Орлов та А.І. Екімов вважають, що мета правового регулювання – це мотив, що спонукає людину до діяльності [418, с. 36], а П.М. Рабинович зауважує, що мета правового регулювання – це бажаний результат діяльності, що регламентована нормативно-правовим актом [468, с. 29]. Серед різних поглядів науковців слід виділити позицію О.В. Малько, який під метою правового регулювання розуміє ідеальний, бажаний результат, заради якого здійснюється юридична діяльність [330, с. 25]. Особливістю такого підходу є те, що механізм правового регулювання розглядається, як боротьба з перепонами, а його головною метою є безперешкодне задоволення інтересів суб'єктів.

Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що під метою правового регулювання слід розуміти ідеальний бажаний результат, заради досягнення якого суб'єкт правотворчості здійснює правове регулювання суспільних відносин. Це визначення ґрунтується насамперед на загальному розумінні поняття «мета» в теорії систем – уявлення про моделі майбутнього результату, що здатний задовольнити вихідну потребу за наявних реальних можливостях, які оцінюються за результатами минулого досвіду [32, с. 71].

Ми вважаємо, оскільки правове регулювання являє собою ієрархічно структуровану динамічну систему, а цілі є одним з її елементів, то до їх числа можна віднести: загальні, міжгалузеві, галузеві, інституційні та цілі індивідуального правового регулювання. У залежності від місця в системі цілей правового регулювання можна виділити ті, за допомогою яких визначається його зміст – стратегічні й ті, що визначають структуру правових засобів, які використані для досягнення стратегічних цілей – тактичні чи інструментальні.

При визначенні стратегічних цілей необхідно виходити з того, що вони повинні відображати місце і роль правового регулювання в системі соціального регулювання, враховувати його можливості та спиратися на конкретні вимоги. Вказані особливості дають підстави стверджувати, що до числа стратегічних

цілей правового регулювання, можна віднести гарантування свободи суб'єктів суспільних відносин через використання правових стимулів, обмеження хаосу в суспільних відносинах за допомогою правових обмежень, координацію та захист інтересів суб'єктів суспільних відносин, упорядкування суспільних відносин, орієнтацію суб'єктів права на можливу та належну поведінку тощо.

У свою чергу, тактичні цілі, спрямовані на безпосереднє визначення основних елементів суспільних відносин, що входять у предмет правового регулювання. Вони найбільшою мірою пов'язані із засобами правового регулювання, зокрема зі способами, методами та типами правового регулювання. При їх визначенні доцільно звернутися до аналізу регульованих суспільних відносин.

Загальновідомо, що суспільні відносини мають певну структуру. При цьому, спочатку їх елементи не визначені, що і є основним призначенням правового регулювання, зокрема, визначення правового статусу суб'єктів суспільних відносин, які входять у предмет правового регулювання; встановлення правового режиму об'єктів суспільних відносин, а в необхідних випадках їх характеристика; формулювання характеру та змісту суб'єктивних прав і обов'язків; закріплення підстав виникнення, зміни та припинення правовідносин; вказівка на вид норм права, меж їх дії у просторі, часі, за колом осіб і способів, термінів й етапів реалізації суб'єктивних прав та обов'язків.

Крім того, в юридичній літературі зустрічається поділ цілей правового регулювання на ступінчасті та неступінчасті [557, с. 36-37]. Перші з них – досяжні в більшій чи меншій мірі, причому ця ступінь може коливатися від «0» до встановленої величини або взагалі може не мати верхньої межі (наприклад, поступове підвищення розміру заробітної плати). Другі – можуть бути досягнуті повністю, або не досягнуті взагалі (встановлення підстав виникнення суб'єктивних прав та обов'язків).

Залежно від форми вираження, виділяють явні та неявні (латентні) цілі правового регулювання [370, с. 14]. При цьому, явні цілі – прописані в нормах права і випливають з їх аналізу, а латентні – це ті, що реально переслідував

суб'єкт правотворчості, встановлюючи ту чи іншу норму. Вони не можуть бути виявлені шляхом вивчення законодавчих актів і вимагають аналізу мотивів, причин і умов їх прийняття.

Таким чином, правове регулювання спрямоване на формування умов розвитку та ефективне функціонування права, визнання суспільством основоположних правових ідей, адаптації права до сучасних потреб його членів, як вважає Ю.І. Гревцов, глобальна мета правового регулювання полягає у зміцненні ідеї права в суспільстві і на цій основі стійкому правовому розвитку, при якому право стає найважливішою функцією суспільного життя [127, с. 314].

Слід зазначити, що відповідно до зазначеної мети визначаються й завдання механізму правового регулювання в конкретних сферах його здійснення. Так, особливості правового регулювання у сфері правотворення полягають в його не пов'язаності з діями держави чи уповноважених нею органів щодо прийняття нормативно-правових актів. Відповідно, специфіка шляхів регламентації суспільних відносин у цій сфері визначає особливості змісту предмету правового регулювання: правове регулювання у сфері правотворчості (правотворення) здійснюється в суспільстві спонтанно при взаємодії суб'єктів, що вступають один з одним в суспільні відносини. Виходячи зі «спонтанності» правотворення, можна припустити, що мета механізму правового регулювання цієї сфери відсутня, хоча, його зміст, безумовно, спрямований на задоволення потреб суспільства в упорядкуванні відповідних правовідносин. Крім цього, в порівнянні, наприклад, із законотворчою діяльністю, вказана мета не стоїть перед конкретними суб'єктами цього процесу, які вступають у суспільні відносини між собою, переслідуючи власні конкретні цілі, що жодним чином не пов'язані з метою відповідного механізму правового регулювання. Однак, визначений правовий порядок, що складається при впорядкуванні даних суспільних відносин, є об'єктивно обумовленим суспільними потребами. Іншими словами, порядок ґрунтується на доцільних діях його елементів, де «мета» не означає нічого іншого, крім того, що їх дії спрямовані на підтримку або відновлення цього порядку [590, с. 406].

Таким чином, можна погодитися з твердженням, що глобальною метою правового регулювання є зміцнення ідеї права в суспільстві і на цій основі його стійкий правовий розвиток, при якому право стає найважливішою функцією суспільного життя [127, с. 326]. А отже, кінцева мета правового регулювання полягає у створенні умов для розвитку права та його ефективного функціонування, визнання суспільством основоположних правових ідей та адаптації права до сучасних потреб його членів, де механізм правового регулювання відіграє дуже важливу роль в процесі досягнення цієї мети.

Слід звернути увагу на те, що специфічною сферою, в якій також функціонує власний механізм правового регулювання, є законотворчість. Особливість мети цього виду державної діяльності викликані тим, що формування суспільних відносин при здійсненні законотворчого процесу, не відбувається спонтанно. Це заздалегідь продуманий процес вибору й трансформації правил поведінки у загальнообов'язкову письмову форму. Але при цьому, мається на увазі не тільки вибір «правил справедливої поведінки» з метою їх закріплення у нормативно-правових актах, а ще й «правил самої організації» [595, с. 15]. На думку А. Наших, процес «створення права» складається з двох етапів. Перший етап – відрізняється гнучкістю, різноманітністю і динамізмом та характеризує процеси, що відбуваються в суспільстві: пізнання, оцінку психологічних і вольових чинників, аналіз правостворюючих факторів і формування на цій основі панівної волі. Це, в свою чергу, обумовлює перехід до наступного етапу, що здійснюється спеціально уповноваженими на видання правових норм державними органами – формування правових рішень, норм позитивного права [389, с. 209]. Відповідно, внутрішнє наповнення законотворчих відносин характеризується вже діями конкретно визначених суб'єктів, основне завдання яких полягає в пошуку «правил справедливої поведінки», наданні їм офіційної форми вираження та гарантування їх дотримання.

Ще одним важливим завданням, що стоїть перед суб'єктами законотворчої діяльності, крім вказаного, є створення норм, які визначають та впорядковують

структуру, цілі, функції самого державного апарату та всієї системи організації суспільства в межах державного правління та сприяють проведенню законів у життя – так званих «правил організації». При цьому діяльність визначених спеціальних суб'єктів спрямована не на безпосереднє формування «правила справедливої поведінки», що формуються «стихійно», а виключно на створення умов їх реалізації. Нормативно-правові акти, джерелом яких є держава, мають на меті підтримання порядку та її функціонування через визначення функцій і повноважень відповідних органів. Такі документи впорядковують діяльність суб'єктів всередині самої організації та відрізняються чіткою конкретністю, а не загальністю, на відміну від «правил справедливої поведінки», які, навпаки, абстрактні і не залежать від чиїхось конкретних цілей.

Механізм правового регулювання надає можливість доповнювати чи вдосконалювати «правила організації», оскільки загальна мета правового регулювання в законотворчій сфері полягає в покращені та втіленні в життя правил, що, в свою чергу, сприяють реалізації права. Відносно спонтанно сформованих правил, то їх не варто намагатися покращувати і доповнювати, виходячи з того, що у випадку, коли деякі дії стануть спрямовуватися іншою силою, яка прагне інших цілей та враховує інші знання, цей баланс неминуче буде зруйнований [590, с. 315], що свідчить про недоцільність втручання в процес правотворення з боку держави або її органів.

Варто звернути увагу на механізмі правового регулювання в сфері законодавчого впорядкування суспільних відносин, де його мета проявляється в її загальноприйнятому значенні, тобто впорядкування суспільних відносин, через нормативні приписи, що закріплені в положеннях нормативно-правових актів різної юридичної сили. Іншими словами, на відміну від «створення» закону, тобто законотворчості, законодавче регулювання являє собою процес реалізації правових норм, закріплених у нормативно-правових актах. Однак, воно не перестає при цьому розглядатися у складі механізму правового регулювання, оскільки останній, в цьому випадку, здійснюється за допомогою все тих же правил, тільки вже безпосередньо в процесі реалізації вимог норм

права суб'єктами відповідних суспільних відносин. Специфіка цілей механізму в сфері законодавчого регулювання полягає в тому, що він функціонує, використовуючи вже закріплені в нормативно-правових актах положення («правила справедливої поведінки»), які вже сформовані, гарантовані та захищені державою шляхом надання їм офіційної форми вираження та «правил організації». І тому, основною ціллю механізму правового регулювання на даному етапі є реалізація законодавчих положень, тобто реалізація правопорядку, який закріплений державою в нормативно-правових актах.

Таким чином, функціонування механізму правового регулювання в цілому являє собою цілісний процес взаємодії його системних складових, головною метою якого є впорядкування суспільних відносин. Ми погоджуємося з тими вченими, на думку яких предмет правового регулювання складають суспільні відносини, однак, на нашу думку, цього недостатньо для характеристики цілей відповідного механізму. Ми вважаємо, що складність внутрішньої структури визначається методологію, специфікою сфери регулювання та особливостями його способів, які, в своїй сукупності й визначають відповідну мету функціонування механізму правового регулювання. Тобто, сукупність окремих типів суспільних відносин, що потребують правового захисту і правових гарантій з боку держави, мають свої особливості, різний зміст, залежно від способів їх правового впорядкування та врешті – решт визначають мету відповідного механізму регулювання, яку не слід зводити лише до реалізації волі законодавця та його дій, які спрямовані на впорядкування суспільних відносин.

Отже, основною метою механізму правового регулювання можна визначити необхідність домогтися відповідності між формально закріпленою моделлю соціальної поведінки і реальним життєвим випадком, з настанням якого особа або керується тим чи іншим приписом, або ігнорує його. При цьому право, як явище соціально-юридичної реальності, «народжується при зустрічі із суб'єктом та трансформації власних вимог у соціальну дію, яка є виправданою й очікуваною соціальними суб'єктами або, іншими словами, при виникненні правової комунікації» [590, с. 588].

Тобто, можна стверджувати, що кінцева мета механізму правового регулювання полягає у створенні умов для розвитку права та його ефективного функціонування, визнання суспільством основоположних правових ідей та адаптації права до сучасних потреб його членів.

3.3. Загальносоціальний та індивідуально-психологічний аспекти механізму правового регулювання

У будь-якій державі, право, законодавство та правова система насамперед орієнтовані на регулювання соціальних процесів та організацію життя суспільства в межах існуючих суспільних відносин. Правовий вплив стає можливим лише в силу того, що функціонування соціальних структур та будь-які соціальні процеси мають своїм змістом цілеспрямовану діяльність і спілкування людей. Тому, соціальний ефект й сама можливість здійснення правового регулювання залежить не тільки від характеру правового впливу, але також від здатності та бажання людей свідомо сприймати й засвоювати його, будуючи у відповідності з ним свої вчинки та взаємини. Реалізація правових норм, їх функціонування здійснюються в діяльності та поведінці людей, а людський чинник є одним з визначальних у механізмі правового регулювання, Особа включається в процес правового регулювання незалежно від характеру впорядкованих суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних тощо), тільки в поведінці людини, у взаєминах та взаємодії з іншими людьми об’єктивуються, стають реальністю нормативні заборони й розпорядження.

Підкреслюючи важливість цього механізму, О.А. Лукашева зазначає, що встановлення системи гарантій не забезпечує автоматичного забезпечення прав, свобод та їх реалізації. У цьому процесі важлива роль належить соціально-психологічному механізму, що виступає в якості регулятора поведінки суб’єкта, його діяльності. Наукове розуміння реальної взаємодії людини з об’єктивною дійсністю неможливо без розкриття психологічних закономірностей, механізмів детермінуючого впливу соціальних чинників [313, с. 14-20]. А В.В. Лазарев, розглядаючи цей механізм відносно правозастосування, підкреслює особливе

значення людських потреб і виділяє в детермінації правозастосування зовнішні й внутрішні чинники. Серед зовнішніх він вказує систему правових норм, суспільну правову свідомість, громадську думку, інші соціальні норми, економічні й політичні умови, цінності культури тощо. До внутрішніх чинників він відносить знання, навички, звички, вміння, здібності, темперамент, спрямованість, погляди тощо. Також автор зазначає, що способи перекладу неправових елементів у живу тканину правового порядку ще чекають свого дослідження, а також, що важливо знати не тільки характер і стан зовнішніх і внутрішніх чинників, але також стан тих каналів, за якими зовнішнє стає надбанням внутрішнього, а внутрішнє заявляє про себе у зовнішньому [293, с. 79, 81].

Крім психологічного, необхідно також відзначити важливу роль ідеологічного аспекту правосвідомості в механізмі правового регулювання. Її значення визначається тим, що предмети відображення правосвідомості – держава і право – це суспільні явища, в яких, у концентрованій формі, знаходять вираз глибинні, загальнозначущі соціальні процеси: «боротьба» за владу в державі, здійснення загальних, корінних інтересів більшої частини населення (при демократичному політико-правовому режимі), взаємовідносини між націями та народами, взаємна співпраця держави й особи тощо. Правильне відображення таких соціальних явищ і закріплення їх в праві можливо при активній участі ідеологічної функції правової свідомості. Політико-правова ідеологія є вищим проявом громадянської суспільної свідомості. Правосвідомість суспільства невіддільна від самої ідеї соціуму та держави, а право навряд чи матиме колосальний вплив на свідомість і волю людей, якщо недостатньо проглядаються його орієнтири й не визначений ідейний зв’язок в суспільстві.

Слід зазначити, що цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Право впливає на правосвідомість, формує уявлення членів суспільства про їхні права і обов’язки, а правосвідомість впливає на право, визначає практику

правозастосування, зумовлює нормотворчу діяльність держави. Враховуючи зазначення, можна надати наступне визначення правосвідомості. Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

Тобто, правосвідомість є універсальною формою функціонування механізму правового регулювання, іншими словами, чинник його ефективності. Правосвідомість здатна як активно впливати на елементи механізму правового регулювання, так й сама випробовувати на собі їх вплив. На правосвідомість впливає існуюча в суспільстві нормативно-оціночна система (моральні й політичні імперативи та правова система), що потрапляє в сферу правосвідомості за допомогою інформаційного механізму. У механізмі правового регулювання суспільних відносин правосвідомість проявляє себе досить активно. Так, як зазначає Ю.Г. Ткаченко, в ній діють не специфічно-правові, а загальні механізми управління суспільством і механізми внутрішнього управління діями людей [565, с. 177].

Правосвідомість, у механізмі правового регулювання суспільних відносин, характеризує процеси формування та функціонування потреб, інтересів і мотивів (мотивації) учасників суспільних відносин, що відбуваються в результаті правового регулювання. Правосвідомість не просто дзеркально відображає навколишню правову дійсність, а переломлює її через своєрідний соціально-біологічний фільтр особистісної індивідуальності, яка складається з трьох компонентів: особливостей всього психічного сплаву особистості, життєвого досвіду людини та кола спілкування індивіда [653, с. 97].

При дослідженні ролі правосвідомості в механізмі правового регулювання принципового методологічного значення мають розроблені в психології положення про єдність свідомості і діяльності, про дію зовнішніх чинників через внутрішні особистісні умови та про соціальну детермінацію психологічного складу особистості. Аналіз свідомості й діяльності особи надає можливість

зрозуміти, що являє собою активний бік соціального взаємодії, що породжує правову поведінку, який «внесок» вона здійснює в детермінацію поведінки, як допомагає усвідомити складний процес цієї детермінації тощо.

Згідно із загальним філософсько-психологічним визначенням, свідомість – це вища, властива тільки людині й пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальненому оціночному та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні та самоконтролі поведінки людини [313, с. 312]. Свідомість диференціюється на різні форми: політичну, правову, моральну, естетичну, економічну тощо, де кожна з них має свій понятійно-категоріальний апарат і власні особливості, що зумовлені специфікою тих сфер суспільного життя, які вона відображає. До специфічних рис правосвідомості також можна віднести правове опосередкування та усвідомлення соціальних явищ, їх співвідношення з правовими вимогами, уявленнями про необхідність і межі правового регулювання, правові оцінки й відносини.

Слід зазначити, що суспільна поведінка рідко буває суто юридичною, як правило, вона регламентується різними видами соціальних норм, спрямовується та оцінюється різними сферами свідомості водночас. Людина мотивує свою поведінку, включаючи в роботу цілісний механізм свідомо-вольової та неусвідомленої конструкції, при цьому коригує своє ставлення до об'єкта функціональними показниками свідомості, незалежно, будь-то сфера правового, політичного, етичного або іншого інтересу. У зв'язку з чим, не слід абсолютизувати роль правосвідомості у ґенезі правової поведінки і вважати, що правомірна або протиправна поведінка людини завжди залежить тільки від правосвідомості. Підставою розмежування відносно самостійних форм суспільної свідомості, поряд з предметом відображення, виступають також способи, форми та їх роль у суспільному житті. Крім цього, до таких специфічних способів і форми відображення правосвідомості суспільного життя є його специфічні правові поняття та категорії: «право» і «обов'язок», «закон» і «законність», «суд» і «правосуддя», «правопорушення» і «покарання» тощо.

Однак, тісний зв’язок між ними не виключає якісної відмінності між названими формами свідомості. Правова свідомість відображає правові відносини між суб’єктами соціальних зв’язків. До сфери правової свідомості включаються ті правові явища, що отримують політичну оцінку, але, за своєю суттю, нею лише детерміновані, наприклад, громадські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини і громадянина. При цьому слід зазначити, що політичні, моральні та інші форми свідомості суттєво впливають на правову свідомість в її змістовному плані, а виділити в чистому вигляді якусь з форм свідомості – практично неможливо. Тобто, всі її форми є взаємозумовленими і тому не існує форм свідомості, нейтральних одна до одної. Однак у механізмі правового регулювання визначальною формою свідомості все ж є правова свідомість в силу того, що об’єктом її відображення і реакції є явища правової дійсності.

На наш погляд, зв’язок права з психічними явищами та правовою свідомістю у механізмі правового регулювання може розглядатися в таких основних напрямах:

1. У праві отримують своє вираження й оцінку багато психологічних аспектів регульованих суспільних відносин. Психологічний є одним з необхідних аспектів соціального. Суспільні відносини, що в першу чергу будуть піддані правовому регулюванню, повинні отримати адекватний вираз у змісті й формі правових приписів. Це повною мірою стосується й психологічних аспектів і закономірностей. Їх відображення й оцінка у змісті правових норм є необхідною передумовою соціальної виправданості, дієвості та ефективності. У праві вони отримують визнання та схвалення в якості соціальних цінностей або негативну оцінку, як небажані (асоціальні) явища, із зазначенням заходів, що націлені на їх викорінення;

2. Психологічний бік має також процес правотворчості. Створенню правових норм завжди передує відображення в суспільній правосвідомості тих соціальних потреб, на які ці норми мають відкликатися. Результатом є їх усвідомлення в якості суспільних інтересів, оцінка можливих наслідків

прийняття конкуруючих правових норм, їх співвідношення з цілями, що стоять перед суспільством та окремими його інститутами. Ці процеси відбуваються в громадській думці, настроях, відносинах, переконаннях, установках та в інших соціально-психологічних явищах, які активно впливають на прийняття тих чи інших норм.

Психологічні явища опосередковують правотворчу діяльність і на рівні індивідуальної свідомості осіб, які безпосередньо нею займаються. Їх вивчення тим більше необхідно, що тут можливі різного роду спотворення через невірні оцінки, упередження, стереотипність думок, недостатнє передбачення наслідків тощо. У результаті норми можуть неповно або невірно відображати в правовій формі регульовані суспільні відносини.

Вплив правової психології на створення законодавчих актів постійно зростає. Це пов’язане з активною участю населення країни, її окремих регіонів у прийнятті важливих рішень на державному та місцевому рівнях. Таким чином, можна погодитися, що формування правових норм – це не тільки юридичний, а й соціально-психологічний процес [339, с. 186].

3. За допомогою психологічних процесів здійснюється пізнання права в цілому та окремих правових норм, їх тлумачення з метою дотримання, виконання, використання й застосування. У своїх найпростіших формах, пізнання права та правових явищ відбувається через спілкування і соціальну діяльність особи. Тут, у зв’язку з правом, сприймаються правозастосовні дії державних органів і посадових осіб, дії та події, що мають юридичне значення й наслідки, правомірна чи протиправна поведінка, використання наданих законом суб’єктивних прав або зловживання ними і багато інших правових явищ. При цьому, вони розглядаються, як результати чи передумови функціонування окремих норм права або права в цілому. Безпосередньо їх сприйняття не може забезпечити досить глибокого розуміння самого права, його властивостей та специфіки дій.

Ставлення особи до соціальних норм не зводиться до простого пристосування до них, а є складним співвідношенням дії та протидії існуючим

нормам: їх прийняття або відторгнення, виконання, ігнорування чи порушення, фактичного або формального їх дотримання [434, с. 32]. Процес саморегулювання полягає не просто в порівнянні власної поведінки (або її моделі) з правовою нормою, а в переживанні всього цього в почуттях задоволення або незадоволення, захоплення чи обурення.

Процес пізнання права, особливо при необхідності використання або застосування правових норм, породжує потребу в з'ясуванні їх змісту та сенсу, розуміння абстрактних юридичних понять, їх конкретизації щодо існуючих життєвих обставин. Ці пізнавальні дії передбачають вирішення розумових завдань, оцінку альтернативних варіантів поведінки, потребують включення понятійного мислення, вольових процесів та інших складних форм психічного відображення.

4. Психологічні явища, що пов'язані з суб'єктивним боком особистісної поведінки та взаємовідносин у сфері правового регулювання, піддаються в ряді випадків правовій оцінці та тягнуть за собою цілком визначені юридичні наслідки.

Наприклад, ознайомлення зі змістом правових норм дозволяє виявити їх насиченість психологічної термінологією. Такі поняття, як «мотив» і «мета злочину», «вина», «бажання», «усвідомлення», «передбачення», «намір», «спонукання», «омана», «загроза» та інші відображають психологічний бік регульованих відносин та відіграють значну роль у соціально-правовій оцінці конкретних форм поведінки та у визначенні їх юридичних наслідків.

5. Право взаємодіє з правосвідомістю в процесі правової соціалізації, що є органічним і необхідним аспектом загальної соціалізації особи. Соціалізація в науці розглядається як багатогранний процес входження індивіда в соціальне середовище, що передбачає соціальне пізнання та спілкування, засвоєння соціального досвіду, норм, цінностей, ролей, функцій, прав, обов'язків тощо, перетворення їх у власні переконання, в установки й ціннісні орієнтації, що здатні забезпечити адаптацію та соціальну активність суб'єкта.

У широкому сенсі слова, соціалізація особи – це оволодіння нею

культурою суспільства (в тому числі і правовою), а правова соціалізація передбачає включення особи в ціннісно-нормативну систему, що охороняється правом і є основою правосвідомості індивіда [155, с. 207].

Крім цього, правова соціалізація пов'язана з формуванням і модифікацією системи властивостей та якостей, а також механізмів саморегуляції поведінки особи, що необхідні для її адаптації до специфіки поведінки і взаємовідносин у правовій сфері, а також для забезпечення її соціально-активної правової поведінки. У процесі правової соціалізації завжди реалізується виховна роль права, як її основний засіб. Змістом процесу правової соціалізації є засвоєння особою соціальних цінностей, що схвалюються та охороняються правом, системи діючих правових норм, як правил поведінки і критеріїв соціально-правової оцінки фактів та явищ, знань, навичок і звичок, що необхідні для правильної орієнтації в соціально-правовому середовищі, саморегуляції правової поведінки і взаємодії в межах правових відносин, елементів правової культури, функцій, ролей, статусів і відповідних суб'єктивних прав та обов'язків, що притаманні людині у зв'язку з місцем, яке вона займає в системі правового регулювання.

Переконання, ціннісні орієнтації та установки особи, отримані нею в процесі правової соціалізації – найважливіші передумови ефективності правового регулювання та його механізму. У свою чергу, правове регулювання впливає на формування особистості, сприяє її правовій соціалізації.

6. Більшість зв'язків між правом та правосвідомістю виникає й існує в процесі функціонування, дії права. Різнопланові зв'язки між правом і психологічними явищами найчастіше тим або іншим чином проявляються саме в процесі реалізації права або у зв'язку з ним, набуваючи життєвого сенсу, функціональної ролі і практичного значення. При цьому, психологічні явища розглядаються, як необхідна опосередковуюча ланка, що зв'язує правові норми з тим соціальним ефектом, на досягнення якого вони спрямовані [155, с. 208].

Варто звернути увагу на неадекватність психологічного підходу до вивчення правової дійсності у працях деяких учених. Так, свого часу В. Штерн

писав про співвідношення між психологією та нормативними науками наступне: «Сутність цих відносин виявляється в тому, що психології непритаманний момент оцінки, тоді як в нормативних науках він визначає саму їх основу» [629, с. 11]. Натомість Л.І. Петражицький намагався подолати це уявне протиріччя та пояснити психологічний механізм дії права, включивши в нормативне переживання так звані «естетичні імпульси», що мають оціночний характер і визначають ставлення суб'єкта до його вчинків [436, с. 499]. Подібні погляди існують і в теперішній час, але при цьому неприпустимо зводити механізм соціально-правового регулювання до «психологічної механіки» і відривати поведінку від зв'язку з її змістом та значенням.

Актуальність психологічної проблематики нормативно-правового регулювання, як слушно зауважив О.Р. Ратинов, базується на нагальній практичній необхідності в осягненні глибинних змістовно-психологічних механізмів соціальної взаємодії людей, способів включення суб'єктивного чинника в суспільну практику [481, с. 29]. Усвідомлення правомірності або протиправності своїх дій, впевненість у своїх правах, визнання за собою обов'язків, врахування негативних наслідків при їх нездійсненні, суб'єктивна відповідальність за свою поведінку не можуть, на нашу думку, ігноруватися при вивченні функціонування механізму правового регулювання.

Ми вважаємо, що під час дослідження механізму правового регулювання необхідно враховувати невідповідність підходів правової та психологічної наук до моделювання правової дійсності. Перша з них формує більшість своїх понять на основі нормативних логіко-юридичних моделей, що відображають правову дійсність з позицій «належного» [653, с. 177]. Психологію цікавить «суще», тобто реальний, емпірично фіксований стан речей: не те, наприклад, як повинна думати і чим має керуватися людина, що приймає юридично значуще рішення, а те, як вона при цьому думає і з чого виходить насправді. Цю невідповідність можна подолати максимальним наближенням змісту використаних у пізнанні правових понять (моделей) до реальної правової дійсності.

На наш погляд, теоретична концепція, що пояснює психологічні

закономірності механізму правового регулювання, не може бути простою схемою положень і понять, запозичених з психологічної та юридичної наук. Для її формування потрібна самостійна теоретична робота з інтеграції цих положень на основі більш загальних методологічних принципів у напрямку пошуку близьких й більш віддалених аналогій в теоретичних концепціях, гіпотезах тощо. Для того, щоб обрати методологічно правильний підхід у дослідженнях психологічного аспекту механізму правового регулювання, принципово важливо відповісти на питання про наявність або відсутність своєрідності досліджуваних явищ. Це необхідно для обґрунтування положення про правову психологію, як структурний елемент правосвідомості, що розглядається у вигляді сукупності почуттів, емоцій, настроїв, переживань та звичок і відображає ставлення людей до чинного та бажаного права, а також до юридичної діяльності [510, с. 728].

У науковій літературі питання про своєрідність психологічних закономірностей правового регулювання є дискусійним. Досить широко розповсюджені погляди про те, що для психологічного дослідження правових явищ достатньо знань загальної та соціальної психології. Але, за цим твердженням неминуче ховається думка про відсутність специфічних психологічних особливостей у сфері дії права. Інша позиція ґрунтується на твердженні, що в сфері суспільних відносин, які регулюються правом, психічне життя людей набуває своєрідних рис, а психічні закономірності виступають в особливих проявах і сполученнях.

Механізм правового регулювання багато в чому залежить від його природи і закономірностей формування. Така залежність в найзагальнішому вигляді може бути простежена і відносно психологічних явищ і механізмів, за допомогою яких це функціонування здійснюється. Звернення до процесів їх формування та розвитку може надати суттєву допомогу в правильному розумінні характерних особливостей цих механізмів в розвиненій системі правового регулювання суспільних відносин.

Спочатку суспільство ґрунтувалося на формах безпосереднього регулювання, які багато в чому базувалися на психологічних механізмах

безпосередньо-контактної взаємодії та емоційно-вольових відносинах між людьми в різних сферах їх життя що за відсутності інституту організації соціального життя (держави) інакше й не могло бути. З переходом же на рівень нормативно-правового регулювання виникає необхідність по-новому організовувати діяльність і спілкування в межах впорядкованих відносин. Це відбувається як у зовнішньому (поведінковому) плані, так і на рівні внутрішніх психологічних механізмів – у суспільній свідомості. Способи та засоби організації соціальних зв'язків і взаємодії стають підґрунтям для формування та модифікації складних психологічних утворень, зв'язків і механізмів, що забезпечують дієвість нормативного регулювання. Цей період є «відправною точкою» у формуванні та розвитку правосвідомості, як форми суспільної свідомості. Побудова цих соціально-психологічних утворень і механізмів являє собою формування розумових дій та свідомості через засвоєння суб'єктом зовнішньої взаємодії з предметами і соціальних форм спілкування, що об'єктивно існують у сфері нормативного регулювання [653, с. 183]. Психологічні механізми та зв'язки, утворені таким чином, служать необхідними внутрішньоособистісними передумовами самоорганізації поведінки в нормативно-правовому регулюванні. Специфіка правових норм і сформоване нею ставлення членів суспільства до цих норм проявляються в особливостях психологічного механізму дії права.

Під поведінкою людини, у відносинах, що врегульовані правом, розуміють реальну й вербальну поведінку, тобто як передбачувані, так і здійснювані дії та вчинки людей у сфері права, їх висловлювання про різні правові явища, в яких виражається ставлення до права в цілому, до вимог конкретних норм права, роботи державних органів, а також свідчать про соціально-правову активність індивідів. Дані форми поведінки підконтрольні свідомості і волі суб'єктів правової поведінки і викликають юридичні наслідки.

У правознавстві підкреслюється необхідність переходу від ізольованого вивчення правових норм та інститутів до пізнання їх взаємозв'язків з реальною свідомістю і діями людей, дослідження особи та її поведінки в їх державно-

правових зв'язках й опосередкуваннях [340, с. 22-28]. Особа, її свідомість і воля – об'єкти правового впливу, а правомірна поведінка, як форма реалізації – її юридичний ефект [402, с. 5]. Особа також визнається системою нормативних цінностей, правових мотивів, цілей та нормативно-правових установок, інтересів, внутрішніх програм, планів і моделей поведінки, правових рішень тощо [501, с. 34]. З іншого боку, правосвідомість особи, що опосередкована правовою регламентацією, не можна зводити до персоніфікації правових приписів. Поряд з «відображальним», вона має й регулятивний бік, що забезпечує переклад персоніфікованої інформації в реальну поведінку особи. Правові приписи створюють умови для її функціонування на новій основі – саморегулюванні. Особа виступає суб'єктом регулювання власної поведінки та володіє необхідними для цього соціально-психологічними механізмами, що має суттєве значення, коли мова йде про загальнодозвільний тип правового регулювання.

Правосвідомість, що опосередковує правове регулювання, отримує об'єктивне вираження в правовій поведінці особи. Така поведінка має, зазвичай, юридичні ознаки, до яких відносять правову регламентованість, підконтрольність державі (в особі правоохоронних органів) та здатність викликати юридичні наслідки [165, с. 205].

Правове регулювання людської поведінки можливо тільки через вже наявні, задані природою і соціальною взаємодією психологічні механізми. Проте, розглядати психологію правової поведінки тільки в межах її загальної психологічної проблематики, без урахування обумовлених правовим впливом змін, на нашу думку, недостатньо. У даному випадку, разом з вектором «мотив – мета», значну роль відіграє вектор нормативно-правового регулювання, що визначально впливає на мотиви й цілі, а також на інші складові поведінки. Для нього характерне не пряме визначення конкретної цілі, а наявність системи складно підпорядкованих цілей. Серед них є правоусвідомлені безпосередні цілі, досягти яких прагне суб'єкт (наприклад, володіння певним матеріальним об'єктом при укладенні угоди купівлі-продажу) та інші – юридичні цілі, що

досягаються побічно та, нерідко, суб'єктом не усвідомлюються. Така властивість притаманна й протиправній поведінці, де в правовій свідомості суб'єкта усвідомлювана безпосередня мета дії разом з непрямою, що особливо часто зустрічається у правопорушеннях з непрямим умислом і в тих, що вчиняються з необережності.

Правова поведінка – це передбачені нормами права соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю та волею і породжує відповідні юридичні наслідки. Вона являє собою одну з форм людської діяльності, що здійснюється відносно соціально-правових об'єктів і спрямована на організацію взаємовідносин та взаємодії між людьми у сфері суспільних відносин, врегульованих правом. Слід зазначити, що правова поведінка поділяється на два види: 1) поведінка правомірна; 2) поведінка протиправна (правопорушення).

Правомірна та протиправна поведінка являють собою різні за змістом та спрямованістю види правової поведінки. При розгляді психологічних закономірностей правомірної та протиправної поведінки переважає тенденція їх ізольованого розгляду, підкреслюються їх невідповідності та несумісність, неприйнятність понятійно-категоріального апарату, що використовується для психологічної характеристики правомірної і протиправної поведінки. У першому випадку використовуються загальнопсихологічні поняття: потреби, мотиви, емоційне ставлення, установки, цілі тощо.

Найважливішим завданням дослідження психологічних аспектів механізму правового регулювання та правомірної поведінки, як соціально детермінованої регулятивної функції правосвідомості, необхідно визнати виявлення для неї тих елементів психологічного механізму, що (аналогічно вині в противоправних діях) характеризували б різні форми спрямованості особи на вчинення правомірних дій та психічне ставлення до своєї поведінки в правовій сфері і до її наслідків [653, с. 177].

Слід зазначити, що з психологічної точки зору протиправна поведінка розглядається більш ширше, що насамперед, пов'язано з використанням поняття

провини. Це поняття розкриває ставлення особи до здійсненого протиправного діяння та ступінь усвідомленості, умисність її дій та особистісна оцінка (або її можливість) його суспільної шкідливості й протиправності. Елементи, що характеризують психологічний бік протиправної поведінки (мотив, мета, вина, емоції), об'єднані в понятті суб'єктивної сторони правопорушення. Змістом суб'єктивної сторони правопорушення вважають: психічну діяльність особи, що пов'язана з його вчиненням, відображення (можливість відображення) у свідомості суб'єкта об'єктивних ознак вчиненого і характеристику його ставлення до них, своєрідну характеристику об'єктивної сторони злочину, вину, мотив, мету та емоційний стан, що характеризують психіку людини в момент його вчинення.

Враховуючи те, що правомірна і протиправна поведінка різні за їх соціального оцінкою, відносно суб'єктів правових розпоряджень, за юридичними наслідками та іншими ознаками, не можна забувати, що і те й інше відбувається в особливій сфері людських відносин, регульованих правом, де вони представляють своєрідну єдність протилежностей, вивчати які необхідно в тісному взаємозв'язку. Принциповий антагонізм цих форм поведінки, що відбивається на різних суб'єктивних рівнях правосвідомості, що визначає ставлення людей до них, відбувається в соціально-ідеологічному плані.

Якщо правомірна поведінка в більшості випадків, є свідченням успішності регулятивного впливу, то протиправна (за умови знання правових вимог) – вказує на те, що таку дію було блоковано саме на рівні психологічних механізмів. Елементи цих механізмів, за допомогою яких подібне блокування стає можливим, присутні у протиправній, але відсутні у правомірній поведінці. Тому, поряд з виявленням можливих аналогій і зв'язків між ними, їх психологічними механізмами, існує також певна ступінь відмінності.

При виявленні дій особи необхідно враховувати не тільки їх характер (правомірність, протиправність), але й в чиїх інтересах вони вчинені: 1) у власних інтересах, які збігаються з вимогою правової норми; 2) у власних інтересах, при їх розбіжності з вимогою правової норми; 3) в інтересах третіх

осіб – суспільства, групових суб'єктів, окремих суб'єктів; 4) в інтересах людства та міжнародного співтовариства.

Обидва види поведінки (правомірна або протиправна) – це результат зовнішнього прояву певного якісного стану правосвідомості особи. І при цьому, не менш важливу роль відіграє дійсність, що оцінюється – суспільні відносини (як врегульовані правом так й ті, що його вимагають), впорядкування яких здійснюється шляхом співставлення з відповідними правовими принципами та цінностями. Таке зіставлення відбувається відносно позитивного права, існуючих правових явищ, прогнозованого права, його норм та самої можливості регулювання будь-яких суспільних відносин правом.

Виходячи з того, що правосвідомість охоплює конкретну ситуацію та розуміння загальності правового регулювання, діапазон оцінки, що міститься в ній може поширюватися від конкретної юридичної ситуації до існуючої правової системи в цілому. Правосвідомість завжди включає в себе оцінку об'єктивної дійсності з огляду на правові категорії, оцінку чинної правової системи, системи законодавства, вимог конкретних норм права, оцінку чужої та власної поведінки на відповідність певним правовим дозволам і заборонам, оцінку діяльності державних органів і громадських організацій. Оціночна діяльність взагалі ілюструє активне ставлення до конкретної правової ситуації й до позитивного права в цілому. Основним в ній є характер правосвідомості, тобто позитивне чи негативне ставлення особи до діючого права та його основних інститутів.

Важливою формою внутрішнього буття правосвідомості є прагнення особи. Особа завжди прагне чогось досягти у сфері правового регулювання, розширити коло своїх правових знань, вплинути на зміну правового регулювання тих чи інших суспільних відносин (шляхом виборів, референдуму, страйків, мітингів, діяльності у складі партій тощо) чи «обійти» закон з метою задоволення своїх корисних цілей і тощо. Відповідно, прагнення особи, виходячи з цінностей суспільства, носять позитивний або негативний характер. Однак, вони завжди спрямовані на вдосконалення певних змін у соціально-правовій дійсності, на зміну соціального чи правового статусу індивіда та інших

людей. Виявлення прагнень сприяє визначенню характеру ставлення до різних правових явищ, рівня розвитку правосвідомості.

Свідомість і діяльність взаємопов'язані та взаємозумовлені тому розглядаючи особу в механізмі правового регулювання суспільних відносин, потрібно постійно мати на увазі невіддільність її правосвідомості від соціально-правової діяльності [459, с. 252]. Критерієм оцінки фактичного ставлення особи до вимог закону виступає її практична поведінка. Поза свідомістю та діяльністю людини немислимий суспільний розвиток у сфері права.

Які б питання ні досліджувала юридична наука, в кінцевому рахунку вони спрямовані на розкриття сутності поведінки, діяльності індивіда, соціальних груп або суспільства. Тому вивчення поведінки людей, їх вчинків у сфері правового регулювання – це насамперед, вивчення рівня та стану правосвідомості людей. Як зазначає С.С. Алексєєв, «правосвідомість створює атмосферу, в якій діє право, весь механізм правового регулювання і від її рівня (висока правосвідомість чи ні) залежить ефективність права, його результативність» [15, с. 163]. У свою чергу В.О. Щегорцев зауважує, що правосвідомість зводиться до ідеального відображення соціально-правової дійсності, вона входить в якості найважливішої складової частини до системи безпосереднього регулювання поведінки людей у правовій сфері, а також підключається до дії інших елементів системи правового регулювання, створенню юридичних норм та всіх форм їх реалізації. Правосвідомість не тільки «окрема частина» механізму правового регулювання, вона його пронизує, відбиває та впливає на нього, виступає ідеологічним та соціально-психологічним чинником функціонування всієї системи правового регулювання [637, с. 63].

Таким чином, психологічний аспект – це внутрішнє середовище правосвідомості, що визначає поведінку людини у правовій сфері, а зовнішнє середовище – це її соціально-правовий статус, роль та соціальні зв'язки в системі правовідносин, тобто те соціальне середовище, в якій особа формується та діє. Включення особи в систему правового регулювання відбувається на тлі об'єктивно існуючих соціально-правових умов та обставин, від яких значною

мірою залежить її правова поведінка. Центральне місце серед вказаних чинників займає соціально-правовий статус – юридично закріплене положення особи в системі соціально-правових зв'язків і відносин, що відображає характер стосунків особи й суспільства, окреслює межі можливої та належної поведінки через визначення прав, обов'язків, законних інтересів особи у всіх сферах суспільних відносин.

Соціально-правовий статус справляє визначальний вплив на поведінку особи в системі правового регулювання, є передумовою формування її правових позицій, визначає характер і межі відповідальності та активності, особливості поведінки тощо. Він може розглядатися у вигляді загального, спеціального та індивідуального статусів, що співвідносяться між собою як: загальне (загальний соціально-правовий статус – єдиний для всіх членів суспільства); особливе (спеціальний соціально-правовий статус – сукупність ознак, що характеризують соціально-правове положення певних категорій осіб); одиничне (індивідуальний соціально-правовий статус – ознаки, що визначають соціально-правове становище конкретної особи). Становище особи в системі правового регулювання найбільшою мірою визначається властивим їй конкретним індивідуальним статусом, що існує в межах загального та різноманітних спеціальних статусів, які характерні для особи і визначають, які саме права та обов'язки особи фактично реалізуються, використовуються в даний момент, у даній ситуації.

Соціально-правовий статус проявляється в сукупності соціальних ролей особи, кожна з яких представляє собою визначені суспільством, специфічною соціальною організацією або групою її права та обов'язки. Правовий статус особи, в її соціальному та соціально-психологічному аспектах, знаходить свій вираз також в системі соціальних ролей особи, що описані в категоріях «юридичні права» та «обов'язки».

Конкретний статус особи, відображений в правосвідомості, передбачає знання своїх юридичних прав та обов'язків, їх правильне розуміння, певне ставлення до них і готовність реалізувати їх у своїй поведінці. Ставлення

людини до юридичних прав та обов'язків, визначається, насамперед, конкретним соціально-правовим статусом та багато в чому залежить від ставлення до власної соціальної ролі. Негативне ставлення до соціальної ролі (навіть у тому випадку, якщо вона все ж виконується в силу правових приписів) призводить до того, що вона виконується лише формально, створюється тільки видимість її виконання [402, с. 108]. Таким чином, соціальні та правові моменти конкретного статусу в органічній єдності стають об'єктом внутрішнього ставлення особи. Суб'єкти, які є носіями різних правових статусів, вступаючи у взаємодію між собою в системі соціально-правових зв'язків і відносин, орієнтуються у своїх очікуваннях на таку поведінку контрсуб'єктів, яка відповідає їх статусам, а власну поведінку будують з урахуванням подібних очікувань з боку партнерів.

Особа включається в систему правового регулювання в якості активного суб'єкта, який володіє сукупністю спонукань, інтересів і цілей, що визначають, багато в чому, характер і спрямованість її вчинків. Це, звичайно, не означає їх незалежність від впливу з боку правової системи або окремих її елементів. Правова обумовленість поведінки особи залежить, насамперед, від змісту і форми вираження правових приписів, від наявності санкцій, а також від здатності правозастосовних органів гарантувати реалізацію цих приписів за допомогою організаційних і примусових заходів. Соціально-правовий статус та форми включення особи до системи правового регулювання отримують своє вираження в її правовій позиції. Поняття «позиції» є однією з центральних категорій при характеристиці соціальної поведінки особи. Визначається воно по-різному: як соціальне становище індивіда, його місце в соціальній структурі [390, с. 83], ставлення до системи норм, правил, шаблонів поведінки [542, с. 75], об'єктивного і бажаного положення особи [538, с. 312], інтегральна властивість особи, що виражає систему ставлень до приписів, норм, цінностей [137, с. 57]. У наведених тлумаченнях можна помітити дві основні тенденції: категорія «позиція» розуміється або як соціальне становище особи та умови її діяльності, або ототожнюється з суб'єктивним ставленням особи, що входить до її

диспозиційної структури.

В юридичній літературі давно склалася класифікація правових позицій особи: принципова, доцільна, прагматична, конформістська, вимушена та стереотипна [510, с. 616-624]. Правова позиція особи та конкретний правовий акт залежать від значної кількості факторів. Важливе місце серед них займає індивідуальний правовий статус. У відповідності з суб'єктивним ставленням і оцінкою, індивідуальний правовий статус може визначати правову позицію особи або навпаки – відхилятися нею і в таких випадках поведінка може виходити за межі індивідуального правового статусу чи суперечити йому.

Структура суспільних відносин, що піддаються правовому регулюванню, не вичерпується поведінкою. В якості об'єктів правового впливу можуть розглядатися також соціальні зв'язки. Будучи врегульованими правом, вони набувають соціально-правовий характер, проявляючись як у вигляді конкретних правових відносин, так і поза ними [295, с. 196]. Усі соціальні зв'язки, в тому числі і врегульовані правом, передбачають наявність сторін і момент їх об'єднання – взаємозумовленість, взаємовплив, взаємодію. Саме через з'єднання сторін, правову поведінку людей включають в зміст соціально-правових зв'язків. Цей момент передбачає також наявність сполучної ланки між сторонами (предмет, інтерес, установка, загальна цінність або мета), що породжує та підтримує соціальні зв'язки й водночас визначає їх зміст. Він об'єктивується і проявляється в орієнтованій на правові приписи соціальній взаємодії суб'єктів (сторін) таких зв'язків, являє собою взаємно пов'язані системи дій, між якими існує причинна залежність, обумовлена їх спрямованістю на зміну установок і самої поведінки партнерів по взаємодії, щоб вони сприяли задоволенню визначених потреб, прагнень та інтересів [653, с. 114].

Слід зазначити, що аналізуючи правосвідомість в системі соціально-правових зв'язків, необхідно враховувати, що в їх межах партнери, з одного боку, здійснюють цілеспрямовану поведінку відносно об'єкта взаємних інтересів, а з іншого – орієнтуються на взаємну поведінку, координують і

коректують дії залежно від своїх прав, обов'язків та форм взаємодії, а також від дій партнера. Це відносини характеризуються як свідомо-вольові, що здійснюються в цілях задоволення конкретного соціально значимого інтересу. Будь-який зв'язок у сфері суспільних відносин має психологічне забарвлення.

Таким чином, поряд з індивідуальною поведінкою формується й загальний механізм взаємодії, який на рівні правосвідомості потрібно розглядати вже не як ставлення суб'єкта до об'єкта (таким виступає людина з сукупністю прав та обов'язків), а як суб'єкта до суб'єкта (самостійного, вільного елементу правової дійсності). У психології зазначені відносини розглядаються в межах категорії «спілкування». Введення цієї категорії в сферу дослідження правового регулювання істотно розширює його можливості, дозволяє більш глибоко і всебічно відобразити психологічні закономірності взаємодії в системі соціально-правових зв'язків. Причому, це стосується взаємодії, як системи об'єктивованих, представлених зовні, об'єднаних між собою дій, тобто своєрідної зовнішньої динаміки соціально-правових зв'язків. У таких зв'язках момент об'єднання сторін може бути представлений, як певна залежність між суб'єктами, взаємопов'язаний стан властивостей юридичного порядку. На рівні правосвідомості ця залежність проявляється у міжособистісних і групових відносинах, очікувані поведінки (у тому числі й у відповідь на свою власну), у визнанні обґрунтованості або необґрунтованості вимог, позиції особи тощо.

Тобто, ми маємо справу з цілим колом явищ, що відносяться до суб'єктивної сторони «спілкування» в системі соціально-правових зв'язків. Але юридична наука, в контексті механізму правового регулювання, приділяє недостатню увагу цим явищам. Разом з тим, їх дослідження необхідно, оскільки ефективність механізму правового регулювання, на нашу думку, безпосередньо залежить від характеру й включення в цей процес соціально-психологічних механізмів. Значення правосвідомості, відповідних механізмів і закономірностей у цій сфері збільшується у зв'язку з тим, що в системі соціально-правових зв'язків взаємодія здійснюється як між окремими особами, так і між їх групами чи колективами. Разом з тим, організаційні норми, місце в організації (статус,

ролі, функції), взаємини з іншими її членами (керівництво, підпорядкування, координація або субординація), співвідношення організаційних цілей з особистими та інші чинники суттєво впливають на правову поведінку і правозастосовну діяльність особи.

Долучаючись до організаційних структур, конкретні суб'єкти, що наділені свідомістю і волею, виконують (або не виконують) приписи, які містяться в правових нормах, приймають рішення, здійснюють практичні дії, взаємодіють, керуючись, при цьому, таким соціально-детермінованим правовим феноменом, як правосвідомість. На наш погляд, саме остання, з всією сукупністю її характеристик та ознак, є тим стрижневим елементом механізму правового регулювання, що визначає внутрішню регуляцію людської поведінки в правовій сфері, дозволяє суб'єкту усвідомлювати навколишні соціально-правові явища, співвідносити їх з правовими приписами і вимогами та приймати правомірні або протиправні форми поведінки в тих чи інших юридично значимих ситуаціях.

Таким чином, розвиток будь-якого суспільства обов'язково пов'язано з нормативним упорядкуванням соціальних дій та соціальної взаємодії багатьох людей, рівнем їх правосвідомості та правової культури. Значну роль у цьому процесі відіграє соціалізація (особливо правова) індивіда, під час якої засвоюються соціальні норми і культурні цінності, зразки поведінки, що необхідні для ефективної інтеграції індивідів у соціум. Як зазначив У. Джемс, здобуття індивідом соціальних якостей відбувається в умовах динамічного соціально-правового життя і соціальної взаємодії [143, с. 183].

Одним з наслідків трансформаційних процесів, що відбувається в Україні, є значне зниження ефективності діяльності традиційних інститутів соціалізації, що ускладнюється послабленням їх підтримки з боку суспільства і держави. Інституційні та позаінституційні впливи на особу стають розбалансованими, соціалізація набуває некерованих і стихійних ознак. За таких умов виникає потреба у нових підходах, інститутах, механізмах і факторах соціалізаційного процесу взагалі та правової соціалізації, як його важливої складової. Зокрема, тому, незважаючи на традиційність означеної проблематики, суспільні зміни

обумовлюють необхідність пошуку оптимальних шляхів удосконалення правової соціалізації індивіда за сучасних умов історичного руху суспільства, потребу в науковому дослідженні її функцій, механізмів реалізації та наслідків.

Отже, правова соціалізація є процесом включення особи у сферу правового регулювання в ролі його суб'єкта. Мета зазначеного процесу полягає у формуванні соціально активної особи, дії якої регулюються соціальними та правовими нормами, а результатом є адаптація суб'єкта до правової системи на засадах самостійності, креативності та відповідальності за свою діяльність.

При цьому, прогнозуючи перспективи правової соціалізації індивіда в умовах сучасної України, необхідно враховувати не тільки аспекти динаміки, інноваційності, відкритості змінам, а й питання спадкоємності, культурної ідентичності та національних цінностей. Тобто, правова соціалізація індивіда в українському суспільстві має відбуватися на основі чітко визначених пріоритетів і цінностей національного правового виховання з урахуванням світового досвіду.

3.4. Основні чинники забезпечення ефективності правового регулювання

Для того, щоб визначити ступінь ефективності механізму правового регулювання, слід насамперед встановити відповідні критерії та чинники, за якими вона може бути оцінена. Так, В.В. Глазирін, В.І. Нікитинський та І.С. Самощенко запропонували концепцію, де ефективність правових норм розглядається як співвідношення між фактичним результатом їх дії та цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті [111; 397; 497]. Тобто, критерієм оцінки ефективності юридичного припису вважається досягнення його мети й залежно від того, як вона реалізована на практиці і має робитися висновок про ступінь ефективності, у нашому випадку, механізму правового регулювання. На наш погляд, цей підхід є досить обґрунтованим. Наприклад, якщо цілі, які поставлені законодавцем, не досягнуті в ході юридичної практики, не перетворені на конкретні результати, то говорити про ефективність механізму

правового регулювання, звичайно, не доводиться. Отже, ступінь ефективності механізму правового регулювання залежить від того, наскільки результати відповідають поставленим цілям.

Але ми вважаємо, що ступінь реалізації мети не може бути єдиним критерієм ефективності правового регулювання. Адже не завжди цілі, які визначені законодавцем, мають соціально-корисний, позитивний характер. Існують випадки невідповідності або неповної відповідності інтересам чи потребам суспільства та інші «помилки»: значна кількість недосконалих з юридичної точки зору законів, які потім доповнюються, уточнюються, коригуються, а отже й цілі в них змінюються. Як зауважив В.Ф. Прозоров, оцінювати ефективність беззаконня, одягненого у форму юридичного закону – справа неблагородна, принаймні, з моральних позицій [462, с. 69].

Юридична наука під ефективністю правового регулювання розуміє співвідношення між його результатом і метою, що стоїть перед ним [551, с. 393-395]. Тому при оцінці ступеня ефективності механізму правового регулювання слід враховувати параметри самого процесу реалізації юридичних орієнтирів і насамперед характеристики використаних засобів. Для суспільства важливо знати, якими саме засобами будуть реалізовуватися юридичні цілі. Як зазначає В.В. Лазарєв, визнаючи досягнення мети мірилом ефективності, оголошуючи саму мету критерієм ефективності, не можна відмовляти в цих якостях, іншим чинникам, що ведуть до даної мети в силу їх діалектичної єдності та взаємозумовленості [292, с. 127].

На наш погляд, одним з основних чинників ефективності механізму правового регулювання є рівень законності та правопорядку. При цьому, законність означає ідею, вимогу та систему (режим) реального вираження права в законах держави, в самій законотворчості [543, с. 134]. Вона полягає в тому, що посадові особи виконують вимоги актів вищої юридичної сили, виявляють їх порушення, припиняють їх, відновлюють порушені права та притягають винних до юридичної відповідальності. Тому законність обов’язково повинна характеризуватися наявністю ефективного механізму захисту дії законів

держави, в тому числі захисту прав і законних інтересів суб'єктів права.

Порушення законів не означає, що їх порушники є порушниками законності: у цьому випадку мова йде, скоріше, про порушення правопорядку в суспільстві, а законність – це система реально діючого права, яка передбачає: наявність правового законодавства, що адекватно виражає ідеальне право, правові принципи, загальнолюдські цінності, правові ідеали вільного демократичного суспільства та правової держави; наявність та чинність ієрархічної правової системи, в основі якої лежить принцип верховенства закону, тобто відповідність закону всіх підзаконних нормативно-правових актів; повну й точну реалізацію (у різноманітних формах) законів у діях посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян та окремих осіб; всебічне забезпечення (гарантування) та ефективний захист дії законів, як системи державного контролю та нагляду за дією законів, так і систему індивідуального захисту з боку громадян та інших осіб своїх прав, свобод і законних інтересів.

У свою чергу, правопорядок – це багатоаспектне, багаторівневе поняття, що являє собою врегульованість суспільних відносин, учасниками яких можуть виступати різні суб'єкти. Правопорядок також означає ідею, вимогу та систему (режим) реально діючого права. Однак, на відміну від законності, він передбачає наявність правового масиву підзаконних нормативно-правових актів і дотримання принципів права у відомчій нормотворчості, дію в підсистемі підзаконних нормативно-правових актів принципу ієрархії за юридичною силою, повне й точне дотримання, виконання і використання положень законів і реалізацію підзаконних нормативно-правових актів усіма суб'єктами права, всебічне забезпечення та ефективну охорону всього масиву підзаконних нормативно-правових актів.

Гарантування та зміцнення законності й правопорядку передбачають формування, створення, вдосконалення й розвиток їх гарантій в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їх посадових осіб. Профілактика порушень означає виявлення причин і умов,

ліквідацію всіх негативних чинників, явищ і процесів, що їм сприяють, виявлення невідповідностей законів і підзаконних нормативно-правових актів праву (правовим принципам, міжнародним стандартам), недоліків у нормотворчості та правозастосуванні, їх негайне усунення, приведення в дію засобів захисту й відновлення права, притягненні до юридичної відповідальності винних осіб.

Слід зазначити, що одним з головних об'єктивних чинників ефективності механізму правового регулювання є якість джерел права, які встановлюють визначені орієнтири в правовому регулюванні. У фаховій юридичній літературі обґрунтовано доводиться, що нормативно-правові акти утворюють основу всього національного законодавства країн романо-германського права, в тому числі й України та являють собою найважливішу складову системи їх джерел. У цьому контексті на передній план відповідних досліджень часто виходить проблема оцінки якості нормативно-правових актів. Зазначена категорія в певній мірі корелює з категоріями «загальна ефективність норм права» та «ефективність механізму правового регулювання», під якими розуміють співвідношення між фактичним результатом їх дії і тими цілями, для досягнення яких були встановлені ці норми [551, с. 394]. У цьому випадку єдиним критерієм рівня ефективності відповідної норми є ступінь досягнення її цілей.

У контексті інструментального підходу стає очевидним, що ґрунтовне дослідження однієї або навіть двох окремих ланок системи «мета механізму – правовий засіб – правовий результат» не може надати цілісної та системної моделі ефективного механізму правового регулювання. Виходячи з цієї гіпотези особливу увагу, на нашу думку, слід приділяти саме якісними показниками правового інструментарію. Разом із цим видається, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної загальної теорії права вести мову про можливість створення в ній самостійного інструментального напряму передчасно. Мова може йти виключно про оцінку інструментально-правової якості нормативно-правових джерел.

У наукових теоретико-правових розробках поняття «якість закону» почали

застосовувати в кінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. [258; 298; 452] Саме в той час проблему якості законів, як особливу умову їх ефективності, було визнано невідкладною науковою та практичною задачею, що, на жаль, не втратила своєї актуальності й у теперішній час. Тому слід погодитися з науковцями в тому, що серед соціальних, політичних та інших характеристик нормативно-правових актів взагалі і законів зокрема, доцільно ввести в науковий обіг категорію «правова якість закону». Вона стане однією з передумов ефективної дії закону, відповідно до його цілей [558, с. 9]. При цьому, розуміти її необхідно, як стійку сукупність властивостей правової легальності, інструментально-правових, а також техніко-юридичних властивостей закону. В аналогічному контексті інструментально-правову якість закону тлумачить й В.В. Ігнатенко. Він розрізняє її широке та спеціальне розуміння. Під першим вчений розуміє стійку сукупність правових властивостей закону, що характеризує повноту і точність регламентації в ньому різних видів правових засобів для ефективного досягнення певних правових цілей, а під другим – стійку сукупність правових властивостей закону, що характеризують повноту і точність регламентації в ньому засобів-діянь для ефективного досягнення певних правових цілей [179, с. 112].

Таким чином, дослідження правової якості нормативних приписів, як носіїв певних юридичних інструментів, може відбуватися, спираючись на їх різнорівневий характер і зводитися, в загальному плані, до дослідження всіх видів правових інструментів, а у вузькому – тільки до так званих операційних правових засобів. Так, В.В. Ігнатенко погоджується з поглядами О.В. Малько та Б.І. Пучинського щодо необхідності розгляду правових засобів, як засобів-інструментів і засобів-технологій, визначає так звані операційні правові засоби, як комплекси юридично значимих дій, що здійснюються суб'єктами правореалізації та слугують досягненню соціально значущих цілей (інтересів), які не суперечать законодавству [179, с. 95]. Тобто, він пропонує розуміти інструментально-правову якість закону у вузькому сенсі – якість закріплення в текстах законів засобів діяльнісного характеру, засобів-технологій, які, власне, й

уособлюють правозастосовну діяльність, акти реалізації права або юридичний процес, що на наш погляд, може викликати термінологічну й понятійну плутанину в загальній теорії права.

Водночас необхідне проведення досліджень інструментально-правової якості нормативно-правових актів (насамперед законів), але в розрізі якості субстанційних правових засобів та техніко-юридичних засобів їх закріплення. При цьому під якістю субстанційних правових засобів, що систематизовані у відповідному нормативно-правовому акті, ми розуміємо сукупність правових властивостей закону, яка характеризує повноту, несуперечність і точність їх регламентації, як засобів ефективного досягнення певних правових цілей. У перспективі, в міру підтвердження обґрунтованості застосування інструментального підходу для дослідження субстанційних правових явищ, можлива постановка проблеми оцінки формально-логічної якості та якості юридичної логіки нормативно-правового акту, як одного з центральних елементів механізму правового регулювання.

Розуміючи техніко-правові засоби як такі, що використовуються для конструювання засобів субстанційного характеру, ми пропонуємо поняття «техніко-юридична якість закону» розуміти як систему його властивостей, що характеризують загальну ефективність результатів застосування техніко-правових засобів для конструювання окремих правових інструментів субстанційного характеру та закону в цілому [265, с. 27].

Аналіз техніко-юридичної якості закону, на нашу думку, має здійснюватися в напрямках його структурування, використання оптимальних логічних і мовних засобів. Наприклад, аналіз інструментально-правової якості окремих положень Закону України «Про Національну поліцію» [168] надає змогу дослідити його «проблемні місця» та здійснити подальше вдосконалення в декількох напрямах:

1) аналіз рівня субстанційних правових засобів. Якщо недоліки використання техніко-юридичних засобів можна усунути уточненням дефініцій, фікцій, презумпції тощо, то сутнісні (змістовні) інструментальні проблеми є

більш складними, і їх подолати, значно складніше. При цьому, слід відзначити, що складність досягнення цілей правового регулювання за допомогою використання правових засобів, які містяться в даному законі, є похідною від проблеми вищого рівня – відсутності чітко структурованої системи самих законодавчих актів, що регулюють діяльність усіх без винятку правоохоронних органів держави. Наявність і ступінь важливості цієї проблеми проявляється вже в тому, що в чинному національному законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття правоохоронного органу та правоохоронної функції. На наш погляд, єдиним можливим шляхом усунення такої ситуації у вітчизняному законодавстві є створення достатньо цілісної та збалансованої системи актів різної юридичної сили, які б регламентували діяльність усіх видів правоохоронних органів. Надалі цей базовий нормативно-правовий акт повинен бути уточнений через закони, що регулюють діяльність окремих видів елементів правоохоронної системи або їх окремих функцій. Уточнення та вирішення зазначених проблем має здійснюватися за рахунок видання актів підзаконного характеру. Необхідно також враховувати, що система юридичних цілей правоохоронних органів має бути побудована таким чином, щоб вони не суперечили одна одній та відповідали загальним цілям, закріпленим у Конституції і базовому для системи законі;

2) аналіз якості закріплення субстанційних правових засобів. Аналіз якості структури цього закону свідчить про те, що в цілому вона відповідає загальним вимогам, поділяється на дві гранично великі частини – офіційні реквізити та офіційний текст, який, теж структурується.

Теорія і практика законотворчості свідчить про те, що перша й остання структурні частини закону є факультативними. Однак, найбільш важливі закони держави повинні містити у своїй структурі преамбулу із зазначенням цілей і завдань його прийняття, а рівно й характеристику соціально-політичного положення в державі, яка зумовила прийняття такого документу. Зрозуміло, що категорія «найбільш важливий закон держави» є достатньо розмитою і вимагає уточнення в кожному конкретному випадку. У цьому контексті очевидно, що всі

закони держави, які регулюють діяльність правоохоронних органів, у т.ч. й поліції, мають величезне соціально-політичне значення. У зв'язку з цим було б доцільно доповнити чинні закони відповідною преамбулою із зазначенням цілей і завдань, засобом досягнення й вирішення яких є цей закон, а також правові умови його прийняття.

Аналіз техніко-юридичної якості використання логічних засобів у тексті Закону України «Про Національну поліцію» дозволяє визначити особливості законодавчого викладу «формули» діяльності цього органу, яка на наш погляд є досить складною і залишає простір для неоднозначних тлумачень: національна поліція – центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [168, ч. 1 ст. 1]. Це положення уточнюється призначенням, основними напрямами діяльності, завданнями, принципами, правовою основою тощо. Органи виконавчої влади у сфері внутрішніх справ реалізують свої повноваження через систему прав [168, ст. 22-24], яка має чітко окреслені межі і конкретизована переліком основних обов'язків [168, ст. 17].

На наш погляд, цей закон являє собою досить складну і негнучку конструкцію, якою визначається діяльність одного з центральних правоохоронних органів держави, і яку доцільно спростити, сформулювавши її основні положення за допомогою категорій «мета діяльності», «правові засоби» тощо. У цьому акті цілі Національної поліції визначаються за допомогою термінів «призначення», «завдання». Хоча принцип формування мети окремих суб'єктів правових відносин у вигляді вказівки на завдання-напрям регулювання і є припустимим, але нам видається, що, враховуючи значну соціальну значимість практичної діяльності зазначеного органу, доцільно конкретизувати в законі саме «цілі» його функціонування, як більш точні лінгвістичні конструкції. Так, у законі у формі констатації формулюються принципи діяльності – «Поліція у своїй діяльності керується ...», «Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує…», «Поліція здійснює свою діяльність на засадах…» тощо [168,

Розділ II]. Зазвичай такі формулювання використовуються для посилення констатації реальної важливості нормативно-правового акта. Вважаємо, що за наявності суттєвих розбіжностей між реаліями функціонування Національної поліції в сучасних умовах і наведеними положеннями, слід ввести у відповідні поняття ознаку «належного», а саме «…поліція забезпечує належний…» тощо.

При конструюванні системи правоохоронного законодавства також необхідно послідовно конкретизувати спільні цілі правоохоронної діяльності в її специфічних орієнтирах на рівні конкретних правових засобів для підвищення загальної ефективності механізму правового регулювання та функціонування системи правоохоронних органів. Складність цього процесу не викликає сумнівів, адже навіть перші спроби інструментального дослідження проблем нормативно-правової бази, яка визначає і регулює діяльність правоохоронних органів, свідчать про наявність не тільки локальних проблем техніко-інструментального характеру, але й проблем глобального масштабу, що корелюють з відповідними недоліками національного законодавства. Все це й обумовлює актуальність застосування системного аналізу інструментально-правової якості нормативно-правових актів.

Слід зазначити, що серед засобів досягнення ефективності механізму правового регулювання суспільних відносин провідну роль відіграють засоби правового характеру. Такий висновок логічно випливає з того, що, по-перше, правові засоби виступають найбільш дієвими інструментами вирішення соціальних проблем і, по-друге, всі інші засоби, неюридичні за своїм характером, повинні функціонувати виключно в правових межах.

Ефективність механізму правового регулювання також залежить від рівня забезпечення якості правореалізаційної діяльності держави у формі застосування правових норм до правопорушників, послідовності та невідворотності юридичної відповідальності, яка в свою чергу характеризує цілісність правової системи держави, її слабкості, незрілість суспільної свідомості та культури.

З метою підвищення ефективності механізму правового регулювання та вдосконалювати інституту юридичної відповідальності насамперед у плані

нормативного забезпечення реалізації суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків, пропонуємо визначити наступні напрями такої діяльності: адекватність нормативних приписів об'єктивним закономірностям розвитку права і суспільства та відповідність правових засобів його меті; підготовка нормативних приписів на ґрунті системного підходу, базових ідей, правил управління та вимог юридичної техніки; відображення в правових приписах рекомендацій громадянського суспільства.

Зазначені напрями вдосконалення якості нормативно-правових актів умовно можна визнати соціальними, політичними та правовими: 1) соціальні – ступінь адекватності відображення в нормативно-правовому акті суспільних процесів і точність їх проектування на майбутнє; 2) політичні – ступінь відповідності обраних законодавцем варіантів регламентації певної галузі суспільних відносин та загальної спрямованості розвитку правової системи вимогам законодавчої політики і завданням суспільного розвитку на ту чи іншу перспективу; 3) правові – раціональність внутрішньої організації окремих правових актів, інститутів, підгалузей, галузей і системи законодавства [452, с. 97].

В якості основних вимог до результатів правотворчої діяльності, можна також виділити: їх відповідність чинному законодавству, оптимальність мети, забезпечення інтересів всього суспільства, мінімізація кількості відсильних норм, встановлення чітких і зрозумілих механізмів реалізації та заходів відповідальності, логічність, системність тощо.

Якість нормативних приписів розглядається нами нероздільно з участю в правотворчій діяльності громадянського суспільства, що забезпечить його залучення до участі в управлінні держаними справами, врахування громадських інтересів, а також сприятиме створенню механізму громадського контролю за діяльністю державних органів. Цей аспект відіграє, на нашу думку, важливу роль в узгодженні соціальних інтересів та сприяє ефективному правовому регулюванню, ціль якого нормальний, вільний розвиток суспільних відносин.

З іншого боку, суспільні інтереси не передбачають пасивності й самої

держави в регулюванні відносин, а означає виключно формуванням попередньої професійної, кваліфікованої та відповідальної оцінки з боку зацікавлених суб'єктів.

Пропонований процес формування нормативних приписів, дозволить сподіватися на високий рівень ефективності механізму правового регулювання та досягнення його загальних цілей. Крім того, дотримання цих правил необхідно для вироблення «реальних», а не «фіктивних» рішень та означає відповідність припису – визначеним цілям, регулюючого впливу – особливостям конкретної сфери регулювання, реальним можливостям суб'єктів відносин, стимулів та «антистимулів», сил і засобів у регулюванні суспільних відносин, прав та обов'язків, повноважень й відповідальності всіх суб'єктів правовідносин, процедур реалізації приписів і поновлення порушених прав.

Таким чином, широке залучення громадськості до розробки проектів нормативно-правових актів необхідно не тільки для аналізу суспільних процесів, які планується врегулювати, а й для забезпечення звикання осіб до «нового порядку» ще на стадії його формування [173, с. 153].

З іншого боку, широке коло чинників ефективності дії механізму правового регулювання міститься й у категорії «досконаліть правозастосовної діяльності» [642, с. 34]. Ми поділяємо думку про те, що ними можна скористатися розглядаючи ефективність механізму правового регулювання, оскільки, з нашої точки зору, конструкція «якість акту правозастосовної діяльності» не збігається, за змістом з «якістю акту правозастосування», що також є критерієм ефективності механізму правового регулювання. Однак, умови правозастосовної діяльності доцільно змінити на більш широку за своїм змістом – організаційну забезпеченість механізму правового регулювання. На посилення ефективності механізму правового регулювання впливає рівень розвитку державного апарату та професійна і скоординована робота всіх його ланок. Це і є так звані організаційні умови, які проявляють себе в процесі функціонування правотворчих, правозастосовних та правоохоронних органів. Від успішності роботи цих державних систем залежить якість їх нормативно-

правових актів, відсоток реалізації норм права на стадії застосування, а також загальний рівень гарантованості прав людини. При цьому, успішне правозастосування вимагає створення особистої зацікавленості правозастосувача у втіленні в життя винесеного ним припису. Для цього необхідно покладення персональної відповідальності за невиконання правозастосовного акту на самого правозастосувача, що також передбачає й наділення його контрольними повноваженнями.

Високому рівню ефективності механізму правового регулювання, на наш погляд, сприятиме й вдосконалений державний апарат, орієнтований насамперед, на виявлення й задоволення суспільних потреб, прозорий у своїй діяльності та підконтрольний власному народу. Таке можливо тільки в державі з розвиненим громадянським суспільством, коли соціум здатний до солідарних дій у напрямку захисту публічного інтересу [3, с. 117].

Слід звернути увагу ще на один чинник ефективності механізму правового регулювання – юридичну відповідальність, щодо розуміння якої в юридичній науці не існує єдиної точки зору [83, с. 102; 98, с. 5; 364, с. 29; 528, с. 72-75; 541, с. 8-14; 544, с. 547; 550, с. 477]. Але, незважаючи на це, всі дослідники погоджуються, що юридична відповідальність має серйозне попереджувальне значення, сприймається всіма членами суспільства, підтверджує силу закону, незворотність покарання для його порушників і служить важливим стимулятором правомірної реалізації прав та обов’язків суб’єктів правовідносин, а отже виступає чинником забезпечення ефективності механізму правового регулювання.

Плюралізм думок з приводу поняття юридичної відповідальності безумовно є свідченням складності та багатоаспектності цього правового інституту. Одні вчені бачать сутність юридичної відповідальності у застосуванні санкцій, інші вважають, що це особливі правоохоронні відносини, треті зводять юридичну відповідальність до покарання, четверті – до специфічного обов’язку відповісти за вчинений злочин тощо. У цьому контексті ми вважаємо, що ототожнення юридичної відповідальності з покаранням є некоректним, з огляду

на те, що наслідком першої не завжди є друге, від другого особа може бути звільнена, хоча перша з неї не знімається.

Слід зазначити, що юридична відповідальність характеризується певними ознаками:

1) настає лише за вчинене правопорушення (дія чи бездіяльність) у разі встановлення складу правопорушення. Не може буди підставою юридичної відповідальності думки, наміри, переконання, почуття, погляди, соціальні або особисті властивості особи, а також діяння хоча зовні і схожі з правопорушеннями, але які не є такими в силу своєї суспільної значимості (наприклад, необхідна оборона, крайня необхідність, професійний ризик);

2) спирається на державний примус, який є специфічним впливом компетентних державних органів та уповноважених осіб на поведінку людей у визначених законом формах. При цьому необхідно відзначити, що державний примус є більш широким поняттям, ніж юридична відповідальність, оскільки він може здійснюватися різними способами, які не пов’язані з відповідальністю (наприклад, митний огляд багажу, стягнення аліментів);

3) виражається у настанні негативних юридичних наслідків для правопорушника, що мають особистий, майновий або організаційний характер, тобто виникає додатковий обов’язок зазнати певних втрат відповідно до санкції правової норми та рішення право застосовного органу держави;

4) здійснюється компетентним державним органом відповідно до закону, тобто встановлюються санкцією правової норми вид і міра юридичної відповідальності, які можуть бути застосовані до правопорушника;

5) здійснюється у ході право застосовної діяльності з обов’язковим дотриманням певного процедурно-процесуального порядку і форм, встановлених законом. Поза встановленої процесуальної форми юридична відповідальність неможлива;

6) пов’язана з осудом суспільством і державою поведінки правопорушника, тобто відносно особи, що вчинила правопорушення, компетентний державний орган приймає відповідний право застосовний акт.

Одночасно особа, порушуючи норму права, порушує і відповідну норму моралі. Тому поряд із юридичною відповідальністю перед державою, вона несе і етичну відповідальність перед суспільством, яка виражається у суспільному осуді.

Враховуючи зазначені ознаки, пропонуємо таке визначення: юридична відповідальність – це передбачений чинним законодавством обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення [211, с. 168].

Сучасна наукова думка розрізняє різні види юридичної відповідальності, здійснюючи її класифікацію за різними критеріями. Наприклад, залежно від того, до якої галузі законодавства належить правова норма, що порушена та який вид правопорушення вчинено розрізняють і види юридичної відповідальності:

1) конституційна відповідальність полягає у застосуванні до державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, об'єднання громадян, окремих громадян за порушення норм Конституції наступних санкцій: відсторонення від посади вищих посадових осіб держави; відставка посадових осіб чи всього органу; дострокове припинення повноважень державних органів чи посадових осіб; визнання неконституційними нормативно-правових актів чи окремих їх частин; призупинення дії актів виконавчих органів влади; позбавлення громадянства тощо.

Особливістю конституційної відповідальності є те, що може застосовуватися за умов, коли норми права взагалі не порушуються. У цих випадках відповідальність пов'язується з тими діями, що розрізняються як негативні в політичному плані (наприклад, колективна відповідальність Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України. Притягнення уряду до відповідальності має не юридичний, а політичний характер).

Таким чином, конституційна відповідальність має юридичний та політичний характер; настає як у випадку вчинення правопорушення, так і при невиконанні обов'язку; є засобом охорони та захисту Конституції;

2) кримінальна відповідальність полягає у застосуванні до винної осудної фізичної особи, яка вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання). Кримінальний кодекс України закріплює вичерпний перелік діянь, що визнаються злочинами, та вили покарань, а кримінально-процесуальний кодекс – регламентує порядок притягнення до кримінальної відповідальності. Повноваженнями притягнення до юридичної відповідальності в України наділений тільки суд.

Особливостями цього виду відповідальності є стан судимості після відбування покарання. Покарання відрізняється від інших примусових засобів тим, що виступає як реалізація кримінально-правових відносин між злочинцем і державою.

Таким чином, кримінальна відповідальність – це найбільш суворий вид юридичної відповідальності, що призначається тільки судом у межах матеріального та процесуального закону;

3) адміністративна відповідальність полягає у застосуванні до винних фізичних, юридичних чи посадових осіб адміністративних стягнень за вчинення адміністративного правопорушення. Застосовується судом, органами державного управління, державними комісіями, інспекціями, посадовими особами до осіб, які не підпорядковані їм по службі. Адміністративна відповідальність не тягне за собою стану судимості;

4) цивільна відповідальність полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб цивільно-правових стягнень за порушення договірних зобов’язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також порушення особистих майнових прав. Таким чином, цивільна відповідальність є засобом відновлення та компенсації договірних та позадоговірних зобов’язань, що полягає у відшкодуванні правопорушником майнової шкоди та поновленні порушених прав;

5) дисциплінарна відповідальність полягає у застосуванні адміністрацією підприємства, установи, організації заходів дисциплінарного впливу на

працівника за вчинення ним дисциплінарного поступка. Дисциплінарна відповідальність може застосовуватися: відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку; у порядку підлеглості; відповідно до спеціальних законів, дисциплінарних статутів і положень, що визначають особливості правового статусу окремих груп працівників (державні службовці, судді, співробітники Національної поліції тощо).

Дисциплінарна відповідальність реалізується винятково у межах службового підпорядкування.

Якщо внаслідок порушення покладених на працівника трудових обов'язків завдано майнову шкоду, то до нього застосовується також матеріальна відповідальність, що полягає в обов'язку повністю або частково відшкодувати завдану шкоду. Матеріальна відповідальність має двосторонній характер, оскільки і працівник, і роботодавець можуть виступати суб'єктами такої відповідальності.

Варто звернути увагу й на те, що в науковій та навчальній літературі сформувалося суперечливе, двоаспектне розуміння юридичної відповідальності: 1) перспективна (позитивна або заохочувальна), яка передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства і держави варіантів поведінки. Вона реалізується в регулятивних правовідносинах, у межах яких суб'єкти проявляють позитивне ставлення до виконання встановлених обов'язків і не зловживають правами, здійснюють правомірні вчинки. Цей різновид відповідальності спрямований на зменшення правопорушень, зміцнення законності та правопорядку; 2) ретроспективна (негативна або охоронна), яка носить тимчасовий, карально-примусовий характер, передбачає застосування заходів державно-владного впливу за вчинене правопорушення. Момент виникнення негативної відповідальності збігається з моментом вчинення правопорушення. Здійснюючи правопорушення, особа проявляє негативне ставлення до правових розпоряджень та до необхідності їх усвідомленого й добровільного виконання [605, с. 167]. Тобто, позитивна відповідальність передує негативній, яка настає в тому випадку, якщо не спрацьовує позитивна.

Негативна існує, як потенційна загроза, вона може й не настати, якщо суб'єкт поводиться правомірно. При цьому, обидва аспекти юридичної відповідальності діалектично взаємопов'язані: чим вище рівень позитивної відповідальності, тим нижче рівень негативної.

Таким, що поєднує в собі риси позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) відповідальності, можна вважати визначення поняття юридичної відповідальності, запропоноване О. Зеленою, як усвідомлення суб'єктом права своїх дій у процесі реалізації наданих прав і обов'язків – відповідальність за сьогоднішню та майбутню поведінку (позитивна відповідальність) та як обов'язок зазнати певних обмежень за порушення норм права (ретроспективна відповідальність) [551, с. 324].

Крім цього, також виділяють статутну (єдину) відповідальність – це об'єктивно зумовлений, встановлений законом і охоронюваний державою обов'язок (необхідність) усвідомленого та добровільного дотримання правових приписів учасниками правовідносин. Вона є загальною установкою і виконує регулятивно-статичну функцію, орієнтує суб'єктів права на здійснення належної поведінки, зразки якої викладені в нормах права [604, с. 163].

Слід зазначити, що названі позиції науковців з приводу визначення поняття та видів юридичної відповідальності, підкреслюють її важливе місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин та дозволяють говорити про те, що вона є способом реагування держави на правомірну та протиправну поведінку суб'єкта шляхом застосування санкції (негативної або позитивної). Відповідно, саме при застосуванні права державою в межах притягнення до юридичної відповідальності і досягається мета, на яку розраховував законодавець.

Для визначення ролі юридичної відповідальності в механізмі правового регулювання, як чиннику забезпечення його ефективності, доцільним, буде звернутися до її цілей. Вельми поширеною є теза про мету юридичної відповідальності, як помсту правопорушнику, відновлення порушеного права, попередження правопорушень [406, с. 207], ліквідацію правопорушень, що

досягається через проміжні цілі [48, с. 50] тощо.

Ми вважаємо, що цілі юридичної відповідальності охоплюють захист інтересів особи, суспільства та держави, враховуючи виправлення порушників й попередження правопорушень, що загалом спрямовано на забезпечення (охорону) правопорядку і нормальний розвиток суспільства. В аспекті нашого дослідження, відповідальність можна визнати органічною частиною всіх правових засобів, що спрямовані на створення умов формування громадянського суспільства, правової держави та підвищення ефективності правового регулювання. Виходячи з того, що функціонування права, в цілому, спрямоване на забезпечення соціальної справедливості, тобто порівняння дій суб'єктів і визначення для них на цих підставах тих чи інших наслідків, можна стверджувати, що визначальною метою юридичної відповідальності є відновлення соціальної справедливості.

Таким чином, реалізація визначених цілей досягається формуванням комплексу правових чинників, що покликані забезпечити реалізацію юридичної відповідальності: видання правових актів, утворення спеціальних органів, встановлення відповідних правових режимів тощо. Ці чинники, в свою чергу, сприяють підвищенню ефективності правового регулювання та реалізації функцій юридичної відповідальності: виховної, попереджувальної (превентивної), компенсаційної (правовідновлюючої), каральної та штрафної.

Деякі вчені надають більш розширений перелік умов ефективності механізму правового регулювання. Так, Є.П. Шикін вважає, що ефективність застосування права залежить від рівня організації роботи відповідних державних органів і громадських організацій, тобто роботи «взагалі», як трудової діяльності в будь-яких інших установах та організаціях, що не займаються застосуванням права [626, с. 105-106]. Тобто, якість процесу залежить від чіткого розподілу функцій, компетенції, злагодженості та узгодженості всіх ланок відповідної системи.

Необхідно зауважити певну пропорційну залежність, яку можна встановити між підвищенням ефективності механізму правового регулювання та

підвищенням якості умов його функціонування, що, в свою чергу, теж впливають на його ефективність. Тобто, між якістю елементів механізму правового регулювання та чинниками, що сприяють його ефективності існує діалектичний взаємозв'язок, перехід одного в інший. Таким чином, якість елементів механізму правового регулювання та рівень розвитку чинників зовнішнього впливу, відносно один до одного, є взаємозалежними умовами.

Також серед умов ефективності механізму правового регулювання видається цілком доречним виділити соціально-економічні, культурні та психологічні. Загальні умови діють на всіх етапах механізму правового регулювання, а деякі з них виступають чинниками тільки його окремих стадій. Наприклад, серед умов, що відносяться до вираження змісту правового припису та процедур руху всіх елементів механізму правового регулювання, можна визначити досконалість законодавства. На відміну від якості норми права, що виступає критерієм ефективності механізму правового регулювання й дає характеристику внутрішнього змісту та зовнішнього вираження абстрактно відокремленої норми права, як елементу механізму правового регулювання, досконалість законодавства більш зорієнтоване на узгодження нормативно-правових актів і норм, що в них містяться, хоча оцінка якості норми права й перетинається з оцінкою досконалості законодавства.

Отже, загальні чинники, будучи зовнішніми проявами середовища, не виявляють себе тільки в якості «фону» механізму правового регулювання, а виступають чинником, що спонукає до зміни змісту його елементів. При цьому, кожен елемент соціальної системи має те чи інше значення для нормального функціонування права і в цій своїй якості може розумітися як певна умова його ефективності [642, с. 82]. Як зазначає А.О. Абрамова, для встановлення умов, що визначають високу ефективність механізму правового регулювання, нераціонально підходити до умов, як до рівноцінних чинників навколишнього середовища [3, с. 122]. І тому, виділяючи найбільш значимі, необхідно враховувати, що всі перераховані чинники перебувають між собою у тісному взаємозв'язку. У зв'язку з цим ми вважаємо, що знизити ефективність механізму

правового регулювання спроможний навіть один чинник, а підвищити його під силу лише комплексу чинників.

3.5. Співвідношення загальносоціальної та юридичної ефективності правового регулювання

Оцінюючи спадщину юридичної науки в сфері теорії ефективності правового регулювання, варто відмітити, що до теперішнього часу дискусійним залишається не тільки питання про загальне розуміння цієї категорії, а також щодо загальносоціального та юридичного його різновидів. Так, термін «ефективність» широко використовується в сучасній юридичній науці, виходячи з його загальнонаукового змісту, та вживається при характеристиці окремих наукових категорій, у тому числі правових. За влучним зауваженням Ю.Є. Аврутіна, основна причина застосування цього терміну в різних аспектах криється у властивості даного поняття сприйматися й тлумачитися на підставі звичних уявлень про себе й навколишній світ [6, с. 317]. Тобто, єдиного та прийнятного для всіх галузей знань визначення поняття «ефективність» не вироблено, що викликає певні складнощі при його вивченні юридичною наукою. У зв’язку з цим, пропонуємо розглянути зазначену категорію з погляду на її лексичне та етимологічне значення.

Слід зазначити, що термін «ефективність» не характеризує самостійний відособлений предмет матеріального світу, а відображає його певну ознаку та є оціночною категорією, що служить для вимірювання ступеня досягнення тих чи інших цілей. Загальна тенденція розуміння вказаного поняття, полягає в його тлумаченні через категорію «ефект», що означає наслідок дії будь-яких причин, враження, викликане чимось або засіб, мета якого – справити враження, здивувати чи створити ілюзію [542, с. 37]. Відповідно, з даним поняттям пов’язують категорії «мета», «результат», «результативність», «дієвість». Слово «ефективність» (від лат. effectus) означає результат, наслідок причин, дій, а «ефективний» – це той, що дає заздалегідь прогнозований ефект, тобто

приводить до потрібних результатів. Таким чином, термін «ефективність» можна розуміти як результативність цілеспрямованої дії.

Виходячи з того, що «ефективність» не може бути постійною, кількісні та якісні показники визначають її, як величину відносну з власною одиницею виміру, а також дають можливість самій «ефективності» виступати такою й формулювати оціночні судження щодо того чи іншого предмета або явища. Також, «ефективність» визначається як співвідношення корисного результату з витратами на нього (економічна ефективність) або з поставленою метою (соціальна ефективність) [93, с. 95], а у філософії під ефективністю розуміють міру цільової можливості [423, с. 63-73].

У свою чергу, вчені-економісти пропонують пов'язувати ефективність з досягненням економічно вигідних результатів, а ступінь наближення до них – мірою ефективності. Поєднання економічних і соціальних аспектів визнається ними обов'язковою умовою для визначення ефективності. Під ефективністю вони розуміють ступінь порівняння результатів з витратами; комплекс показників, що характеризують рівень використання виробничих потужностей системи; досягнення цілей управління з мінімальними небажаними наслідками та витратами [296, с. 94]. Тобто, в економіці «ефективність» розраховується через співвідношення результату з витратами, що вираженими як в однорідних, так і в різнорідних одиницях виміру. При цьому, дане поняття використовують насамперед для визначення ефективності виробництва, стосовно відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, що надає підстави визначити економічну ефективність основою соціальної.

Щодо правового регулювання, то на нашу думку, ключовою категорією, яку слід розглянути в цьому контексті, є ефективність правової норми, виходячи з її центрального місця в спеціально-юридичному впливі на суспільні відносини. Більшість вчених, виходячи з розуміння права, як специфічного засобу управління суспільством, вважають що ефективність правової норми визначається рівнем досягнення цілей, поставлених перед правовим регулюванням [127, с. 133]. Так, С.С. Алексєєв пропонує вважати норму права

одним з елементів механізму правового регулювання, відповідно чого категорія «ефективність правового регулювання» включає в себе як ефективність правотворчої, так й правозастосовної діяльності [29, с. 25-27]. Не піддаючи сумнівам таку позицію, дозволимо собі приєднатися до думки, що правове регулювання правотворчих і правореалізаційних процесів починається одночасно: правове регулювання відносин, за допомогою яких і створюється відповідний нормативний акт має місце вже на стадії ініціативи [34, с. 27]. Тому якісним і кількісним підґрунтям правового регулювання, ми також вважаємо норму права, а також те що категорія «ефективність правового регулювання» є терміни «ефективність правотворчості», «ефективність правозастосування» та «ефективність правоінтерпретаційної діяльності».

В юридичній науці існує значна кількість підходів щодо розуміння ефективності норм права, а саме: співвідношення фактичного результату їх дії з соціальними цілями [624, с. 8-13], їх здатність впливати на суспільні відносини в соціально-корисному напрямку [85, с. 221], забезпечення досягнення соціально-корисної мети цієї норми [60, с. 139-142], забезпечення нормального ходу правосуддя [178, с. 68-71], здатність з найменшими витратами впливати позитивно на суспільні відносини [115, с. 44-53], максимально позитивну результативність їх дії при найменших соціальних витратах [226, с. 68], здатність здійснювати максимально можливу позитивну дію на суспільні відносини з метою подальшого розвитку суспільства [159, с. 112-120], міру їх придатності своєчасно, за певних соціальних витрат, викликати досягнення конкретного позитивного результату [45, с. 91] тощо. Але аналіз наведених визначень свідчить про розбіжності в розумінні ефективності правових норм: або це внутрішня властивість, що полягає в їх здатності впливати на розвиток об’єкту чи вона пов’язана виключно з дією правових норм і є властивістю їх дій або здатність позитивно впливати на суспільні відносини. У зв’язку з цим, виникає питання про співвідношення юридичної потенції правової норми з фактичними проявами її властивостей в реальності, що на наш погляд не має практичного значення. Ці точки зору відображають одне правове явище з тією

лише різницею, що в першому випадку мова йде про спроможність норм впливати на суспільні відносини, яка виявляється при оцінці її реалізації, а в іншому – властивість самих норм.

Таким чином, говорячи про «ефективність правового регулювання», пропонуємо виходити з «ефективність дії правових норм», що виражається в певних соціальних результатах її дії та стають тими показниками, без виявлення яких неможливо визначити ступінь ефективності жодного правового припису. Співвідношення мети та результату – це не тлумачення суті поняття «ефективність», а виключно шлях її вимірювання, хоча з приводу розуміння ефективності, як співвідношення мети та результату й існують критичні зауваження. Наприклад, В.В. Лунеєв, при дослідженні ефективності кримінально-правових норм, вважає застосування даного підходу до боротьби зі злочинністю невиправданим, виходячи з розбіжностей в розумінні мети кримінального закону [318, с. 106-111]. Хоча, на наш погляд, цілі законодавства мають складно-підпорядковану структуру і доцільніше їх визначати, виходячи з конституційного та міжнародного законодавства.

Пропонована нами позиція дозволяє перейти від загальних положень до конкретного вимірювання показників ефективності норм права, що є суттю функціонально-цільового підходу до розуміння даної категорії. Свого часу Є.П. Шикін, І.А. Іконицька, В.І. Нікитинський та І.С. Самощенко наголошували на ефективності норм права, яка виражається в цілеспрямованому впливі на суспільні відносини, про що можна судити з оцінки результатів її дії в процесі правореалізації [602, с. 104-107; 177, с. 13; 363, с. 71; 477, с. 13] При цьому слід враховувати, що окремі правові норми носять декларативних характер і вимірювати їх ідеологічну ефективність представленим шляхом не завжди можливо. Подібна оцінка може мати місце лише щодо проміжних результатів, а досягнення їх цілей навряд чи можливо вважати повним і, отже, про їх ефективність слід судити лише в тій чи іншій мірі. Наприклад, в конституційному праві існують норми, результати реалізації яких не піддаються емпіричному обліку, а якщо й піддаються, то проявляються через досить

тривалий час [495, с. 108]. Це твердження цілком стосується сучасної Конституції України, де містяться подібні норми, вимірювання ефективності яких представляється складним завданням.

На наш погляд, доцільним є підхід до розуміння ефективності правових норм через застосування категорій «можливість» (потенційна властивість та прогнозованість результативності їх дії) та «дійсність» (ступінь реалізованості цілей норм права в соціальній дійсності). З іншого боку, необхідним є також виявлення показників і критеріїв оцінки ступеню реалізованості потенційних властивостей норм, спираючись на те, що співвідношення фактичного результату й мети і є формулою для вимірювання ефективності норм права.

Отже, виходячи із загальної концепції ефективності права та поняття «правове регулювання», пропонуємо розуміти під ефективністю правового регулювання здатність спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини досягати соціально-корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових методів і засобів. Стрижнем наведеного визначення є саме визнання ефективності ступенем досягнення соціальних та юридичних цілей, останні з яких пов’язуються із забезпеченням реальної дії прийнятих норм права в конкретних правовідносинах. Хоча, слід зауважити, що подібні результати не «самоціль» права, а лише необхідна умова досягнення очікуваних правотворчим органом позитивних змін у відповідній соціальній сфері. Відповідно цілі, які орієнтовані на отримання соціально корисних результатів, можна вважати соціальними.

У той час П.С. Тоболкін вважає невиправданим розмежування соціальної обумовленості правових приписів (соціальної ефективності) та ефективності механізму правового регулювання (юридичної ефективності). Наукова цінність категорії «ефективність», на його думку і полягає в об’єднанні в єдиний комплекс соціальної обумовленості правових норм та їх реалізації й пошуку найбільш раціональних правових засобів і форм їх реалізації [543, с. 49]. При цьому він не заперечує виділення та дослідження юридичною наукою поняття «соціальна ефективність правового регулювання» і звертає увагу на його

входження до змісту самої категорії «ефективність правового регулювання», нарівні з юридичною ефективністю. Проте, В.Н. Кудрявцев зауважує, що аналіз соціальної ефективності права тісно пов'язаний з вивченням його соціальної обумовленості. Між цими двома явищами існує тісний двосторонній зв'язок. Якщо та чи інша норма права не викликана вимогами життя, навряд чи можна розраховувати на те, що її застосування дасть бажаний результат. З іншого боку, тільки на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести пропозиції про його подальше вдосконалення [245, с. 211].

Таким чином, аналізуючи методологічні передумови для виділення видів ефективності правового регулювання, необхідно зазначити, що поділ на соціальну та юридичну ефективність правових норм для юридичної науки не є новим. Так, В.А. Козлов пропонує розуміти соціальну ефективність як поняття, що характеризує соціальну корисність результатів правового регулювання в межах конкретної системи суспільних відносин, об'єктивним критерієм якої є відповідність потреби прогресивного розвитку суспільства [213, с. 12]. На думку О.В. Малько та К.В. Шундикова, відповідність результату правового регулювання його цілям виражає собою лише формальний аспект ефективності цього процесу (юридичну ефективність), що характеризує результативність самого механізму правового регулювання та його здатність досягти мети, визначеної законодавцем. Юридична ефективність має розглядатися в більш широкому контексті – соціальному, ціннісному аспекті ефективності права, ступені відповідності основоположним соціальним цінностям [327, с. 109-110].

Крім того, на відповідні види ефективності правових норм вказували В.І. Нікитинський та І.С. Самощенко, визначаючи їх як таку, що характеризує відповідність поведінки адресатів вимогам правової норми (юридична ефективність); соціальну мету, що знаходиться поза правовим регулюванням і є еталоном оцінки реалізації правової норми (соціальна ефективність) [397, с. 69; 497, с. 13]. Отже, виходячи з незаперечності того, що управління соціальними процесами за допомогою права передбачає вивчення юридичної ефективності правового регулювання, вважаємо цілком доречним виділення соціальної та

юридичної ефективності.

Досягнення соціальних цілей правового регулювання пов’язане, на нашу думку, з поняттями «рівень» та «якість» життя суспільства. «Рівень» життя, як одна з найважливіших соціальних категорій, може виступати загальним індикатором соціальної ефективності правового регулювання. Під ним пропонуємо розуміти забезпеченість населення необхідними матеріальними благами та послугами, досягнутий рівень їх споживання й ступінь задоволення розумних потреб, матеріальний добробут, що входить у більш загальне поняття «якість» життя, закріплене в чинному законодавстві.

Одним з показників якості життя є стан законності й правопорядку. У цьому, зокрема, проявляється взаємозв’язок між соціальною та юридичною ефективністю правового регулювання. Очевидно, що досягнення соціально позитивного результату здійснюється шляхом задоволення соціальних потреб, на основі чого, згодом, можна робити висновки про соціальну ефективність правового регулювання у визначеній сфері суспільного життя.

Класифікація соціальних потреб, запропонована А. Маслоу, включає в себе фізіологічні та безпекові потреби, потреби в соціальній спільності, у повазі й самоповазі, самореалізації та самоактуалізації [344, с. 77-105]. Тобто, досліджуючи якість життя громадян, можна простежити взаємозв’язок суспільних потреб з результатами їх задоволення в процесі правового регулювання та визначити рівень його соціальної ефективності.

Отже, соціальна ефективність правового регулювання – це ступінь досягнення віддалених соціально корисних цілей в результаті правової діяльності з найменшими економічними витратами забезпечення юридичних цілей нормативно-правових актів.

Разом із тим, дослідження соціальної ефективності правового регулювання в Україні також не можна проводити без аналізу якісного змісту правових норм. Це пов’язано з їх політичним характером, а також необхідністю їх соціальної доцільності. Так, В.А. Козлов звертає увагу на те, що звуження поняття ефективності норм права емпіричним трактуванням явно проявляється при

вивченні норм, мета яких зводиться до забезпечення демократичних прав і свобод. Не можна визначати їх ефективність, залишаючись на позиціях кількісного підходу до їх вивчення. У цьому випадку необхідний аналіз класово-вольового (сутнісного) змісту норм права та забезпечення їх реалізації усіма соціально-економічними й політичними чинниками [221, с. 21]. Тому можна погодитися з наступним розумінням юридичної ефективності правового регулювання: це певна ступінь реалізації державно-владних велінь правових актів у ході юридичної діяльності, що виражена у свідомій правомірній поведінці суб'єктів права [419, с. 161].

Слід зазначити, що ефективна правова норма взагалі не існує поза своєї реалізації, державно-владне веління правотворчого суб'єкта (джерело права) – це ще не ефективна правова норма, а просто його побажання, що може й не бути втіленим у життя. Прихильники розуміння ефективності як потенційної властивості правової норми (позитивний нормативний припис) визнають, що її виявлення передбачає дослідження наслідків правового впливу, дії окремих норм як регуляторів суспільних відносин [115, с. 18-23].

Виходячи з того, що категорія «правове регулювання» охоплює особливий спосіб упорядкування суспільних відносин, на нашу думку, доречно говорити про його ефективність. Ми вважаємо, що про ефективність правового регулювання можна вести мову за ступенем відповідності поведінки адресата правової норми її вимогам. Тобто, якщо виходити із співвідношення мети правового регулювання та результатів його дії, критерієм може виступати мета. Ступінь ефективності права залежить від реалізації соціальних інтересів, однак тільки в разі їх адекватної оцінки законодавцем.

Визначальним, з точки зору якості правової системи, є соціальний зміст цілей правових норм: визначення суспільно шкідливої мети викличе юридично ефективну дію нормативно-правових актів, але їх соціальна ефективність залишиться недосягнутою або коли суб'єкти права для досягнення соціальної ефективності порушують правові норми, правове регулювання є юридично неефективним. Соціальна ефективність правового регулювання забезпечується

цілісною взаємодією комплексу елементів правової системи, кожен з яких займає власне місце в процесі досягнення кінцевого соціального результату. Наприклад, досліджуючи ефективність норм права, В.І. Нікитинський пропонує відрізняти її від ефективності механізму дії норми [397, с. 202], хоча ця позиція, на нашу думку, не враховує системних зв'язків між компонентами правової системи, а норма права розглядається як самодостатнє правове явище. У свою чергу, В.О. Федосова, вважає, що доцільним є виділення «ефективності механізму забезпечення державно-правових норм» та «ефекту дії державно-правової норми». Під першим нею розуміється здатність конкретної сукупності організаційних й ідеологічних заходів та дій створювати умови для втілення приписів державно-правових норм в соціальну реальність з максимально можливою результативністю за мінімальних витратах часу, матеріальних засобів і людської енергії. Ефект дії державно-правової норми являє собою сукупність позитивних змін, що відбулися в соціальній дійсності та свідомості громадян під впливом оптимального й цілеспрямованого впливу правової норми на суспільні відносини [580, с. 57].

Крім цього, юридична та соціальна ефективність правового регулювання, безпосередньо пов'язані з поняттям «ефективність законодавства». Наприклад, у європейській правовій доктрині використовується поняття «оцінка законодавства», що ототожнюється з «ефективністю законодавства», а сама категорія «ефективність» виступає виключно одним з елементів оцінки. Оцінка – це прагматичні зусилля з удосконалення уявлень та знань законодавця про вплив правових актів, наближення їх дії до реальної дійсності, вимірювання адекватності змісту нормативних приписів суспільним відносинам. На пострадянському просторі термін «ефективність закону» традиційно розуміється більш ширше, використовуючи при цьому поняття «ефективність» як категорію, що охоплює різні аспекти власне ефективності, аналогічно європейському підходу до визначення «оцінки законів», де ефективність – один з її елементів [323, с. 139].

Наукове значення аналізу різних точок зору дослідників щодо

ефективності правових норм і суміжних понять, а також виділення соціальної та юридичної ефективності правового регулювання, на нашу думку, має велике значення, перш за все, для обґрунтування ідеї про діалектичне протиріччя між правомірною поведінкою та об'єктивними суспільними потребами. Як зазначає В.М. Кудрявцев «Аналіз соціальної ефективності права тісно пов'язаний з вивченням його соціальної обумовленості. Якщо та чи інша норма права не викликана вимогами життя, навряд чи можна розраховувати на те, що її застосування дасть бажаний результат» [256, с. 210]. На нашу думку, зазначена гіпотеза дає підстави для виникнення непорозумінь та суперечок щодо визначення категорії «бажаний результат». Ми вважаємо, що ефективне управління суспільством та адекватне правове регулювання суспільних відносин потребує визначення не тільки перспектив і тенденцій розвитку правової дійсності, а й стратегічних шляхів досягнення цілей суспільства в правовій сфері, що може реалізуватися, зокрема, через систему нормативного юридичного прогнозування. Ідея нормативного прогнозування вперше в науковій літературі з'явилася ще в 20-х роках XX ст. Проте, далі декларацій і побажань справа не пішла. І лише в 60-х роках розпочалось теоретичне оформлення нормативного підходу в прогностичних дослідженнях, який (порівняно з перспективним підходом) не одержав значного розвитку. В юридичній літературі про нормативне прогнозування згадували вкрай рідко і лише у зв'язку з плануванням законопроектних робіт. Усе це вимагає розробки стратегії та методологічного інструментарію нормативного юридичного прогнозування.

Нормативне юридичне прогнозування покликане відшукати шляхи та засоби досягнення цілей суспільства у правовій площині. Тобто, в основі нормативного прогнозування лежить складніша ідея, ніж при перспективному. Адже якщо при перспективному прогнозуванні досить лише провести екстраполяцію в майбутнє тенденцій розвитку досліджуваного об'єкта, то від нормативного прогнозування вимагається здійснити вибір найкращого варіанту розвитку подій в межах заданих критеріїв [276]. При цьому, нормативний

прогноз будується на базі інформації про загальні тенденції розвитку досліджуваного об’єкта, яка виходить з перспективного прогнозу. Тобто, перспективний та нормативний прогнози тісно пов’язані ще на етапі, коли закінчується генерація першого і розпочинається синтез другого. Важливо також, щоб взаємодія перспективного і нормативного підходів у прогнозуванні відбувалася на кожному етапі прогностичного дослідження. Адже яка б досконала методика не застосовувалась при розробці нормативних прогнозів, побудові на їх основі «дерева цілей», ступінь їх оптимальності, врешті-решт, залежить від повноти та глибини пізнання об’єктивних тенденцій, врахування реальних можливостей та вимог законів суспільного розвитку [108, с. 118]. А це означає, що якість нормативного прогнозу особливо залежить від ефективності, надійності та достовірності саме перспективного прогнозу.

Стратегія розробки нормативних юридичних прогнозів базується на ідеї оптимізації, вибору найбільш доцільних, конструктивних і рентабельних шляхів, способів і засобів, які у визначені строки (бажано найбільш короткі) з найбільшою імовірністю дадуть змогу досягти певних цілей щодо досліджуваного об’єкта правової дійсності, а саме – вирішення виявлених у процесі перспективного юридичного прогнозування проблем. Отже, нормативне юридичне прогнозування тісно пов’язане з встановленням цілей ще до моменту переходу прогностичної інформації до сфери планування, проектування, програмування та управління взагалі. Саме система цілей, сформована в процесі їх визначення і є критерієм при виборі можливих шляхів, способів і засобів вирішення проблем, в чому й полягає завдання нормативного прогнозування. Причому, формуючи цілі щодо досліджуваного об’єкта, доцільно, як і під час перспективного прогнозування та проблемного аналізу, зокрема, враховувати характеристики і показники прогнозного фону, створюючи їх систему за значущістю, ступенем впливу на прогнозований об’єкт.

Таким чином, можна схематично визначити послідовність дій з розробки нормативного юридичного прогнозу. Для цього скористаємося будь-якою уявною, абстрактною ситуацією, наприклад, щодо прогностичного дослідження

стану та динаміки правопорушень. Уявімо, що в результаті перспективного прогнозування її стану та динаміки в певному гіпотетичному регіоні був визначений цілий спектр варіантів перспективного прогнозу досліджуваного явища. Наприклад, пряма екстраполяція в майбутнє давала стан правопорушень в регіоні на перспективу найближчих 10 років 1 млн. правопорушень, верхня межа становила 1,4 млн., нижня – 0,6 млн., а найбільш імовірний стан – 1,2 млн. Це звичайно, умовні дані перспективного прогнозу, наведені для ілюстрації теоретичних положень. Інформація в перспективному прогнозі (вказаний спектр варіантів прогнозу) окреслює певні можливості розвитку досліджуваного об'єкта в майбутньому за умови виключення прийняття певних рішень та активної діяльності на їх основі, що здатні змінити хід розвитку прогнозованого об'єкта в напрямку, бажаному для зацікавленого суб'єкта. Проте, цінність юридичного прогнозування, як і будь-якого іншого виду соціального прогнозування, полягає в генерації інформації, за допомогою якої можна змінити тенденції розвитку досліджуваного об'єкта в бажаному напрямку (звичайно, до певної межі). Вказана інформація повинна містити конкретні рекомендації щодо шляхів і засобів імовірного вирішення перспективних проблем.

Отже, при розробці нормативного прогнозування: спочатку слід визначити кінцеву мету, яку іноді називають ідеалом, що являє собою модель бажаного майбутнього. У наведеному прикладі це буде бажаний для суспільства показник стану правопорушень в регіоні. Звичайно, при цьому можна абстрагуватись від впливу чинників прогнозного фону, а можна їх врахувати. Проте в будь-якому випадку, кінцева мета повинна бути обґрунтована. Крім того, при умовному виключенні дії чинників прогнозного фону, дослідник все ж має враховувати реалії розвитку досліджуваного об'єкта в контексті зовнішніх умов. Тому одразу ж необхідно відхилити варіанти надмірного і надто різкого зниження чи зростання кількості правопорушень. Цілком обґрунтованим в цьому плані буде намагання добитися припинення зростання кількості правопорушень та стабілізації їх кількості, що являє собою конкретну кінцеву мету суспільства.

Але в процесі наукового аналізу, з урахуванням даних перспективного прогнозу, дослідник, наприклад, доходить висновку про необхідність певної корекції кінцевої мети, що полягатиме вже у стабілізації показника на рівні 800 тис. правопорушень на рік. Далі, аналізуючи інформацію прогнозного фону, він констатує: оскільки за питомою вагою впливу, чинники зростання (постійне зниження життєвого рівня населення регіону, зростання безробіття, низька ефективність роботи правоохоронних та інших державних органів, їх корумпованість тощо) поки що переважають над чинниками зниження кількості правопорушень. Проте вжиття заходів, що можуть сприяти зниженню динаміки правопорушень є цілком можливим (сприяння розвитку економіки регіону, житлове будівництво, створення робочих місць, перекриття потоків нелегальної міграції та каналів переміщення контрабандних товарів, наркотиків, зброї, правова освіта населення, поліпшення роботи правоохоронних та інших державних органів тощо). У результаті можна очікувати певного зниження кількості правопорушень та їх стабілізації на рівні хоча б 900 тис. правопорушень. Таким чином, одержані два показники (0,8 млн. і 0,9 млн. правопорушень на рік), які в науковій літературі часто називають відповідно «абсолютним» і «відносним оптимумами» [223, С. 55; 63, С. 28], за своєю суттю і є нормативними, які характеризують мету й виступають результатом визначення цілей.

Наступним кроком є власне розробка нормативного прогнозу. Для цього здійснюється моделювання з використанням цілого комплексу методів юридичного прогнозування. Причому визначається не один, а багато шляхів, способів і засобів вирішення назріваючих проблем. Для цього доцільно проаналізувати кожен спосіб, захід чи засіб та інші ресурси, а потім побудувати системну нормативну модель з визначенням співвідношення всіх цих способів, заходів, засобів і шляхів на основі оптимального їх поєднання у відповідних пропорціях. Так, у нашому прикладі прогнозування стану правопорушень, слід спочатку визначити реальну можливість, доцільність, рентабельність, обґрунтованість кожного з таких заходів і шляхів вирішення можливих проблем

(організація та сприяння розвитку широкої мережі суб'єктів підприємництва в обґрунтованих напрямах господарювання, налагодження системи житлового будівництва, створення робочих місць, поліпшення матеріального та кадрового забезпечення правоохоронних та інших державних органів, підвищення зарплати державним службовцям, організація належного контролю за діяльністю державних органів, удосконалення системи нормативно-правових актів, перекриття потоків нелегальної міграції, каналів переміщення контрабандних товарів, наркотиків, зброї, правове виховання населення тощо). А вже потім, на основі системного аналізу всіх цих та інших заходів, шляхів і способів, необхідно сформувати оптимальний варіант їх співвідношення. Так, зокрема, у наведеному прикладі доцільно насамперед акцентувати увагу на здійсненні оперативних заходів, що можуть дати швидкий, сталий та бажаний ефект (заходи щодо поліпшення роботи державних органів), а також на способах і шляхах вирішення найбільш вагомих проблем (способи поліпшення соціально-економічних умов життя населення регіону).

Таким чином, результатом нормативного прогнозування є формулювання відповідних рекомендацій органам, що приймають рішення, щодо визначення системи оптимальних можливих шляхів, способів, заходів і засобів, реалізація яких з найбільшою імовірністю призведе до вирішення перспективних проблем. Вказана інформація допомагатиме суб'єктам прогнозування прийняти обґрунтоване рішення щодо об'єкту прогнозу.

Процедура розробки нормативного прогнозу, що описана вище, є занадто спрощеною, схематичною і має умовний та ілюстративний характер, адже на практиці доводиться здійснювати комплексний аналіз значної кількості чинників прогнозного фону та генерацію масштабної системи ресурсів. При чому, під час юридичного прогнозування проблемний (перспективний) та цільовий (нормативний) аналізи слід проводити в контексті загальнодержавного, а то й глобального рівнів.

Змістом нормативного юридичного прогнозу є інформація про можливі й необхідні шляхи, способи та засоби, які з найбільшою імовірністю призведуть до

вирішення назріваючих проблем стосовно того чи іншого об’єкта державно-правової дійсності і, таким чином, досягнення цілей суспільства відносно нього. З метою підвищення ефективності, надійності, достовірності, обґрунтованості та точності результатів нормативного юридичного прогнозування необхідно певним чином впорядкувати, класифікувати цілі суспільства в державно-правовій сфері діяльності, утворивши з них певну систему, оскільки всі вони різні за значенням. Соціальні цілі прийнято інтегрувати в єдиний комплекс ієрархічного характеру з умовною назвою «дерево цілей» («дерево соціальних цілей») [66, С. 30], а також диференціювати їх за вагомістю: одна чи кілька цілей є кінцевими, потім ідуть численні похідні першого, другого, третього і тощо порядків. При цьому, ієрархічна система цілей будується таким чином, що кожна мета наступного порядку випливає з мети попереднього (відповідно вся система цілей випливає з кінцевої мети). Під час прогностичного дослідження того чи іншого об’єкту правової дійсності слід системно (комплексно) аналізувати цілі щодо нього в контексті інших соціальних цілей, встановлюючи при цьому, зв’язки між ними та їх співвідношення.

Наприклад, у процесі прогнозування стану правової культури населення нашої країни результатом визначення цілей може бути наступна їх система: кінцевою, у цьому випадку, буде мета підвищення рівня правової культури населення, а також подолання правового нігілізму. Ця кінцева, профільна мета (що стосується об’єкта дослідження) конкретизується цілями нижчого порядку, якими є підвищення рівня розвитку правосвідомості членів суспільства (що в свою чергу, включає цілі нижчого порядку: формування досконалих компонентів правосвідомості, розвиток юридичної науки, визначення її теоретико-методологічних засад і принципів, формування цілісної теорії й методології дослідження правових явищ, розробка однозначної, точної та зрозумілої юридичної термінології, налагодження і зміцнення наукових зв’язків юриспруденції з іншими галузями знань та практикою тощо, а також цілі формування емоційних і вольових структурних елементів правосвідомості суспільства), удосконалення та гармонізація правової діяльності (яка включає

цілі нижчих структурних рівнів: удосконалення теоретичної, освітньої і практичної правової діяльності і, зокрема, правотворчої та правореалізаційної), підвищення рівня розвитку системи правових актів (правової бази) держави. Вказані цілі конкретизуються за допомогою цілей нижчих порядків і становлять систему так званих профільних цілей. Крім того, втілення в життя цих цілей тісно пов'язане з так званими «фоновими цілями» (які стосуються інших об'єктів дійсності, що активно впливають на об'єкт прогнозування). Це допоможе у вирішенні перспективних проблем щодо об'єкта прогнозу (оскільки всі цілі відповідають перспективним проблемам).

На основі визначеної системи цілей формується низка конкретних заходів, що з найбільшою імовірністю призведуть до їх досягнення. Такими заходами, у наведеному прикладі, можуть бути належна організація правової освіти населення та окремих його категорій, проведення ефективної правової пропаганди та агітації, підвищення правової активності населення й стимулювання правового самовиховання кожної окремої людини тощо. Крім того, для досягнення вказаних цілей необхідно реалізувати цілу низку заходів у політичній, економічній, соціальній, загальнокультурній, демографічній, науково-технічній та інших сферах суспільного буття.

Таким чином, для підвищення ефективності юридичного прогнозування доцільно сформувати ієрархічну багаторівневу систему профільних і фонових цілей щодо конкретного об'єкта прогнозування. При цьому, слід виділити одну (чи кілька) кінцеву профільну мету, на основі якої ієрархічно будуються наступні, більш конкретні цілі. Графічно така система цілей зображується у вигляді трикутника чи піраміди, вершиною яких є кінцева мета, а в основі – максимально конкретні цілі, що досягаються в короткі терміни і з невеликими витратами ресурсів. Причому, найбільшого ефекту можна досягти при системному аналізі проблем і цілей в правовій сфері шляхом поєднання «дерева проблем» та «дерева цілей» в єдину модель. Останню іноді називають «проблемно-цільовим ромбом» [66, с. 29], використання якого дає змогу більш системно, науково, ефективно та прискорено провести процес юридичного

прогнозування.

Загалом, логіку прогностичного дослідження з використанням так званого «проблемно-цільового ромбу» схематично можна проілюструвати на прикладі прогнозування стану законодавства в нашій державі (щоправда, також у досить спрощеному вигляді). У такому випадку, в процесі перспективного прогнозування дослідник одержує ієрархічну систему перспективних проблем («дерево проблем»). При цьому, ключовою з них є проблема недосконалості чинного законодавства, яка включає в себе проблеми першого порядку (рівня): проблема значного відставання законодавства від реалій суспільного життя, поглиблення суперечностей між правотворенням і правореалізацією [621, с. 5], деформації правозастосовної діяльності (корупція, послаблення відповідальності та вимогливості, зниження рівня професіоналізму посадових осіб) [469, с. 19], падіння престижу права та правовий нігілізм, техніко-юридична недосконаліть нормативно-правових актів тощо. При цьому не слід забувати й про комплекс проблем, що постають в процесі наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу [414, с. 28; 409, с. 10-14; 160, с. 140-143; 218, с. 138-142; 246, с. 16-20].

До проблем нижчого (більш конкретного) рівня можна віднести, наприклад, недосконаліть формування структури нормативно-правових актів, форми та мовного викладу їх змісту, прогалини та суперечності в законодавстві, відсутність чіткої правової регламентації питань, що пов’язані з функціонуванням джерел права і насамперед нормативно-правових актів, неврегульованість окремих питань суспільного життя, надмірне дублювання правових норм [321, с. 120], безсистемний характер законотворчого процесу [224, с. 117], відсутність раціонального порядку підготовки нормативно-правових актів [240, с. 121], дія застарілих актів та існування суперечностей між чинними актами, неефективність багатьох законів, нестабільність законодавства [244, с. 133.] тощо.

І далі, на нижчих рівнях цієї системи, вказані та інші проблеми розгалужуються до найбільш конкретних, що стосуються хоча б якогось одного

нормативно-правового акту. При цьому, всі зазначені проблеми аналізуються перспективно, тобто виявляють назріваючі проблеми або розглядають вже існуючі на предмет їх подальшого розвитку. Крім того, для кожної проблеми бажано визначити весь спектр можливих варіантів її розвитку. Таким чином дослідник одержує одну частину «проблемно-цільового ромбу» – «дерево проблем». І тому, цілком можна погодитися з тим, що прогнозування розвитку законодавства повинно не тільки виявити «спектр можливостей» та імовірність їх реалізації, а й саме ту можливість, реалізація якої виявиться найбільш дієвою з точки зору соціальної ефективності правового регулювання суспільних відносин [363, с. 80].

Потім, на основі виявленого при перспективному юридичному прогнозуванні комплексу проблем, формується певний конкретний «ідеал», як найкращий варіант розвитку досліджуваного об’єкта, що по суті є кінцевою метою і вершиною в ієрархії цілей. Такою метою у нашому прикладі буде побудова досконалого законодавства, що враховувало б всі природні права людини, ввібрало б найкращі зразки моралі та права, сприяло вдосконаленню та повнішому самовираженню людини як найвищою соціальною цінністю. Далі конкретний ідеал уточнюється з урахуванням зовнішніх дій та чинників щодо об’єкта прогнозування. Тобто, обирається не просто найкращий варіант, а найкращий варіант з реально можливих.

Наступним кроком прогнозування є формування більш конкретних цілей, які конкретизують перші. У наведеному прикладі такими будуть прийняття нових нормативно-правових актів, які б врегулювали ті види суспільних відносин, у регламентації яких існують прогалини, проведення їх науково обґрунтованої систематизації, усунення суперечностей в законодавстві, вдосконалення термінології та мовного викладу нормативного матеріалу, усунення дублювання нормативних положень, належна структурна організація нормативно-правового матеріалу тощо. При цьому слід звернути увагу на те, що згадані та інші цілі нижчих рівнів є різнопорядковими, тобто підпорядковуються одні іншим.

Отже, на основі такої ієрархічної системи цілей визначаються завдання, шляхи, способи, засоби та строки оптимального вирішення перспективних проблем і розробляються рекомендації для прийняття конкретних рішень, чим здійснюється перехід до конструктивних способів передбачення, зокрема управління. На наш погляд, цілком правомірним є припущення можливості досягнення ефекту на зразок «проблемно-цільового ромбу» в юридичному прогнозуванні з метою подальшого підвищення ефективності правового регулювання. Ця можливість насамперед пов'язана з досягненням юридичних цілей, які реалізуються в ході здійснення правової діяльності, але при цьому слід враховувати, що в правовій нормі законодавець має прогнозувати той соціально-корисний результат, до якого має призвести її реалізація, сприяючи соціальній ефективності правового регулювання. Тому зазначені різновиди ефективності правового регулювання та шляхи їх прогнозування, у більшості випадків, забезпечуються великою кількістю як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Висновки до розділу 3

1. Ефективність механізму правового регулювання – це оціночна категорія, яка визначає здатність спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини досягати соціально-корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових методів і засобів, характеризує рівень співвідношення між фактичним результатом його дії і цілями, для досягнення яких були встановлені правові засоби.

2. Зміни правової системи в результаті функціонування механізму правового регулювання можуть бути пов'язані як з досягненням відносної рівноваги з середовищем, так і призводити до якісної трансформації правової системи в цілому. Якщо перші дозволяють пристосовуватися до навколишнього середовища, то другі – супроводжуються істотними модифікаціями у структурно-функціональному аспекті та характері системних зв'язків цього механізму.

3. Критерії ефективності механізму правового регулювання можна диференціювати на загальні – критерії оцінки ефективності механізму правового регулювання в цілому та спеціальні – критерії якості його окремих елементів, що не впливає на рівень ефективності механізму правового регулювання в цілому. Загальні критерії ефективності механізму правового регулювання можна розподілити на: а) загальносистемні – ті, що відбивають якість механізму правового регулювання через його внутрішні зв'язки, а саме – стійкість; б) статичні – ті, що відображають якість статичних елементів механізму в цілому (раціональність, повнота, відповідність меті); в) динамічні – ті, що відіграють провідну роль у визначенні ефективності механізму правового регулювання та відображають показники якості руху нормативно-правової бази (кумулятивність, лаконічність, впорядкованість, гнучкість; темп руху норми права до її реалізації. Натомість комплекс спеціальних критеріїв ефективності механізму правового регулювання складається з якості норми права, юридичного факту, актів реалізації та застосування, які виступають чинником прямої дії лише щодо його окремих ланок, не впливаючи на рівень ефективності всього механізму.

4. Якість статичних елементів механізму правового регулювання забезпечується раціональною структурою (передбачає оптимізацію, мінімізацію компонентного складу для досягнення його бажаних станів), структурною повнотою (достатня для ефективного правового регулювання), відповідністю меті функціонування (пропорційність та відповідність складу його цілям й унеможливлення диспропорції, що знижують ефективність механізму правового регулювання).

5. Прагнення до ефективності механізму правового регулювання викликає необхідність встановлення до нього таких вимог: а) визначеність – несуперечливість та повноту регламентації суспільних відносин; б) обґрунтованість – неприпустимість дублювання правового регулювання суспільних відносин або намагання врегулювати ті з них, що його не потребують; юридичні засоби мають відповідати визначеним цілям і сприяти їх досягненню з мінімальними витратами; в) неприпустимість обмеження свободи

суб'єкта права – законодавство не повинно забороняти діяльність, яка не заподіює або не створює загрози заподіяння шкоди іншому суб'єкту, а навпаки – має закріплювати непорушні та фундаментальні права людини й не надавати можливості одному суб'єкту позбавляти права іншого; г) врахування інтересів суб'єктів, які вступили заради їх реалізації в суспільні відносини; д) стабільність та неприпустимість необґрунтованої зміни чинного законодавства заради його умовного вдосконалення; е) системність – передбачає, що предмет правового регулювання складається з суспільних відносин, які взаємодіють, є взаємопов'язаними й взаємозумовленими та припускають такі системні зв'язки при проектуванні норм права.

6. Центральною визначальною складовою ефективності механізму правового регулювання є якісна правова норма, з огляду на її специфічну властивість відбивати решту елементів механізму правового регулювання: юридичні факти (фактичний склад) – гіпотеза норми; правовідносини – диспозиція; охоронні засоби – санкція, а також сформульовано авторське визначення поняття «якість субстанційних правових засобів», що систематизовані у відповідному нормативно-правовому акті. Якість субстанційних правових засобів – це сукупність його правових властивостей, що характеризує повноту, несуперечність і точність їх регламентації як засобів ефективного досягнення правових цілей. Встановлено співвідношення ролі засобів правового та неправового характеру в підвищенні ефективності механізму правового регулювання та визначено, що правові засоби є найбільш дієвими інструментами вирішення соціальних проблем, а інші засоби повинні функціонувати виключно в правових межах.

7. Одним із найважливіших елементів у механізмі правового регулювання є нормативно-правовий акт. Правові акти зі своїми вирішальними загальнотеоретичними характеристиками – джерело та форма правових явищ, тому в процесі правового регулювання вони «прив'язані» до тієї чи іншої ланки механізму правового регулювання – юридичних норм, правовідносин, реалізації прав та обов'язків. У нормативно-правовому акті виражається сам механізм

правового регулювання і визначаються інші акти, що необхідні для майбутньої реалізації права.

8. Під метою правового регулювання слід розуміти ідеальний бажаний результат, заради досягнення якого суб'єкт правотворчості здійснює правове регулювання суспільних відносин. Оскільки правове регулювання являє собою ієрархічно структуровану динамічну систему, а цілі є одним з її елементів, то до їх числа можна віднести: загальні, міжгалузеві, галузеві, інституційні та цілі індивідуального правового регулювання. Залежно від місця в системі цілей правового регулювання можна виділити ті, за допомогою яких визначається його зміст – стратегічні й ті, що визначають структуру правових засобів, які використані для досягнення стратегічних цілей – тактичні чи інструментальні. Кінцева мета правового регулювання полягає у створенні умов для розвитку права та його ефективного функціонування, визнання суспільством основоположних правових ідей та адаптації права до сучасних потреб його членів, де механізм правового регулювання відіграє важливу роль в процесі досягнення цієї мети.

9. При побудові ефективного механізму правового регулювання слід вирішувати такі головні завдання: суворо пов'язувати його зі здійснюваними реформами, досягненням цілей економічного, політичного і соціального розвитку, а також забезпечувати його цілісність, чітку структуру, мобільність і стійкість. Крім того, потрібно забезпечити системність чинного законодавства, упорядкування його внутрішніх правових зв'язків**.** Одним із напрямів удосконалення механізму правоого регулювання є застосування матеріально-технічних, організаційних, правових, фінансових та інших засобів забезпечення його дії.

10. Серед ідеологічних факторів ефективності механізму правового регулювання одне з центральних місць займає правове інформування суспільства, формування певного рівня правосвідомості та правової культури населення, подолання правового нігілізму та інших деформацій правової свідомості, розвиток системи правового виховання, у т.ч. юридичної освіти і

юридичної науки. Моніторинг ефективності механізму правового регулювання слід розглядати як обов’язкову складову діяльності всіх правотворчих і правозастосовних органів влади, відповідно до їх компетенції. Одним із важливих чинників ефективності механізму правового регулювання виступає також юридична відповідальність.

РОЗДІЛ 4
ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

4.1. Соціальна дійсність та інтенсивність вітчизняного механізму правового регулювання

Для виявлення й аналізу властивостей та основних системних характеристик сучасного вітчизняного механізму правового регулювання великого значення набуває їх спрямованість та зумовленість, а також наслідки й чинники, що впливають на кількість і швидкість змін зв'язків між елементами правової системи за певний час, тобто її динаміка. До динамічної системи належить такий різновид соціальної системи, в якому за найменшу одиницю часу відбуваються найбільші трансформації, що не впливають на її стабільність [521, с. 13]. Тому для будь-якої динамічної системи визначального значення набувають характеристики процесу розвитку об'єкта та якісна зміна його зв'язків у часі. У цьому сенсі вивчення розвитку механізму правового регулювання супроводжується виявленням позиції з двох принципових питань: що являє собою розвиток правової дійсності та чи є він системним. Як справедливо зазначає М.С. Каган, слід розрізняти питання, що пов'язані з розвитком систем від загальнометодологічних аспектів системності самого розвитку, тобто від проблем, що виникають у процесі вивчення розвитку, як системи [193, с. 57]. Це твердження за своєю суттю, є інтерпретацією давнього питання існування позаісторичних, універсальних та об'єктивних законів, що є предметом вивчення філософії та виходить за межі нашого дослідження.

Говорячи про розвиток, ми розуміємо під змінами в механізмі правового регулювання те, що відбудється з даною системою через деякий час. Мова йде про різницю між тим, що ми спостерігаємо в об'єкті дослідження сьогодні і тим, що представляв механізм правового регулювання в минулому. На основі цього аналізу можна спрогнозувати, яким чином процеси, що протікають в ньому сьогодні, відобразяться на його майбутньому. Фактично розвиток механізму правового регулювання являє собою відмінність (зміни) між станами правової

системи (досліджуваними як статичні, структурні), що виникають в часі одна за іншою. Ці зміни можуть відбуватися або всередині механізму (між його компонентами) або змінювати правове регулювання, як цілісність. Відповідно, перші характеризують внутрішньосистемні процеси, що протікають в результаті його реалізації (як вираження основної інтегративної властивості правової системи – правового регулювання), а інші – відображають морфогенез самої системи. І в тому, і в іншому випадку відмінності, що спостерігаються, повинні стосуватися однієї й тієї ж правової дійсності, яка вивчається в різних часових фазах і станах. Зазначене положення обумовлюється в теорії системного підходу в якості основної умови вибору одиниці аналізу, що описується в параметрах забезпечення її ідентичності [40, с. 74-101; 515, с. 72].

Слід зазначити, що типи змін у механізмі правового регулювання в міру його функціонування та розвитку є багатоваріантні. Вони залежать від того, які саме його складові зазнали змін та який їх характер, а саме: у відносинах підсистем (штучне перебільшення значення однієї з підсистем применшення інших, невідповідність між ними, нерівномірність розвитку); в структурі (посилення або послаблення внутрішніх і зовнішніх зв’язків, встановлення правових режимів, зміна в ієрархії правовідносин, розподіл галузей); у межах та елементному складі (злиття або поділ окремих елементів, залучення в систему нових компонентів, зміна предмету правового регулювання або припинення існування деяких правових конструкцій); у функціях (процеси спеціалізації та диференціації структур, інноваційні правові процеси, зміна в уявленнях про природу права та його призначення, формування правової політики, посилення чи послаблення ролі права); у навколишньому середовищі (встановлення пріоритету сфер суспільного життя, зміна рівня безпеки та соціальної захищеності населення, значення ідеології, збільшення диференціації суспільства) тощо. Найчастіше такі зміни носять обмежений характер, тому відбуваються в окремих компонентах механізму, і незважаючи на їх безперервність, не пов’язані з перерозподілом ресурсів. Вони є внутрішньосистемними модифікаціями, що обумовлені функціонуванням

механізму правового регулювання та спрямовані на підтримку його системної цілісності й стабільності.

Інтегративна властивість, основна функція механізму правового регулювання, що виражається в його здатності здійснювати регулюючий вплив на суспільні відносини, проявляє його сутність та призначення, які полягають у «забезпеченні» або «розмежуванні» життєвих інтересів людей, у виражені їх волі та встановленні певного порядку суспільного життя. Функціонування механізму правового регулювання має бути спрямоване на вирішення конфліктів і протиріч, які виникають між суб'єктами правовідносин з приводу конкуруючих інтересів, що знаходяться в полі правового опосередкування. Вони надходять із зовнішнього середовища та викликають зіткнення «колективного» й «індивідуального», необхідність вирішення спірних ситуацій, безперервне виникнення в суспільстві нових ціннісних установок, зміну в умовах існування самого механізму регулювання, появу або розширення сфери відносно стійких, однорідних відносин, зниження або збільшення рівня безпеки та інше, призводять до відповідних адекватних змін в компонентах механізму, що не впливають на його властивості, як цілісного утворення. У результаті досягається певний стан упорядкованості різних видів суспільних відносин (правопорядок), що відображає відносну рівновагу між правом і середовищем його функціонування. Такий тип змін обумовлений функціонуванням права та є прикладом адаптації, що відбуваються всередині механізму правового регулювання.

Інші зміни можуть охоплювати більшість компонентів системи, приводячи до повного «переродження» основних характеристик всього механізму правового регулювання. Подібні глобальні зрушення можна спостерігати на прикладах зміни сутнісних характеристик вітчизняної правової дійсності під впливом більшості соціальних революцій. Принципові трансформації правової системи в цілому, що відбуваються за таких обставин, слід вважати змінами самої системи. На підтвердження цієї тези можна навести безліч прикладів, у тому числі й положення відомої класифікації правових систем, що

запропонована Р. Давідом, який об'єднує національні правові системи в правові сім'ї. Він констатує, що з початку 90-х років XX ст. правові системи соціалістичної правової сім'ї знову знаходяться в глибокій кризі і зараз важко передбачити, як піде трансформація цих правових систем і чи відбудеться реінтеграція цих країн в сім'ї, з яких вони вийшли [135, с. 24-25] Продовжуючи логіку Р. Давіда, ми можемо спробувати відповісти на поставлене дослідником запитання спираючись на вітчизняний досвід. Відштовхуючись від сучасного зовнішнього вектору розвитку України, не важко передбачити, що більшість національних правових явищ перебувають в стані трансформації, переходу від постсоціалістичного змісту до європейського наповнення. Цей процес, безумовно, потребує не тільки великих часових і ресурсних витрат, але на жаль, знаходиться також під впливом низки інших, об'єктивних і суб'єктивних чинників. До першої категорії, в цьому контексті, можна віднести економічні, соціальні, демографічні, ментальні, військові чинники тощо, які викликані подіями останніх декількох років життя нашої держави.

На наш погляд, більш серйозні перепони на шляху реформування, в тому числі й правових інститутів, включаючи механізм правового регулювання, сьогодні складає інша група чинників – суб'єктивні, до яких слід віднести: 1) революційний характер запроваджених реформ; 2) низький професійний рівень уповноважених суб'єктів; 3) низький рівень правової свідомості населення; 4) фактична перевага нормативістського підходу до праворозуміння; 5) недостатня якість інститутів громадянського суспільства; 6) застосування при проведені реформ застарілих засобів і методів. Але центральне, визначальне місце серед вказаних чинників, на нашу думку, посідає наявність чи відсутність так званої «політичної волі» до реалізації тих чи інших дій. Виникнення такого поняття в останні роки функціонування державно-правових інститутів відчутно впливає на її якість, відповідні процеси та їх наслідки, іноді гальмуючи рух всієї країни до визначених стратегічних орієнтирів.

Зазначимо, що вказані вище чинники, з огляду на їх «носіїв» мають безпосередній вплив як на існування механізму правового регулювання в

цілому, так і на його окремі елементи. Хоча розмежування функціональних змін, що відбуваються в усередині самого механізму від тих, які можуть призвести до трансформації всього механізму правової системи, дуже умовна.

Сталість можливих типів реалізації правового регулювання (правових режимів і правових статусів), що визначаються правовими нормами, поєднуються з нестійкістю конкретних варіантів поведінки самих суб'єктів правовідносин. Дисбаланс, який виникає в початкових умовах і виборі правових засобів є джерелом безперервних правових відхилень. Зміни всередині механізму правового регулювання можуть поступово накопичуватися та переростати в його власні зміни, що сьогодні фактично й відбувається. Цей процес проявляється не так явно, як у випадку з глобальними змінами, що виникають в результаті впливу середовища, однак на наш погляд, саме він визначає розвиток правових явищ та механізму правового регулювання.

У сучасній юриспруденції зміни, що відбуваються у механізмі правового регулювання та в праві, ототожнюються зі структурними змінами [534, с. 91]. Можливо, таке виділення одного з видів перетворень, що відбуваються в правовій дійсності, обумовлено специфікою нормативістської концепції праворозуміння. Проте, визначення головного характеру структурних змін детермінується саме структурними змінами в механізмі дії права, які частіше за інші викликають трансформацію правової системи в цілому. Тобто, що структурні зміни «накопичують» фрагментарні, часткові зрушення окремих компонентів механізму правового регулювання, приводячи до трансформації ідентичності, цілісності правової системи, спричиняючи не лише «кількісні», а й «якісні» перетворення.

Слід наголосити, що відповідно до принципу поліструктурності, поняття «система» застосовується до різних рівнів і зрізів механізму правового регулювання. І тому всі зазначені зміни можуть розглядатися в будь-який з підсистем та на будь-якому етапі правового регулювання. Представлені в часі, вони відіб'ють розвиток механізму правового регулювання, як цілісності. У зв'язку з цим під розвитком механізму правового регулювання ми пропонуємо

розуміти незворотні перетворення в зразках поведінки суб'єктів права, їх правосвідомості та правовідносинах, що відбуваються в результаті його функціонування та протікають у формі правових процесів.

Розглядаючи сучасний стан функціонування та розвиток вітчизняного механізму правового регулювання, вбачається за необхідне відзначити деякі, існуючі в теорії права, точки зору, що розкривають природу елементно-структурних, функціональних характеристик правової реальності та зв'язків розвитку, що властиві аналізованій системі. Дані аспекти в дослідженні динамічної моделі механізму правового регулювання, на наш погляд, є особливо цінними, оскільки допомагають виявити типові форми та зв'язки подібних змін, а також дозволяють простежити процеси переходу внутрішніх (кількісних) змін системи у зовнішні (якісні). Таке уявлення про поступальний рух досліджуваного об'єкта від одних станів до інших, в кінцевому підсумку і відображає генезис правової реальності [559, с. 68].

Найбільш змістовно зазначені питання знайшли своє відображення в працях С.С. Алексєєва, І.Л. Честнова, В.С. Нерсесянца, Л.Б. Тіунової, В.Д. Чурсіна та ін. Будучи прихильниками «широкого» підходу до визначення досліджуваного явища, вчені пов'язують вивчення модифікації правової системи з її динамічним проявом – механізмом правового регулювання. При цьому слід звернути увагу на те, що, будучи представниками різних напрямів теорії праворозуміння, більшість дослідників єдині в своїх поглядах на хід сучасних змін у праві. Привносячи аксіологічний, ціннісний вимір в об'єктивну і, загалом, нейтральну категорію «правовий розвиток», вони пов'язують її з ідеєю «прогресу» або «історичного прогресу». Причому прогрес, в цьому випадку, сприймається як зміна правової системи на «краще», тобто реалізація певних цінностей, закладених у правовій природі (правова держава, гуманізація права, втілення свободи, справедливість тощо). У ряді випадків стверджується, що деякі із закладених у праві цінностей вже реалізовані в людській історії та в цілому правовий розвиток відбувається у кращій бік [392, с. 317].

Слід визнати, що теорія прогресу є однією з найбільш спірних, але й

найбільш впливових у всій історії людської думки. Переживаючи періоди повалення (що неминуче відбувається зі зміною ціннісних установок або у разі зміни співвідношення між суспільним та індивідуальним), вона знаходить свій порятунок в ідеях нових прихильників, приймаючи форми соціальних (іноді правових) утопій або набуваючи описовий і навіть категоріальний статус.

В.Д. Чурсін, який є представником ідеї «соціального циклу» або вірніше, її правового вираження, у своїх роботах здійснив спробу охарактеризувати механізм дії права з погляду циклічності його змісту. Для цього він пропонує розглянути правове регулювання, як систему циклів та доводить циклічність правового впливу на поведінку суб'єктів, циклічність правових зв'язків і відносин, циклічний характер буденної правової свідомості тощо. Цінність циклічного методу в дослідженні якісних і динамічних змін, що відбуваються з механізмом правового регулювання в соціальному середовищі, вчений бачить у можливості за його допомогою забезпечувати постійний і дієвий зв'язок галузевих юридичних наук з правовими відносинами, юридичними фактами й обставинами, які є предметом відображення правомірної та протиправної поведінки суб'єктів права [610, с. 81]. Цикл у праві автор розглядає як структурне поняття, що відображає перехід кількісних змін у якісні і навпаки.

Погоджуючись, в цілому, з висловленими міркуваннями, можна однак констатувати, що сучасний розвиток вітчизняної правової дійсності в Україні являє собою послідовність специфічних коливань: у короткому часовому інтервалі зміни відбуваються, а на тривалому – ні. У результаті, ніби динамічна система повертається до первісного стану і цикл завершується. На наш погляд, циклічність процесів, що відбуваються в національному українському механізмі правового регулювання, характерна, скоріше, для прояву його основної властивості – функціонування, але не є відображенням процесу змін системи в цілому.

Однією з найбільш сучасних і перспективних, з точки зору пізнання процесів розвитку правової матерії, є теорія становлення права як соціального явища. Її представником виступає І.Л. Честнов, який запропонував діалогічний

метод дослідження існування феномена права в його безперервному становленні. Згідно цієї теорії, застосування даного методу до правової матерії дозволить остаточно осмислити право, як мінливе, багатовимірне, суперечливе явище. При цьому основну роль він відводить діалогу, який визначається ним, як суперечливість буття, що включає в себе водночас і механізм вирішення цієї суперечливості, напругу, обумовленість та взаємний перехід антиномій. І далі зазначає, що важливо не просто описати ці протилежні моменти в праві, але й показати механізм їх взаємозумовленості, тобто виявити діалогічність права та однопорядкових йому феноменів (економіки, політики тощо), виявити діалог «по вертикалі» - з соціумом [606, с. 51].

Розглядаючи елементи правової дійсності й обґрунтовуючи багаторівневу динаміку права, І.Л. Честнов застосовуючи поняття «діалогічна онтологія» та «діалогічний метод», створює свою гнучку теорію праворозуміння, яка багато в чому відрізняється від інших та сприяє пізнанню багатовимірності й функціонування правової дійсності. Аналізуючи гіпотезу вченого про «особливий діалогічний» метод, можна виявити деякий збіг у його судженнях з основними рисами, що присутні в теорії систем і системному підході. Однак висновки, до яких приходить дослідник, у результаті застосування запропонованої ним методології, представляються нам дискусійним. Головний з них полягає в необхідності визнати факт неможливості визначити право, як об’єктивне явище. Причиною цього, на його думку , виступає відсутність будь-яких критеріїв його відносності, зважаючи на непостійність та суперечливість. Тобто, він фактично заперечує феноменологічну самодостатність права на підставі його соціальної обумовленості.

В якості найбільш цінних для розуміння функціонування та розвитку вітчизняного механізму правового регулювання як відкритої системи, слід звернути увагу на безперервність процесу правового становлення, а також виявлення механізму взаємозумовленості змін, що відбуваються у ньому.

Ключовим моментом у процесі формування та розвитку юридичних систем, на думку С.С. Алексєєва, є «віддиференціація» правових явищ – процеси

«вивільнення» або, навпаки, «невивільнення» права під впливом інших соціальних регуляторів (моралі, релігії, корпоративних нормативів тощо) [14, с. 138]. Він переконаний, що суть імперативів цивілізації, які викликали виникнення самого права («задум природи» в термінології Канта), полягає в тому, що позитивне право покликане функціонувати й розвиватися як робочий механізм, тобто з суто прагматичних, ділових підстав вирішувати життєві ситуації, які вимагають юридичного розв'язання – суворої визначеності змісту, твердості та державної гарантованості. Виникнувши в первісному суспільстві, воно проходить тривалий шлях розвитку, від пріоритету сили до цінностей, які властиві громадянському суспільству.

Також, у своїх дослідженнях С.С. Алексєєв виділяє чотири основні ступені формування позитивного права: право сильного, право влади, право держави, право громадянського суспільства. Перші два з них отримали характеристику «нерозвиненого» права, при якому в тому чи іншому варіанті, панує виключно сила. Два наступні відрізняються тим, що право поступово стає здатним піднятися над владою, її свавіллям і відрізняються рисами «розвиненого» права. Таким чином, в самій розстановці, історичній послідовності зазначених ступенів, потрібно бачити основну лінію тієї трансформації та модифікації, що характерні для права як явища цивілізації. З огляду на сьогодення ця логіка може бути виражена у формулі: від права сильного до права влади, а потім через право держави до права громадянського суспільства – гуманістичного права. «Віддиференційовані» правові системи просунулися далі на шляху історичного розвитку права, проте традиційні правові системи володіють великим потенціалом і спроможні до подальшої модернізації, в тому числі до сприйняття західної юридичної культури [14, с. 171-172].

З огляду на предмет нашого дослідження, виникає ряд закономірних питань: згідно якої концепції праворозуміння розвивається сучасна правова система України та на якому із вказаних етапів перебуває сучасне вітчизняне право з його механізмом регулювання? Щодо першого, доводиться констатувати наявність розбіжностей відносно розуміння права у вітчизняній дійсності: з

одного боку, аналіз нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що законодавство виходить з природно-правового підходу, а з іншого – механізм правового регулювання сьогодні функціонує на нормативістських принципах. Таким чином, ми вважаємо, що право в Україні діє згідно з так званим «дуалістичним» підходом, який без сумніву негативно впливає на ефективність механізму правового регулювання та не сприяє досягненню цілей права – встановлення порядку в суспільстві й досягненню соціальної рівності. Відносно другого питання, незаперечним на нашу думку є факт завершення в Україні перших двох із запропонованих С.С. Алексєєвим стадій формування позитивного права, але його подальший рух теж видається нам суперечливим. Логічно, що після «права влади» українська правова система з усіма її інститутами мала перейти до фази «право держави». Але виходячи з сучасних реалій дії права в Україні, це також складно констатувати. Тим більше сумнівним є його перехід на стадію «право громадянського суспільства».

Дозволимо собі, спираючись на абстрактність розглянутих понять і явищ, висловити міркування й відносно подальшої долі права в країнах, які вже знаходяться на етапі «право громадянського суспільства» та доцільності обмежувати розвиток права відповідним рівнем. Безумовно, воно відіграє значну позитивну роль у розбудові та функціонуванні правової держави. Але будь-яка правова держава прагне подальшої гуманізації права та максимального розширення можливостей кожної окремої людини. Таким чином, можна висловити припущення, що стратегічною метою цих процесів є саморегуляція суспільних відносин без «допомоги» держави: поступове перетворення норм права у звичку не порушувати інтересів інших учасників суспільних відносин (набуття статусу соціальних норм) без необхідності забезпечення їх реалізації державою. Відповідно, відштовхуючись від природно-правового, найбільш поширеного в національній правовій доктрині розуміння самого права, вихідною формою буття якого є суспільна свідомість, необхідною умовою його розвитку залишається побудова в Україні ефективного громадянського суспільства на ґрунті формування у його членів високого рівня правової свідомості.

Для найбільш адекватного сприйняття складного історичного розвитку позитивного права в результаті суспільного прогресу, С.С. Алексєєв відзначає існування двох взаємопов'язаних його напрямів: з гуманітарного боку та з боку юридичної досконалості, з якими він пов'язує необхідність виділення критерію, на підставі якого виділяються відповідні ступені розвитку права. У цьому зв'язку і може бути виділений основний критерій розвитку права. Таким є ступінь наближення даної юридичної системи до тих вимог та цивілізаційних стандартів, які в силу логіки правового прогресу повинні бути характерні праву громадянського суспільства, найбільш повно втілювати гуманітарні цінності та ідеали [14, с. 171-172]. На його думку, генезис правової системи полягає в розкритті її внутрішнього потенціалу, що закладений в самому механізмі її дії. Розвиток правової дійсності являє собою спрямований процес, що складається зі стадій, які не повторюються: після закінчення кожної з них, досягається найбільш високий рівень розвитку правової системи в цілому. Послідовно (стадійно) національне право має наближатися до стану, що визначається основними властивостями самої системи (регулювання за допомогою правових засобів).

Крім зовнішніх змін, що відбуваються з правовою системою, він виділяє безпосередньо й сам механізм правового регулювання, який є виразом внутрішньої динаміки права. При дослідженні спеціально-юридичного механізму, С.С. Алексєєв використовує інструментальний підхід, що дозволяє розглянути функціонування правового механізму, яке здійснюється за допомогою особливих «юридичних інструментів» – правових засобів. Такий контекст розкриває зміст механізму правового регулювання, що постає у вигляді комплексу фрагментів правової дійсності, які утворюють послідовний ланцюг. Адекватний вибір та якісні характеристики тих чи інших правових засобів, в кінцевому підсумку, й забезпечують вирішення життєвих ситуацій, що відбувається в результаті їх сукупного впливу на суспільні відносини.

Регулятивний процес складається зі стадій, є цілеспрямованим й циклічним. Він складається з декількох послідовних обов'язкових стадій:

закріплення абстрактних моделей поведінки суб'єктів, переклад абстрактних конструкцій в площину конкретних правовідносин з урахуванням реальних життєвих обставин (юридичних фактів), фактичного вирішення життєвих ситуацій в результаті актів реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. В якості факультативної стадії називається «особлива ланка» – акти застосування права (індивідуальні приписи). При цьому підкреслюється універсальний характер даних процесів, властивих внутрішній динаміці права: триланкову побудову механізму правового регулювання характерну для права «взагалі» та для правових систем всіх юридичних типів [14, с. 266].

Подібне уявлення про розвиток і функціонування механізму правового регулювання виражає точку зору, загальну для всіх представників так званого «вузького» підходу до визначення його сутності. У той час викликає непогодження з ним інших вчених, наприклад, представників школи антропологічної юриспруденції [596, с. 217].

Системні характеристики становлення й розвитку вітчизняного права, на наш погляд, найбільш послідовно й повно можна прослідкувати спираючись на аналіз системних зв'язків правової дійсності Л.Б. Тіунової, яка виділяє функціонування правової системи та її генезис. Причому динамічна складова – функціонування права, на її думку, має бути представлена сукупністю трьох взаємодоповнюючих механізмів: об'єктивного, суб'єктивного та юридичного (формальний або інституційний), які вона називає «механізмами внутрішнього руху та функціонування системи» й підкреслює їх взаємозумовлений, переплетений і взаємоперехідний характер [559, с. 165]. Зрозуміло, що вказані компоненти однаковою мірою характерні функціонуванню досліджуваних нами національних правових явищ, хоча й мають різну природу – духовну, реальну та формальну.

Звертаючись до вітчизняного механізму правового регулювання, зазначимо, що на етапах корінних переворотів історії, що обумовлені зміною соціально-класових відносин, правова система набуває нового якісного стану. У такі періоди юридичний (формальний) та суб'єктивний (правосвідомість)

механізми ще не сформовані, а їх дія може підміняти собою об'єктивний механізм. Категорія «об'єктивного правового механізму» правової системи визначається через умови її існування та зовнішнє середовище: відносно правової системи вся зовнішня середа її буття може трактуватися з відомою часткою умовності, як об'єктивний механізм, а рух цього механізму викликається об'єктивними суперечками між фактичними суспільними відносинами та чинним правом, з одного боку й всередині самої системи об'єктивного права – з іншого [559, с. 165]. Іншими словами, припускається об'єктивна «прогальність» права як причина, що спочатку спричиняє погіршення регулятивної функції правового механізму (соціальні конфлікти, зростання правопорушень тощо), а потім призводить до створення нових норм, що його доповнюють і закріплюють нові відносини.

Отже, суб'єктивний механізм – це суб'єктивне джерело об'єктивного права (воля, свідомість), специфіка якого полягає в особливостях прояву об'єктивного механізму на тому чи іншому з його рівнів (персоніфікація загальної норми в суб'єктивних правах та обов'язках суб'єктів чи їх реалізація в конкретних правовідносинах, на відміну від моделі, що визначена відповідним механізмом руху об'єктивного права).

Наявність формального (юридичного) механізму права пов'язується з необхідністю офіційної регламентації самої процедури руху права, що складається зі стадій створення, реалізації та скасування. Таким чином, розширюється число загальноприйнятих етапів механізму правового регулювання за рахунок введення інституту скасування правової норми. У ролі формального (юридичної) механізму виступає процесуальне право, в межах якого створення, застосування та тлумачення права набувають чіткої правової форми (право саме себе регламентує) та відносної самостійності від двох інших механізмів його функціонування. Значення формального механізму внутрішнього руху полягає в можливості забезпечення впорядкованості, однаковості, незалежності від свавілля й простого випадку, універсальність правового регулювання, визначенні власної юридичної специфіки правової

системи, як соціальної підсистеми на відміну від економічної, політичній та інших систем [559, с. 62-65].

Варто звернути увагу на те, що під час розгляду генетичного аспекту розвитку вітчизняної правової системи, ми погоджуємось з гіпотезою, що процеси розвитку – виникнення, становлення як цілісності, розпаду або переходу в іншу систему, відображають геноструктуру історії правової системи, тобто етапи її якісних змін зовні [559, с. 68]. У свою чергу, структурна будова розвитку української правової системи залежить від виду закономірностей, покладених в основу відповідної періодизації. Виходячи з цього, можна виділити всесвітньо-історичний (загальний), формаційний, конкретно-регіональний (національний) та міжнародний рівні генезисних структур. Відповідно, можна говорити, що вітчизняний механізм правового регулювання, разом з іншими правовими явищами, сьогодні перебуває на конкретно-регіональному рівні, прагнучи переходу до міжнародного. Так, загальний генезис правових систем Л.Б. Тіунова пов’язує з розвитком суспільства, як органічної системи, а природу права бачить у зростанні виробничих сил, суспільному розподілі праці та власності, соціальному розшаруванні, виникненні майнової нерівності й плюралізмі інтересів. Форми власності зумовлюють у кінцевому рахунку характер всіх соціальних відносин: трудових, сімейних, спадкових і навіть відносин типу «злочин – покарання» [559, с. 70].

Ми вважаємо, що зазначені особливості права простежуються й у розвитку національної правової системи, яка проходять у своєму становленні три етапи, а саме 1) диференціація соціально-фактичних регулятивних елементів суспільної системи й виокремлення правових; 2) набуття правовими системами цілісності та розвитку системних якостей (підвищення ефективності правових механізмів, усунення традиційних регуляторів); 3) переростання правової системи в систему громадського саморегулювання (втрата цілісності правовою системою, самостійне значення нового виду регуляторів – суспільно-правових систем, що запровадженні силою суспільної думки).

На нашу думку, зазначені точки зору щодо розвитку механізму правового

регулювання не складають вичерпного переліку тих суджень, що існують у теорії права, але вони досить повно відображають характер змін, що протікають у праві під час його функціонування, як з позиції прихильників «вузького» підходу до розуміння його сутності, так і з боку все зростаючої кількості вчених, що представляють механізм правового регулювання у вигляді динамічного прояву правової дійсності.

Враховуючи зазначене, пропонуємо виділити два основні моменти, що характеризують дослідження вітчизняної специфіки його функціонування. По-перше, більшість досліджень характеризуються розподілом правової системи на її правову статику (структуру) та динаміку (механізм), з явним пріоритетом синхронних аспектів. І хоча останні не зводяться лише до форми прояву структурно-функціональних закономірностей, особлива увага приділяється структурним або структурно-функціональним дослідженням, що спрямовані на вивчення взаємодії правових явищ між собою в їх статичному стані. З позиції ж системного підходу дослідження права, як незмінного об’єкта, не має своєї перспективи тому, що не виконує в достатній мірі своєї прогностичної функції та не надає реального уявлення про можливий розвиток механізму правового регулювання. А. Тойнбі, підтверджуючи це методологічне положення, досить точно вказує напрямок більшості наукових розробок, які присвячені соціальним явищам та зауважує, що дослідження людських відносин у русі, будучи більш реалістичним, безсумнівно є більш плідним за будь-які спроби вивчати їх в уявному стані спокою [568, с. 67-94]. Це твердження має й певні практичні наслідки для пізнання, оскільки її основна ідея – це відома думка про те, що Всесвіт пізнаний на стільки, на скільки велика наша здатність осягнути його, як ціле [568, с. 265].

По-друге, процеси розвитку правової дійсності, як і функціонування механізму правового регулювання, особливим чином структуруються, тобто представляються у вигляді ряду послідовних етапів, кожен з яких характеризується, як відносною самостійний елемент, що володіє ознаками єдності, стійкості та незмінності на окремому відрізку часу. Тобто, уявлення про

динамічний прояв правової дійсності пропонується нам у вигляді аналізу фрагментарних, розірваних у часі моментів. Проте, існування подібного положення можна визнати лише умовно. Воно застосовується для розгляду одиничних подій, але не для відображення безперервної, динамічної правової реальності.

Таким чином, слід визнати, що сучасна модель вітчизняного механізму правового регулювання не відповідає повною мірою вимогам, що висуваються до побудови теоретико-правових конструкцій й вимагає нових підходів і методів свого аналізу.

У межах нашого дослідження, ми здійснили спробу доповнити існуюче на даний момент уявлення про функціонування права з урахуванням деяких з основних положень теорії системних досліджень, об'єкт яких – це складна динамічна система. Така система має безліч стаціонарних станів (як стійких, так і нестійких) – положення системних характеристик, що не залежить від часу. Іншими словами, вивчення незмінного об'єкта, структури або його функції – це опис одиничного моменту в розвитку системи, її зріз. Тому дослідження проявів правової дійсності, на наш погляд, доцільніше проводити з точки зору її динаміки – механізму правового регулювання. Саме правова динаміка об'єднує в собі ті процеси, які надають правовій системі рухливість (правотворчість, реалізація права, виникнення, зміна, припинення правовідносин тощо).

Праву, як і самій природі навколишньої дійсності, притаманні зміни. Вони протікають у вітчизняному механізмі правового регулювання безперервно й носять, відносно його елементів, характер разової дії. Зміни, що відбуваються в структурі правової системи за певний відрізок часу обумовлені проявом її інтегративної властивості – функціонуванням правового механізму.

Регулювання суспільних відносин, що існує сьогодні в Україні, пов'язане з постійними перетвореннями одних компонентів його механізму й виникненням інших. В одному випадку нові виникають шляхом розвитку, трансформації старих, в іншому – за допомогою розчленування одного або декількох існуючих компонентів, у третьому – система асимілює, вбирає в себе щось зовнішнє, що

раніше їй не належало і перетворює на власний компонент. Складні зміни накопичуються та призводять до структурних перетворень. Операційна замкнутість, що характеризує механізм правового регулювання, включає в себе як стійкий варіант правового розвитку, так і можливість прояву прихованих потенцій, закладених в даній динамічній системі.

Отже, зміни що відбуваються у національному механізмі правового регулювання в результаті його функціонування, відносяться також до змін самого механізму, як цілого (тобто трансформують, модифікують його). Тому можна стверджувати, що динаміка механізму правового регулювання в Україні і полягає в його розвитку, представляючи собою послідовність безперервних змін, що відбуваються в результаті прояву його внутрішньосистемних властивостей.

Зазначені зміни взаємопов'язані одна з одною генетичними або причинно-наслідковими зв'язками. Формою їх прояву виступають правові процеси, а змістом – правові режими, статуси, типи та види правового регулювання. Взаємопов'язані правові процеси характеризують розвиток правової системи, висловлюють міру зміни зовнішніх і внутрішніх зв'язків системи в часі та виступають елементами її генетичної структури [559, с. 68]. Динамічні правові процеси характеризують правову систему в моменти її формування та зміни, а також мають місце там, де мова йде про її модифікації чи еволюцію, тобто – завжди. Як зазначив В.І. Столяров, «неможливо говорити про розвиток об'єкта, для якого не можна зафіксувати ряд різних історичних станів» [527, с. 31].

Механізм правового регулювання суспільних відносин, за своїми видами та формами прояву різноманітний, тому однозначно визначити спрямованість його характеру саме на сучасному етапі розвитку досить складно. Так, зростання ролі правосвідомості в структурі вітчизняного механізму правового регулювання свідчить про незворотність змін, що в ньому відбуваються й виражається в тенденції до концентрації, накопичення можливих варіантів поведінкових реакцій. Кожна наступна стадія відрізняється від попередньої і включає в себе її результат. Це, у свою чергу, як і операційна замкнутість, призводить до виникнення декількох альтернативних варіантів сценарію

розвитку («поліспрямованості»). Неспрямовані процеси можуть носити випадковий характер або являти собою певний замкнутий цикл, якщо мова йде, наприклад, про функції накладення норми об'єктивного права на реальну життєву ситуацію. Результат попередньої стадії створює поле можливостей (для структури, суб'єкта, середовища) – потенційних варіантів, що містяться в самому механізмі правового регулювання.

Тобто, при всій спрямованості, яка закладена в моделі об'єктивного права, завжди присутня можливість вибору того чи іншого сценарію розвитку правової ситуації. Ця можливість виявляється на кожній стадії того чи іншого правого процесу. Деякі з них трансформуються в конкретний варіант вирішення, інші – в силу різних причин не реалізуються, але можуть проявитися на іншому етапі чи в інший час. Саме категорія «час» дозволяє простежити правовий процес, виявити його стадії (структуру), продемонструвати їх взаємозумовленість. В аналізі будь-якої динамічної моделі неминуче присутній вказаний чинник. Будь-яка зміна в механізмі протікає «під час», коли ми говоримо про стадійність правового регулювання, визначаємо початок чи закінчення його циклу, розмірковуємо про реалізацію правових розпоряджень у поведінці суб'єктів права. Він може виражатися в процесуальних строках або визначати межі дії норми об'єктивного права. Дана категорія використовується для відображення як зміни «самого об'єкта» (розвиток), так і зміни «в об'єкті» (функціонування) та є важливою й необхідною при досліджені моменту його розвитку. Так, В.М. Сирих зазначає, що необхідним, хоча й специфічним компонентом генези виступає час, як об'єктивна форма буття матерії час абсолютний. Не можна собі уявити жодного явища, яке виникнувши, не проіснувало б певний автономний час, що проявляється в швидкості протікання процесів зміни та розвитку цього явища [534, с. 77].

При цьому варто наголосити, що систематичний аналіз внутрішнього змісту зазначеної категорії все ще не здійснено. Часовий вимір процесів розглядається в якості самоочевидного та сприймається як належний. У результаті представлена функціональна система механізму правового

регулювання, вивчається фактично без урахування часових характеристик та являється по суті, статичною, а не динамічною. Тому, на наш погляд, представляється доцільним розглядати саме динаміку сучасного механізму правового регулювання з погляду змін, що протікають у часі, тобто у формі правових процесів. Категорія часу виступає об'єднуючою ланкою між структурою механізму правового регулювання та результатом його функціонування, показником якісних і кількісних змін у стані врегульованих суспільних відносин.

Слід зазначити, що зміни, що протікають в правовій системі, в результаті функціонування механізму правового регулювання можуть бути пов'язані як з досягненням відносної рівноваги з середовищем, так і призводити до якісної трансформації правової системи в цілому. Якщо перші дозволяють пристосовуватися до умов навколишнього середовища та адекватно реагувати на його реакцію, то друга – супроводжуються істотними модифікаціями насамперед у структурно-функціональному аспекті та характері системних зв'язків цього механізму. Однак, чіткої межі між типами змін також не існує, вони детерміновані його функціонуванням і з часом ведуть до появи нових інтегративних властивостей системи, що в свою чергу, визначають зміни в способі її функціонування. Таким чином, механізм правового регулювання визначається його внутрішніми властивостями та включає в себе підстави для своєї майбутньої зміни.

Функціонування вітчизняного механізму правового регулювання як цілісної системи, відбувається в результаті послідовного впливу його нормативної підсистеми на формування правової свідомості (у тому числі поява нових цінностей), яка в свою чергу, детермінує поведінку суб'єктів правовідносин, а виникаючі таким чином реальні суспільні відносини являють собою матеріальне джерело нових правових норм (хоча справедливіше було б почати з моменту формування та закріплення в поведінці учасників правовідносин стійких правил). Ця послідовність може тривати нескінченно, реалізуючи потенційні варіанти поведінкових реакцій системи на дії, що

надходять із зовнішнього середовища та водночас адаптуючи, привносячи її у свій внутрішній світ.

Ми вважаємо, що запропонований погляд на функціонування української моделі механізму правового регулювання не має на увазі одночасну зміну всіх характеристик його складових компонентів, а заснований на властивостях, що притаманні всім соціальним системам. Тому кожен новий етап (стадія, фаза) його розвитку, на нашу думку, не передбачає повного оновлення набору елементів, що існували раніше, а продовжує утримувати значну частину колишніх характеристик, привносячи в нього новації в межах вже існуючих внутрішніх системних властивостей.

Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що результат трансформації вітчизняного механізму правового регулювання полягає в його послідовному самоперетворенні в проміжку між різними моментами часу, під впливом різних чинників. І тому з метою раціонального функціонування вітчизняного механізму правового регулювання, пропонуємо включити наступні операції, які дозволять уникнути помилок при упорядкуванні суспільних відносин:

1. Заповнення правових прогалин – визначення видів суспільних відносин, що підлягають упорядкуванню за допомогою специфічних юридичних засобів. Адже суспільні відносини, що входять в предмет правового регулювання виникають в межах його об’єкту. Тому ігнорування цієї дії може призвести до правової неврегульованості відносин або їх зайвого перевантаження, за відсутності такої потреби, юридичними регуляторами;

2. Встановлення відповідності окремого виду діяльності об’єкту правового регулювання, необхідність чого полягає в мінімізації колізійності правової норми з іншими соціальними регуляторами та розвитку правового нігілізму з метою підвищення ефективності соціального регулювання;

3. Прогнозування видів і характерних особливостей суспільних відносин, що виникнуть при правовому регулюванні для визначення їх належності до відповідного предмету;

4. Виявлення та співвідношення загальних ознак і характерних

особливостей суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню з відповідними ознаками суспільних відносин, які можуть входити до предмета правового регулювання з метою з'ясування їх спільних властивостей. Це дозволить уникнути спроби юридичного впорядкування суспільних відносин, що за своєю природою правовому регулюванню не підлягають;

5. Аналіз сучасного стану правового регулювання конкретних суспільних відносин для недопущення дублювання правових засобів;

6. Встановлення кола учасників суспільних відносин, які входять в предмет регулювання того чи іншого нормативно-правового акта, що сприятиме визначенню суб'єктів, яким будуть адресовані ті або інші способи правового регулювання;

7. Формулювання об'єкту правового регулювання, з приводу якого суб'єкти права вступають у конкретні відносини, а водночас й об'єкту відповідних правових відносин;

8. З'ясування інтересів суб'єктів відносин з метою недопущення їх обмеження правовим регулюванням та забезпечення повноти їх відображення для унеможливлення виникнення соціального невдоволення;

9. Визначення правового статусу, прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин, що входять в предмет правового регулювання та правового режиму їх об'єктів;

10. Встановлення підстав виникнення й припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, заходів захисту й відповідальності за їх порушення, а також відповідних способів, строків, порядку;

11. Визначення видів та меж дії джерел права, якими будуть врегульовані суспільні відносини, виходячи з можливості застосування норм, що належать до різних правових систем, для уникнення різного роду колізій та невизначеностей;

12. Пошук серед існуючих правових норм таких, що містять вищевказані положення, а в разі їх відсутності – встановлення нових правових приписів.

Таким чином, юридичне моделювання припускає використання динамічних елементів правового регулювання, що в свою чергу, дозволяє

визначити зміст, цілі, методи та елементи правового регулювання. Крім того, окремим етапом процесу правового регулювання, на наш погляд, доцільно визначити контрольно-оціночний, який несе суттєве змістовне навантаження в контексті ефективності вітчизняного механізму правового регулювання та має складатися з наступних операцій: 1) перевірка відповідності правових засобів вимогам, що висуваються до правового регулювання та в разі необхідності їх доповнення з метою мінімізації вірогідності помилок у правовому регулюванні; 2) з'ясування відповідності правових засобів основним принципам правового регулювання (загальним, міжгалузевим, галузевим, інституційним) з метою приведення перших у відповідність другим; 3) визначення відповідності цілей правового регулювання потребам суспільного розвитку; 4) оцінка адекватності засобів правового регулювання визначеним цілям для встановлення засобів, що сприяли б їх досягненню; 5) встановлення факту реалізації правовими засобами функцій правового регулювання, щоб не припустити їх ігнорування; 6) визначити достатність передбачених засобів (суб'єктивних прав, обов'язків, заходів захисту та відповідальності) для досягнення цілей правового регулювання щоб не припустити ігнорування зв'язків між правовим регулюванням і правовою охороною. Такі випадки надають правовому регулюванню декларативний характер і негативно впливають на правосвідомість членів суспільства та ефективність механізму правового регулювання.

4.2. Об'єктивні та суб'єктивні чинники ефективності правового регулювання суспільних відносин в Україні

Слід зазначити, що категорія «чинник» досить широко застосовується у вітчизняному правовому регулюванні різних сфер суспільних відносин, маючи однакову форму та відрізняючись своїм змістом, характеризуючи, як правило, причини, рушійну силу процесів тощо.

При характеристиці співвідношення механізму правового регулювання та конкретної моделі впливу на суспільні відносини, ця категорія розуміється нами як об'єктивні та суб'єктивні умови життя й правової дійсності, що визначають

зміст і форму нормативного припису або як явища суспільного життя, що впливають на виявлення потреби в правовому регулюванні, на розробку, прийняття, зміну або скасування закону та на його зміст.

Аналіз типології механізму правового регулювання за допомогою чинників передбачає, зокрема, їх класифікацію, згідно з якою їх розділяють на правоутворюючі, що зумовлюють необхідність нормативного регулювання конкретної життєвої обставини (демографічні, політичні, екологічні тощо) та процесуальні, які забезпечують вирішення проблемної ситуації шляхом прийняття відповідного нормативно-правового акту [551, с. 385]. У науці також існує думка про наявність правових (форма держави і права, концепція правової держави, правова система, система законодавства тощо) та неправових (економічні, соціальні, політичні, психологічні тощо) чинників [398, с. 4], а також виділяють передзаконодавчі чинники, які є одночасно умовами виникнення та перебігу правових процесів, та проявляються в самому законотворчому процесі і впливають на нього водночас з його фактичним перебігом (синхронні) й постзаконодавчі – наслідки законотворчості, що впливають на наступні законотворчі процедури [164, с. 81].

Деякі вчені, зокрема, К.Ю. Кудріна, чинники, що включають в свій зміст самі чинники та умови. При цьому, до перших відносять об’єктивні (рівень життя населення тощо) та суб’єктивні (світогляд, правосвідомість, правова культура суб’єктів правотворчості) обставини, до умов – вплив інститутів громадянського суспільства, міжнародних стандартів тощо. Тобто, вона зводить зміст правових чинників виключно до нормативних вимог і розрізняє чинники-вимоги (визначають процедури створення нормативних правових актів) та обов’язкові чинники (компетенційні й техніко-юридичні) [254, с. 220].

Говорячи про об’єктивні чинники ефективності механізму правового регулювання, в науці існує думка, що вони володіють ознаками, схожими з об’єктивними чинниками формування правової системи в цілому, а відносно суб’єктивних чинників – визначають особливе значення правосвідомості та правової ідеології [86, с. 289].

В аспекті нашого дослідження, погоджуючись з представленими думками, вважаємо доцільним додати до переліку суб'єктивних чинників, що впливають на зміст механізму правового регулювання, «людський» чинник, який на жаль часто характеризується суперечливими тенденціями: від неповаги до різних проявів держави (приписи, органи, посадові особи тощо) до страху перед ними. Це може викликати зовнішню лояльність суб'єкта до регулювання державою суспільних відносин та його неприйняття з особистих причин, що зробить відповідний механізм неефективним.

Зазначені класифікації хоча й відповідають науковим потребам, але є умовними, про свідчить аналіз наукових досліджень механізму правового регулювання, а також підкреслюють факт існування впливу на нього комплексу системи чинників – правових, соціальних, економічних, політичних, організаційних, техніко-юридичних засобів та інших зовнішніх і внутрішніх чинників, що супроводжують трансформацію нормативних вимог у фактичну поведінку суб'єктів права.

Різноманіття наведених чинників і сучасні умови функціонування механізму правового регулювання викликають необхідність акцентувати увагу на більш значущих з них тих, що визначальним чином впливають на визначення його типу та зупинитися на підходах до праворозуміння, принципах права, політичному впливі та глобалізаційних процесах, що створюють своєрідний фон функціонування механізму правового регулювання. Ці чинники посідають визначальне місце у відповідній системі виходячи з того, що стосуються всіх без включення елементів даного механізму та разом складають поле, в якому функціонує та розвивається право в цілому.

Взаємозв'язок типу праворозуміння та механізму правового регулювання суспільних відносин неодноразово був предметом наукових досліджень, хоча слід зауважити, що вони торкалися, як правило, окремих видів юридичної діяльності, вчені визнавали його методологічною основою теорії та практики процесуальної діяльності, аналізували його вплив на інститути права та іншим чином підкреслювали визначальне значення праворозуміння для діяльності у

сфері права [297, с. 563].

Ми погоджуємось з висловленими міркуваннями та вважаємо, що ефективність механізму правового регулювання залежить від розуміння сутності та загального обсягу права суб'єктами правових відносин. Тривалий період представники юридичної науки і практики виходили з позитивістського трактування цієї категорії, але з часом такий підхід змінювався. Такі тенденції характерні й для сучасної юриспруденції: «широке» розуміння права здійснює все більший вплив, зокрема, на правотворчість, встановлюючи нові принципи при формуванні правових приписів, не обмежуючись розширенням його складових, а встановленням його нових змістовних засад, включаючи оновлення поглядів на його форми. Характерним проявом таких сучасних підходів є залучення до вітчизняної правової системи, зокрема, нехарактерних для неї джерел права – прецедентів, нормативний зміст яких донедавна категорично заперечувався та вважався таким, що суперечить принципу верховенства закону. Хоча, наявність ще в радянській судовій практиці обов'язкових для всіх судів керівних роз'яснень пленумів судів вищого рівня з питань правильного й однакового застосування законодавства, дає можливість говорити про досить тривалий досвід його фактичного існування. У теперішній час проблема статусу судового прецеденту хоча й має дискусійний характер, але, в будь-якому разі жодні теоретичні обґрунтування не зможуть заперечити реальної юридичної практики.

Таким чином, розуміння сутності поняття «право» істотним чином впливає на механізм правового регулювання та є одним з суб'єктивних чинників визначення його ефективності, обґрунтовуючи функціонування одного з базових принципів права – його верховенство.

З позиції сучасної юридичної науки принципи права – це основоположні, вихідні ідеї або вимоги, що виражають найбільш суттєві особливості, спрямованість та об'єктивні закономірності, які визначають суть інститутів, галузей і системи права [551, с. 144]. При характеристиці принципів права, Л.С. Явич визначав їх особливу імперативність та безумовність,

сконцентрованість вираження в них найважливіших підвалин суспільства, їх здатність вносити однаковість у всю систему правових норм, створювати єдність у правовому регулюванні та впливати на суспільні відносини, відіграючи при цьому величезну роль в самому їх закріпленні [648, с. 114-117]. Саме такі ознаки принципів права, на нашу думку, дозволяють розцінювати їх як чинники, які впливають на ефективність механізму правового регулювання.

На сьогодні їх функціональне призначення розглядається науковцями з наступних позицій: одні вважають, що принципи права впливають на всю правову систему та суспільні відносини [165, с. 338], інші – що вони мають первинний характер, не випливають з норм права, а визначають їх зміст. Але більшість дослідників погоджуються з виконанням принципами внутрішніх і зовнішніх функцій, що полягають у впливі на систему юридичних норм, забезпечуючи їх несуперечність та узгодженість й у безпосередньому регулюванні суспільних відносин у разі виявлення прогалин у законодавстві або конкуренції правових норм із засадничими положеннями системи [284, с. 55].

При цьому, деякі із них переконані, що принципи надають законодавству концептуальності, визначають універсальні умови застосування правових норм, забезпечуючи їх системність та єдність, виконують роль безпосереднього регулятора й гарантують стабільність законодавства [230, с. 310-315], а інші – акцентують увагу виключно на їх впливі щодо правотворчості та правозастосування, як орієнтирів при створенні правил поведінки, що забезпечують однаковість правозастосування та спрощують тлумачення права [510, с. 275]. У той час О.Л. Захаров зазначає, що принципи права в регулюванні суспільних відносин сприяють усвідомленню змісту законодавства, визначають напрямок розвитку правових систем, є полем створення галузей права, стабілізують правові відносини, встановлюють законність нормативних актів, сприяють правозастосуванню при прогалинах у праві тощо [172, с. 21].

Крім цього, вчені вважають, що принципи права є тільки класифікаційними критеріями при побудові системи права, що робить їх технічними, організаційними елементам права [505, с. 49], деякі наполягають на

інструментальній функції принципів, наводячи приклади їх застосування судами для посилення аргументації у справі, при тлумаченні норм тощо [118, с. 142-148].

На підставі аналізу існуючих наукових позицій можна стверджувати, що принципи права фактично виконують роль допоміжних елементів правового регулювання, забезпечують створення та використання нормативно-правових актів, не здійснюючи при цьому безпосереднього регулювання суспільних відносин.

А також, правові принципи є ключовими при виявленні протиріч в законодавстві, норми якого не можна застосовувати, якщо вони їм не відповідають.

Таким чином, принципи права мають виступати нормативною, обов'язковою вимогою при створенні правових приписів. Відповідно, є достатньо підстав визнати, що вони є одним з об'єктивних правових чинників, що суттєво впливають на функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин.

Особливої гостроти сьогодні набуває не менш важливий чинник, від якого також залежить зміст та ефективність механізму правового регулювання – політичний вплив, який в умовах сучасного етапу розвитку України, більш відомий суспільству під назвою «політична воля». Зазначене поняття можна використовувати в декількох значеннях: взаємодія правових і політичних явищ або неформальний вплив на владні структури. Враховуючи такі підходи, можна говорити, що політичний вплив складається з явищ неправового походження, що здійснюють своєрідний влив на правові явища та передбачає латентний характер і високу інтенсивність, об'єднуючи негативні й позитивні якості.

Під подібним впливом перебуває й механізм правового регулювання. У цій сфері він проявляється через тиск на процеси формування правових приписів, що складають поле його функціонування, через «розмитість» вимог норм права, розподіл нормотворчих повноважень, ідеологізацію застосування загальних норм тощо, які передбачають прийняття відповідних рішень на

підставі суб’єктивного розсуду уповноваженої особи [142, с. 20].

Варто звернути увагу на специфічність цього чиннику в контексті визначення його об’єктивного чи суб’єктивного характеру відносно механізму правового регулювання. З одного боку його можна віднести до першої категорії, спираючись на неможливість зворотного впливу на відповідних суб’єктів з боку механізму правового регулювання, але з іншого – політичний вплив є продуктом свідомої волі конкретного суб’єкта політичної системи суспільства, що автоматично накладає на цей чинник відбиток суб’єктивізму. Зрозуміло, що така якість політичних чинників у їх взаємодії з правовими явищами не може оцінюватися позитивно. Так, О.І. Донченко зауважує, що в цій сфері існує політична кон’юнктура, яка являє собою прояв результатів об’єктивних процесів суспільного розвитку в системі правового регулювання, різних політичних чинників (інтересів), які не відображають об’єктивних потреб чи реальних можливостей суспільства. У цій своїй якості політична кон’юнктура є елементом механізму взаємодії права і політики [151, с. 16]. Але на наш погляд, подібний підхід не в повній мірі відображає обсяг впливу політичних чинників на регулювання суспільних відносин. Не можна не враховувати й можливості наявності позитивного політичного впливу на правові явища та механізми.

Крім зазначеного, слід враховувати те, що сучасна українська держава та вітчизняна правова система функціонують під значним впливом загальносвітових процесів. Зокрема, на існуючи державно-правові інститути спричиняють тиск глобалізаційні явища насамперед в їх економічному аспекті, що розуміється як інтенсивна інтеграція ринків товарів, послуг і капіталів, що передбачає не тільки посилення міжнародних зв’язків, але й побудову загальносвітового «організму», кожна частина якого має перетворитися на його органічний елемент. Як і більшість суспільних процесів, глобалізація викликає ряд позитивних і негативних наслідків, зокрема, впровадження технічних досягнень і сучасних методів управління, створення економічних перспектив, можливості забезпечення більш високого рівня життя з одного боку й концентрація різних ресурсів у визначеного кола країн, їх нерівномірний

розподіл, маргіналізація суспільства, загрози цілісності національних культур, виклики суверенітету держав тощо. Але не дивлячись на різні характеристики та оцінки глобалізаційних процесів, всі дослідники єдині в одному – їх неможливо зупинити тому, що вони є об'єктивними і виходячи з цього не можуть не відбиватися на суспільстві та державі. Багато функцій, що раніше виконувалися державою, переходять до інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, що спричиняють суттєвий вплив на суспільну думку, політику, правотворчість, правозастосування тощо, в тому числі створення наддержавних суб'єктів, які приймають відповідні нормативні приписи та забезпечують їх реалізацію. Отже аналізовані вище ознаки глобалізації, складають підстави для визнання її одним з суттєвих факторів формування механізму правового регулювання та його ефективності.

Зазначені явища істотно впливають на вітчизняне законодавство та механізм регулювання суспільних відносин, в тому числі уніфікацією правових режимів різних держав. Це стосується випадків, коли держава намагається стати учасником глобальних світових процесів і тому вимушена приймати нормативно-правові акти, що пропонуються іншими суб'єктами цих відносин.

Таким чином, спираючись на сучасний етап функціонування України та цивілізаційний вибір її громадян, можна визначити наступні перспективи розвитку вітчизняного механізму правового регулювання: втілення у правових приписах принципів гуманізму та справедливості, спрямованість на забезпечення потреб особи; подальша демократизація, розвиток народовладдя; зміцнення принципу законності, підвищення авторитету закону, формування правосвідомості та запобігання правовому нігілізму; розширення сфери правового регулювання та зміна його прийомів у бік збільшення частки приватноправових.

Як ми вже зазначали, право взагалі та окремі правові явища спрямовуються на регулювання різних соціальних процесів. Відповідний вплив стає можливим тільки в разі їх змістовного наповнення, тому й ефект у функціонуванні механізму правового регулювання знаходиться в залежності від

здатності та бажання самих людей свідомо сприймати його і діяти відповідним чином. Так званий «людський» чинник також можна розцінювати як один з стрижневих відносно механізму правового регулювання, і тому механізми взаємодії людей з навколишнім середовищем; ідеологічний аспект правового регулювання, правосвідомість та інші психологічні проблеми механізму правового регулювання безумовно повинні посісти відповідне місце в дослідженнях, що присвячені питанням функціонування і дії права.

Загальна теорія права підкреслює необхідність переходу від ізольованого вивчення правових норм та інститутів до пізнання їх взаємозв'язків з реальною свідомістю і діями людей, дослідження особи та її поведінки в їх державно-правових зв'язках [551, с. 167-184]. Особа, її свідомість та воля – об'єкти правового впливу, а правомірна поведінка як форма реалізації – його юридичний ефект. Особа розглядається як система нормативних цінностей, правових мотивів, цілей та нормативно-правових установок, інтересів, внутрішніх програм, планів і моделей поведінки, правових рішень, а будь-яка поведінка – результат зовнішнього прояву певного якісного стану її правосвідомості [294, с. 37].

Важливу роль у суспільних відносинах врегульованих правом, відіграє так звана оціночна діяльність, що складається у «вимірі» індивідом або їх групою певних суспільних відносин чи механізму їх правового регулювання шляхом співставлення з відповідними правовими принципами та цінностями. Таке зіставлення відбувається стосовно позитивного права та існуючих правових явищ, але воно може бути спрямоване й на право прогнозоване, його норми, можливості регулювання будь-яких суспільних відносин.

Враховуючи, що правосвідомість охоплює як конкретну ситуацію, так і розуміння загальності правового регулювання, діапазон оцінки, що міститься в правосвідомості може поширюватися від конкретної юридичної ситуації до існуючої правової системи в цілому. Правосвідомість завжди включає в себе оцінку об'єктивної дійсності з погляду правових категорій, оцінку чинної правової системи, системи законодавства, вимог чинних норм права, поведінки

людей і своєї поведінки у відповідності з певними правовими дозволами чи заборонами, діяльності державних органів і громадських організацій.

Слід зазначити, що психологічний аспект – це внутрішнє середовище правосвідомості, що визначає поведінку людей у правовій сфері, а зовнішнє середовище, яке детермінує поведінку – соціально-правовий статус особи, її роль і соціальні зв'язки в системі правовідносин, тобто те соціальне середовище, в якому формується і діє особистість. Включення особи до системи правового регулювання відбувається на тлі об'єктивно існуючих соціально-правових умов та обставин, від яких значною мірою залежить її правова поведінка. Серед таких центральне місце займає соціально-правовий статус, що представляє собою юридично закріплене положення особи в системі соціально-правових зв'язків і відносин. Соціально-правовий статус відображає характер взаємовідносин особи та суспільства, окреслює межі її можливої і належної поведінки через визначення прав, обов'язків і законних інтересів у всіх сферах суспільних відносин. І тому соціально-правовий статус і форми залучення особи до правового регулювання отримують своє вираження в її правовій позиції. Категорія «позиція» є однією з центральних при поясненні соціальної поведінки особи. Визначається вона по-різному: як соціальне становище індивіда, його місце в соціальній структурі [217, с. 41], ставлення до системи норм, правил, шаблонів поведінки [542, с. 80], до об'єктивного та бажаного положення особи [537, с. 302] тощо.

Тобто у цілому можна виокремити дві основні тенденції: у першому випадку позиція розуміється, як соціальне становище особи та умови її діяльності, у другому – вона ототожнюється з її суб'єктивними відносинами, що входять до її структури (у сфері дії права дані відносини переломлюються в правосвідомості особи та виходять в якості її функціональних атрибутів). Деякі науковці класифікують правові позиції особи, як принципова, доцільна, прагматична, конформістська, вимушена і стереотипна [656, С. 176]. Правова позиція особи і конкретний правовий акт залежать від значної кількості чинників, важливе місце серед яких займає індивідуальний правовий статус.

Якщо позиція, багато в чому визначається статусом, то разом з цим і сам статус знаходить в правовій позиції свій суб'єктивний вираз: розуміння, ставлення (оцінку) та особистісний зміст. Відповідно до суб'єктивного ставлення та оцінки, індивідуальний правовий статус може прийматися і визначати правову позицію особи або навпаки відхилятися нею і в таких випадках поведінка може виходити за межі індивідуального правового статусу чи суперечити йому.

Отже, значення дослідження правосвідомості, відповідних механізмів і закономірностей, що залучаються до процесів правового регулювання, збільшується у зв'язку з тим, що в системі соціально-правових зв'язків взаємодія здійснюється як між окремими особами, так між індивідуальними і колективними суб'єктами. Люди вступають в такі зв'язки один з одним, формальної групою, суспільством. При цьому, зв'язки можуть опосередковуватися різними організаційними структурами (участь у роботі установ, у формальних чи неформальних громадських об'єднаннях тощо), володінням певними статусами і ролями, виконанням професійних функцій тощо. Разом із тим, організаційні норми, місце в організації (статус, ролі, функції), взаємини з іншими її членами (керівництво, підпорядкування, координація або субординація), співвідношення організаційних цілей з особистими й інші подібні чинники, суттєво впливають на правову поведінку та правозастосовну діяльність особи. Включаючись в організаційні структури конкретні суб'єкти, які наділені свідомістю і волею, виконують (або не виконують) приписи правових норм, приймають у відповідності з ними рішення, здійснюють практичні дії, взаємодіють один з одним, керуючись при цьому таким соціально-детермінованим правовим феноменом духовного життя особи як правосвідомість. Тобто, правосвідомість з усією сукупністю її характеристик та ознак, і є тим визначальним стрижневим елементом сучасного вітчизняного механізму правового регулювання, що має визначати внутрішню регуляцію людської поведінки в правовій сфері, дозволяє суб'єкту усвідомлювати навколишні соціально-правові явища, співвідносити їх з правовими розпорядженнями, вимогами і в кінцевому підсумку приймати правомірні або

протиправні форми поведінки в тих чи інших юридично значимих ситуаціях, демонструючи рівень ефективності механізму правового регулювання.

Висновки до розділу 4

1. З урахуванням поділу механізму правового регулювання на всесвітньо-історичний (загальний), формаційний, конкретно-регіональний (національний) та міжнародний рівні, встановлено, що вітчизняний механізм правового регулювання сьогодні перебуває на конкретно-регіональному рівні, прагнучи переходу до міжнародного.

2. Функціонування та розвиток національного механізму правового регулювання супроводжується його багатоваріативними трансформаціями, які можуть спостерігатися: 1) у відносинах підсистем (штучне перебільшення значення однієї з підсистем та применшення інших, невідповідність між ними, нерівномірність розвитку); 2) у структурі (посилення або послаблення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, встановлення правових режимів, зміна в ієрархії правовідносин, розподіл галузей); 3) у межах та елементному складі (злиття або поділ окремих елементів, залучення в систему нових компонентів, зміна предмету правового регулювання або припинення існування деяких правових конструкцій); 4) у функціях (процеси спеціалізації та диференціації структур, інноваційні правові процеси, зміна в уявленнях про природу права та його призначення, формування правової політики, посилення чи послаблення ролі права); 5) у навколишньому середовищі (встановлення пріоритету сфер суспільного життя, зміна рівня безпеки та соціальної захищеності населення, значення ідеології, збільшення диференціації суспільства) тощо.

3. Найчастіше зміни національного механізму правового регулювання мають обмежений характер, тому відбуваються в його окремих компонентах і в цілому, не дивлячись на їх безперервність, не пов'язані з перерозподілом ресурсів. Вони є внутрішньосистемними модифікаціями, що зумовлені функціонуванням механізму правового регулювання та спрямовані на підтримку

його системної цілісності й стабільності. Серйозні перепони на шляху реформування національного механізму правового регулювання складають суб'єктивні чинники, до яких належать: 1) революційний характер запроваджених реформ; 2) низький професійний рівень уповноважених суб'єктів; 3) недостатній рівень суспільно правової свідомості; 4) фактична перевага нормативістського підходу до праворозуміння; 5) недостатня якість інститутів громадянського суспільства; 6) застосування при проведені реформ неефективних засобів і методів.

4. Важливе значення для дослідження поставленої проблеми має розгляд у генетичному аспекті розвитку вітчизняної правової системи, структурна будова якої залежить від виду закономірностей, покладених в основу відповідної періодизації. Встановлено, що сучасна модель вітчизняного механізму правового регулювання не відповідає повною мірою вимогам, що висуваються до побудови теоретико-правових конструкцій і вимагає нових підходів і методів свого аналізу.

5. Раціональне функціонування вітчизняного механізму правового регулювання – це послідовність дій, яка дозволить уникнути помилок при упорядкуванні суспільних відносин: 1) заповнення правових прогалин; 2) встановлення відповідності діяльності об'єкту правового регулювання; 3) прогнозування видів та особливостей суспільних відносин, які виникнуть при правовому регулюванні; 4) виявлення та співвідношення загальних і характерних ознак суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню з суспільними відносинами та можуть входити до предмета правового регулювання; 5) аналіз наявного стану правового регулювання конкретних суспільних відносин; 6) встановлення кола учасників суспільних відносин, які входять в предмет регулювання; 7) формулювання об'єкту правового регулювання та об'єкту відповідних правових відносин; 8) з'ясування інтересів суб'єктів суспільних відносин; 9) визначення правового статусу суб'єктів суспільних відносин; 10) встановлення підстав виникнення й припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, заходів захисту й відповідальності

за їх порушення тощо; 11) визначення видів і меж дії джерел права, якими врегульовуються суспільні відносини; 12) пошук правових норм, що містять зазначені положення, а в разі їх відсутності встановлення нових. Окремим етапом правового регулювання доцільно визначити контрольно-оціночний, який несе суттєве змістовне навантаження в контексті ефективності механізму правового регулювання;

6. При вдосконаленні вітчизняного механізму правового регулювання слід враховувати не тільки аспекти динаміки, інноваційності та відкритості змінам, а й питання спадкоємності, культурної ідентичності, національних цінностей на основі чітко визначених пріоритетів національного правового виховання з урахуванням зарубіжного досвіду.

7. На ефективність діяльності управлінської ланки щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів осіб впливають умови, за яких структура, форми діяльності, стиль функціонування, ставлення до людини в апараті державного управління та інші аспекти механізму правового регулювання будуть оптимальними у плані швидкого реагування на будь-які негативні моменти, що стримують у тому чи іншому випадку практичну реалізацію прав і свобод кожної людини. У багатьох положеннях норм чинного законодавства існує неузгодженість між відповідними правами й інтересами громадян та обов'язками тих чи інших управлінських структур, що дає останнім можливість не проявляти належної активності у реалізації прав і свобод громадян, захисті їх від порушень або іншим чином гальмувати функціонування механізму правового регулювання.

8. Одним із напрямів вдосконалення вітчизняного механізму правового регулювання є визначеність критеріїв, з якими особа пов'язує свою уяву щодо його ефективності у тому чи іншому випадку і які в різних людей не можуть бути однаковими. Велике значення відіграватимуть інтереси кожної конкретної особи, неоднакові навіть стосовно типових життєвих ситуацій. Адже ці інтереси кожна особа визначає, виходячи з власного життєвого досвіду, рівня освіти, загальної та професійної культури, своїх особистих потреб і уявлень. У такій

ситуації провідним критерієм ефективності механізму правового регулювання є, по-перше, наявність якісної відповідної норми права, і, по-друге, реальність принципу «дозволено все, окрім того, що прямо заборонено законом», розуміючи під поняттям «закон» увесь масив нормативно-правового матеріалу.

9. Належне функціонування вітчизняного механізму правового регулювання можна забезпечити: 1) умовами загального порядку, що мають значення у разі вирішення всіх питань або більшої їх частини – високий професіоналізм посадовців, їх високі етичні якості, аполітичність державного апарату, запровадження сучасних ефективних методів функціонування державних органів тощо; 2) умовами, що сприяють вирішенню питань, пов’язаних із забезпеченням прав й свобод конкретної особи та становлять реальні організаційні гарантії, що дають змогу значно та відчутно підвищувати ефективність механізму правового регулювання. Ці конкретні умови, яким повинна відповідати організація та функціонування відповідного механізму, значною мірою знаходяться у кореспондуючому зв’язку з умовами, що забезпечують активну діяльність самої людини у сфері реалізації її прав і законних інтересів.

11. Доцільним є юридичне прогнозування на етапі формування моделі механізму правового регулювання на ґрунті ідеї оптимізації, доцільності, конструктивності шляхів, способів і засобів, які у визначені строки (бажано найбільш короткі) з найбільшою імовірністю дадуть змогу досягти визначених цілей – вирішення виявлених у процесі перспективного юридичного прогнозування проблем. При цьому під соціальною ефективністю правового регулювання розуміється ступінь досягнення соціально корисних цілей в результаті правової діяльності з найменшими економічними витратами, а під юридичною ефективністю – досягнення юридичних цілей, які реалізуються в ході здійснення правової діяльності, але з урахуванням того, що в правовій нормі законодавець має прогнозувати соціально-корисний результат, до якого має призвести її реалізація, сприяючи соціальній ефективності правового регулювання.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що полягає у розробці теоретико-правової моделі механізму правового регулювання, придатної для використання в сучасних політико-правових умовах. Головні науково-теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладені в наступних висновках:

1. Концепція механізму правового регулювання пройшла тривалий шлях свого становлення, але еволюційні процеси в її розвитку не призупинились, оскільки спостерігається стійка тенденція до пошуку оптимальних моделей упорядкування суспільних відносин, що виникають на перетині права з іншими сферами життя соціуму, в комплексних правових утвореннях. Це свідчить про існування наступного етапу розвитку концепції механізму правового регулювання – розробки міжгалузевих механізмів правового регулювання та формування міжнародних (універсальних, регіональних, локальних) механізмів правового регулювання, котрі потребують узгодження з національними (внутрішньодержавними) механізмами. З огляду на позиції різних доктринальних концепцій визначено три основних підходи до розуміння механізму правового регулювання: спеціально-юридичний, загальносоціальний і комплексний.

2. Методологія дослідження механізму правового регулювання – це сукупність принципів, підходів і методів наукового пізнання, що забезпечує отримання достовірних і науково-обґрунтованих теоретичних висновків про предмет дослідження, а також формування теоретико-правової моделі механізму правового регулювання.

3. Понятійний ряд теорії механізму правового регулювання складають такі категорії:

- предмет правового регулювання – це сукупність загальнозначущих, вольових, повторюваних, стійких суспільних відносин, які регулюють або мають бути врегульовані нормами права. Стверджується, що предмет правового

регулювання є категорією чинного права, в якій фіксується модель (зразок) суспільних відносин, якій надається правова форма за допомогою вказівки на варіанти поведінки учасників цих відносин. До предмету правового регулювання відносять ті різновиди суспільних відносин, дій індивідів та їх колективів, які об'єктивно можуть бути врегульовані правом і за цих умов вимагають юридичного впливу. Визначення різновидів таких відносин здійснюється за допомогою відповідних критеріїв: а) загальнозначимість для кожного соціального суб'єкта відносин; б) вольовий характер суспільних відносин; в) їх повторюваність; г) стійкість або стабільність;

- механізм правового регулювання – це нормативно-організований, послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення правових норм у життя, впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин за допомогою адекватних правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави. Механізм правового регулювання володіє рядом характеристик, що відрізняють його від інших правових механізмів і його слід розглядати як одну з підсистем механізму дії права та компонентом правової системи. Ця категорія не охоплюється процесом правотворчості, хоча й знаходиться в площині правового регулювання. Увесь хід правотворчості регламентований нормами права, її основним функціональним призначенням є створення нових, зміна або скасування чинних норм. Суб'єкти правотворчості виступають творцями правових приписів та водночас, самі підпадають під дію раніше прийнятих нормативно-правових актів. Відповідно, механізм правового регулювання починає функціонувати після виникнення юридичного факту, що передбачений нормою права.

4. У механізмі правового регулювання задіяні:

– норма права – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків;

– юридичні факти – це передбачені нормами права конкретні життєві

обставини, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин;

– правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні зв'язки між суб'єктами права, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою;

– правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність особи бути носієм прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії;

– правосвідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним;

– законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами);

– правова поведінка – це передбачені нормами права соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю та волею, і породжує відповідні юридичні наслідки;

– правомірна поведінка – це суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка відповідає приписам правових норм, гарантується і охороняється державою.

5. Ефективність механізму правового регулювання – це оціночна категорія, яка визначає здатність спеціально-юридичного впливу на суспільні відносини досягати соціально-корисного результату та юридичних цілей за допомогою особливих правових методів і засобів, характеризує рівень співвідношення між фактичним результатом його дії і цілями, для досягнення яких були встановлені правові засоби. Оцінювання ефективності механізму правового регулювання здійснюється на підставі критеріїв, розуміння яких не співпадає зі змістом понять «показник» та «умова». Термін «критерій» – це ознака, своєрідна спрямованість оцінки, «показник» – абсолютна чи відносна величина цієї

ознаки, а «умова» – це обставина, від якої щось залежить або за якої щось відбувається, та які поділяються на внутрішні та зовнішні, загальні та спеціальні. Внутрішні умови тотожні критеріям ефективності механізму правового регулювання, а зовнішні – загальні умови його ефективності, які визначаються рівнем суспільної правосвідомості, правової культури, ступенем правової інформованості громадян, суспільними процесами (політичні, економічні тощо), рівнем законності, правопорядку, функціонуванням державних систем та іншими зовнішніми чинниками. Загальні умови – це сукупна оцінка всіх його сторін та елементів, до яких відносяться загальносистемні (якість внутрішніх зв'язків механізму), статичні (якість статичних елементів механізму) та динамічні (якість механізму правового регулювання в динамічному аспекті). Спеціальні умови – це оцінка якості окремих елементів, які є чинником прямої дії щодо окремих ланок механізму правового регулювання (якість норми права, юридичного факту, акту реалізації права, акту застосування права).

Запропонований підхід щодо визначення ефективності механізму правового регулювання ґрунтується семантичному аналізі термінів «економічність», «доцільність», «оптимальність», «ефект», а також формально-логічний та порівняльний аналіз інтерпретацій понять «цільова можливість», «ефективність поняття», «механічність» і «дієвість», а також на виявленні якості його статичних елементів та їх динамічного аспекту (дії статичних елементів), на внутрішніх системних зв'язках, що виключає дублювання характеристик і не припускає нагромадження теоретичних посилок, роблячи тим само категорію «ефективність механізму правового регулювання» доступною для правового аналізу.

6. Дослідження термінологічної сутності категорій «механізм», «правове» та «регулювати» здійснено не в традиційних межах регулятивно-охоронної діяльності, що здійснюється від імені держави структурними складовими державного апарату, а в контексті реалізації правовим регулюванням комунікативної, інформаційної, ціннісної та інших загальносоціальних функцій. Встановлено, що термін «правове регулювання» розглядається як правило в

нерозривному зв’язку з терміном «механізм», що не є вдалим, оскільки передбачає певне змішання інструментального та функціонального аспектів.

7. Аналіз доктринальних підходів щодо основних аспектів механізму правового регулювання дозволив припустити правововий розвиток сучасного суспільства за наступними «сценаріями»:

– домінування «спонтанного» правового регулювання та значне ослаблення правотворчої діяльності всіх органів української держави, окрім судових (за умов відповідності рівня їх функціонування міжнародним та європейським стандартам). При цьому законодавчі та виконавчі державні органів, не втратять повноважень встановлювати загальнообов’язкові правила поведінки, але вони в переважній більшості будуть закріплювати норми, що вже сформовані в суспільстві. Відповідно, більшість юридичних суперечок буде викликана не прогалинами в законодавстві, а сумнівами в «істинності» правової норми та якості відображення в ній «правил справедливої поведінки» і суд, як суб’єкт правового регулювання, в значній мірі буде нести відповідальність за «виправлення» помилок законотворчих органів;

– посилення ролі державного правового регулювання та зростання кількості встановлених державою нормативно-правових актів, що пов’язується з наданням переваги в цій сфері законодавчим і виконавчим органам держави, що сприяє ще більшому відмежуванню від соціальної дійсності шляхом прийняття регулятивних актів, спираючись не на ідеї права та поняття правопорядку, а на власні політичні й особисті інтереси, а це, в свою чергу, призведе до спроби максимально врегулювати всі сфери суспільного життя, сформулювати правила на всі його випадки і викличе юридичні суперечки між нормами «позитивного» та «спонтанного» права. Роль судових органів при такому розвитку правового регулювання, буде характеризуватися їх проміжним положенням між державою та суспільством: з одного боку, вони будуть дотримуватись вимог, а з іншого – суд не може не формулювати «істинні» правила, щоб уникнути нових аналогічних конфліктів;

– «збалансованість» правового регулювання, що передбачає

перманентний розвиток права в суспільстві та сприяє державній нормотворчості, націлюючи її на санкціонування «правил справедливої поведінки» і створення умов для їх реалізації за допомогою нормально функціонуючого державного апарату.

8. Для встановлення балансу між «правилами справедливої поведінки» та правовим регулюванням, потрібно погодитися з раціональністю останнього, а також з тим, що правові норми і впорядкуванні за їх допомогою суспільні відносини є реакцією суспільства на відповідні соціальні виклики. Баланс інтересів зацікавлених суб'єктів (суспільства та держави) у правовому регулюванні видається неможливим за відсутності збалансованості відносин у сфері правового регулювання між гілками влади, в самій державі.

9. З огляду на структуру праворегулятивної матерії та синтезуючи доктринальні погляди науковців, можна стверджувати про полісуб'єктність механізму правового регулювання. Сучасна держава, яка прагне сформувати ефективне громадянське суспільство, не може розглядатися єдиним творцем правових норм, що є додатковим аргументом в обґрунтуванні «спонтанності» формування в суспільстві норм поведінки та «інтервенції» держави в суспільне життя через видання нормативно-правових актів.

10. Пізнання теоретико-правових основ структури механізму правового регулювання дозволило сформулювати поняття «суб'єктивний правовий механізм», яке розуміється як суб'єктивне джерело об'єктивного права (воля, свідомість), специфіка якого полягає в особливостях прояву об'єктивного механізму на тому чи іншому з його рівнів (персоніфікація загальної норми в суб'єктивних правах та обов'язках суб'єктів чи їх реалізація в конкретних правовідносинах, на відміну від моделі, що визначена відповідним механізмом руху об'єктивного права). Такий підхід дозволив не тільки визначити елементи явища правової дійсності, а й представити їх у працюючому, системно діючому вигляді та висвітити специфічні функції, що виконують ті чи інші юридичні явища в правовій системі, продемонструвавши їх взаємодію та зв'язок.

11. На підставі концептуальних поглядів щодо формування позитивного

права, його подальшої долі в країнах, які знаходяться на етапі «права громадянського суспільства», можна стверджувати про доцільність обмеження розвитку права відповідним рівнем. Стратегічною метою максимального розширення можливостей людини є поступовий перехід до саморегуляції суспільних відносин: перетворення норм права у звичку не порушувати інтересів інших учасників суспільних відносин без забезпечення їх реалізації державою. Однак існує розбіжність між розумінням права у вітчизняній дійсності та фактичним функціонуванням в Україні «дуалістичного» підходу, що негативно впливає на ефективність механізму правового регулювання, не сприяє встановленню порядку в суспільстві й досягненню соціальної рівності.

12. Моделювання будь-якого процесу слід здійснювати, виходячи з усвідомлення всього перебігу його функціонування. Враховуючи специфіку аналізованого явища, запропонована його модель, рух якої характеризується поступовим розвитком сфери його функціонування, незворотні перетворення в зразках поведінки суб'єктів права, їх правосвідомості та правовідносин. Сучасний розвиток вітчизняної правової дійсності характеризується послідовністю специфічних коливань: в короткому часовому інтервалі зміни відбуваються, а на тривалому – ні. У результаті, динамічна система повертається до первісного стану і цикл завершується, але такі процеси є проявом функціонування механізму правового регулювання, а не відображенням змін самої системи. Стверджується, що найчастіше зміни механізму правового регулювання носять обмежений характер, тому відбуваються в його окремих компонентах і в цілому не дивлячись на їх безперервність не пов'язані з перерозподілом ресурсів. Вони є внутрішньосистемними модифікаціями, що обумовлені функціонуванням механізму правового регулювання та спрямовані на підтримку його системної цілісності й стабільності. Встановлено, що серйозні перепони на шляху реформування механізму правового регулювання складають суб'єктивні чинники, до яких відносяться: 1) революційний характер запроваджених реформ; 2) низький професійний рівень уповноважених суб'єктів; 3) недостатній рівень суспільно правової свідомості; 4) фактична

перевага нормативістського підходу до праворозуміння; 5) недостатня якість інститутів громадянського суспільства; 6) застосування при проведені реформ неефективних засобів і методів.

13. Для раціонального функціонування вітчизняного механізму правового регулювання необхідна послідовність дій, яка дозволить уникнути помилок при упорядкуванні суспільних відносин, а саме: 1) заповнення правових прогалин; 2) встановлення відповідності діяльності об'єкту правового регулювання; 3) прогнозування видів та особливостей суспільних відносин, які виникнуть при правовому регулюванні; 4) виявлення та співвідношення загальних і характерних ознак суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню з суспільними відносинами та можуть входити до предмета правового регулювання; 5) аналіз наявного стану правового регулювання конкретних суспільних відносин; 6) встановлення кола учасників суспільних відносин, які входять до предмету регулювання; 7) формулювання об'єкту правового регулювання та об'єкту відповідних правових відносин; 8) з'ясування інтересів суб'єктів суспільних відносин; 9) визначення правового статусу суб'єктів суспільних відносин; 10) встановлення підстав виникнення й припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, заходів захисту й відповідальності за їх порушення тощо; 11) визначення видів і меж дії джерел права, якими врегульовуються суспільні відносини; 12) пошук правових норм, що містять зазначені положення, а в разі їх відсутності встановлення нових. Окремим етапом правового регулювання є контрольно-оціночний, який несе суттєве змістовне навантаження в контексті ефективності механізму правового регулювання.

14. Належне функціонування механізму правового регулювання можна забезпечити: 1) умовами загального порядку, що мають значення у разі вирішення всіх питань або більшої їх частини – високий професіоналізм посадовців; їх високі етичні якості; аполітичність державного апарату; запровадження сучасних ефективних методів функціонування державних органів тощо. 2) умовами, що сприяють вирішенню питань, пов'язаних із

забезпеченням прав і свобод конкретної особи та становлять реальні організаційні гарантії, що дають змогу значно та відчутно підвищувати ефективність механізму правового регулювання. Ці конкретні умови, яким повинна відповідати організація та функціонування відповідного механізму, значною мірою перебувають у кореспондуючому зв'язку з умовами, що забезпечують активну діяльність самої людини у сфері реалізації її прав і законних інтересів.

15. Соціальна ефективність правового регулювання визначається як ступінь досягнення соціально корисних цілей в результаті правової діяльності з найменшими економічними витратами. Юридична ефективність – досягнення юридичних цілей, які реалізуються в ході здійснення правової діяльності, але з урахуванням того, що в правовій нормі законодавець має прогнозувати соціально-корисний результат, до якого має призвести її реалізація, сприяючи соціальній ефективності правового регулювання.

16. Доцільним є запровадження юридичного прогнозування вже на етапі формування моделі механізму правового регулювання, на ґрунті ідеї оптимізації, доцільності, конструктивності шляхів, способів і засобів, які у визначені строки з найбільшою імовірністю дадуть змогу досягти визначених цілей – вирішення виявлених у процесі перспективного юридичного прогнозування проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М.И. Проблемы теории государства и права / М.И. Абдулаев, С.А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.

2. Аблазов І.В. Застосування комплексу невоєнних засобів для досягненні военно-політичних цілей держави / І.В. Аблазов // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба. – 2008. – Вип. 1 (16) – С. 143.

3. Абрамова А.А. Эффективность механизма правового регулирования : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.А. Абрамова. – Красноярск, 2006. – 206 с.

4. Абрамова А.А. Эффективность механизма правового регулирования : монография / А.А. Абрамова. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. – 188 с.

5. Авдюгін Р.Г. Правові засоби забезпечення прав і свобод людини в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / Р.Г. Авдюгін. – 2012. – 23 с.

6. Аврутин Ю.Е. Эффективность деятельности органов внутренних дел : государственно-правовые, социальные и организационные аспекты изучения, оценки, проектирования : дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : специальность 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Ю.Е. Аврутин. – СПб., 1998 – 470 с.

7. Азизов Р.Ф. Правовое регулирование : информационный аспект : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Р.Ф. Азизов. – СПб., 2007. – 21 с.

8. Актуальные проблемы теории и практики финансового права Российской Федерации / [под ред. А.Н. Козырина]. – Система ГАРАНТ, 2009. – 415 с.

9. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе : монография / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.

10. Александров Н.Г. Основные проблемы дальнейшего совершенствования правового регулирования трудовых отношений в развитом социалистическом обществе / Н.Г. Александров // Демократия и право развитого социалистического общества: матер. Всесоюз. науч. конф., 21–23 ноября 1973 г. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975 – С. 212-214.

11. Александров Н.Г. Основы теории государства и права : учеб. пособ. / Н.Г. Александров – М., 1963. – 275 с.

12. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н.Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.

13. Алексеев С.С. Право и правовая система / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1980. – №1. – С. 27-34.

14. Алексеев С.С. Восхождение к праву: поиски и решения / С.С. Алексеев ; 2-е изд., перераб. и доп.. – М.: Норма, 2002. – 608 с.

15. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 187 с.

16. Алексеев С.С. Об объекте права и правоотношения / С.С. Алексеев // Вопросы общей теории советского права: сборник статей. – М. : Гос. изд. юр. лит., 1960. – С. 284-309.

17. Алексеев С.С. Об отраслях права / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1973. – № 3. – С. 10-18.

18. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2–х т. / С.С. Алексеев – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.

19. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник / С.С. Алексеев ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.

20. Алексеев С.С. Общетеоретические принципы исследования системы права / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1975. – № 3 – С. 21.

21. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С.С. Алексеев – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.

22. Алексеев С.С. Право и правовая система / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 27-34.

23. Алексеев С.С. Право: азбука, теория, философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев – М. : Статус, 1999. – 710 с.

24. Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1987. – № 6. – С. 12-19.

25. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права : Курс лекций в 2-х томах. Том 1 / С.С. Алексеев ; науч. ред.: Русинов Р.К.; отв. за вып.: Семенов В.М. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. – Т.1. – 396 с.

26. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе / С.С. Алексеев – М. : Юрид. лит., 1971. – 224 с.

27. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев – М.: Юрид. лит., 1975. – 258 с.

28. Алексеев С.С. Философия права / С.С. Алексеев – М. : НОРМА, 1997. – 336 с.

29. Алексеев С.С. Функции применения права / С.С. Алексеев, И.Я. Дюрягин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 25-27.

30. Андреев И.Д. Проблемы логики и методологии познания / И.Д. Андреев. – М. : Наука, 1972. – 320 с.

31. Андрющенко А.Н. Понятие эффективности и его философский смысл / А.Н. Андрющенко // Философские и социологические исследования: Ученые записки. – Л., 1971. – Вып. XII. – С. 35-41.

32. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы / П.К Анохин. – М. : Наука, 1978. – 219 с.

33. Антонов М.В. О самодостаточности нормативной юриспруденции (на примере вопроса о действительности права) / М.В. Антонов // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации

методологического плюрализма: сб. науч. тр. / учреждение образования «Акад. М-ва внутр. Дел Респ. Беларусь» ; под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка. – Минск : Акад. МВД, 2015. – С. 93-101.

34. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика / М.М. Антонович. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.

35. Анцупова Т.О. Процесуальне право Ради Європи: принципи, система, динаміка : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : спеціальність 12.00.11 «Міжнародне право» / Т.О. Анцупова; Нац. Ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2014. – 36 с.

36. Арзамасов Ю.Г. Ведомственное нормотворчество как тип юридической деятельности / Ю.Г. Арзамасов // Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 11-17.

37. Арзамасов Ю.Г. Концепция механизма правового регулирования и ведомственное нормотворчество / Ю.Г. Арзамасов // Право и государство: теория и практика. – 2006. – № 12. – С. 4-23.

38. Арзамасов Ю.Г. Мониторинг в правотворчестве: теория и методология / Ю.Г. Арзамасов, Я.Е. Наконечный. – М.: Изд-во МГТУ, 2009. – 196 с.

39. Арзамасов Ю.Г. Правовая природа ведомственных нормативных актов / Ю.Г. Арзамасов // Право и государство: теория и практика. – 2006. – № 10. – С. 24-31.

40. Арлазаров В.Л. Элементы теории инструментальных систем / В.Л. Арлазаров // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. – М., 1987. – С. 74-101.

41. Арсеньев Ю.Н. Организационное поведение / Ю.Н. Арсеньев, С.И. Шелобаев, Т.Ю. Давыдова. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2005. – 399 с.

42. Архипов С.И. Субъект права : теоретическое исследование : монография / С.И. Архипов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.

43. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление /

В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1981. – 434 с.

44. Афанасьев В.С. Обеспечение законности: вопросы теории и практики : автореф дисс. на соискание ученой степени доктор юридических наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В.С. Афанасьев; Академия МВД РФ. – М., 1993. – 38 с.

45. Афонин А.С. Основы мотивации труда: организационно-экономические аспекты : учеб. пособ. / А.С. Афонин. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1994. – 304 с.

46. Бабаев В.К. Общая теория права : крат. энцикл. / В.К. Бабаев, В.М. Баранов. – Н. Новгород, 1997. – 250 с.

47. Бабенко К.А. Поняття конституційного регулювання в науці конституційного права / К.А. Бабенко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 194-200.

48. Базылева Б.Т. Юридическая ответственность / Б.Т. Базылева. – Красноярск, 1985. – 120 с.

49. Байтин М.И. Метод регулирования в системе права: виды и структура / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 84-95.

50. Байтин М.И. О повышении эффективности правового регулирования в социалистическом общенародном государстве / М.И. Байтин // Вопросы теории государства и права. – Саратов: Изд-во Сарат. юрид. ин-та, 1968. – Вып. 1. – С. 29-64.

51. Байтин М.И. Сущность и основные функции социалистического государства / М.И. Байтин. – Саратов: Изд-во СГУ, 1979. – 391 с.

52. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М.И. Байтин ; 2-е изд., доп. – М.: Право и государство, 2005. – 544 с.

53. Бакирова Е.Ю. Элементы механизма правового регулирования жилищных отношений / Е.Ю. Бакирова // Гражданское право. – 2012. – № 4. – С. 19-22.

54. Баранов А.П. Механизм правового регулирования как процессуальная система / А.П. Баранов // История государства и права. – 2011. – № 8. – С. 41-44.

55. Баранов В.М. Прогнозирование вариантов противодействия закону как необходимое условие его качества: (технико-юридический аспект) / В.М. Баранов // Правотворчество и технико-юридические проблемы формирования системы российского законодательства в условиях глобализации: сб. ст. / [под общ. ред. С.В. Полениной, В.М. Баранова, Е.В. Скурко]. – Н. Новгород, 2007. – С. 34-39.

56. Баранов П.П. Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутреннихдел / П.П. Баранов. – Ростов-на-Дону, 1997. – 251 с.

57. Бару М.И. Оценочные понятия в трудовом законодательстве / М.И. Бару // Советское государство и право. – 1970. – № 7. – С.104-108.

58. Баскаков А.Я. Методология научного исследования : учеб. пособ. / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков – К.: МАУП, 2002. – 216 с.

59. Баскин Ю.Я. Международное право. Проблемы методологии / Ю.Я. Баскин. – М., 1971. – 316 с.

60. Бачило И.Л. Информационное право. Роль и место в системе права Российской Федерации / И.Л. Бачило // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 5-14.

61. Безух О.В. Мета правового регулювання та її реалізація у забезпеченні економічної конкуренції / О.В. Безух // Підприємницька діяльність: проблеми управління та регулювання. – 2003. – № 3. – С. 139-142.

62. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; под общ. ред. В.И. Даниленко. – М.: NOTABENE, 2000. – 576 с.

63. Берлін І. Два концепти свободи / І. Берлін // Лібералізм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 531-567. – («Політичні ідеології». Вип. 3).

64. Берназюк Я. Методології проведення наукових досліджень у сфері

конституційного права на сучасному етапі: визначення основних завдань / Я. Берназюк // Право України. – 2014. – № 11. – С. 136-144.

65. Берназюк Я. Питання методології проведення наукових досліджень у сфері конституційного права / Я. Берназюк // Право України. – 2014. – № 10. – С. 186-197.

66. Бестужев-Лада И.В. Некоторые вопросы категориального анализа в нормативном социальном прогнозировании / И.В. Бестужев-Лада // Проблемы социального прогнозирования. – Красноярск, 1986. – Вып. 11: Методологические вопросы общественно-исторического предвидения. – С. 28-31.

67. Бехруз Х. Концептуальные подходы в структуре методологи сравнительно–правовых исследований / Х. Бехруз // Держава і право. – 2008. – Вип. 40. – С. 12-17.

68. Бигич О.Л. Місце порівняльного методу в правовій методології / О.Л. Бигич // Правова держава: щорічник наук. праць. – 2002. – Вип. 13. – С. 448-455.

69. Бигич О.Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне призначення : автореф. дис. на здобуття науквого ступеня канд. юрид. наук. : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / О.Л. Бигич ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Київ, 2002. – 21 с.

70. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень : підручник / М.Т. Білуха. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.

71. Бірта Г.О. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. / Г.О. Бірта, Ю.Г. Бургу – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 142 с.

72. Блауберг И.В. Философский принцип системности и системный подход / И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Б.Г. Юдин // Вопросы философии. – 1978. – №8. – 217 с.

73. Бобнева М.И. Социальные нормы и регулирование поведения / М.И. Бобнева. – М.: Политиздат, 1978. – 310 с.

74. Боброва Н.А. Системность государственно-правовых норм как гарантия их функционирования / Н.А. Боброва // Правоведение. – 2001. – № 6. – С. 18-23.

75. Бобровник С.В. Колізійні норми в системі засобів правового регулювання / С.В. Бобровник // Правова держава. – 2001. – № 12. – С. 69–76.

76. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія / С.В. Бобровник. – К.: Юридична думка, 2011. – 384 с.

77. Божьев В.П. Уголовно-процессуальные отношения / В.З. Лукашевич, П.С. Элькинд, В.П. Божьев. – М.: Юрид. лит., 1975. – 175 с.

78. Большая советская энциклопедия : В 30 т. ; 3-е изд. – М.: Эксмо, 2008. – 2944 с.

79. Боняк В.О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монографія / В.О. Боняк. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. Ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. – 372 с.

80. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права / С.Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1950. – 367 с.

81. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976. – 216 с.

82. Бровченко Н.В. Місце юридичних фактів у структурі механізму конституційно-правового регулювання / Н.В. Бровченко // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 74-79.

83. Брыжинский А.А. Технико-юридические критерии качества законодательного акта / А.А. Брыжинский, А.А. Лукьянов // Социально-политические науки. – 2011. – № 1 – С. 70-75.

84. Вагина Н.М. Принципы публичного права / Н.М. Вагина. – Самара, 2004. – 320 с.

85. Варламова Н.В. Эффективность правового регулюрования : переосмысление концепции / Н.В. Варламова // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2009. - № 1. – С. 212-232.

86. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.

87. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер // Западно-европейская социология конца XIX – начала XX веков: тексты / под ред. В.И.Добренькова. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1996. – С.491-507.

88. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков: тексты / под ред. В.И.Добренькова. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1996. – С. 455-491.

89. Ведяхин В.М. Принципы правового регулирования рыночных отношений / В.М. Ведяхин, С.И. Ревина. – Самара : Изд-во Самарской гос. экон. академии, 2005. – 115 с.

90. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [за ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.

91. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов / А.Б. Венгеров ; 3-е изд. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.

92. Виконавча влада і адміністративне право / [за заг. ред. В.Б. Авер'янова]. – К.: Видавничій Дім «Ін-Юре», 2002. – 668 с.

93. Височин І.В. Сучасні проблеми розвитку торгівлі в Україні / І.В. Височин // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – № 10. – С. 92-96.

94. Витрук Н.В. Верность Конституции : монография / Н.В. Витрук. – М.: Изд–во РАП, 2008. – 272 с.

95. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 448 с.

96. Витрук Н.В. Развитие теории юридической ответственности в решениях Конституционного Суда РФ / Н.В. Витрук // Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих: материалы круглого стола. – Белгород, 1999. – С. 5-9.

97. Витушко В.А. Современное состояние теории механизма правового регулирования экономических отношений / В.А. Витушко // Вестник молодежного научного общества. – 2001. – № 4. – С. 10-14.

98. Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений / [под ред. М.И. Байтина]. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1974. – 161 с.

99. Витченко А.М. Механизм правового регулирования социалистических общественных отношений / А.М. Витченко // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1968. – Вып. 1. – С. 65-92.

100. Вицин С.Е. Моделирование в криминологии : учеб. пособ. / С.Е. Вицин. – М.: НИРИО ВШ МВД СССР, 1973. – 104 с.

101. Волинка К.Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К.Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

102. Вопленко Н.Н. Теоретические проблемы режима законности в применении норм социалистического права : дисс. на соискание научной степени доктор юридических наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н.Н. Вопленко ; Высшая следственная школа МВД СССР. – Волгоград, 1983. – 408 с.

103. Гавриков В.П. Теория государственно-правового регулирования: результаты специального исследования / В.П. Гавриков // Юридические науки: междунар. журнал экспериментального образования. – 2015. – № 9 – С. 63-77.

104. Галаган И.А. К проблемам теории правоприменительных отношений / И.А. Галаган, А.В. Василенко // Государство и право. – М.: Наука, 1998. – № 3. – С. 12-19.

105. Галаган И.А. О природе правового регулирования: Право и политика: современные проблемы соотношения и развития / И.А. Галаган // Правовая наука и реформа юридического образования: Право и политика: современные проблемы соотношения и развития. Сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. – Вып. 4. – С. 21-43.

106. Гальчук Р.Л. Механизм правового регулирования пограничной

деятельности в Российской Федерации: сущность, структура и критерии эффективности : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук: 12.00.01 / Р.Л. Гальчук; Белгородский гос. ун-т. – Белгород, 2008. – 181 с.

107. Гегель Г.В. Философия права / Г.В. Гегель ; пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

108. Гендин А.М. Состояние и перспективы социалистических прогностических исследований / А.М. Гендин // Проблемы социального прогнозирования : Сборник научных трудов. – Красноярск, 1981. – Вып. 6: Методологические аспекты социального прогнозирования. – С. 114-127.

109. Георгиев Г.Х. Ефективността на законодателство – същност, критерий и условия / Г.Х. Георгиев // Правна мисъл. – 1971. – № 2. – С. 18-21.

110. Гиндев П. Философия и социальное познание / П. Гиндев; пер. с болг. А.В. Федотова; предисл. С. Гановского. – М.: Прогресс, 1977. – 366 с.

111. Глазырин В.В. Прогнозирование эффективности правовых норм: возможный подход / В.В. Глазырин // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды. – 1988. – № 41. – С. 71-74.

112. Глебов А.П. Проблемы теории государства и права : Учеб. пособ. / А.Г. Бережнов, А.П. Глебов, А.А. Кононов, С.А. Комаров, и др.; [под ред. М.Н. Марченко]. – М.: Проспект,1999. – 504 с.

113. Глинский Я.И. О системном подходе к преступности / Я.И. Глинский // Правоведение. – 1981. – № 5. – С. 49-55.

114. Гойман В.И. Действие права (методологический анализ) : монография / В.И. Гойман. – М.: Академия МВД РФ, 1992. – 182 с.

115. Головатий С.П. Верховенство права: монографія : у 3-х кн. – К.: Фенікс, 2006. – LXIV; 1747 с. – Книга 1 : Верховенство права: від ідеї до доктрини. – xxxiii – xlii – Lxiv; с. 61-624; Книга 2 : Верховенство права: від доктрини до принципу. – xliii – Lvi – Lxiv; с. 625-1276; Книга 3 : Верховенство права: Український досвід. – Lvii – Lxiv; с.1277-1747.

116. Головченко В.В. Ефективність законодавства: поняття, критерії та методика вимірювання / В.В. Головченко // Вісник Конституційного Суду

України. – 2007. – № 3. – С. 44-53.

117. Головченко В.В. Теоретические вопросы эффективности правового воспитания : дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / В.В. Головченко ; Институт права. – Киев, 1988. – 186 с.

118. Гончаров В. Американська оригіналістична теорія тлумачення юридичних норм і сучасність / В. Гончаров // Право України. – 2010. – №1. – С. 142-148.

119. Горбунова В.В. Етичні та правові аспекти психологічних досліджень / В.В. Горбунова // Практична психологія соціальна робота. – 2005. – № 3. – С. 18-23.

120. Горохов Д.Б. Правовой мониторинг: концепция и организация / Д.Б. Горохов, Е.И. Спектор, М.Е. Глазкова // Журнал российского права. – 2007. – № 5. – С. 25.

121. Горшенев В.М. Контроль как правовая форма деятельности / В.М. Горшенев, И.Б Шахов. – М.: Юрид. лит., 1987. – 176 с.

122. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 256 с.

123. Гражданское право : учебник / Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов и др.; [под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого] ; 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ПРОСПЕКТ, 1999. – 672 с.

124. Гревцов Ю.И. Использование права субъектами юридических отношений: проблемы теории и практики : дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Ю.И. Гревцов; Научно-исследовательский институт комплексных социальных исследований Ленинградского государственного университета. – Л.,1989. – 210 с.

125. Гревцов Ю.И. Правовые отношения и осуществление права / Ю.И.

Гревцов. – Л.: ЛГУ, 1987. – 128 с.

126. Гревцов Ю.И. Правоотношения – разновидность общественных отношений / Ю.И. Гревцов // Правоведение. – 1975 – № 2. – С. 45-53.

127. Гревцов Ю.И. Социология права : курс лекций / Ю.И. Гревцов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 467 с.

128. Гревцов Ю.И. Энциклопедия права : учеб. пособ. / Ю.И. Гревцов, И.Ю. Козлихин. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 518 с.

129. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.12. «Філософія права» / Д.А. Гудима ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2008. – 17 с.

130. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки / Д.А. Гудима // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 122-125.

131. Гумбольдт В. Позитивна і негативна держава / В. Гумбольдт // Лібералізм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 631-633. – («Політичні ідеології». Вип. 3).

132. Гуменюк І.О. Теоретичні питання кодифікації законодавства про соціальний захист / І.О. Гуменюк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 5 – С. 133-136.

133. Гупало А.О. Визначення змісту понять: «ефект», «ефективність» та «результативність» [Електронний ресурс] / А.О. Гупало // Проблемы формирования новой экономики XXI века: V Междунар. науч.-практ. Интернет-конф. (21–22 декабря 2012 г.). – Режим доступу: http:// www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm.

134. Гусарєв С.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С.Д. Гусарєв, О.Д. Тихомиров ; 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 495 с.

135. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р.Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Междунар. Отношения, 1999.

– 400 с.

136. Данилюк С.Е. Актуальные этические проблемы права в условиях ценностно-мировоззренческого конфликта современности / С.Е. Данилюк // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / учреждение образования «Акад. М-ва внутр. Дел Респ. Беларусь» ; под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л.Савенка. – Минск : Акад. МВД, 2015. – С. 106-111.

137. Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посіб. / Г.В. Дворецька ; вид. 2-ге, перероб. і доп.– К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

138. Декларація незалежності США [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: //http://constituante.livejournal.com/11191.html.

139. Декларація прав людини і громадянина [Електронний ресурс] / Режим доступу: http: //http://constituante.livejournal.com/10253.html.

140. Дембо Л.И. О принципах построения системы права / Л.И. Дембо // Советское государство и право. – 1956. – № 8. – С. 88-98.

141. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении / А.И. Демидов // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 16-19.

142. Денисов С.А. Выражение интересов управленческих групп с помощью юридической техники / С.А. Денисов // Проблемы юридической техники. – Н. Новгород, 2000. – С. 18-22.

143. Джемс У. Психология / У. Джемс ; под ред. Л.А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.

144. Дивеева Н.И. Теоретические проблемы индивидуального правового регулирования трудовых отношений : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктор юридических наук : специальность 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / Н.И. Дивеева; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2008. – 45 с.

145. Дія права: інтегративний аспект : монографія / [кол. авторів ; відп. ред. Н.М. Оніщенко]. – К.: Юридична думка, 2010. – 360 с.

146. До питання про особливості механізму припинення зобов’язання в

силу правоприпиняючого юридичного факту – передання відступного / А. Коструба // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 3. – С. 3-5.

147. Добров Г.М. Наука о науке / Г.М. Добров ; [отв. ред. Н.В. Новиков]; 3-е изд., доп. и перераб. – К.: Наук. думка, 1998. – 304 с.

148. Добрянський С. Загальнотеоретичні дослідження прав людини: до характеристики методологічних засад / С. Добрянський // Український правовий часопис. – 2004. – Випуск 7 (12). – С. 31-33.

149. Долгополова М.В. Актуальные проблемы предмета и метода правового регулирования : автореф. дисс. на соискание научной степеня канд. юрид. наук : специальность: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М.В. Долгополова ; С.-Петерб. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2009. – 22 с.

150. Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Дж. Донеллі. – Львів : Кальварія, 2004. – 280 с.

151. Донченко О.І. Категорії «право» і «політика» на шляху становлення демократичної держави / О.І. Донченко // Вісник Одеського національного університету. – Одеса: Астропринт, 2008. – Том 13 – Вип. 10 – С. 13-17.

152. Дубинина Е.Н. Юридизация отношений в современном обществе : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.Н. Дубинина ; Моск. ун-т МВД РФ. – М., 2010 – 21 с.

153. Дубов Г.О. Плюралізм правової методології: зміст, особливості інтерпретацій та умов формування юридичної науки на сучасному етапі розвитку / Г.О. Дубов // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 48-51.

154. Евтеев А.В. О некоторых подходах к исследованию механизма правового регулирования в спорте / А.В. Евтеев // Право и государство: теория и практика. – 2011. – № 10. – С. 126-136.

155. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии : Учебник для вузов / М.И. Еникеев – М.: Юристъ, 1996. – 314 с.

156. Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади : підручник / НАН України. Ін-т д-ви і права ім.. В.М. Корецького; [ред. Ю.І. Римаренко]. – К.: Основи, 2001. – 300 с.

157. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ю.О. Євтошук ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». – К., 2015. – 21 с.

158. Євтушенко О.Н. Державне управління (Основи теорії державного управління) : Навч. посіб. у трьох частинах / О.Н. Євтушенко, В.І. Андріяш. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Ч. 1. Основи теорії державного управління. – 2013. – 268 с.

159. Євченко І. Теоретичний аналіз проблеми самоствердження особистості / І. Євченко // Вісник КНТЕУ. – 2012. – № 4 – С. 112-120.

160. Железняк Н. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / Н. Железняк // Право України. – 2004. – № 11. – С. 140-143.

161. Жинкин С.А. Психологические проблемы эффективности права / С.А. Жинкин. – СПб.: Юридический центр–Пресс, 2009. – 376 с.

162. Завадская Л.Н. Механизм реализации права / Л.Н. Завадская. – М.: Норма, 1992. – 238 с.

163. Загальна Декларація прав людини / В.О. Боняк, В.А. Завгородній, С.М. Перепьолкін, Л.А. Філяніна, Ю.В. Христова // Міжнародні стандарти прав людини у правоохоронній діяльності: практикум. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 284 с.

164. Загальна теорія держави і права : підручник / [за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина]. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

165. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / [за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

166. Заец А.П. Повышение согласованности и взаимосвязанное правовых норм – важное средство совершенствования правового регулирования / А.П. Заец // Проблемы правоведения: Республиканский междуведомственный научный сборник. – К.: Вища школа, 1985. – Вып. 46. – С. 49-55.

167. Заєць А.П. Правова держава в Україні: концупція і механізм реалізації : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктор юридичних наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.П. Заєць. – К., 1999. – 36 с.

168. Закон України «Про національну поліцію» від 02 липня 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40-41 – Ст. 379.

169. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII (з наступними змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2135-12.

170. Заморська Л.І. Правова нормативність як основа механізму дії права : монографія / Л.І. Заморська. – Одеса : Фенікс, 2013. – 304 с.

171. Заславская Т.И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации : учеб. пособ. / Т.И. Заславская. – М, 2004. – 349 с

172. Захаров А.Л. Межотраслевые принципы права : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.Л. Захаров ; Самарская государственная экономическая академия. – Самара, 2003. – 320 с.

173. Захарова В.И. Общественная экспертиза законопроектов: (Социологический анализ) : дисс. на соискание научной степени канд. социол. наук : специальность 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / В.И. Захарова. – Москва, 2005. – 184 с.

174. Зелепукин А.А. К вопросу об эффективности российского законодательства / А.А. Зелепукин // Правоведение. – 1996. – № 2. – С. 3-15.

175. Зинченко С.А. Юридические факты в механизме правового регулирования : монография / С.А. Зинченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 152 с.

176. Зімборовська М.С. Методологічний аналіз сучасних інтерпритацій поняття «конституційно-правові відносини» / М.С. Зімборовська // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 69-74.

177. Зусь Б. Механизм уголовно-процессуального регулирования : учеб. пособ. / Б. Зусь. – Владивосток : Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1976. – 107 с.

178. Зусь Л.Б. Правовое регулирование в сфере уголовного судопроизводства / Л.Б. Зусь. – Владивосток, 1984. – 160 с.

179. Игнатенко В.В. Правовое качество законов об административных правонарушениях: теоретические и прикладные проблемы : дисс. на соискание научной степени доктор юридических наук : специальность 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / В.В. Игнатенко ; Уральская государственная юридическая академия. – Екатеринбург, 1999. – 343 с.

180. Идрисов Р. К вопросу о режиме национальной безопасности: постановка проблемы / Р.К. Идрисов // Право и жизнь. – М.: Манускрипт, 2001. – № 42. – С. 64-71.

181. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг ; пер. О.А. Верта; под ред. М.И. Свешникова. – СПб.: Типогр. Я. Трей, 1895. – 92 с.

182. Иконицкая И.А. Проблемы эффективности норм советского земельного права : автореф. дисс. на соискание научной степени доктор юридических наук : специальность 12.00.06 «Земельное право; природоресурсное право; экологическое право; аграрное право» / И.А. Иконицкая. – М., 1979. – 33 с.

183. Ильин И.А. Теория права и государства / И.А. Ильин ; изд. 2-е, доп. [под ред. и с биограф. очерком В.А. Томсинова]. – М.: Зерцало, 2008. – 550 с.

184. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М.: Юрид. лит., 1961. – 381 с.

185. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву / О.С. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 781 с.

186. Иоффе О.С. Спорные вопросы учения о правоотношении /

О.С. Иоффе // Очерки по советскому гражданскому праву. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – С. 15-27.

187. Иоффе О.С. Юридические нормы и человеческие поступки / О.С. Иоффе // Актуальные вопросы советского гражданского права: сб. статей. – М.: Юрид. лит, 1964. – Вып. 36. – С. 10-51.

188. Исаков В.Б. Механизм правового регулирования / В.Б. Исаков // Проблемы теории государства и права : учебник ; [под ред. С.С. Алексеева]. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 245-267.

189. Исаков В.Б. Правовое регулирование и юридические факты / В.Б. Исаков // Правоведение. – 1980. – № 5. – С. 34-37.

190. Исаков В.Б. Правовые режимы и их совершенствование / В.Б. Исаков // XXVII съезд КПСС и развитие теории права. – Свердловск : СЮИ, 1982. – С. 92-97.

191. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / В.Б. Исаков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 127 с.

192. Исаков В.Б. Функции фактических обстоятельств в механизме правового регулирования / В.Б. Исаков // Советское государство и право. – 1975. – № 2. – С. 114-117.

193. Каган М.С. Развитие системы и системность развития. Вопросы истории и теории / М.С. Каган // Проблемы диалектики. Материалистическая диалектика и системный подход ; [под ред. В.В. Ильина, Д.А. Гущина]. – Л., 1982. – Вып. 10. – С. 50-61.

194. Казарян Т.М. Проблема объективности права и морали с позиции аналитической философии права / Т.М. Казарян // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. ; [под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка]. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – С. 184-193.

195. Казимирчук В.П. Социальный механизм действия права / В.П. Казимирчук // Советское государство и право. – 1970. – № 10. – С. 37-44.

196. Казьмин И.Ф. Общие проблемы права в условиях научно-технического прогресса / И.Ф. Казьмин. – М.: Юрид. лит., 1986. – 192 с.

197. Канторович Э.Х. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологи / Э.Х. Канторович ; пер. с англ. А.Ю. Серегиной / [под ред. М.А. Бойцова]. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2005. – 520 с.

198. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський ; 4-те вид., опрацьоване і доповн. – Львів : БаК, 2012. – 536 с.

199. Карпунцов В. Нове праворозуміння функцій прокуратури у реалізації правової політики держави / В. Карпунцов, О. Селіванов // Вісник прокуратури. – 2015. – № 1 (163). – С. 15-21.

200. Кафарський В.І. Методологічні підходи та методи дослідження конституційно-правового регулювання діяльності політичних партій / В.І. Кафарський // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 45. – С. 182-188.

201. Кашанина Т.В. Индивидуальное регулирование в правовой сфере / Т.В. Кашанина // Государство и право. – 1992. – №1. – С. 28-34.

202. Кашанина Т.В. Юридическая техника: учебник / Т.В. Кашанина. – М.: Эксмо, 2008. – 512 с.

203. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2005. – 475 с.

204. Кельман М.С. Загальна теорія держави та права : Підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Львів: Новий Світ-2000, 2003. – 584 с.

205. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктор юридичних наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М.С. Кельман ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 35 с.

206. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології: монографія / М.С. Кельман. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.

207. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы

философии права) : монография / Д.А. Керимов. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с.

208. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства / Д.А. Керимов ; в 3 т., Т. 1. Социология права. – М.: Современный гуманитарный университет, 2001. – 266 с.

209. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований / Д.А. Керимов. – М.: Мысль, 1986. – 334 с.

210. Кириченко В.М. Порівняльне конституційне право : навч. посіб. / В.М. Кириченко, О.М. Куракін. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 256 с.

211. Кириченко В.М. Теорія держави і права : модульний курс : навч. посіб. / В.М. Кириченко, О.М. Куракін. – К.: Цент учбової літератури, 2010. – 264 с.

212. Кирова Е.А. Эффективное налоговое регулирование как фактор ускорения инновационного развития экономики / Е.А. Кирова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2015. – Т. 25. – № 3. – С. 457-463.

213. Кисель О.М. Функціональне призначення правового регулювання / О.М. Кисель // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 10. – С. 27-35.

214. Кислий В.М. Організація наукових досліджень : навч. посіб. / В.М. Кислий. – Суми: Університетська книга, 2011. – 224 с.

215. Клепцова Т.Н. Механизм правового регулирования / Т.Н. Клепцова // Теория государства и права: Учебник для вузов ; [под общ. ред. О.В. Мартышина]. – М., 2007. – 603 с.

216. Клименко Н.Ф. Українсько-грецький словник / Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2008. – 536 с.

217. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації : навч. посіб. / Н.В. Коваліско – Львів: Магнолія 2006, 2009. – 328 с.

218. Ковальова О. Зближення законодавства Європейського Союзу з

правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС / О. Ковальова // Право України. – 2003. – № 9. – С. 138-142.

219. Козлов В.А. Вопросы теории эффективности правовой нормы : автореф. дисс. на сотскание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / В.А. Козлов ; Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Л., 1972. – 26 с.

220. Козлов В.А. К вопросу о понятии эффективности права / В.А. Козлов // Вестник ЛГУ. – 1972. – № 5. – С. 109-111.

221. Козлов В.А. Конкретно-социологические исследования в области права : учеб. пособ. / В.А. Козлов, Ю.А. Суслов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 111 с.

222. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна / М.І. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 30-36.

223. Козюбра Н.И. Юридическая наука и перспективное прогнозирование / Н.И. Козюбра // Методологические проблемы юридической науки. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 55-68.

224. Колодій А.М. Конституція України – основа розбудови правової демократичної та соціальної держави / А.М. Колодій // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (23-24 червня 2011 р.). – Х.: Право, 2011. – С. 114-120.

225. Колодій А.М. Принципи права України : монографія / А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

226. Комарицкий С.И. Эффективность исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы : учеб. пособ. / С.И. Комарицкий. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1991. – 109 с.

227. Комаров С.А. Общая теория государства и права : курс лекций / С.А. Комаров. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1994. – 304 с.

228. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник / С.А. Комаров ; 7-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 512 с.

229. Комарова Е. Правосознание и правовая культура как средство

обеспечения правового воздействия / Е. Комарова // Современные проблемы совершенствования российского законодательства: сб. ст. – Барнаул : Изд-во АлтГУ, 2002. – С. 65-69.

230. Комиссарова Е.Г. Методологический потенциал гражданско-правовой науки / Е.Г. Комиссарова // Вестник Пермского Университета: Юридические науки. – 2013. – Выпуск 4 (22). – С. 310-315.

231. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія / С.В. Бобровник; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Юридична думка, 2011. – 383 с.

232. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

233. Конституционная экономика / отв. ред. Г.А. Гаджиев. – М.: Юстицинформ – 2010. – 256 с.

234. Конституція України від 28 червня 1996 р. (з наступ. змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/

235. Конституции государств Европейского Союза / [под общ. ред. Л.А. Окунькова]. – М.: Изд. гр. ИНФРА.М-НОРМА, 1997. – 816 с.

236. Копиленко О. Юридичні факти як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин / О. Копиленко, Л. Мозговий // Правознавство : підручник. – К.: Професіонал ВД, 2007 – 400 с.

237. Корецкий А.Д. Договор в механизме правового регулирования : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.Д. Корецкий ; Ростовский юридический институт МВД России. – Ростов-на-Дону, 1999. – 191 с.

238. Коробка В.Н. Правовое мировоззрение: Становление и развитие / В.Н. Коробка ; в 2-х ч., Ч. 1 – Донецк: Донецк. юрид. ин-т Луганск. гос. ун-та внутр. дел им. Э.А. Дидоренко, 2008. – 152 с.

239. Коровникова С.С. Правовые способы регулирования трудовых

отношений / С.С. Коровникова // Право и государство: теория и практика. – 2006. – № 5. – С. 69-75.

240. Коростей В. Проблеми правотворчості в Україні / В. Коростей // Право України. – 2004. – № 3. – С. 121-124.

241. Косович В.М. «Живе право» як джерело формування досконалих нормативно-правових актів України / В.М. Косович // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2012. – Вип. 628. Правознавство. – С. 34-40.

242. Костецька Т.А. Конституційно-правове регулювання інформаційних прав: деякі термінологічні аспекти / Т.А. Костецька // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 114-117.

243. Коструба А. До питання про особливості механізму припинення зобов'язання в силу правоприпиняючого юридичного факту – передання відступного / А. Коструба // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 3. – С. 3-5.

244. Копиленко О. Деякі методологічні аспекти наукового забезпечення законодавчого процесу / О. Коттенко, Г. Мурашин // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 133-137.

245. Кочергин А.Н. Наука и ее место в культуре / Сборник научных трудов ; [под ред. А.Н. Кочергина]. – Новосибирск, 1990. – 275 с.

246. Кравчук І. Реформування інституційного механізму адаптації права України до права ЄС / І. Кравчук // Право України. – 2005. – № 1. – С. 16-20.

247. Крайник О.П. Економіка підприємства / О.П. Крайник, Є.С. Барвінська. – Львів: Національний ун-т «Львівська політехніка», 2003. – 208 с.

248. Красавчиков О.А. Категории науки гражданского права. Избранные труды / О.А. Красавчиков ; в 2-т. Т. 2. – М.: Статут, 2005. – 494 с.

249. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10. – Ст. 88. – Із наступними змінами і доповненнями.

250. Кримінологія : учебник / [под общ. ред. А.И. Долговой]. – М.: Изд.

гр. ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 784 с.

251. Кропачев Н.М. Механизм уголовно-правового регулирования. Норма, правоотношение, ответственность / Н.М. Кропачев, В.С. Прохоров, А.Н. Тарбагаев. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – 205 с.

252. Кропачев Н.М. Механизм уголовно-правового регулирования: Уголовная ответственность : учеб. пособ. / Н.М. Кропачев, В.С. Прохоров. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – 60 с.

253. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / О.В. Крушельницька. – К.: Кондор, 2009. – 206 с.

254. Кудрина К.Ю. Правовые факторы, влияющие на законотворчество в Российской Федерации : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : специальность 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / К.Ю. Кудрина ; Государственный научно-исследовательский институт системного анализа Счетной палаты РФ. – Воронеж, 2006. – 305 с.

255. Кудрявцев В.Н. Закон и пределы правомерного поведения / В.Н. Кудрявцев, Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1980. – № 10. – С. 31-38.

256. Кудрявцев В.Н. Современная социология права : учебник для юрид. факульт. и ин-тов / В. Кудрявцев, В. Казимирчук. – М.: Юристъ, 1995. – 303 с.

257. Кудрявцев В.Н. Функциональные системы в области права / В.Н. Кудрявцев // Вопросы кибернетики. Правовая кибернетика. – М., 1977. – Вып. 40. – 194 с.

258. Кудрявцев В.Н. Эффективность правовых норм / В.Н. Кудрявцев, В.И. Никитинский, И.С. Самощенко, В.В. Глазырин. – М.: Юрид. лит., 1980. – 280 с.

259. Кудряцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев – М.: Наука, 1982. – 287 с.

260. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона: проблеми визначення поняття / В.В. Кузнецов. – Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – Вип. 30. – Том 2. – С. 107-111.

261. Кузьмина Е.М. Типы правового регулирования: современное измерение / Е.М. Кузьмина // Вестник ПАГС: «Правовое регулирование в современной россии». – 2013. – С. 43-48.

262. Кулапов В.Л. Проблемы теории государства и права : учеб. пособ. / В.Л. Кулапов. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2006. – 378 с.

263. Кульчар К. Основы социологии права / К. Кульчар. ; перевод с венгерского Гусев В.; [под общ. ред. В.П. Казимирчука]. – М.: Прогресс, 1981. – 256 с.

264. Куракин А.Н. «Индивидуальное правовое регулирование» в отечественном правоведении / А.Н. Куракин // Legea si Viata: междунар. науч.-практ. правовой журнал. – 2016. – № 3 – С. 35-39.

265. Куракин А.Н. Инструментальное качество закона в аспекте нормативного регулирования правоохранительной деятельности / А.Н. Куракин // Современный научный вестник. – Белгород, 2014. – № 9 (205). – С. 23-31.

266. Куракин А.Н. Теоретические аспекты правового регулирования нештатных ситуаций в правоприменении / А.Н. Куракин // Научно-теоретический и практический журнал. Серия «Право»: Уральск. – 2014. – № 2 (81). – С. 82-91.

267. Куракін О.М. Аналіз співвідношення категорії «ефективність правового регулювання» та суміжних понять / О.М. Куракін // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції : наук. зб. – 2016. – № 2. –С. 34-39

268. Куракін О.М. Аналіз функцій правового регулювання в аспекті його ефективності / О.М. Куракін // Держава та регіони: наук. вісник. – 2016. – № 2. – С. 53-58.

269. Куракін О.М. Евентуальність правового прогнозу в правовому регулюванні суспільних відносин / О.М. Куракін // Материалы Международной научно-практической конференции «Правовые средства обеспечения и защиты прав человека: отечественный и зарубежный опыт», 21-22 ноября 2014 г. – Харьков: ГО «Ассоциация аспирантов-юристов», 2014. – С. 14-17.

270. Куракін О.М. Етимолого-лексикологічні підходи до розуміння категорії «ефективність» в механізмі правового регулювання / О.М. Куракін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – № 24. – С. 50-54.

271. Куракін О.М. Ефективність правового регулювання / О.М. Куракін // Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку: матер. наук. семінару, 11 грудня 2012 р. – С. 7-11.

272. Куракін О.М. Інструментально-правова якість нормативного регулювання діяльності національної поліції України / О.М. Куракін // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2016. – С. 6-9.

273. Куракін О.М. Категорія правовідносини в системі нормативного регулювання / О.М. Куракін // Науковий журнал «Право і суспільство». – 2013. – № 2. – С. 8-15.

274. Куракін О.М. Місце і роль розсуду суб’єкта в механізмі правового регулювання / О.М. Куракін // Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2013. – Ч. І. – С. 9-11.

275. Куракін О.М. Національне самовизначення в контексті ліберальної ідеї розширення прав особи / О.М. Куракін // Матеріали круглого столу «Права людини: онтологічний та гносеологічний виміри», 2 грудня 2014 року. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2014. – С. 18-21.

276. Куракін О.М. Нормативне прогнозування, як умова алокаційної ефективності правового регулювання / О.М. Куракін // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3 – С. 42-54.

277. Куракін О.М. Особливості предмету правового регулювання / О.М. Куракін // Часопис Київського ун-ту права. – 2015. – № 3. – С. 28-33.

278. Куракін О.М. Поняття і зміст нормативно-правового регулювання,

як юридичного явища / О.М. Куракін // Науковий вісник «Держава і регіони». – 2013. – № 3. – С.10-16.

279. Куракін О.М. Поняття механізму правового регулювання в семантичному розрізі / О.М. Куракін // Науковий вісник Херсонського державного університету Херсон: Вид-во ХДУ, 2015. – № 1. – С. 20-23.

280. Куракін О.М. Правові колізії в правовому регулюванні та їх причини в Україні / О.М. Куракін // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього», 07-08 лютого 2014 р. – Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. – С. 7-8.

281. Куракін О.М. Соціальний та індивідуальний аспекти в механізмі правового регулювання / О.М. Куракін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 5. – С. 27-31.

282. Куракін О.М. Співвідношення структури та цілей механізму правового регулювання / О.М. Куракін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2016. – № 1. – С. 35-39.

283. Куракін О.М. Становлення національних правових традицій нормативного регулювання в Україні / О.М. Куракін // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в умовах євроінтеграції: матер. укр.-польськ. наук.-практ. конф., 15 листоп. 2013 р. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2013. – С. 68-70.

284. Куракін О.М. Теоретико-правовий аналіз функціонального призначення нормативного регулювання / О.М. Куракін // Науковий вісник Дніпропетровського державного ун-ту внутр. справ. – 2013. – № 2 – С. 53-62.

285. Куракін О.М. Теоретико-правові аспекти дефініції правових засобів забезпечення законності в правовому регулюванні / О.М. Куракін // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: зб. наук.пр. / редкол.: О.Л. Соколенко. – Д.: Вид-во ДНУ, 2015. – Вип. 5. – С. 21-27.

286. Куракін О.М. Теретико-правове визначення механізму правового регулювання: сучасний стан та перспективи / О.М. Куракін // Матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції «Особливості адаптації законодавства Молдови та України до законодавства Європейського союзу», 27-28 березня 2015 р. – Кишинев, 2015. – С. 18-21.

287. Куракін О.М. Умови ефективності механізму правового регулювання / О.М. Куракін // Право і суспільство. – 2015. – № 6-2. – С. 24-29.

288. Куракін О.М. Якість норми права, як спеціальний критерій ефективності механізму правового регулювання / О.М. Куракін // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2015. – № 3 (77). – С. 64-72.

289. Курбатов А.Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности / А.Я. Курбатов. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2001. – 211 с.

290. Лазарев Б.М. Компетенция органов управления / Б.М. Лазарев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 280 с.

291. Лазарев В.В. Понятия и разновидности нетипичных ситуаций правоприменительного процесса / В.В. Лазарев // Применение советского права: сб. учен. тр. – Свердловск, 1974. – Вып. 30. – С. 9-10.

292. Лазарев В.В. Социально-психологические аспекты применения права / В.В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1982. – 144 с.

293. Лазарев В.В. Сфера и пределы правового регулирования / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1970. – № 11 – С. 38-44.

294. Лазарев В.В. Правомерное поведение как объект юридического исследования / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1976. – № 10. – С. 29-37.

295. Ланде Д.В. Основи інформаційного та соціально-правового моделювання: навч. посіб. / Д.В. Ланде, В.М. Фурашев, К.В. Юдкова. – К.: НТУУ «КПІ», 2014. – 220 с.

296. Лапаева В.В. Социология права / В.В. Лапаева. – М.: НОРМА, 2000. – 304 с.

297. Лапаева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика:

монография / В.В. Лапаева. – М.: Российская академия правосудия, 2012. – 580 с.

298. Лапаева В.В. Эффективность закона (методология и конкретные исследования) / В.В. Лапаева. – М., 1997. – 164 с.

299. Лапач В.А. Система обєктів цивільних прав : Теорія і судова практика / В.А. Лапач. – СПб.: Видавництво «Юридичний центр Пресс», 2002. – 544 с.

300. Лаптев В.В. Цели правового регулирования и система права / В.В. Лаптев, В.П. Шахматов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1976. – № 4. – С. 26-35.

301. Ленгер Я.І. Нормотворчість в контексті реформування права / Я.І. Ленгер, Ю.Ю. Бисага // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2013. – № 1. – С. 15-19.

302. Леоненко М.І. Початковий момент перебігу розумного строку кримінального провадження / М.І. Леоненко, Г.І. Блохін // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 26 (65). – 2013. – № 2–1 (Ч. 2). – С. 325-333.

303. Леони Б. Свобода и закон / Б. Леони ; пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 308 с.

304. Леушин В.И. Способы реализации правосубъектности / В.И. Леушин // Проблемы реализации права. Межвузовский сб. науч. тр. – Свердловск, 1990. – С. 96-101.

305. Ли Д.А. Преступность как социальное явление / Д.А. Ли. – М.: Русский мир, 1997. – 176 с.

306. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / С.Л. Лисенков. – К.: «Юрисконсульт», 2006. – 355 с.

307. Литовка А.Б. Медицинское право – комплексная отрасль национального права России: становление, перспективы развития / А.Б. Литовка, П.И. Литовка // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 80-83.

308. Лобода Ю. Плюралізація методології правової науки і проблема розмежування наукових дисциплін: до питання про дисциплінарну

приналежність дослідження правової традиції у науці радянського періоду та сучасній вітчизняній правовій науці / Ю. Лобода // Юридична Україна. – 2009. – № 5. – С. 4-7.

309. Лотюк О.С. Особливості механізму конституційно-правового регулювання громадянського суспільства / О.С. Лотюк // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1 (13). – С. 92-101.

310. Лудченко А.А. Основы научных исследований: Учеб. пособ. / А.А. Лудченко, Я.А. Лудченко, Т.А. Примак ; [под ред. А.А. Лудченко]. – К.: О-во «Знання», КОО, 2000. – 114 с.

311. Лукашев М.А. Предмет правового регулирования как категория теории государства и права : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М.А. Лукашев ; Краснодарский ун-т МВД России. – Краснодар, 2006. – 220 с.

312. Лукашев Е.А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура / Е.А. Лукашева // Советское государства и право. – 1976. – № 1. – С. 14-20.

313. Лукашевич В.К. Философия / В.К. Лукашевич, В.М. Белакурский, И.П. Мамыкин и др. ; 2-е изд. – Мн.: БГЭУ, 2002. – 431 с.

314. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования: учеб. пособ. для юрид. ин-тов и факульт. / И.И. Лукашук. – К.: Вища школа, 1980. – 165 с.

315. Луковская Д.И. Социологическое направление во французской теории права / Д.И. Луковская ; [отв. ред. В.А. Туманов]. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 128 с.

316. Лукич Р. Методологія права / Р. Лукіч ; [под. ред. : Керимова Д.А. (вступ. ст.) ; пер. с сербохорват. Кулистиков В.М.] – М.: Прогресс, 1981. – 304 с.

317. Лукьянова Е. Г. Механизм процессуального регулирования и его элементы / Е.Г. Лукьянова // Журнал российского права. – 2001. - №7. – С. 91-95.

318. Лунеев В.В. Эффективность борьбы с преступностью и ее

отдельными видами в современной России / В.В. Лунеев // Государство и право. – 2003. – № 7. – С. 106-111.

319. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.А. Луць; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2004. – С. 38.

320. Луць Л.А. Порівняльно-типологічний підхід та методика порівняльно-правового аналізу / Л.А. Луць // Правова держава, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2006. – Вип. 17. – С. 325-334.

321. Луць Л.А. Трансформація нормативної частини сучасної правової системи України / Л.А. Луць // Право України. – 2003. – № 3. – С. 117- 121.

322. Лучков В.В. Юридическая ответственность в механизме правового регулирования : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / В.В. Лучков ; Волжский ун-т им. В.Н. Татищева. – Тольятти, 2004 – 208 с

323. Люциус Мадер. Оценка законодательства – вклад в повышение качества законов / Мадер Люциус // Материалы Международного семинара «Оценка законов и эффективности их принятия», 16-17 декабря 2002 г. – С. 78-81.

324. Майоров Г.Г. Теоретическая философия Готфрида В. Лейбница / Г.Г. Майоров. – М.: МГУ, 1973. – 266 с.

325. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С.И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 273 с.

326. Максімова В.Ф. Організація державного фінансового контролю : навч. посіб. / В.Ф. Максімова. – Одеса: ОНЕУ, 2012. – 276 с.

327. Малько А.В. Цели и средства в праве и правовой политике / А.В. Малько, К.В. Шундиков; Рос. акад. наук, Саратов, фил. гос. учреждения «Ин-т гос. и права», Саратов, гос. акад. права. – Саратов: Изд-во Саратов, гос.

акад. права, 2003. – 293 с.

328. Малько А.В. Законный интерес и юридическая обязанность / А.В. Малько, В.В. Субочев // Государство и право. – 2007. – № 2. – С. 30-36.

329. Малько А.В. Механизм правового регулирования / А.В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 54-62.

330. Малько А.В. Оптимизация правового регулирования как проблема преодоления препятствий / А.В. Малько // Правоведение. - 1993. - №3. - С. 22-27.

331. Малько А.В. Правовые средства как общетеоретическая проблема / А.В. Малько // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 4-16.

332. Малько А.В. Правовые средства: вопросы теории и практики / А.В. Малько // Журнал российского права, 1998. – № 8. – С. 66-77.

333. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / В.В. Гриб, Н.П. Курцев, А.В. Малько ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2003. – 250 с.

334. Мальцев Г.В. Понимание права: подходы и проблемы / Г.В. Мальцев – М: Прометей, 1999. – 419 с.

335. Мальцев Г.В. Социальные основания права: монография / Г.В. Мальцев. – М.: Норма, 2007. – 800 с.

336. Маркс К. Сочинения : В 50-ти т. Т. 1 Сочинения : 1839-1844 гг. / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Том подг. И.И. Прейсом – М.: Политиздат, 1955. – 700 с.

337. Марксистско-ленинская общая теория государства и права: основные институты и понятия / [С.Н. Братусь, В.Е. Гулиев, А.И. Денисов, В.П. Казимирчук, и др.; Редкол В.Е. Гулиев, Г.Н. Манов (отв. ред.), Н.П. Фарберов, Р.О. Халфина.] – М.: Юрид. лит., 1970. – 622 с.

338. Марочкин С.Ю. Проблема эффективности норм международного права / С.Ю. Марочкин. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1988. – 146 с.

339. Мартинюк Р. Соціально-психологічні передумови реалізації норм Основного Закону України / Р. Мартинюк // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Психологія і педагогіка»). – 2008. – Випуск 10. – С. 181-187.

340. Марченко М.Н. Особенности судебного прецедента в системе

романо-германского права / М.Н. Марченко // Государство и право. – 2006. – № 8. – С. 22-28.

341. Марченко М.Н. Судебное правотворчество и судейское право / М.Н. Марченко. – М.: ТК Велби; Проспект, 2007. – 512 с.

342. Марченко М.Н. Теория государства и права / [под ред. М.Н. Марченко]. – М.: Зерцало, 2004. – 397 с.

343. Марчук В.М. Основні поняття та категорії права: навч. посіб. / В.М. Марчук, Л.В. Ніколаєва. – К.: Істина, 2001. – 144 с.

344. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; перевод с англ. А.М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

345. Матвеєва Ю.І. Соціальна ефективність правових норм / Ю.І. Матвеєва // Наукові записки. – Том 53. Юридичні науки. – С. 31-35.

346. Матузов Н И. Возможность и действительность в правовой сфере / Н.И. Матузов // Вопросы теории и государства: новые идеи и подходы: межвуз. сб. науч. тр. / под ред. М.И. Байтина. – Саратов, 2000. – Вып. 2. – С. 3-15.

347. Матузов Н.И. Актуальные проблемы российской правовой политики / Н И. Матузов // Государство и право. – 2001. – № 10. – С. 11-18.

348. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовской государственной академии права, 2004. – 512 с.

349. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н И. Матузов. – Саратов, 1972. – 149 с.

350. Матузов Н.И. Политико-правовые режимы: актуальные проблемы / Н.И. Матузов, А.В. Малько // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 81-87.

351. Матузов Н.И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики / Н И. Матузов // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 6-17.

352. Матузов Н.И. Правовая система развитого социализма / Н.И. Матузов // Советское государство и право. – 1983. – № 1. – С. 18-26.

353. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов: Сара тун-т, 1987. – 294 с.

354. Матузов Н.И. Правовые отношения / Н.И. Матузов // Теория государства и права : курс лекций ; [под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько]. – М., 1999. – С. 89-92.

355. Матузов Н.И. Правовые режимы: вопросы теории и практики / Н.И. Матузов, А.В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 4. – С. 15-27.

356. Матузов Н.И. Теория государства и права : Учебник для вузов по специальности «Юриспруденция» / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.

357. Матузов Н.И. Теория государства и права : Учебник для вузов / Н.И. Матузов, А.В. Малько ; 2-е изд-е перераб. и доп. – М., 2005. – 458 с.

358. Матяж О. Понятие механизма международно-правового регулирования [Електронний ресурс] / О. Матяж // Міжнародні читання, присвячені пам’яті професора Імператорського Новоросійського університету П.Є. Казанського (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 р.). – Одеса: Нац. Ун-т «Одеська юридична академія, 2010. – С. 62-64. – Режим доступу: http://hdl.handle.net/11300/3448.

359. Машков А. Перші кроки становлення методології права у вітчизняній юридичній науці / А. Машков, Г. Дубов // Про українське право: Часопис каф. теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка ; [за ред. проф. І. Безклубого]. – К.: Грамота, 2009. – Ч. IV. – С. 318-325.

360. Медная Ю.В. Правоположения судебной практики как средство «поднормативного» правового регулирования общественных отношений / Ю.В. Медная // Правовая политика и правовая жизнь. - 2008. - №1 (30).- С.62-67.

361. Международное право : Учебник / [отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов]. – М.: Международные отношения, 1995. – 364 с.

362. Международное частное право : учебник. / [авт. кол.: Л.П. Ануфриева, К.А. Бекяшев, Г.К. Дмитриева; под ред. Г.К. Дмитриевой] ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2004. – 415 с.

363. Методологические вопросы науковедения / [под ред. В.И. Оноприенко]. – К.: УкрИНТЭИ, 2001. – 323 с.

364. Методология системного исследования проблем государственного управления / А.В. Оболонский, В.Д. Рудашевский ; [отв. ред.: Г.А. Туманов]. – М.: Наука, 1978. – 191 с.

365. Мешера В.Ф. О делении советского права на отрасли / В.Ф. Мешера // Советское государство и право. – 1957. – № 3. – С. 17-19.

366. Милушева Т.В. Пределы и ограничения государственной власти: (теоретико–правовое исследование) : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юридических наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Т.В. Милушева ; ГОУВПО «Саратовская государственная академия права». – Саратов, 2013. – 43 с.

367. Минникес И.А. Индивидуальное правовое регулирование (теоретико–правовой анализ) : автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юридических наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / И.А. Минникес; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2009. – 54 с.

368. Мицкевич А.В. Некоторые черты взаимодействия права и нравственности в период перехода к коммунизму / А.В. Мицкевич // Правоведение. – 1962. – № 3. – С. 17-21.

369. Міль Дж.С. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивідам / Дж.С. Міль // Лібералізм: Антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 631-633. – («Політичні ідеології». Вип. 3).

370. Міма І.В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально–правового регулювання суспільних відносин : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.В. Міма ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К, 2008. – 23 с.

371. Морозов Д. Понятие механизма процессуально-правового регулирования: основные теоретические концепции / Д. Морозов // Современные проблемы совершенствования российского законодательства: Сб.

ст. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2002. – С. 106-109.

372. Морозова Л.А. Конституционное регулирование в СССР / Л.А. Морозова. – М., 1985. – 273 с.

373. Морозова Л.А. Теория государства и права : учебник / Л.А. Морозова ; изд. 2-е, перераб., доп. – М.: Эксмо, 2005. – 448 с.

374. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права / Е.Я. Мотовиловкер ; [отв. ред. О.Я. Баев]. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 136 с.

375. Мохонько А.В. Соціальні норми: сутнісні характеристики / А.В. Мохонько // Держава і право. – 2010. – Вип. 46. – С. 35-40.

376. Мурашин О.Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.Г. Мурашин ; Київ. Нац. Ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 34 с.

377. Мурашко Л.О. Об особенностях правовой нормативности в антропологическом измерении и ее ценностной природе / Л.О. Мурашко // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / Акад. МВД Респ. Беларусь; под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – С. 162-170.

378. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / С.А. Муромцев / [Вступит. статья, коммент. Ю.И. Гревцова] ; 2-е изд., доп. – СПб.: Изд. дом СПбГУ, 2004. – 224 с.

379. Мухаев Р.Т. Политология : учебник для студентов вузов / Р.Т. Мухаев ; 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2007. – 495 с.

380. Нагребельний В.П. Прогнозування у законодавчій діяльності / В.П. Нагребельний // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 13-19.

381. Нагребельний В.П. Прогнозування юридичне / В.П. Нагребельний // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Українська енциклопедія. – Т. 5. – С. 78-85.

382. Назаров Б.Л. О юридическом аспекте позитивной социальной

ответственности / Б.Л. Назаров // Советское государство и право. – 1981. – № 10. – С. 29-38.

383. Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей / Б.Л. Назаров. – М. : Юрид. лит., 1976. – 312 с.

384. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 600 с.

385. Наливайко Л.Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.Р. Наливайко. – Х., 2010. – 40 с.

386. Нарыкова С.П. Системный подход к исследованию механизма правового регулирования : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01. «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С.П. Нарыкова ; Московский университет МВД России. – Москва, 2006. – 180 с.

387. Настасяк І. Соціологія права : навч. посіб / І. Настасяк. – Л.: ПАІС, Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2008. – 196 с.

388. Наука и ее место в культуре / [под. ред. А.Н. Кочергина]. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 274 с.

389. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника / А. Нашиц ; [под ред. Д.А. Керимова, А.В. Мицкевича]. – М.: Прогресс, 1974. – 256 с.

390. Неверов О.М. Экономико-психологические факторы общественного развития / О.М. Неверов. – Саратов: Саратовский государственный социально-экономический университет, 2007. – 171 с.

391. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1960. – 511с.

392. Нерсесянц В.С. Наш путь к праву: от социализма к цивилизму / В.С. Нерсесянц. – М.: Рос. право, 1992. – 352 с.

393. Нерсесянц В.С. Суд не законодательствует и не управляет, а

применяет право (О правоприменительной природе судебных актов) / В.С. Нерсесянц // Судебная практика как источник права. / [под ред. Б.Н. Топорнина]. – М.: ИГП РАН, 1997. – С. 107-110.

394. Нерсесянц В.С. Общая теория права : учебник для юридических вузов и факультетов / В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА, 2000. – 572 с.

395. Нерсесянц В.С. Философия права / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма-ИНФРА-М, 2003. – 652 с.

396. Нестеров А.В. О теории и практике регламентации / А.В. Нестеров // Государство и право. – 2008. – № 1. – С. 91-105.

397. Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права / В.И. Никитинский. – М.: Юрид. лит., 1971. – 247 с.

398. Ничка Ю.В. Правотворчість в європейських правових системах англійського типу: загальнотеоретична характеристика / Ю.В. Ничка // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – № 9 (4) – С. 1-5.

399. Новакова О.В. Аналіз державної політики : навч. посіб. / О.В. Новакова, Н.П. Пашина. – Луганськ, 2013. – 262 с.

400. Новий англо-український та українсько-англійський словник / В.Ф. Малишев, О.Ю. Петраковський. – Харків: Друкарський центр «Єдінорог», 2001. – 576 с.

401. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко] ; вид. друге, виправлене. – К.: Аконіт, 2003. – Т. 2. – 926 с.

402. Новик Ю.И. Психологические проблемы правового регулирования / Ю.И. Новик. – Мн.: Университетское изд-во, 1989. – 135 с.

403. Оборотов Ю.М. Традиції та новації у правовому розвитку : монографія / Ю.М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2001. – 160 с.

404. Общая теория государства и права: Учеб. пособ. / А.Ф. Вишневский, Н.А. Горбаток, В.А. Кучинский ; [под общ. ред. В.А. Кучинского] ; 2-е изд., доп. – Мн.: Амалфея, 2004. – 688 с.

405. Общая теория права : курс лекций / [под общ. ред. В.К. Бабаева]. –

Нижний Новгород: Изд-во Нижегор. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.

406. Общая теория права и государства : учебник / [под ред. В.В. Лазарева]. – М.: Юристъ, 2001. – 520 с.

407. Огурцов Н.А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве / Н.А. Огурцов. – Рязань: Рязанск. ВШ МВД СССР, 1976. – 205 с.

408. Олексюк О.І. Технологія оцінки результативності діяльності підприємства / О.І. Олексюк // Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки. – Черкаси : ЧДТУ, 2009. – Вип. 22. – Т. 2. – С. 169-173.

409. Ониськів М. Глобалізація і правотворення / М. Ониськів // Право України. – 2002. – № 9. – С. 10-14.

410. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н.М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

411. Оніщенко Н.М. Соціальна та юридична ефективність законодавства / Н.М. Оніщенко, С.В. Бобровник // Законодавство: проблеми ефективності. – К., 1995. – С. 23-26.

412. Оніщенко Н.М. Сутність та природа правового регулювання: концептуальні положення, теоретичні висновки та практичні виміри / Н.М. Оніщенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 2. – С. 94-97.

413. Онопенко П.В. Функції сучасної держави, її сутність, різновиди та тенденції розвитку / П.В. Онопенко // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – Вип. 7. – С. 121-124.

414. Опришко В.Ф. Питання трансформації європейського права в законодавство України / В.Ф. Опришко // Право України. – 2001.- № 2. - С.27-30.

415. Орбан-Лембрік Л.Е. Соціальна психологія / Л.Е. Орбан-Лембрік. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.

416. Орзих М. Ф. Право и личность / М. Ф. Орзих. – Киев-Одесса: Вища школа, 1978. – 141 с.

417. Орзих М.Ф. Объективное, субъективное и юридическое / М.Ф. Орзих // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 40-47.

418. Орлов В.Н. Цель в норме советского права / Ю.В. Орлов, А.И. Экимов // Правоведение. – 1968. – № 5. – С. 36-39.

419. Орлов Ю.В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія / Ю.В. Орлов. – Харків: Діса плюс, 2016. – 656 с.

420. Осипов А.В. Толкование права / А.В. Осипов // Теория государства и права. Курс лекций ; [под ред. Матузова Н.И., Малько А.В.] ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – С. 478-496.

421. Осипов М.Ю. К вопросу об управлении качеством законодательства / М.Ю. Осипов // Современное право. – 2011. – № 1. – С. 11-15.

422. Осипов М.Ю. Механизм правового регулирования и его типы / М.Ю. Осипов // Право и государство. – 2007. – № 1 (25). – С. 134-141.

423. Осипова Н.П. Соціальна ефективність права: онтологічні проблеми / Н.П. Осипова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2005. – Вип. 9. – С. 63-73.

424. Основи науково-дослідної роботи : навч. посіб. / Ю.І. Палеха, Н.О. Лемиш. – К.: Ліра-К, 2013. – 336 с.

425. П’ятницька-Позднякова І.С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. / І.С. П’ятницька-Позднякова. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 116 с.

426. Павлишин О. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу / О. Павлишин // Право України. – 2015. – № 2. – С. 46-51.

427. Павлов В.И. Антропологическая концепция права и теория правоотношения / В.И. Павлов // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / Акад. МВД Респ. Беларусь; [под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка]. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – С. 135-145.

428. Павлов И.В. О системе советского социалистического права / И.В.

Павлов // Советское государство и право. – 1958. – № 11. – С. 15-22.

429. Панфилова Н.Г. К вопросу о методологии исследования нормативной регуляции / Н.Г. Панфилова // Рабочие тетради по компаративистике. Гуманитарные науки, философия и компаративистика. – СПб.: Сайт Web-кафедра философской антропологии, 2003. – С. 28-30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/text/ panfilova-ng/k-voprosu-o-metodologii-issledovaniya-normativnoy-regulyacii.

430. Панчук І.О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України : дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.О. Панчук; Ун-т екон. та права «Крок». – Острог, 2015. – 219 с.

431. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблематика теорії та методології : монографія / Н.М. Пархоменко. – К.: Юридична думка, 2008. – 336 с.

432. Пархоменко Н.М. До визначення методів дослідження джерел права / Н.М. Пархоменко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 10-16.

433. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М.: Мысль, 1972. – 198 с.

434. Перегудов Ф.И. Введение в системный анализ : учеб. пособ. для вузов / Ф.И. Перегудов, Ф.П. Тарасенко. – М.: Зерцало, 1989. – 156 с.

435. Перепелюк А.М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.М. Перепелюк ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2016. – 224 с.

436. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности.

Основы эмоциональной психологии / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1908. – 656 с.

437. Петришин О.В. Соціально-юридична природа права / О.В. Петришин // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т.1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – С. 87-108.

438. Петрухин И.Л. Теоретические основы эффективности правосудия / И.Л. Петрухин, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова. – М.: Наука, 1979. – 392 с.

439. Петти В. Экономические и статистические работы / В. Петти. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 324 с.

440. Пешков А.Б. О методе правового регулирования / А.Б. Пешков // Правоведение. – 1971. – № 2. – С. 26-29.

441. Пиголкин А.С. Язык закона / под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит., 1990. – 192 с.

442. Пищита А.Н. Правовое регулирование медицинской деятельности в современной России. Теоретико-правовые аспекты / А.Н. Пищита. – М.: ЦКБ РАН, 2008 г. – 115 с.

443. Підопригора О.А. Цивільне право : Підручник для студентів юрид. вузів та факультетів / О.А. Підопригора. – К.: Вентурі., 1997. – 480 с.

444. Плахов В.Д. Социальные нормы: философские основания общей теории / В.Д. Плахов. – М.: Мысль, 1985. – 254 с.

445. Плотнікова М.В. Правові акти національного банку України як засіб державного регулювання діяльності банків в Україні : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М.В. Плотнікова ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К, 2014. – 25 с.

446. Подорожна Т. Використання порівняльного методу в дослідженні явищ конституційно-правової дійсності / Т. Подорожна // Підприємство, господарство і право. – 2012. – № 11. – С. 13-17.

447. Погребной И.М. Теория права : учеб. пособ / И.М. Погребной; 3-е

изд., испр. и доп. – Х.: ХНУВД, 2003. – 260 с.

448. Подорожна Т.С. Методологічні засади конституціоналізації правового порядку: загально- та спеціально-правові проблеми / Т.С. Подорожна // Право України. – 2015. – № 10. – С. 113-121.

449. Подорожна Т.С. Місце і роль порівняльно-правового методу в методології конституційного процесу / Т.С. Подорожна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 108-112.

450. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М.: Статут, 2003. – 385 с.

451. Поленина С.В. Качество закона и совершенствование правотворчества / С.В. Поленина // Советское государство и право. – 1987. – №7. – С. 12-20.

452. Поленина С.В. Качество закона и эффективность законодательства / С.В. Поленина; под ред. Я.А. Куник. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – 56 с.

453. Поляков А.В. Общая теория права: Феноменолого-комуникативный подход : курс лекций / А.В. Поляков ; 2-е изд., доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.

454. Поляков А.В. Теория права в глобализирующемся обществе: постмодернистская интерпретация / А.В. Поляков // Правоведение. – 2007. – № 4. – С. 3-10.

455. Поляков А.В. Энергийная антропология права и коммуникативный поход / А.В. Поляков // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / Акад. МВД Респ. Беларусь ; [под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка]. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – С. 40-54.

456. Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход / К.Р. Поппер // Хрестоматия по истории философии (Западная философия) : [учеб. пособие для вузов]: в 3 ч. – Ч. 2. – М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 1997. – 528 с.

457. Права людини : міжнародні договори Організації Об’єднаних націй

та Ради Європи / [упоряд. В. Павлик, В. Тесленко]. – К.: Факт, 2001. – 152 с.

458. Правовая система социализма: Функционирование и развитие. Кн. 2 / С.В. Боботов, А.М. Васильев, О.А. Гаврилов, Л.Н. Завадская и др.; [редкол.: Васильев А.М. (отв. ред.), Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н.] – М.: Юрид. лит., 1987. – 327 с.

459. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін.; [за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна]. – Х. : Право, 2010. – 368 с.

460. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

461. Проблемы методологии и методики правоведения / А.М. Васильев, А.Б. Венгеров, М.П. Журавлев, Д.А. Керимов, и др.; [редкол.: Кейзеров Н.М., Керимов Д.А., Кудрявцев В.Н., Самощенко И.С.] – М.: Мысль, 1974. – 205 с.

462. Прозоров В.Ф. Качество и эффективность хозяйственного законодательства в условиях рынка / В.Ф. Прозоров. – М.: Юрид. лит., 1991. – 157 с.

463. Протасов В.Н. Правоотношения как система / В.Н. Протасов – М.: Юрид. лит., 1991. – 142 с.

464. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства / В.Н. Протасов. – М.: Новый юрист, 1999. – 240 с.

465. Протасов В.Н. Что и как регулирует право / В.Н. Протасов. – М.: Юрист, 1995. – 95 с.

466. Прохоров В.С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / В.С. Прохоров, Н.М. Кропачев – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та,1989. – 203 с.

467. Процюк І.В. Сучасні підходи до розуміння принципу поділу державної влади / Процюк І.В. // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2012. – № 24. – С. 3-16.

468. Рабинович П.М. О юридической природе целей правовых актов / П.М. Рабинович // Правоведение. – 1971. – № 5. – С. 28-36.

469. Рабінович П. Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеристики вихідних засад / П.М. Рабинович // Вісник Академії правових наук. – 1998. – № 1. – С. 19-24.

470. Рабінович П. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П.М. Рабинович // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 25-28.

471. Рабінович П. Правовий світогляд (соціально-природна інтерпретація) / П. Рабінович, Т. Бачинський // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2 (77). – С. 5-17.

472. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія: в 6-и т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. ред-кол.) та ін.]. – К.: Укр. Енцикл., 2001. – Т. 3: К-М. – С. 618-619.

473. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : Навч. посіб. / П.М. Рабінович ; 5-те вид., зі змінами. – К., 2001. – 309 с.

474. Радченко О.В. Категорія «механізм» у системі державного управління / О.В. Радченко // Держава та регіони. Сер.: Державне управління. – 2009. – № 3. – С. 64-69.

475. Радько Т.Н. Методологические вопросы познания функций права / Т.Н. Радько / Высшая следственная школа МВД СССР. – Волгоград: НИиРИО, 1974. – 150 с.

476. Радько Т.Н. Теория государства и права: учеб. пособ. / Т.Н. Радько. – М. : Рос. акад. адвокатуры, 2001. – 566 с.

477. Радько Т.Н. Теория государства и права : учебник для вузов / Т.Н. Радько. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, Закон и право, 2004. – 576 с.

478. Радько Т.Н. Теория государства и права : учебник для вузов / Т.Н. Радько. – М.: Академический проект, 2005. – 816 с.

479. Радько Т.Н. Функции права : монография / Т. Радько, А. Толстик – Н. Новгород: Нижегор; высш. шк. МВД РФ, 1995. – 106 с.

480. Рассказов Л.П. Теория государства и права : учебник / Л.П. Рассказов. – М.: РИОР: ИНФРА-М, 2015. – 559 с.

481. Ратинов А.Р. Правовая психология и преступное поведение: Теория и методология исследования / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. – Красноярск: Красноярский ун-т, 1988. – 254 с.

482. Реутов С.И. Юридические факты в семейном праве : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : специальность 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс» / С.И. Реутов. – М., 1976. – 21 с.

483. Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії) : автореф. дис на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.О. Рибалкін; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2005. – 18 с.

484. Родионов О.С. Механизм установления правовых режимов российским законодательством : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / О.С. Родионов ; Саратовская государственная академия. – Саратов, 2001. – 18 с.

485. Розен Р. Принцип оптимальности в биологии / Р. Розен. – М.: Изд-во АН СССР, 1969. – 215 с.

486. Ромашов Р.А. Правовая культура и правовой нигилизм в молодежной среде / Р.А. Ромашов, Е.Г. Шукшина // История государства и права, 2006. – № 2. – С. 2-8.

487. Рукавишникова И.В. Метод в системе правового регулирования общественных отношений / И.В. Рукавишникова // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 205-218.

488. Русинов Р.К. Правовое регулирование и его механизм / Р.К. Русинов // Теория государства и права: учебник / [под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова]. – М.: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 1998. – С. 269-271.

489. Русинов Р.К. Правовое регулирование и его механизм / С.К. Русинов, А.П. Семитко // Теория государства и права: учебник для вузов / [под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова]. – 2-е изд. – М.: Изд. гр. НОРМА–

ИНФРА-М, 2002. – С. 263-275.

490. Русинов Р.К. Правонарушения и юридическая ответственность : учеб. пособ. / Р.К. Русинов, С.Н. Кожевников, И.А. Минникес. – Иркутск : Изд-во Иркутского гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1989. – 72 с.

491. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо ; пер. з фр. та комент. О. Хома. – К.: Port-Royal, 2001. – 349 с.

492. Ручкін Є.Б. Механізм правового регулювання суспільних відносин / Є.Б. Ручкін, В.Д. Ткаченко // Загальна теорія держави і права: підручник ; [за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина]. – Х.: Право, 2009. – С. 220-223.

493. Рыжков А.В. Философский анализ теории самоорганизации: наука классическая и постклассическая / [под ред. С.Ф. Мартыновича]. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2005. – 88 с.

494. Рыжков С. Эффективность права / С. Рыжков // Современные проблемы совершенствования российского законодательства: сб. ст. – Барнаул : Изд-во АлтГУ. – С. 118-122.

495. Рябов А.Е. Юридические факты в механизме правового регулирования : автореферат дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.Е. Рябов ; Нижегор. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. – Н. Новгород, 2005. – 34 с.

496. Сабикенов С.Н. Об объективном характере интереса в праве / С.Н. Сабикенов // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 34-41.

497. Самощенко И.С. Об основах методологии и методики изучения эффективности действия правовых норм / И.С. Самощенко, В.И. Никитинский, А.Б. Венгеров // Ученые записки ВНИИСЗ. – М., 1971. – Вып. 25. – С. 3-40.

498. Сапун В.А. Инструментальная теория права в юридической науке / В.А. Сапун // Современное государство и право. Вопросы теории и истории. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного гос. ун-та, 1992. – С. 20-25.

499. Сапун В.А. Механизм реализации советского права / В.А. Сапун // Известия вузов. Правоведение. – 1988. – № 1. – С. 3-11.

500. Сапун В.А. Правовые средства в составе общедозволительного регулирования / В.А. Сапун // Ученые записки юридического факультета Санкт-Петербургского госуд. ун-та экономики и финансов. – 2007. – Вып. 7 (17). – С. 18-25.

501. Селіванов В. Ціннісно-правовий вимір вітчизняного державного управління / В. Селіванов // Право України. – 2004. – № 4. – С. 33-36.

502. Сенякин И.Н. Специальные нормы советского права / И.Н. Сенякин ; под ред. М.И. Байтина. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та. – 1987. – 97 с.

503. Сердюк І.А. Основи теорії правоохоронних відносин : монографія / І.А. Сердюк. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 196 с.

504. Серьогін В.О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці : монографія / В.О. Серьогін. – Х.: ФІНН, 2010. – 608 с.

505. Сивий Р.Б. Основні критерії поділу позитивного права на приватне та публічне : порівняльний аналіз / Р.Б. Сивий // Юридична Україна. – 2004. – № 8. – С. 46-54.

506. Сидоренко В.В. Дієвість механізму правового регулювання як передумова впорядкування суспільних відносин / В.В. Сидоренко // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : збірник наукових статей. Випуск 29. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – 261 с.

507. Сидоров С.А. Механизм правового регулирования в системе социального контроля : монография / С.А. Сидоров, И.Л. Честнов. – СПб.: Издательский Дом «Альфа-Пресс», 2014. – 224 с.

508. Синюков В.Н. Российская правовая система: Введение в общую теорию / В.Н. Синюков. – Саратов, 1994. – 390 с.

509. Скакун О.Ф. Методы, общие (методологические) подходы и принципы в юридических исследованиях / О.Ф Скакун // Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнар. Історико-

правової конференції (м. Алушта, 24-26 верес. 2010 р.). – К.; Сімферополь: Доля, 2011. – С. 19-27.

510. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О.Ф Скакун ; перевод с украинского.– Харьков: Эспада, 2007. – 840 с.

511. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

512. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф Скакун ; пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

513. Скібіцький О.М. Антикризовий менеджмент : навч. посібник / О.М. Скібіцький. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.

514. Словник української мови: в 11 тт. : 134058 слів. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – 665 с.

515. Смирнов В.А. О возможности общей теории систем / В.А. Смирнов // Томский ордена Трудового Красного Знамени политехнический институт им. С.М. Кирова. Доклады второй научной конференции кафедр общественных наук. – Томск, 1959. – С. 70-79.

516. Совгиря О.В. Конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. / О.В. Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.

517. Сорокин В.В. Концепция эволюционного преобразования правовых систем в переходный период / В.В. Сорокин. – Барнаул, 2002. – 500 с.

518. Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право / В.Д. Сорокин. – СПб.: Изд-во Юрид. ин-та, 2002. – 474 с.

519. Сорокин В.Д. О некоторых общих свойствах метода правового регулирования / В.Д. Сорокин // Вестник ЛГУ. – 1973. – № 5. – С. 20-28.

520. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет и метод : учеб. пособ. / В.Д. Сорокин ; [под ред. И.Ф. Покровского]. – СПб.: Институт морского права, 2000. – 342 с.

521. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс (макроуровень) / В.Д. Сорокин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 661 с.

522. Сорокин П.А. Обязанности власти и обязанности гражданина / П.А. Сорокин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – № 3. – С. 28-32.

523. Социология права : учебник / В.М. Сырых ; [под ред. В.М. Сырых]; Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве РФ. ; 3-е изд., стер. – М.: Юстицинформ, 2004. – 458 с.

524. Спаський А.С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.С. Спаський. – Х., 2007. – 20 с.

525. Степанов О.А. Ключевые аспекты правового регулирования использования и развития информационно-электронных технологий / О.А. Степанов // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 70-72.

526. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень : Підручник / Д.М. Стеченко, О.С. Чмир ; 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 317 с.

527. Столяров В.И. Процесс изменения и его познание / В.И. Столяров. – М.: Наука, 1966. – 251 с.

528. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72-75.

529. Стучка П.И. Революционная роль советского права / П.И. Стучка. – М.: Сов. законодательство, 1931. – 260 с.

530. Судебная практика в советской правовой системе / [отв. ред. С.Н. Братусь]. – М.: Юрид. лит., 1975. – 328 с.

531. Сучасний тлумачний словник української мови : 6500 слів / [за заг. ред. В.В. Дубічинського]. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.

532. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів / [уклад.: О.І. Сколенко, Т.В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

533. Сырых В.М. Введение в теорию образовательного права / В.М. Сырых. – М.: Готика, 2002. – 340 с.

534. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Т. 3. Современное правопонимание / В.М. Сырых. – М.: РАП, 2007. – 512 с.

535. Сырых В.М. Социальный механизм правового регулирования: понятие, состав и структура / В.М. Сырых // Ленинградский юридический журнал. – 2005. – №2 (3). – С. 106-119.

536. Сырых В.М. Теория государства и права : учебник / В.М. Сырых. – М.: Юстицинформ, 2001. – 591 с.

537. Тарановский Ф.В. Право в объективном и в субъективном смысле / Ф.В. Тарановский // Теория государства и права. Хрестоматия : учеб. пособ.; [под ред. В.Н. Хропанюка]. – М., 1998. – 944 с.

538. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права. Теория государства и права : хрестоматия в 2 т. / Ф.В. Тарановский / [авт.-сост. В.В. Лазарев, С.В. Липень]. – М.: Юристъ, 2001. – 857 с.

539. Тарахонич Т.І. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання / Т.І. Тарахонич // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 20-26.

540. Тарахонич Т.І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії / Т.І. Тарахонич // Держава і право. – 2007. – Вип. 50. – С. 12-18.

541. Тархов В.А. О юридической ответственности / В.А. Тархов. – Саратов, 1980. – С. 8-14.

542. Тематичний словник-довідник з соціології / [за ред. В.В. Кохана; укл. А. Александровська, Є. Буга, Ю. Ткачук та ін.]. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 112 с.

543. Теория государства и права / [под ред. В.К. Бабаева]. – М.: Юрист, 2001. – 256 с.

544. Теория государства и права : курс лекций / [под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько]. – М., 1998. – 819 с.

545. Теория государства и права : учебник / [под общ. ред. О.В. Мартышина]. – М.: НОРМА, 2009. – 496 с.

546. Теория государства и права : учебник / [под ред. Р.А. Ромашова]. –

СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 630 с.

547. Теория государства и права : учебник для вузов / М.М. Рассолов. – М.: Юрайт, 2010. – 635 с.

548. Теория государства и права : Учебник для юридических вузов и факультетов / [Под ред. В.М. Корельського та В.Д. Перевалова]. – М.: Изд. гр. ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 570 с.

549. Теорія держави і права : навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та ін. / [за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копєйчикова]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

550. Теорія держави і права : підручник / [кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведєрніков]. – К.: Ун-т сучасних знань; Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2014. – 468 с.

551. Теорія держави і права : підручник / [кол. авт.; кер. авт. кол. Ю.А. Ведєрніков] ; 2-е вид. перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015; Ліра ЛТД. – 468 с.

552. Теорія держави і права: академічний курс : підручник / [кол. авт., за заг. ред. О.В. Зайчука] – К.: Юрінком Інтер., 2006. – 682 с.

553. Терещук М.М. Методологія дослідження форм правління / М.М. Терещук // Теорія та історія держави і права. Філософія права. – 2009. – № 4. – С. 90-96.

554. Теряевский С.А. Способы правового регулирования: проблемы теории и практики / С.А. Теряевский // Правовая политика и правовая жизнь. – 2004. – № 2. – С. 198-204.

555. Тиковенко А.Г. Конституционные ценности и принципы как основа нормотворчества и правоприменения / А.Г. Тиковенко // Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / Акад. МВД Респ. Беларусь; [под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка]. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – С. 79-86.

556. Тимошина Е.В. Классическое и постклассическое правопонимание: обобщение основополагающих особенностей / Е.В. Тимошина // Этические и

антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. / Акад. МВД Респ. Беларусь; [под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка]. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – С. 71-79.

557. Тимченко Г.В. Мета ефективного законодавства / Г.В. Тимченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – Вип. 3. – Том 1. – С. 36-39.

558. Тимченко Г.В. Теоретико-правові засади ефективності законодавства : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.В. Тимченко ; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.

559. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности / Л.Б. Тиунова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 1991. – 350 с.

560. Тихомиров А.Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А.Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2005. – 334 с.

561. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность / Л.А. Тихомиров. – СПб., 1992. – 672 с.

562. Тихомиров Ю.А. Законодательная система: противоречия и согласованность / Ю.А. Тихомиров. – М.: Наука, 1996. – 158 с.

563. Тихомиров Ю.А. Право против коррупции / Ю.А. Тихомиров, Е.Н. Трикоз // Журнал российского права. – 2007. – № 5. – С. 39-52.

564. Тихомиров Ю.А. Теория закона / [отв. ред. В.П. Казимирчук]. – М.: Наука, 1982. – 227 с.

565. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю.Г. Ткаченко. – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.

566. Тоболкин П.С. Понятие эффективности норм советского уголовного права / П.С. Тоболкин // Проблемы эффективности уголовного закона. – Свердловск, 2009. – С. 49-54.

567. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография / Ю.Н. Тодыка. – Х.: Факт, 2000. – 608 с.

568. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории / А. Тойнби / Сборник ; перевод с англ. – 2-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 592 с.

569. Толочко О.Н. Правотворчество и формы права в механизме правового регулирования внешнеэкономических отношений / О.Н. Толочко // Правоведение. – 2004. – № 4. – С. 170-183.

570. Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. – 180 с.

571. Трудовое право России : учебник / А.В. Гребенщиков, Е.Н. Доброхотова, А.В. Завгородний и др.; [под. ред. С.П. Маврина, Е.Б. Хохлова]. – М.: Юристъ, 2002. – 559 с.

572. Українська радянська енциклопедія : в 12-и т. / [за ред. М. Бажана]. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 10. – 616 с.

573. Управление предприятием: Классика менеджмента / Дж. Обер-Крие. – М.: Прогресс, 1973. – 304 с.

574. Фарбер И.Е. Свобода и права человека в Советском государстве / И.Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 190 с.

575. Фаткуллин Ф.Н. Актуальные вопросы эффективности советского уголовного процесса / Фаткуллин Ф.Н. // Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 3-27.

576. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права : учеб. пособ. / Ф.Н. Фаткуллин. – Казань: Казан, юрид. ин-т МВД России, 2007. – 413 с.

577. Фединяк Г. Порівняльний метод і порівняльне правознавство у сфері міжнародного права / Г. Фединяк // Право України. – 2002. – № 7. – С. 107-110.

578. Федоренко В.Л. Теоретико-методологічні проблеми системи сучасного конституційного права України / В.Л. Федоренко // Право України. – 2007. – № 2. – С. 21-26.

579. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія / В.Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. – 580 с.

580. Федосова В.А. Эффективность действия норм советского государственного права / В.А. Федосова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та,

1984. – 157 с.

581. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд ; пер. с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.

582. Философская энциклопедия: в 5 т. – Т. 3 / [гл. ред. Ф.В. Константинов]. – М.: Сов. энцикл., 1964. – 584 с.

583. Философские методологические семинары: Проблемы развития : сб. ст. / [отв. ред. Ю.А. Овчинников]. – М.: Наука, 1983. – 365 с.

584. Філософія : підручник / [Г.А. Заїченко, В.М. Сагатовський, І.І. Кальний та ін.]; за ред. Г.А. Заїченко та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 455 с.

585. Філософський словник / [за ред. В.І. Шинкорука]. – 2-вид. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

586. Форманюк В.В. Реалізація локальних нормативно–правових актів / В.В. Форманюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – С. 184-189.

587. Формування екологічно доцільної поведінки школярів : Наук.-метод. посіб. / Н.А. Пустовіт, О.О. Колонькова, О.Л. Пруцакова. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 140 с.

588. Фрицький Ю.О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування : монографія / Ю.О. Фрицький. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; Ліра ЛТД, 2006. – 360 с.

589. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.

590. Хайек Ф.А. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф.А. Хайек; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; [под ред. А. Куряева]. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

591. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Г. Хакен // Синергетика и психология. Тексты. – М., 1999. – Вып. 2. – С. 29-34.

592. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.

593. Халфина Р.О. Право как средство социального управления / Р.О. Халфина. – М. : Наука, 1988. – 156 с.

594. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности : монография / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. – 950 с.

595. Хохлова Е.М. Субъективное право и юридическая обязанность в механизме правового регулирования : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.М. Хохлова ; Сарат. гос. акад. права. – Саратов, 2008. – 26 с.

596. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. пособ. / В.Н. Хропанюк ; [под ред. В.Г. Стрекозова]. – М.: Юристъ, 2000. – 373 с.

597. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М.: ДТД, 1995. – 377 с.

598. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV (з наступними змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

599. Цыгановкин В.А. Институционный и дискреционный методы и типы правового регулирования / В.А. Цыгановкин // Юриспруденция. – 2011. – № 3. – С. 118-126.

600. Черданцев А.Ф. Правовое регулирование и конкретизация права / А.Ф. Черданцев // Применение советского права. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1974. – С. 15-37.

601. Черданцев А.Ф. Юридические конструкции: их роль в науке и практике / А.Ф. Черданцев. // Правоведение. – 1973. – № 3. – С. 12-19.

602. Черепахин Б.Б. К вопросу о частном и публичном праве / Б.Б. Черепахин // Избранные труды по гражданскому праву. – М., 2001. – С. 120-145.

603. Чернобель Г.Т. Формализация норм права / Г.Т. Чернобель // Советское государство и право. – 1979. – № 4. – С. 31-35.

604. Черных Е.В. Методологические вопросы исследования структуры юридической ответственности / Е.В. Черных // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – Тольятти, 2005. – Вып. 43. – С. 163-167.

605. Черных Е.В. Соотношение юридической ответственности и наказания / Е.В. Черных // Вопросы теории государства и права: межвуз. сб. ст. – Саратов, 1983. – С. 163-170.

606. Честнов И.Л. Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна / И.Л. Честнов // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 51-55.

607. Честнов И.Л. Постклассическая теория права. Постклассическая теория права : монография / И.Л. Честнов. – СПб.: Изд. дом «Алеф–Пресс», 2012. – 650 с.

608. Чиркин В.Е. О системном анализе социалистических государственно-правовых отношений / В.Е. Чиркин // Правоведение. – 1982. – № 3. – С. 8-15.

609. Чорна М.В. Оцінка ефективності інноваційної діяльності підприємств : монографія / М.В. Чорна, С.В. Глухова. – Харків : ХДУХТ, 2012. – 210 с.

610. Чурсин В.Д. Механизм действия права и его циклы : учеб. пособ. / В.Д. Чурсин. – Ставрополь, 1998. – 114 с.

611. Чхиквадзе В.М. О системе советского права / В.М. Чхиквадзе, Ц.А. Ямпольская // Советское государство и право. – 1966. – № 9. – С. 32-40.

612. Шабаева О.А. Общая характеристика механизма правового регулирования / О.А. Шабаева // Вестник Бурятского государственного университета. – 2011. – Вып. № 2. – С. 214-219.

613. Шабалин В.А. Системный анализ механизма правового регулирования / В.А. Шабалин // Советское государство и право. – 1969. – № 10. – С. 123-127.

614. Шамусова Э.Ф. Правовые режимы (теоретический аспект) : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» /

Э.Ф. Шамусова ; Уральский юридический институт МВД России. – Екатеринбург, 2001 – 24 с.

615. Шафиров В.М. Право в человеческом измерении / В.М. Шафиров // Правоведение. – 2004. – № 3 (254). – С. 198-204.

616. Шебанов А.Ф. Советское социалистическое общенародное право / А.Ф. Шебанов. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1963. – 100 с.

617. Шевель В.А. Проблемы выработки понятия функций права / В.А. Шевель // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. – 2006. – № 3. – С. 42-45.

618. Шевырин Е.К. Тип правового регулирования: теоретические и практические проблемы : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.К. Шевырин ; Самарский государственный экономический университет. – Самара, 2008. – 19 с.

619. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В.М. Шейко, Н.М. Кушнаренко ; 5-те вид. – К.: Знання, 2006. – 307 с.

620. Шейндлин Б.В. Сущность советского права / Б.В. Шейндлин. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – 140 с.

621. Шемшученко Ю. До проблеми формування законодавчої політики в Україні / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Право України. – 2005. –№ 11. – С. 5-8.

622. Шемшученко Ю.С. Юриспруденція // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [ред. кол. Ю.С. Шемшученко та ін.] – Т. 6. – К.: Укр. енцикл., 2004. – 792 с.

623. Шепітько В.Ю. Методологія криміналістики: наукові підходи і філософські начала / В.Ю. Шепітько // Методологічні проблеми правової науки: матеріали між нар. Наук. конф. (Харків, 13-14 груд. 2002 р.) / [упоряд.: М.І. Панов, Ю.М. Грошевий]. – Х.: Право, 2003. – С. 302-303.

624. Шептулин А.П. Диалектический метод познания / А.П. Шептулин. – М.: Политиздат, 1983. – 320 с.

625. Шикин Е.П. Основные условия эффективного применения права :

автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Е.П. Шикин. – Свердловск, 1971. – 21 с.

626. Шикин Е.П. Факторы, определяющие эффективность норм права / Е.П. Шикин // Советское государство и право. – 1973. – № 5. – С. 105-106.

627. Шлыков С.А. О содержании понятия эффективности правовых норм / С.А. Шлыков // Труды ВНИИСЗ. – М., 1977. – Вып. 8. – С. 18-26.

628. Шмелева Г.Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании / Г.Г. Шмелева. – Львов: Вища школа, 1988. – 106 с.

629. Штерн В. Прикладная психология: Изучение свидетельских показаний / В. Штерн // Ложь и свидетельские показания. – М. : Изд. И.Н. Холчев, 1905. – С. 8-15. – (Серия: Проблемы психологии. Первый выпуск).

630. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер, с англ, под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

631. Штофф В.А. Введение в методологию научного познания : учеб. пособ. / В.А. Штофф. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 192 с.

632. Штофф В.А. Проблемы методологи научного познания / В.А. Штофф. – М., 1978. – 269 с.

633. Шундиков К.В. Механизм правового регулирования : учеб. пособ. / К.В. Шундиков ; [под ред. А.В. Малько]. – Саратов: СГАП, 2001. – 120 с.

634. Шундиков К.В. Правовые механизмы: основы теории / К.В. Шундиков // Государство и право. – 2006. – № 12. – С. 12-21.

635. Шундиков К.В. Цели и средства в праве: общетеоретический аспект : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид: наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / К.В. Шундиков. – Саратов, 1999. – 24 с.

636. Щавинский Б.В. Правовая позиция в законотворчестве: значение, техника выражения, проблемы реализации / Б.В. Щавинский // Нормотворчество муниципальных образований России: содержание, техника, эффективность, 2002. – С. 176-181.

637. Щегорцев В.А. Социология правосознания / В.А. Щегорцев. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.

638. Щелокова Т.В. Диалектический материализм и современное естествознание / Т.В. Щелокова // Философские методологические семинары (проблемы развития). – М.: Наука, 1983. – С. 281-300.

639. Элькинд П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Элькинд. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 280 с.

640. Эрлих Е. Основы социологии права / Е. Эрлих // Антология мировой правовой мысли в 6-й т. Т3. – М., 1999. – 808 с.

641. Этические и антропологические характеристики современного права в ситуации методологического плюрализма: сб. науч. тр. ; [под общ. ред. В.И. Павлова, А.Л. Савенка]. – Мн. : Акад. МВД, 2015. – 243 с.

642. Эффективность действия правовых норм / [А.С. Пашков, Л.С. Явич, Л.И. Спиридонов и др.] – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 273 с.

643. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности (методологические проблемы современной науки) / Э.Г. Юдин. – М.: Наука, 1978. – 391 с.

644. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулюрования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права : сб. ст. ; [под. ред. С.Н. Братуся]. – М., 1960. – С. 44-66.

645. Явич Л.С. О генезисе правовых систем: логико-исторический очерк / Л.С. Явич, Л.Б. Тиунова // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Историческое в теории права. – 1989. – № 3. – С. 29-42.

646. Явич Л.С. Об объекте права и правоотношения / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права ; [под редакцией С.Н. Братуся]. – М.: Гос. изд. юр. лит., 1960. – 407 с.

647. Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Л.С. Явич. – М.: Госюриздат, 1961. – 142 с.

648. Явич Л.С. Сущность права / Л.С. Явич. – Л.: ЛГУ, 1985. – 207 с.

649. Явич С.Л. Об исследованиях механизма действия права / С.Л. Явич //

Советское государство и право. – 1973. – № 8. – С. 26-32.

650. Якимчук М.К. Проблеми управління в органах прокуратури України: теорія і практика : монографія / М.К. Якимчук. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 440 с.

651. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В.Ф. Яковлев. – М.: Статут, 2006. – 239 с.

652. Яковлев В.Ф. Объективное и субъективное в методе правового регулирования / В.Ф. Яковлев // Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 55-60.

653. Ямбушев Ф.Ш. Правовое сознание в механизме правового регулирования общественных отношений : дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Ф.Ш. Ямбушев ; Нижегородская академия МВД РФ. – М.: РГБ, 2003 – 208 с.

654. Ямпольская Ц.А. О методе науки управления / Ц.А. Ямпольская // Советское государство и право. – 1965. – № 8 – С. 32-35.

655. Ярославцев В.Г. Нравственное правосудие и судейское правотворчество / В.Г. Ярославцев. – М.: Юстицинформ, 2007. – 304 с.

656. Ball T. Reappraising Political Theory: Revisionist Studies in the History of Political Though / T. Ball. – Oxford : Clarendon Press, 1995. – 310 p.

657. Engisch K. Beiträge zur Rechtstheorie / K. Engisch. – Frankfurt a M.: V. Klostermann, 1984. – 338 s.

658. Huber E. Die Realien der Gesetzgeburg / E. Huber // Schweizerische Beiträge zur Rechtssoziologie. – Berlin : Duncker & Humblot, 1984. – P. 35–40.

659. Plant R. Modern Political thought / R. Plant. – Oxford : Blackwell, 1992. – 412 p.

660. Teubner G. The two Faces of Janus: rethinking legal Pluralism / G. Teubner // Law and Power: Critical and Socio–Legal Essays / K. Tuori, Z. Bankowski, P. Uusitali (eds). – Liverpool : Deborah Charles Publications, 1997. – P.119-140.